

ՄԵՐՉՍՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ
ԵՐԵՎԵԼԵՐ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺՈՂՈՎՈՒՐԳՆՆԵՐ
XXVI

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**THE COUNTRIES AND PEOPLES
OF THE NEAR AND MIDDLE EAST**

XXVI

YEREVAN - 2007

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

**СТРАНЫ И НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА**

XXVI

ЕРЕВАН – 2007

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՊԱ 26

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼԸԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

XXVI

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀՏԴ 950
ԳՄԴ 63.3 (5)
Մ 663

Խ Մ Բ Ա Գ Բ Ա Կ Ա Ն Խ Ո Ր Հ ՈՒ Ր Գ

*Սախյանայան Ռ.Ա. (Մախագան),
Քալթաթյան Վ.Ա., Կարամանուկյան Ը.Լ.
Հակոբյան Ա.Հ., Հարությունյան Ն.Վ.,
Հովհաննիսյան Ե.Հ., Չոբանյան Պ.Ա. (Մախագանի տեղակալ)*

Տեխնիկական համակարգող՝ Ն.Վ. Կարախանյան

**ՄԵԿԵՆԱՍՈՒԹՅԱՍՔ «ՆԱՍ-ԱՄ» ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ
ՏՆՕՐԻՆ ԱՐԱՄ ԸԱՀԻՆՅԱՆԻ**

Մ 663 Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ.-եր.: Աստիկ,
2007.- 316 էջ:

«Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենաչարի
XXVI հատուղը քաղված է հինգ բաժիններից, որոնք ընդգրկում են Մերձավոր և
Միջին Արևելքի երկրների հին և միջին դարերի պատմության, նախ և նորագույն ժա-
նանակների, ինչպես նաև մշակույթի և քառասիրության հարցեր ու բնագրային
հարաբերակումներ: Զգա՞նք տեղ է հատկացված տարածաշրջանի ներգաղտնական
գաղափարների, միջազգային հարաբերությունների և այլ իրմանայիններն յու-
սաբանությամբ:

Նախատեսվում է արևելագետների, միջազգայնագետների, պատմաբան-
ների, քանասիրության ու մշակույթի հարցերով զբաղվողների, ինչպես նաև քարձ-
րագրայն ուսումնական հաստատությունների ուսանողների համար:

ՄՈՒՇԵՂ ԱՍՍԱՐԹԱՆ

ԱՐԱՐԻՉ ԱՍՏԾՈ ԿԵՐՊԱՐՆ ԱՀԼ-Ե-ՀԱՂՂՆԵՐԻ
ՀԱՎԱՏԱԽԻՔՆԵՐՈՒՄ

Ան-ե հաղղը համղիսամում է այսպես կոչված «ծայրահեղ շիական» աղանդներից մեկը, որ ի տարրերություն «չափափոր» (կամ, այլ կերպ ասած՝ ուղղափառ, կամ իմամական) շիաների, Մուհամմադ մարգարի ի կրթորդի Ալիի պաշտամունքը հասցնում է ծայրահեղության, համարելով նրան Աստված, կամ Աստծո մարմնավորում¹: Այս է պատճառը, որ օտարների կողմից (հատկապես՝ նրանց շրջապատող ուղղափառ շիաների) աղանդի ներկայացուցիչները իսկապես կոչվել են Ալի Իլահի՝ Ալիին աստվածացնողներ: Համարվելով շիական աղանդ և պարտականելով զգալի քանակությամբ շիական տարրեր, ան-ե հաղղականության տարրերը, սակայն, ուղղափառ շիականությունից այնքան զգալի են, որ բոլը են տալիս այն համարել առանձին կրոն:

Ան-ե հաղղերը հիմնականում ապրում են արևմտյան Իրանում և Իրաքի հյուսիսային շրջաններում: Իրանում նրանց հիմնական քնակառնդիներն են Քերմանշահը, Քուրդիստանը, Աղբջուանը և Լոքիստանը: Ան-ե հաղղերը² հիմնականում խոսում են գուրանիով, որը հյուսիս-արևմտյան իրանական քարթաղների խումբ է:

Ան-ե հաղղերը բաժանված են երկու խմբի կամ կատայի՝ *սայլից*-ներ և *հասարակներ*: *Սայլից*-ները ներկայացնում են կրոնական վերնախավը և բաժանված են տասներկու *խանգահ*-ների «ընտանիքների», որոնցից յուրաքանչյուրը զվիսավորում է *փիլ*-ը: Հասարակների խավի ներկայացուցիչները նույնպես կարող են հասնել որոշակի հասարակական դիրքի, ծառայելով որպես *քալամ խահ*-ներ՝ կրոնական տաղերի՝ *քալամ*-ների ընթերցողներ, և³:

Կրոնական ծեսերից կարևորագույնը ան-ե հաղղերի կյանքում հանղիսամում է «ծողոփը»՝ *ջամ*, որին մասնակցում են տղամարդիկ, և որի նպատակն է Աստծո հետ միասին կապի հաստատումը ճիզածեսի (քրատագի) միջոցով, որին հասնում են *քալամների* ռիթմիկ կրկնության շնորհիվ: Ըստ որոշ արևմտյան ճանապարհորդների բողած նկարագրությունների, ծեսի մասնակիցների ուղևորությունը հասնում է իսկապես այն աստիճանի, որ նրանք քաչում էին վառվող ածխների վրայով ու դնում զրանք իրենց բերանը, առանց դուրզն ինչ վնասվելու⁴: Ան-ե հաղղերի կրոնական ծեսերից կարևոր նշանակություն ունի նաև լաոյա ծոնը, որը պահում են ձմեռ-

վա երկրորդ կեսին²:

Դարեր շարունակ գոյատևելով զանազան կրոնների խաչադրում, Ալ-ի հաղղերի եավատալիքները համոզիասանում են իսլամական և ոչ իսլամական տարրերի խառնուրդ: Բացի շիական հասկատալիքներից, առյժ կրոնի պատկերացումների համակարգում կարելի է բազում գուգանեմներ գտնել ժամանակին տարածաշրջանում գոյություն ունեցած իրանական ծագում ունեցող կրոնների³՝ գոտաշտականությանն ու մամիթեականությանը, ինչպես նաև գնեստիկական ադանդների հավատալիքների⁴: Յեն աի-ի հաղղերը միաստվածական են ու քնդում են միակ Աստծու, միակ Արարչի գաղափարը, նրանց պատկերացումները Աստծու և աշխարհի հետ նրա ունեցած կապի մասին զգալի կեպով տարբերվում են միաստվածական կրոնների ներկայացրած պատկերից, համոզիասանով հետաքրքրական մի խառնուրդ՝ իսլամական և մախաբիստական հավատալիքների:

Ստորև փորձ է արվում աի-ի հաղղական սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների հիման վրա վերծանել և վերլուծել այս կրոնի պատկերացումն Աստծու, և նրա ու աշխարհի միջև, իսրաբերության մասին:

Աի-ի հաղղերի կրոնական տեքստերը մեծ մասամբ փոխանցվել են քանավոր ճանաչարհով և բաղկացած են հիմնականում կրոնական քիմաճերով կարճ տաղերից կամ քաղամ-ներից: Սակայն կան նաև մեծ քանակությամբ գրավոր հուշարձաններ, որոնց մեծ մասը դեռ հրատարակված չէ: Հրատարակված գործերից կարևորագույններն են, Յուգերի-յի Ալ-ա-ն⁵ պարսկերենով գրված աի-ի հաղղերի առասպելական պատմությունը, որը պարունակում է նաև արարչագործության մասին նրանց առասպելը և Շահնամ-յի Հաղղաթ-ը (Ճամարտության Շահնամն), քերես ամենաընդարձակ տեղեկագործությունը՝ գրված այս կրոնի հետադոմների կողմից (պարունակում է 11 116 տուն), որ համոզիասանում է Աի-ի հաղղերի առասպելական պատմության ու հիմնական կրոնական ուսմունքների չափսած շարադրումը՝ գրված քաններորդ դարի սկզբին պարսկերեն լիզվով՝ Հայ Ենաբաբլան Մոզրոն Մոքքիի կողմից: Նրա որդի Նուր Ալի Շահ Ելահին հեղինակել է հարց ու պատասխանի մեով գրված մեկ այլ աշխատություն, որն անդադարանում է Աի-ի հաղղերի կրոնի հիմնական աստվածաբանական խնդիրներին⁶: Նրանց կրոնական ուսմունքին միջրված մեկ այլ աշխատություն է գոյանալով գրված Դախբար-ի Կուզանա-յի Փիլոսոփարին, բաղկացած 221 քանաստեղծական տնից⁷:

Արարիչ Աստծու գաղափարը Աի-ի հաղղերի աստվածաբանության մեջ

Փորձենք վերլուծել աի-ի հաղղականության մեջ Աստծու գաղափարը: Մրա հիմնական առանճնահատկություններից մեկը, որն էլ եննց այս կրոնն այդ առոհճան հետացնում է իսլամից, այն է, որ Աստված այստեղ ծայրաստիճան պախիվ դեբ է խաղում իր կողմից արարված աշխարհում, անքատված լինելով դրանից, ճիշտ ինչպես հինդուականների Բրահմանը, զադաշտականների Ջուրվանը կամ մամիթեականների Լույսի Հայրը⁸: Աստծու արարածները կարող են նրան ընկալել լոկ իր մարմնավորումների (ինկարնացիաների) միջոցով, որոնք էլ համոզիասանում են պաշտամունքի

հիմնական ասարկան, մինչդեռ Արարիչ Աստվածը մնում է հեռու, խղճարարական մի եակ, որի մասին հաճախ չի էլ հիշվում: Միայն «Ժամանակի սկզբում» էր, մինչև աշխարհի արարումը, որ Աստված գոյություն ուներ որպես բացարձակ էություն, առանց սահմանների, աննկարագրելի ու անընթացելի, Աստված, որը, ըստ Նուր Ալի Եահիբի, «չունի իրեն հավասար ու իրեն նման... չունի ոչ ընկերակից, ոչ հավասար: Նա անտեսանելի է, չունի մարմին, բաղկացած չէ նյութից... [ու] ոչ որ նրա գաղտնիքը չզիտի»¹¹: Ահա թե ինչպես է ներկայացնում արարչագործության պատկերը Յազբերն-յե Ալան.

روز اول که جلّ جلاله میخواست که عالم را ایجاد نماید جمیع حوامد
خود مشتاق خود گردانید از حمد خود

و چون نظر کامل خود را بر جمالی خود انداخت حمد و حامد و

محمودیت خود را محمود خود دید, پس خود

بود و خود دید و خود گفت و خود شنید لا جرم شاهد و مشهود اینجا

بشهادت آمد که الله محمود است لکن قتل

که طالب خود است و مطلوب خود, محبّ خود است و محبوب خود که

غیر خودش در نظر نمیآید, و الله

حق است.¹² "یکلّ شئی محیط" است, پس تمام اشیا نور

«Առաջին օրը (այսինքն՝ մինչև աշխարհի արարումը), երբ Ամենարարչույալը ցանկացավ աշխարհն արարել, իրեն փառաբանողներին լրքեց իրեն փառաբանելու ցանկությունը, և երբ իր կատարյալ հայացքը դեպի իր իսկ գեղեցկությունն ուղղեց, նաևկացավ, որ փառքը, փառաբանողն ու փառաբանումը իննց ինքն է: Եւ ուրեմն ինքն էր ու ինքն էր տեսնում, ինքն էր խոսում ու ինքն էլ լսում: Եւ ամշուշտ ճիշտ կլիներ, եթե լիներ մեկ այլ որ, ով կվկայեր, որ Աստված, ամենի Արարիչը, փառավոր է: Ինքն էր փնտրողն ու փնտրյալը, սիրահարն ու սիրեցյալը, բանգի իրենից բացի ոչինչ չկար»:

Ինչպես երևում է քերված հատվածից, միայն ժամանակի սկզբում է, երբ Աստուծոց «բացի ոչինչ չկար», որ Նա հանդես է գալիս որպես բացարձակ էություն (այսպես կոչված՝ Աբսոլյուտ): Արարումը սկսվելուն պես, Աստված նյութեղենամեծ է, ժարմավորվելով իրերի, իսկ ժարդուն արարիչըց հետո՝ անձանց մեջ: Աստված, այսպիսով, դադարում է լինել միաստվածական կրոնների անվերջամասյի ու անսահման խորհուրդը, նյութեղեն կերպարանք առնում, և այսպիսով սահմանափակում իրեն դրա մեջ: Առաջին անգամ Աստված նյութեղեն տեսք է առնում ճարգարտի ձևով: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Եահմամե-յե Հադիդաթ-ի հեղինակը.

بجز حق نبی خلقی در وجود که فرد الصمد بود حی و ودود
مکانش بئر بود و ذاتش لاهان که در بود اندر صنف آن زمان¹³

Որևէ Լակ գոյություն չունի Աստուծոց բացի, որը միակն էր, հավիտենականը, կենդանին ու սիրտը, նա մարգարտի մեջ էր, իբր Լույսը՝ քարկաված, մարգարտին էլ այն ժամանակ խնցու մեջ էր:

Ըստ Տիագրեղի՝ Աստված արարեց մարգարտը՝ իր Լույսումը ի հայտ բերելու համար: «Մի քանի հազար տարի ինքն իր հետ խոսելուց ու ինքն իր հետ շրջելուց հետո, Նա ցամկասցավ իրեն ցույց տալ բոլոր արարածներին»¹⁴: Մրան հետևում են արարչազործության վեց փուլեր, որոնց ընթացքում Աստված ինքն իրեն ի հայտ է բերում մարգարտի մեջ՝ մի շարք մարդկանց կերպարանքով: Առաջին փուլի ընթացքում Նա հիմք է դնում անդ-ե հաղորդի կիսմական ծնեղին՝ գոհարեղծությանը, կրոնական հավաքին (թաճ) և ընկույզ կտորելու ծեսին, որը կատարվում է երեխային անուն տալու ժամանակ, ինչպես նաև ստեղծում է «ամասելի գաղտնիքի տախտակը» (գածեօ-յե սոր-ե տաջ): Այսպիսով, Աստված ի հայտ է գալիս մարգարտում հինգ մարդկանց կերպարի տեսքով և ստեղծում գոհարեղծվիչը այժմ ու ջուրը: Հինգ ամձանցից մեկը բոնում է կենդանուն, մնացածը կտրում են մրա կոկորդը, պատրաստում ու մատուցում հավաքին: Հավաքն էլ իր հերթին բաղկացած էր հազար մարդուց, որոնք ի հայտ էին եկել այդ ժամանակ: Ընկույզը հայտնվում է ամձանցից մեկի ճակատի արձակած ճառագայթից: Վերջապես, Արարիչը ի հայտ է բերում Ամասելի Գաղտնիքի տախտակը՝ հազար ու մի կնիքով ծածկված: Մակայն սրանից հետո էլ ամենն անհետաճում է և Աստված դարձյալ մնում է մնակ¹⁵: Մրան հետևում են արարման ևս չորս շրջան՝ մնան առաջինին: Դրանք իրար են փոխարինում յոթանասուն հազար տարին մեջ, և յոթարանյուրի ընթացքում Աստված արարում է մարգարտի և տեսնում իրեն դրանում տարբեր մարդկանց տեսքով: Այնուհետև ամենն անհետաճում է, ու Աստված դարձյալ մնում է մնակ¹⁶:

Այս ամբողջ պատմության մեջ ակնառու է քվերի սիմվոլիզմը: Նշենք միայն, որ հատկապես կարևոր է այստեղ յոթ քվեր (յոթանասուն հազար տարի, յոթ ամձ, երրորդ շրջանում Արարիչը բացահայտում է իրեն տասնյոթ, երեսուն յոթ, քսուսսուն յոթ և յոթանասուներկու ամձի տեսքով): Արարման երկրորդ շրջանում կան ակնհայտ շիական տարբեր: Օրինակ՝ այստեղ Աստված հայտնվում է տասներկու, իսկ այժմուհետև՝ տասնչորս ամձի տեսքով, ինչը հստակորեն շիական տասներկու իմասներն է տասնչորս Ամաղարտների (այն է՝ տասներկու իմասներն ու Մոհամմադ մարգարտին ու իր դուստր Ծառիճան միասին վերցրած) գաղափարի արձագանքն է:

Վեցերորդ շրջանում է, որ Աստված արարում է աշխարհը այնպիսին, ինչպիսին որ այն կա այսօր, և մարդուն: Մարգարտի մեջ դարձյալ ի հայտ գալուց հետո նա ստեղծում է չորս հրեշտակներին՝ Ջաբրաիլին, Մի-

քայլին, Իսրայելին և Ազրայելին, պատմում է թագերին: Այնուհետև Նա արարում է ջուրը, իսկ ետագոյ ջրի փրկութից՝ անպերն ու երկիրը¹⁸: Ըստ ման-յե Հադիդաբը արարչագործությունը ներկայացնում է փոքր-ինչ այլ կերպ, սակայն արարման տրամաբանությունն ու Արարչի հարաբերությունը իր արարածների նկատմամբ նույնն են: Այս փուլում Աստված մարմնանում է Խավանդեզար անունով անձի մեջ¹⁹: Այսպիսով, մինչև աշխարհի արարումը դեռ լիովին արատրակտ ու խորհրդավոր Աստվածն այս փուլում կոնկրետանում է և ճև առում անձի տեսքով.

نخستین نظر کرد خاوندگار بسوی همان در گوهر ببار
یکی برق سوزان از آن در بخت بتابد، جوشید، از هم گسست
شد گوهر و جوهر از وی جدا هویدا بشد نور ذات خدا²⁰

«Առաջինը Խավանդեզարը նայեց այդ մարգարտին, այդ մարգարտից մի թեժ կայծ դուրս բռավ, փայլեց, ետաց ու կիսվեց, դրանից անջատվեցին գոհարներ, ու Աստծո լուքյունը երևան եկավ»:

Մյուս հետևում է երկրի ու երկնքի արարման պատմությունը: Ըստ ման-յե Հադիդաբ-ում Արարչի քաժամումն աշխարհից էլ ավելի ակնառու կերպով է ներկայացվում քան թագերե-յե Ալայում, ուր Աստված արարում է հեճ ինքը, առանց մարմնավորվելու անմահաց մեջ.

از آن [اب] چهار دانه نور بشکل جوهر نامفته آفرید...²¹

«Այն լույսից Նա արարեց լույսի չորս շող՝ չձակված մարգարտի տեսքով».

و بعد از آن کف را آرام داد... و از هوای آن آب بار را آفرید...²²

«Այնուհետև նա համդարտեցրեց փրկութից, իսկ այդ ջրի գոլորչինքից առեղծեց քամին...»

Ըստ համաձայն, սակայն, Աստված առեղծում է աշխարհից Խավանդեզարի՝ իր մարմնավորման, օգնությամբ: Այն առեղծվում է, երբ վերջինս իր հայացքն ուղղում է մարգարտին:

Աստծո հետագումն ու անջատման աշխարհից էլ ավելի են մեծանում, երբ Նա որոշում է առեղծել Ալամին, քանզի Նա դա անում է ոչ թե ինքնուրույն, այլ իր հրեշտակների միջոցով: Ըստ թագերեյի ու Ըստ համաձայնի, Աստված իր հրեշտակներին հերթով ուղարկում է երկրից հող բերելու, որպեսզի առեղծի առաջին մարդուն, սակայն այն լույս է ու մեթում,²³ պատճառաբանելով, որ վախենում է, թե Ալամի ժառանգները չար ու մեղսագործ կդառնան²⁴: Վերջապես, հրեշտակներից մեկին՝ Ազրայելին հաջողվում է բերել հողը, և Աստված հրամայում է Ջաբբայելին առեղծել դրանից Ալամին՝ իր մահաբայանք.

خاک را بحضرت جبرئیل داد و امر نمود برو کاتب آنم را بهمین شیوه
ما طیار کن که در صورت ما باشد

«... Երբ Ես ինչ անեմ, այնպես անի և ինչ ասեմ, այնպես ասի և ինչ արեմ, այնպես արի»:

راست اسم امام حسن است و ابروي چپ

اسم امام حسين است. و روي اسم فاطمه است. و از آن سبب نور خالق در صفت است.²⁵

«Նա տվեց ինքը Ջարբայիլին ու կրամարեց՝ զնա և տեղծիլը Աշխմի մարմինը մեր նմանությամբ, այնպես որ նա մեր տեսքն ունենա... նրա ճակատը Աստուծո անունն է, նրա շարքերը՝ Մուսամմազի անունը, աչքերը՝ Ալիի, աջ իտմըրը՝ Ինժամ Հասանի անունն է, ձախը՝ Իմամ Հուսեյնի, իսկ նրա դեմքը Ջատիմայի անունն է, այդ պատճառով է, որ նրա մեջ է Աստուծո լոյսը»

Այսպիսով, ակ-ե հաղղերի Արարիչ Աստվածը, որն ամենակգրում, մինչև արարումը, գոյարյուն ունի որպես անձ, ու աննշար էրարյուն, ժամանակի ենտ դառնում է ավելի ու ավելի կոկրետ, սահմանափակ, կորցնելով իր քացարձակությամբ: Աշխարհի արարումից ենտո Նա էլ ավելի է նորեղենանում ու կոնկրետանում, ի հայտ գալով այլևս քացատասպես իր մարմնավորումների տեսքով, որանք թվով յոթն են և որանք այշխարիում հանդես են գալիս որպես մարդկային գծեր ունեցող անձիմք, միմչդե Աստված, որպես այրաշխիմ այլևս այշխարիի անցուդարձիմ չի մասնակցում, թողնելով դրա կատարարումը այդ յոթ անձանց»:

MUSHEGH ASATRYAN

THE IDEA OF THE CREATOR GOD IN THE AHL-E HAQQ COSMOLOGY

The article deals with the notion of the Creator God in the Ahl-e Haqq cosmology, basing on several important written treatises written by followers of this religion. One of the main characteristics of this idea is that the Creator God, as an absolute transcendental reality exists only in the beginning of time. With time He materializes Himself, becoming more and more concrete. First, He appears in a Pearl. Then he becomes even more concrete, manifesting Himself in the image of Khāvandegār, who, although considered one of His incarnations, is still devoid of any personal features and is rather abstract. After the creation of the world, however, God becomes even more materialized, manifesting Himself in His incarnations, seven in number, and henceforth rules the world through them. These incarnations, though of divine origin, are nevertheless utterly human in their behavior and passions, and have nothing in common with the idea of the transcendental God of the monotheistic religions. Whereas the transcendental God per se, takes no more part in the affairs of this world, withdrawing from it and leaving it to be governed by His manifestations. Thus, here we witness the process of the gradual "concretization" of the Divinity, from the utterly abstract and transcendental, to the more materialized and personal manifestations.

1. Մայրսեղ շնամերձ ճաթի ակեի ճամբանս տես՝ Moosa, *Exummist Shiites: The Ghulat Sects*. H. Helm, "Ghulat", *Encyclopaedia Iranica*. M. Hodgson, M. Casard, "Ghulat", *Encyclopaedia of Islam* 2.
2. Գարսեպեի անհն հաղթ (Abi-e Haqq) բառացիորեն կշռանում է «Շրջաբարձրյան ճարտի», ինչ իր մեջ հաճախվան եղծակի իմաստ ունի, և ստոր արևմտյան լիաներով գնական գրականության մեջ էրմանկանոմ օգտագործում է առանց հայտնակերտ ճանկմերի: Հայերենում, սակայն, մեան օգտագործումը բարձրանյ յն լինի, ստորի և այն կօգտագործող եղևակնակերտ անանկով:
3. Անհն հաղթի հասարակական կարողանիքի լակագոյն մարտաբարձրյանց արված է Ձիբս Սիլ-Հանկերի "Inner Truth and Outer History: The Two Worlds of the Abi-i Haqq of Kurdistan" եղվանում (ը 270-71):
4. 1925 յ. Քննարանում տնրի ունկան ճնան Քեի ճաթի Եղևարայտ Մնաց բողի է ճանբանան մարտաբարձրյան, տես՝ Mapp, "Passage cetero Intere Heccece", տես Ճան՝ V. Minorsky, *Notes sur la secte des Abis Haqq*: 112-16. Soud, "The Abi Dahi Sect in Persia": 187.
5. Minorsky V., *Notes sur la secte des Abis Haqq*: 98-103.
6. Անհն հաղթի հաճառակըմկան ոչ իբանկան տարրերի բաճակնակայակ որանմանիբան լն: Քնրեկ լակագոյն արշառաբարձրյան, որ անդառանում է այն հաղթն՝ Իվանովի գլղրն է, տես՝ Ivanow, *The Truth Worshipers of Kurdistan*: 33-41. տես Ճան՝ Mokri, *L'Esoterisme kurde*: 17; Mokri, "Le symbole de la perle dans le folklore persan".
7. Ivanow, W (ed.), *Tadhkero-ye A'la* (The Truth Worshipers of Kurdistan). Leiden, 1933.
8. Այն գրքի Ֆրանսերեն բարգնանդանց կատարակել է Մոնանդա Անրիի կրոյնջ՝ *L'Esoterisme kurde* վերևակրոյ:
9. Այն բարգնանկան է Ֆրանսերեն. *Le Chasseur de Dieu et le mythe du Roi-Aigle*:
10. Արարի Ատոն՝ արշարից անբանան ու ննտ լնկեզ գաղափարց անկակ էն է: Այն կարելի է գրանկ ոչ միայն նրկան իրանկան և հնդկական կրոններում, այլև բազմարի բարգնանկանանկան հանակարգերում՝ հասկանալն՝ հանայնանկան հասարակարգով ակտր ժողովրդերի մոտ: Մեանկանկան ճնան կրոյն արևմտյան կրոնակըտրյան մեջ ընդունկան է անկանկ հանայնանկան հասարակարգով ակտր ժողովրդերի հաճառակըմկան այն իբանկայկոր ունց, որց որպես արդիանկ այս արշարան իրն յի ցուցակերում, սակայն հարունկում է անրուն իրերի կան մայնկանկ ճարտիանց ճնով, հանկրանայով այնպեղից անբանան ու ննտ, և որց ճնան է անհն հաղթի Ատոն գաղափարլն. այս ինկերի յորց տես՝ Eliade, "Power and Holiness in the History of Religions", 125.
11. "... sans égal et sans pareil... n'a ni associé ni égal. Il n'est pas visible, n'a pas de corps et n'est pas composé de matière... il suffit de dire que personne ne connaît son secret", *L'Esoterisme kurde*, 127:
12. *Tadhkero-ye A'la*: 2.
13. *Shihanshe-ye Haqiqat*, 34. Իրանկան բանկրաբարձրյան ճր ճարպարտի կերպարի յորց տես՝ Mokri, "Le symbole de la perle dans le folklore persan".
14. *Tadhkero-ye A'la*, 5.
15. Այս ճնանի ճաթի ճանբանան տես՝ Minorsky, V. *Notes sur la secte des Abis Haqq*, 108-112, *Chahirsat*, *Arif-e Sinaq-e Khakab-Abi-e 'aq*, 176.
16. *Tadhkero-ye A'la*, 6-7.
17. *Tadhkero-ye A'la*, 6-8.
18. *Tadhkero-ye A'la*, 9-10.
19. Մոյն անունց հաճառակար պարակերն իտրանկերկայ «արարիլ» բարի արվան ճնով է:
20. *Shihanshe-ye Haqiqat*, 56.
21. *Tadhkero-ye A'la*, 8.

22. Tadhkero-ye A'îl, 8.
23. Tadhkero-ye A'îl, 15-16.
24. Shâhrûme-ye Haqqat, 52-54.
25. Tadhkero-ye A'îl, 16.
26. Uys jûstûbî zîrîqî wîstûbî dîwîpîstîwîl wîstû' Mokri, "L'idée de l'incarnation chez les Ahl-e Haqq". *Çarûbî dîwîpîstîwîlîyî pîlîpîstîyî wîstû' êstûk*. Chahardahi, Nur al-Din, Modarresi. *Asrar-e fereq-e Khaksar-Ahl-e Haqq* Tehran, 1369 AH. Eliade, M. "Power and Holiness in the History of Religions". In *Myths, Dreams, and Mysteries*. Trans. Philip Mairet. New York, 1960: 123-154. Halm, H. "Ghulat". *Encyclopaedia Iranica*. Hodgson, M. M. Canard, "Ghulat", *Encyclopaedia of Islam* 2. Ivanow, W (ed.) *Tadhkero-ye A'îl*. In *The Truth Worshipers of Kurdistan*. Leiden, 1953. Marr, N. Y. "Pazensse cexru Loxu Hcrume". In *Stat'i i soobsheniya* 2 (1939): 248-254. Minorsky, V. *Notes sur la secte des Ahle Haqq*. Paris, 1920-21. Mir-Hosseini, Ziba. "Inner Truth and Outer History: The Two Worlds of the Ahl-i Haqq of Kurdistan". *International Journal of Middle East Studies* 26 (1994): 267-285. Mokri, Hâj Ne'matollah Mojmem. *Shâhrûme-ye haqqat*. Ed. M. Mokri. Tehran, 1966/1345. Mokri, M. (ed.) *Le Chasseur de Dieu et le mythe du Roi-Aigle (Dawra-y Damiyâf)*. Wiesbaden, 1967. Mokri, M. "L'idée de l'incarnation chez les Ahl-e Haqq". *Akten des Vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten-Kongresses München*. München, Wiesbaden, 1959: 496-98. Mokri, M. "Le symbole de la perle dans le folklore persan". *Journal Asiatique* 1960/4: 263-82. Moosa, M. *Extremist Shiites: The Ghulat Sects*. Syracuse, 1988. Stead, F. M. "The Ali Ilahi Sect in Persia". *The Muslim World* 1932: 184-189. Mokri, M. *L'Esotérisme kurde*. Paris, 1966.

**ԽԵԹԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱԶԻՆ ԶԱՎԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՈՐՈՇ ՀԱՐՑԵՐԻ ԵՆՈՒՋ**

Պետության առաջացման առաջին իսկ պահերից նրա զարգացման մեջ ուրվագծվում է որոշակի օրինաչափություն: Յանկացած պետական միավորի կազմավորում, որքան էլ որ այն յուրօրինակ և ատանձնատեսակ պայմանների արդյունք լինի, այդուհանդերձ ենթադրում է զարգացման որոշակի ազդրիք: Եվ այդ պետության այնպիսի հարկադրական քաղաքական պայմաններն արդեն իսկ կանխորոշում են այն արտաքին և ներքին քաղաքական չափորոշիչները, որոնց հետևելը հետագայում անհրաժեշտ է դառնում նրա արդյունավետ կենսագործման համար: Էթնիկ, տարածքային կամ մեկ այլ հատկանիշով միավորված խմբի կամային և նպատակահարմար գործողությունները առկա տեղաճեղային, կլիմայական, տարածաշրջանային պայմանները հաղթահարելու կամ հնարավորինս արդյունավետ օգտագործելու նպատակով, ի վերջո ստեղծում են միայն այդ մոդելին հատուկ պետական, մշակութային կամ քաղաքական համակարգ: Այս համատեքստում այնպիսի հարկադրական գործոնը (կլիմայական պայմանները, տեղանքի կամ տարածաշրջանի ատանձնատեսակությունները և այլն) կարող է ճակատագրական դեր խաղալ, մասնավոր՝ վաղ հասարակություններում, երբ դեռ չի կարելի խոսել գիտական կամ ռազմական՝ երկրի ընդերքից, ռեսուրսներից, կլիմայական և այնպիսի հարկադրական պայմաններից վեր կամ դուրս գտնվող պոտենցիալի գերակայության մասին: «Պատմության քննիչն հայտնված յուրաքանչյուր նոր էթնոս վերածնունդ է լանդշաֆտը՝ քաղաքային պայմաններին հարմարվելու նոր միջոցների օգնությամբ»: Այդ վերածնունդները կարող են պայմանավորված լինել տարաբնույթ հանգամանքներով. պետությունը հուսալի պաշտպանական օգնությունը շրջապատելու թելադրանքով, նրա արդյունավետ կենսագործունեության համար ռազմավարական կարևորություններ կայացնող հեռավոր մետաղների, հանքանյութի, սննդի արդյունքների մատչելիությունը կամ ներպետական կառուցողությունն ապահովելու անհրաժեշտությամբ և այլն: Սակայն միևնույն ժամանակ նրանցամայն պատճառաբանված և հաճախ անխուսափելի արտաքին և ներքին քաղաքական այս ծեղմարկներն ունենում են հետադարձ ազդեցություն այդ պետության ներքին կառուցվածքի, կիրառվող քաղաքական մեթոդների և գործելակերպի վրա², ավելին, որը դեպքերում դա իր արտախայտությունն է գտնում այդ պետության թե՛ զաղափարախոսության, թե՛ բնակչության արժեքային համակարգի վրա, առաջացնելով մշակված և արդյունավետ գործարկվող մի մոդել, որը բնորոշվում է արտաքին քաղաքական շղթայում մամբամասն հաշվարկված կառույցի կամային ստեղծմամբ, որի մշտական կիրառումն էլ (յնաքան, հաշվի առնելով տարաբնույթ քաղաքական հանգամանքների պատճառով առաջացած ոչ «պլանավորված» դեպքերը) դառնում է Եվրոպայի պետության արտաքին քա-

դարակառույթյան հիմքը՝ իր հեջթին կամխորոշելով այդ պետության կամ կայսրության հետագա ճակատագլորը:

Մտորև առաւել մանրամասն դէտարկենք Փօքր Ասխայի այն հաս-
գածի պատմութունը, որտեղ սկզբանկորվէ ու զարգացել է հեթական պե-
տութունը: Իր քնույթով այն պատկանում է հինարևելյան պետութունների
ձևավորման երկրորդ՝ «ու ռուզել» քաղաքակրթութունների մոդելին, որի
հիմքում ընկած է տվյալ աշխարհագրական տարածքի ընձեռած հնարա-
վորութունների առաջելագույնն արդյունավետ օգտագործման համգա-
մանը, օրինակ, որոշ քմամքերների (ծիրապատուղ, խաղող) վերամշակու-
մը, քարերի և մետաղների (մանավանդ Փօքր Ասխան հայտնի է պղնձի, եր-
կաքի, քանկարծեք և կիսաքանկարծեք քարերի և այլ հանքանյութերի
առատությամբ) արդյունահանումը, կամ էլ ընդհանրապես կարևոր
առևտրական ուղիների խաչմերուկներին գտնվելու գործոնի շահագործու-
մը: Այս վերջինն ամենատական դեբը խաղաց արևմտյան Փօքր Ասխայում
խոշոր պետութունների ձևավորման գործընթացի մեջ, որն այս տարածք-
ներում Ջ.ա. 3-րդ հազարամյակում բավականին դանդաղ էր ընթանում,
քանի զեռ այն չէր ներառվել Սրբագեւորից մերթափանցող քաղաքական,
առևտրական և մշակութային ազդակների մեջ: Ահա այդ ազդակների
հետևանքով ձևավորված պետական միավորների առջև ծառայան հար-
ցեր, որոնց լուծման ուղիների, ձևերի, մեթոդների արդյունավետութունն ու
հրատապութունը դարձավ նրանց հետագա կենսագործման հիմքը:
հեթական պետական համակարգի հիմնական կամխորոշիչներն էին.

1. աշխարհագրական առանձնահատկութունների հազրամարտմը
2. ռազմավարական իռմքի աղշյուրները՝ մետաղներ, հանքանյութեր,
հացանատիկ և այլն, տնօրինելու և շահագործելու ամերաժեշտությու-
նը և, որպես արդյունք՝ խեթական տարածքներով կամ մերձակա
շրջաններով անցնող առևտրական ուղիների վերահսկողությունը
3. բազմաերթիկությունը

• *Աշխարհագրական պայմանները.* Խաբթիի աշխարհագրական
պայմանները նրա ռազմական և տնտեսական խնդիրների ամկյունաբարն
էին: Թմական որևէ պատմեշ չունենալով, բացի Հալիս (խեթ, Մարասանուի-
յա, այժմ՝ Կղզլը-Էրձակ՝ բուրբերեն՝ Կարմիր գետ, ջրերի կարմրավուն
նստվածքի պատճառով) գետից, որը ծանմաղառ էր և ու դժվարանկանե-
լի, իր ամրոց տրամագծով հեթական պետութունը շրջապատված էր հա-
կառակողներով: Հյուսիսում, մայրաքաղաք Խարտասալին շատ մոտ տա-
րածված էին կասկական ցեղերը, որոնց տարեկան մեկ անգամ էլ իրակա-
նացվող աղչամասնը բավարար էր մայրաքաղաքի ամկտանգությունն ու
մատակարարումը խափանելու համար՝, նրանցից արևեք ընկնում էր ու
միշտ լոյաղ տրամաղրված Հայասա-Ազգիի տարածքը, արևելքն ու հարավ-
արևելքը վիճարկելի գոտի էին XVII-XVդդ. Խաբթիի և Միտաննիի,
XIV-XIII դդ.՝ Խաբթիի և Ասորեսանի միջև, արևմուտքում՝ մշտական

ապստամբությունների հակված և տաքանջատված Արցախ երկրներն էին, որոնց հետագայում ավելացավ Ախախյավայից սպառնացող վտանգը: Որևէ էիննավոր հուսալի պատմելի բացակայությունը և զարգացման տարրեր մակարդակի վրա գտնվող և ռազմատենչ հարևանների առկայությունը ռազմական ագրեսիայի ենթարկվելու մշտական ապատեղիք էին առեղծում՝ խեթական քաղաքական պատմությունը վերածելով ոչ այլ ինչի, եթե ոչ «շարունակական պատերազմների շարքի»: «Կա իր հեթոթին պարտավորեցնում էր ունենալ մշտապես պատրաստ, ռազմունակ և մեծաքանակ բանակ՝ այն միանգամից մի քանի ճակատով օգտագործելու համար:

• *Ռազմավարական հունքի աղբյուրները՝ մետաղներ, իսկրանյարներ, հացստասիկ*, ինչպես նշեցինք, Փոքր Ասիա բերակազդին քրդահանրապետ հայրենա է մետաղներով, փայտով և օգտակար համաձուներով, նրա արևմտյան մասում առավելապես հայտնի են ոսկու հանքերը, հյուսիսարևելքում՝ երկաթի հանքերը, արևելյան շրջաններում՝ պղնձի: Մակայն այս բոլոր հանքավայրերն ըստ էության դուրս էին բուն խեթական տարածքներից՝ Հալիսի ոլորտանից, և հիմնականում կենտրոնացած էին փոքրասիական Տավրոսի փեշերին և Վերին Եփրատի ավազանում: Եվ քանի դեռ տվյալ ժամանակաշրջանի համար տիրապետող շարունակում էր մնալ բրոնզը թե՛ որպես զենքի, և թե՛ որպես աշխատանքային գործիքների հիմնական նյութ, պետության համար կենսական նշանակություն ուներ այն կազմող երկու բաղադրիչների ապահովումը՝ պղնձի քաղաքացիական և անագի (Ջ.Ա.Մ. հազարամյակից պղնձ-անագ-մեղեղային ժողովածքին փոխարինելու է գալիս պղնձ-անագայինը, որն իր տեխնիկական հատկանիշներով շատ ավելի նախընտրելի էր) ներկրումը: Պղնձի առավել հայտնի հանքերը տեղակայված էին (և են) Վերին Եփրատի ավազանում (Երզանի մադեն), իսկ անագը հասանելի էր միայն որպես ներկրվող ապրանք: Այն հազարամյակում անագ ներկրվում էր միայն այժմյան Ալթանտառանի և հյուսիսարևելյան Իրանի տարածքներից, (ընդ որում նրա առևտրով ըստ առօրյա տեսության աղբյուրների, զբաղվել են նաև Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչները¹), իսկ XIV դարից սկսած փյունիկեցիների միջոցով սկսվեց իսպանական անագի ներկրումը Փոքր Ասիա, ինչն էլ ևս մեկ անգամ շնչտաղրեց Արևելյան Միջերկրականի ռազմավարական նշանակությունը և արթնի համար: Կարծիք է հայտնվել այժմյան Բոհեմիայից Արցախյի տարածքով անագի ներկրման մասին, ինչպես նաև Անդրկովկասից Վերին Եփրատի ավազանով անագի փոխանակման հնարավոր առևտրային ուղու մասին²: Բացի պղնձից և անագից, պատմագիտության մեջ շատ է արժանիք խեթերի ենթակայության տակ գտնվող երկաթաձանքերի և նրանց նշանակության հարցը³: Եշենք տակայն, որ երկաթն ավելի շատ օգտագործվում էր խորհրդանշական նշանակություն ունեցող իրեր պատրաստելու համար, և հազիվ թե երկաթն զենքն ունենար այն տարածվածությունն ու նշանակությունը, որն ուներ բրոնզը, ոչ այնքան իր արժեքի, որքան իր տեխնիկական որակների պատճառով: Մինչև Ջ.Ա. IX դարը օգտագործող երկաթը դյուրաթեկ էր և իր տեխնիկական որակներով զիջում էր ան-

գամ պրննին, այս երկաթի առավելությունը նրա մատչելիությունն ու էմանությունն էր, ինչպես նաև երկաթի իրենը վերամորոզելու ավելի մեծ հնարավորությունը: Իսկ կոխման ենթակա, և հետևաբար առավել բանկարծեք երկաթը Առաջավոր Ասիայում և Ելլեոպայում ծայրնազորովից մինչև IX դարում¹⁰: Ինչևիցէ, բոլոր դեպքերում բրնձի արտադրության համար անհրաժեշտ անապը տեղական չէր, և դրա հետագի պաշարներ ունենալու համար կենսականորեն անհրաժեշտ էր վերահսկել առևտրական այն ուղիները, որոնք ապահովում էին դրա ներկրումը: Ոչ պակաս, եթե ոչ ավելի մեծ գործում էր այն հսկայական շահույթը, որը գոյամում էր քարավաններից զանձվող ծարկերի և տուրքերի շնորհիվ: Առևտրական ճանապարհների այս համակարգում խեղճերի համար առավել կենսական նշանակություն ունեին Բաբելոնից Տիգրիսով վերև և Տավրոսի ու Զագրոսի լեռնազբոստում գնացի Փոքր Ասիա ձգվող մայրուղին, Նինվեից մի ճանապարհը Ջերե-Սին-չար լեռնաշղթայով ձգվում էր դեպի Նարեք գետի ակունքները: ճյուղ՝ Խարբուր և Քալիթա գետերով գնացի Վերին Եփրատ, այնուհետև բեջովում էր Սիբուս և Փոքր Ասիա, ըստ որում XVI-XIVդդ. այս ճանապարհն անցնում էր Միտաննիի բուն տարածքով: Այս նույն ճանապարհը վերինեփրատյան հովիտը կտրելով դուրս էր գալիս Տիգրիսի ակունքների մոտ և շարունակվում մինչև Անդրկովկաս, իսկ դեպի Միդիա տանող հատվածը անցնում էր Օրոնտես գետի հովտով: Վերջինս ըստ էության հյուսիսից հարավ ձգվող ճանապարհի ամենակարևոր մասն էր կազմում, այստեղից կարելի էր հասնել Ուզարիտ, որը ժամանակի ընթացքում մեծ կարևորություն ձեռք բերեց՝ որպես Եգիպտոսից ներկրվող հացահատիկի տարանցիկ կետ¹¹, Տյուրոս, Բիբլոս, Վերին Հորդանան և Պաղեստին: Այս համատեքստում պարզորեն ուրվագծվում է խեթական արտաքին ճեռնարկների հիմնական երկու ուղիությունները՝ դեպի Վերին Եփրատի ակազան և դեպի Հյուսիսային Սիրիա:

Ըսկ Նարթիի տարածքը – պատմական Կասպադովկիան, որն այժմ պատված է աղի նստվածքներով, ժամանակին երկրազորության հնագույն օջախներից մեկն էր, և բնակչության հիմնական զանգվածը զբաղված էր երկրագործությամբ ու ամասնապահությամբ, Ու հազարամյակի կենսերից՝ նաև ծխաբուխությամբ, տարածված էր խաղաղագործությունն ու ծիրենու մշակումը: Ընդհանուր առմամբ, ռազմախարական միակ տարածքը, որը խեթերը ստիպված էին հաշտարել ոչ Փոքր Ասիայում, դա անագն էր, եթե չհաշվենք Բաբելոնից, Ասորիստանից, Աֆրասիանից, Եգիպտոսից ներկրվող բանկարծեք քարերն ու պերճանքի առարկաները (յասայի-յագորիս, գործվածքներ և այլն):

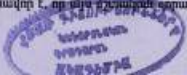
• *Քազմաշրջանությունը*. Փոքր Ասիան աչքի էր ընկնում բազմաբնիկությամբ: Բնիկ խաթերին փոխարինելու եկան հնդեվրոպացի խեթերը, լուվիացիները և պալայցիները, որոնց միացան խաթիները՝ հարավ-արևելքից և սեմական տարրը՝ Հյուսիսային Սիրիայում: Պետք է նշել, որ նման խառնածին կազմ ունենալով հանդերձ, Նարթիում, ինչպես և բնիկանրապես Առաջավոր Ասիայում, էրնիկ հողի վրա կոնֆլիկտներ չէին առաջանում,

նախ՝ մերօրյա «Էքոնո» գաղափարի քաղաքացիական պատճառով, այնուհետև՝ տարածքային ինտեգրացիոն գործողություններով պայմանավորված համահարթեցման շնորհիվ, երբ միևնույն համայնքում ապրող տարբեր էթնիկ խմբերի ներկայացուցիչներն ըստ էության կարող են միմյանց հետ ազնի սերտ կապեր ունենալ, քան էթնիկ խմբի՝ խմբի հետ: Մասնավոր խեղճական պետության մայրամուտին շատ դժվար է հասնել առանձնացնել խեղճական տեղության էթնիկ շերտերը: Վերաբերումնրի տարբերություն կարող էր նկատվել քաղաքակրթական ցածր մակարդակ ունեցող ցեղերի նկատմամբ, *civitas-barbaris* հակադրության մոդելի համապատասխան, մասնավորապես որ փոքրասիական քաղաքական-մշակութային աշխարհը, թե՛ պետականության զարգացման փուլերի համատեքստում, թե՛ էթնո-մշակութային առումով երբևէ միատարր չի եղել¹²: Իսկ ընդհանուր առմամբ, խեղճական քաղաքակրթությանը բնորոշ է տարրեր էթնիկ և քաղաքակրթական շերտեր իր մեջ հաջողությամբ ինտեգրելու և վերամշակելու մեծ ունակություն՝ թե՛ լեզվի, մշակույթի և կրոնի (որտեղ կարելի է առանձնացնել առնվազն երեք շերտ՝ խաթական, հնդեվրոպական և խառնական), թե՛ ռազմարվեստի և քանակի, թե՛ կիրառվող քաղաքական մեթոդների և այլնի մեջ:

Այսպիսով, կարող ենք եզրակացնել, որ Խեղճական տեղությունն իր սկզբնավորումից նեթ առիպված էր գոյատևել որպես մշտապես թագճական վիճակում գտնվող պետություն, և մնան պայմաններում անկախությունը պահպանելուն կարող էր օգնել միայն հանգամանակից և մանրամասն մշակված քաղաքական կոնցեպցիան, որի առանցքը կազմված լիներ երեք փոխկապակցող սկզբունքներից.

1. մշտական ռազմական պատրաստ վիճակ՝ հակահարձակ տարտ կամ պատասխան ազդեցիկ, մաս էքսպանսիա իրականացնելու համար
2. ներպետական կայունություն
3. դիվանագիտական բարդ համակարգ

Վերոնիշյալ երեք սկզբունքներից առավել բարդը մշտական ռազմական վիճակն է: Նման իրողությանը պետությունը կարող է դիմանալ միայն *բազմաբար մարդկային և տնտեսական ռեսուրսների առկայության պայտագայում*. պատերազմ վարելը մեր թվարկությունից առաջ էլ ծախսատար և քանկ "հաճոյք" էր: Պետական գանձապետարանի ծախսերի էիննական մասն ըստ էության, կլանելու էր քանակը: Չմայած խեղճական քանակի կազմի մասին համալիր տվյալների քաղաքացիական, մասնագետները ենթադրում են, որ պատճակամ մեծան ճակատագիր ունեցող պետությունը պետք է որ ունենալ մշտապես պատերազմի պատրաստ զորամիավորումներ, որոնք ցանկացած պահի կարող էին ռազմական գործողություններ սկսել¹³: Այդ մշտական քանակում զգալի տեղ էր հատկացված մարտակառքերին՝ իրավիճակին ադազ արժագանքելու կարողության շնորհիվ: Նրա հիմնական խնդիրները սահմաններն հսկելն ու ծագած ապառաճությունները ճնշելն էր¹⁴. Հնարավոր է, որ այս մշտական պատ-

միավորման կազմում ծառայելին մաս կախյալ պետությունների ջեզատմանը¹⁷։ Լիտվին պարզ չէ մաս, քն ինչպես է անցկացվել քնդիանուր բանակի հավաքագրուոնը (խոսքը մշտական բանակի մասին է, այլ ոչ աշխարհագրորդ)։ Ըստ ուսումնասիրողների, զինվորական պարտակը ազատ համայնականների հասնապետական յոցցիի¹⁸ մի ձև էր, շինարարական աշխատանքների (ճանապարհներ, ամրություններ, պարիսպներ) մասնակցելուն գուզքնրաց¹⁹։ Սակայն հողագործներին մշտապես աշխատանքից չկարելու համար յուրացանյուր համայնք առանձնացնում էր իր անբամներից մեկին (բառացի՝ «өлөвөк Һалһаы»), առնորարար արեեստավորը (ըստ երևույթին նրա քաջակալությունը ամենարիչ վնասը կարող էր պատճառել հողագործական աշխատանքների տարեկան ցիկլին), որն անցնում էր զինվորական ծառայության՝ համայնքի յոցցիի փոխարեն, նրա հողակտուրն էլ նրա քաջակալության ժամանակ փոխանցվում էր մեկ ուրիշի՝ այն մշակելու համար։ Համայնական այս «զինապարտներեց» բացի, բանակը կարող էր ժամանակ առ ժամանակ համարվել խապիդաներով²⁰ «harpis» համայնքից այս կամ այն պատճառով վտարված, քայք իրավապես ազատ հաստակներով, ինչպես մաս այն գերելարվածներով կամ օտարականներով, ուլքնր անցել էին զինվորական ծառայության՝ «սուваіаіа і «ІаІаһіа»²¹։ Այնուհանդերձ, զինապարտների խապիդաների ու նախկին գերիների քիվը քիչ հավանական է, որ բավականացներ երբեմն մի ցամի ճակատով պայքարող խեթական բանակի պահանջներին, և ըստ ամենայնի, վարձկանների քիվը մույնպես պետք է զգալի լիներ²²։ Խեթական օրենքները պահպանել են վարձկաններին վերաբերող երկու հոդված.

«§54. Կախկննամ Մանդա (ցեղի) ռազմիկները, Սալա (ցեղի) ռազմիկները, Տարմալիա, Խուսոդա, Յալադա, Տարխինիա, Խեմուվա քաղաքների մետաժիզները, Կյուսներն, պիսոսուպաններն ու նրանց կարտիսալա (ռազմիկների մի կատեգորիա) մարտիկ պարեակներ և տույժեր չէին կրում։

«§55. Երբ Խուսքի քաղաքի ռզդիները՝ տախիսանի մարտիկ՝ եկան ու խնդրեցին արքայի հողը, նրանք առում էին նրան. «Մեզ համար ոչ ոք չի վճարում, և մեզ մերժում են, ասելով՝ դուք միակն եք, ուլքնր տախիսան են կրում»։ Եվ արքան տալիս եկավ և ասաց. «Դուք էլ... այգախիմ եղեք»²³։

Այս քաղաքները կամ շրջանները, որոնցից Մանդան²⁴ և Սալան²⁵ ուսումնասիրողները տեղադրում են Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասերում, Խեմուվան՝ Փոքր Հայքում կամ Իսուվայից արևմուտք, Խարավարևմուտք²⁶, իսկ Խուսոդան՝ միանշանակ Իսուվայի տարածքում (հետագայում այն հանդիսացել է Իսուվայի կարևոր կրոնական կենտրոններից մեկը²⁷), Խեթական տերությանը սահմանակից օտար ցեղեր էին, որոնք անփշակամորեն չէին ենթարկվում խեթերին, քայք գտնվում էին նրա քաղաքական ազդեցության դուրսում²⁸։ Հատկանշականն այն է, որ Հալիսից արևելք մինչև Արածանիի մրջին հոսանքն ընկած շրջանների բնակիչներն, ինչպես մաս ռազմական դուրսի համար օգտակար որոշ մասնագիտություն ունեցողները ազատված էին որևէ պարտակից – ենարավոր է այն պատճառով, որ նրանց զինվորական ծառայությունն իրականացվում էր ա-

գատ վարձկանության սկզբունքներով: Իսկ նույն տարածաշրջանում գտնվող մայրաքաղաք Խաբթուսասի բնակիչները մշտապես ենթարկվում էին զինվորական պայտակության, որը մրանց տարիտամ էր համարվում: Նշելով արտոնյալ գոտու այլ բնակիչների ծաղրանքները, մրանք խնդրում են իրենց նույնպես զնարել զինվորական ծառայության համար: Իսկ արդեն Նոր բազավորության շրջանում վարձկանների մեջ, լուս որոշ կարծիքների, մեծ պետք է լինիր նաև լուսիացիները թիվը²⁶:

Այս մշտական բանակը ամեն տարի ենթարկվում էր ռազմահավաքի վաղ զարնանք: Նախապես ջրմերը գոչակություններ էին անցկացնում, և դրական պատասխանի դեպքում բանակը արքայի անմիջական դեկավորությամբ մինչև վաղ աշուն մասնակցում էր տարրեր բնաջրի տեղական նշանակության արշավանքների²⁷:

Ռազմական մեծ գործողությունների ժամանակ ընդհանուր զորակազմ էր հաշտարարվում, մասնակցում էին նաև կախյալ պետությունների և փոխարքայությունների զորաջոկատները²⁸, որոնք պայմանագրային պարտավորություններ էին ստանձնել խեթերի հանդեպ²⁹: Ամենամեծ թվաքանակը խեթական բանակն արձանագրեց Քաղեչի ճակատամարտի ժամանակ, որին խեթական կողմը ներկայացել էր 35000 հետևակով և 2500 մարտակառով³⁰, ներառյալ բոլոր դաշմակիցների ու կախյալ երկրների՝ Արցախի, Պիտասաչի, դարդանցիների (Տրոյա), Լեկկայի, Կասկայի, Կիցուփատուայի, Կարգամիսի, Ուզարիտի և այլնի զորաջոկատները³¹: Սակայն զորքի նման քանակությունն ավելի շատ քացառություն էր, քան օրինակաչություն, որին որպես ամուղղակի ապացույց կարող է ծառայել եգիպտացիների հեզմանքը. «Նա (Մուվատալիսը) Խաբթի երկրում արձաք և ոսկի չբողեց՝ զորք հավաքելու և եգիպտացիների դեմ դուրս գալու համար»³²: Այնուհանդերձ, թե՛ խաղաղ պայմաններում և թե՛ տեղական հակամարտություններ լուծելու ժամանակ էլ պարենը, վարձկանների ցոկատները, ռազմական հանդերձանքը, մարտակառքերը հակայական ծախսեր էին պահանջում, մասնավորապես որ խեթերը երկու մշտական «զխացազվանք» ունեին՝ կանկերը, որտեղ խեթերի «քաղաքակիրթ» ազդեսխան քախվում էր իրենցից անհամեմատ ցածր մակարդակի վրա գտնվող անհնազանդ ցեղերին, որոնք պատերազմ վարելու տեխնիկական, ուրույն և այլ իսկ պատճառով անկանխատեսելի ձևեր ունեին ու Արցախ երկրները, որոնք վերջնականապես հնազանդեցնելու ցանքերը մեծամասամբ ապարդյուն էին մինչև Խաբթիի անկումը: Ընդ որում, մշտական խնդիրներ առկա էին պետության բոլոր սանձանքներում, և խեթական բանակը հաճախ երկատվելու անհրաժեշտություն էր ունենում: Այդ իսկ պատճառով խեթական ռազմավարության առանցքը արագ պատերազմն էր, թե՛ ձմեռան ամիսներին փոքրասիական թերակղզում պատերազմ վարելու անհնարինություն, և թե՛ որևէ հակամարտության մեջ երկարատև խրվելու անցանկալի հետևանքներից խուսափելու պատճառով: Հիմնական շնչուղ դրվում էր մարտակառքերի սրընթաց գործողությունների վրա³³, ինչը սակայն խուճախկան նորամտություն էր³⁴, ինչպես և Խաբթուսիկա I-ից վկայված պաշարման մեթոդները³⁵: Պերմա-

Տե՛նս պատերազմների առաջացրած ֆինանսական բարդությունները որոշակիով բաշխեցան Հյուսիսային Միջինայում խառնատղկուց հետո, չնայած հետագայում էլ ռազմական արշավանքների և ֆինանսական խնդիրների մեջ ներգրավված Մուշիլիս II-ը խիստ բացասական վերաբերմունք ցուցաբերեց խորք մտք չպատճառաբանված առտուածեռնության հանդեպ, վերջինս ամուսնու մասին հետո թի իր ազդեցությունը որպես *տավանամնս* պահպանելու, թե՛ քնակչության լայն շրջաններում ժողովրդականություն վայելելու նպատակով ամուսնու ողջ ռենցվածքը (ամենայն հավանականությամբ՝ անձնական) նվիրաբերեց Լելվանի աստվածուհու տաճարին և քաճանեց իսասրակ մարդկանց: Նրա այս աբարքը խիստ վրդովմեք առաջացրեց արքայի մոտ, և հետո էլ մեղադրականի մի մաս դարձավ կազմակերպված դատավարության ժամանակ:

Տարբերակ կարող էր լինել ֆինանսական խնդիրները զբաղված երկրների, դաշնակիցների և կախյալ երկրների հաշվին լուծելը: Արդեն հրաբուխիս I-ից սկսած, խեթական բանակը վերադառնում էր իսկայական ավարով ու գերեվարվածների մեծ թվով, նրա սիրիական արշավանքը գուճողված էր ավերածություններով, հրդեհներով և թալանով, իսկ հրախիտմ քաղաքն (Եփրատի միջին հոսանքների շրջան³³) ավերակների վերածելն ընդհանրապես ներկայացվում էր որպես Սարգոն Արքայացու սխլանքները գերազանցող քայլ, «Չնայած Սարգոնգիման (Սարգոնը) ջախջախեց հրախիտայի զոքքերը, բայց հրախիտան նա չարեց...» Տարեգրություններ, III 29-40, բարգմ. Güterbock, 1964)³⁴: Չնայած Նոր քաղավարության շրջանում այս ոճն արդեն տեղի է տալիս, և խեթական արքաները, սկսած Մուսպիլուլիսումասից, աշխատում են իրենց արշավանքներին իրավաբանական հիմնավորում տալ և հատքանակներն էլ նշելիս հետո են այն դաճան մանրամասնեից, որոնցով լեցուն են ասորեստանյան աղբյուրները³⁵: Նշենք, սակայն, որ մարզերը, պետությունները կամ կախյալ երկրներն անընդհատ բաշանելն ինաստ ունել այնքան ժանձնակ, քանի դեռ նրանք տալիք ունեին, ռեսուրսների ապաստանը զուգընթաց այդ միավորը ավելի շուտ գլխացավանքի էր վերածվում, քան շահաբարեք մարզի՝ այնուհղ առաջացող դժգոհության, ապաստմությունների և խռովությունների, և հետո նաև այդ արդեն ոչ շահաբարեք տալուծքում ավելորդ զոքք պահելու պատճառով: Առաջավոր Ասիայի պատմության մեջ քազմաթիվ են դեպքերը, երբ նման անհետատեա քաղաքականությունը անդատնախորեն խախտան է ակտիվ, ինտենսիվ առևտրական ու մշակութային կապերը, հիթական պետության ակտերների մոտ կանգնած Ամիստասի նման գործողությունները ժամանակին կաթվածամար արեցին ասորեստանյան կարումների (առևտրական գաղութներ) արդյունավետ համակարգը: Նույն արդյունքն ունեցավ Ասորեստանի նման քաղաքականությունը Հյուսիսային Ասորիքում և Եգիպտոսի քաղաքականությունը Արևելյան Միջերկրականում, ինչը մեծապես նպաստեց հյուսիսարիական պետությունների՝ խեթական կողմն անցնելուն: Նման քաղաքականությունը անխուսափելիորեն իր տեղը պետք է գիջեր առավել մտածված և հետառետրին հաշվարկված գործեղատելու: Ըստ

որում, դա պայմանավորված էր ոչ միայն տնտեսական նպատակահարմարությամբ, այլև ներպետական բարդ խանգամանքներով: Տեսական ռազմական արշավանքներում արբաշի ներգրավվածության գործոնը մեծապես ապակայունացնում էր պետության ներքին կյանքը: Օրինակ՝ Խաբթուսիխ I և Մուրսիխ I-ի հաջող սիրիական արշավանքները այնպիսի ապակայունացում առաջացրին ներխերական կյանքում, որ մոտ դարակես պահանջվեց այն վերջնականապես հարթահարելու համար: Իսկ Մուզատաղիսի ակտիվ գործողությունները հյուսիսային Սիրիայում և եգիպտական հարցը լուծելուս թողված նրա ջանքերը անուղղակիորեն նպաստեցին պետության մեջ ի դեմս Խաբթուսիխ III-ի «ծանրության երկբորդ կենտրոնի» առաջացմանը՝ այդ իրավիճակից փրոդ րոդոս բարդությամբներով, երկպառակություններով և ապատամբություններով համղեթծ: Պետությունն ի վիճակի չէր միևնույն ժամանակահատվածում և՛ արտաքին ազդեցիկ իրականացնել, և՛ ներքին կարգուկանոն ապահովել: Գործոնների այս էամալիրը ի վերջո շեշտադրեց խեթական արտաքին քաղաքականության մեջ հիմնախնդիրների լուծման ոչ ուժային, դիվանագիտական մոտեցումը: Մուզպիլուլիումաս I-ից սկսած, խեթերը ձեռնամուխ եղան դիվանագիտական հաշվարկված համակարգի տեղծմանը, այնպիսի մի համակարգի, որն ունակ կլիներ թե՛ ապահովելու պետության անկախությունը, և թե՛ իր ծավալապաշտական ծրագրերն իրականացնելիս պերմանենտ կերպով իր մեջ ներմուծելու նոր միավորներ, և ավելին՝ դրանք իր մեջ ինտեգրելու⁴¹: Ըստ էության, խեթերին, կամ այն սիմբիոզին, որին տվել են խեթեր անվանումը, դա հաջողվեց, մոտ 500 տարվա ընթացքում նրանք իրականացրեցին ոչ միայն ռազմական, այլ նախտակասյաց քաղաքակրթական էքսպանսիան՝ իրենց բարդ և մշակված դիվանագիտական համակարգի շնորհիվ: Որպես մոտավոր սխեմա թրվագծվում է *ազոնսիա-կայունացում-քաղաքակրթութուն* մոդելը, կամ այլ բառերով ասած՝ զրավված միավորի ներգրավումը սեփական համակարգի մեջ, և, որպես շարունակություն՝ սեփական մոդելի քաղկացուցիչ տարրերի ներմուծում այդ երկիր: Հետագայում այս գործելաձևը վաղուց կերպով կրկնվեց հռոմեական արտաքին քաղաքականության մեջ, երբ զրավված պրովինցիաները զենքի ուժով «յուրացնելու» գործընթացը գուզորզվում էր այնտեղ հռոմեական քաղաքակրթության առավել ցայտուն աղբյուրումների արմատավորմամբ, դա թե՛ հռոմեական պոլիսի բնորոշիչ «նարտարասպետական-հասարակական» տարրերն էին՝ ֆորումը, թերմաները, տաճարները, թե՛ լեզուն, զրակաևությունը, բատրոնը, և թե՛ ճանապարհների զարգացած համակարգը, մի խոսքով, այն ամենը, ինչը ակնհայտ հռոմեական էր և դրանով իսկ՝ քարոզչական տեսակետից առավել բարձր, առավել քաղաքակրթ: Խեթերի դեպքում, կարող ենք նշել նրանց քաղաքականության մեջ առկա (և հետագա հռոմեականի նախակարասպետը հանդիսացող) արդարացի իրավական դրույթներին և աստվածային նորմերին հետևելու քարոզչական սկզբունքների մշտական հուշակումը, իրենց վերահսկողության տակ եղած տարածքներում զրային երկու էամակարգերի, մշակույթի, կրոնի⁴² տարածումը, զարգացած դիմառափկ կասկե-

ըլ վաստ պետությունների արքունիքի պարտադիր "խեթացումը" գանդ խեթական արքայադասեր ժառանգներին փոխանցելու պարտադրանքով և այլն: Նշենք, սակայն, որ խեթական դիվանագիտության զոնն համառոտ քննարկումը դուրս է տվյալ հոդվածի սահմաններից, և առավել մանրասան վերլուծման կարիք ունի:

Անհիտիելով, կարող ենք ասել նետյալը.

* Իր առաջացման սկզբից լեք, խեթական պետությունը ստիպված էր գոյատևել որպես ակտիվ ռազմական գործողություններ իրականացնող պետական մոդել, որի համար նվաճողական քաղաքականությունը միջոց էր թե՛ իր սեփական անվտանգությունն ապահովելու, և թե՛ իր ռազմավարական կարիքները հոգալու համար: Նման ընթացքը շրջայական ռեակցիայի պես առաջացրեց նորանոր տարածքներ զբաղվելու, և մերթ ընդ մերթ ծագող եսկանասրտությունների ժառանգակ հակասակորոշից (որոնց բվում Միտաննին, Եզիպատսը, Ատրեստանը) զոնն ետ չընկնելու անհրաժեշտություն: Այս շրջանը հասնում է մինչև Մեապպիտլիտմաս 1-ի գահակալման վերջը (Ջ.ա. XIV դարի 2 կես):

* Երկրպագական պրոցեսիայով անող նորանոր խնդիրներն ի վիճակի լինելով լուծել միայն ռազմական ճանապարհով, խեթական պետության արտաքին քաղաքականության մեջ աստիճանաբար սկսում է շեշտադրվել դիվանագիտական մեթոդներին ավելի մեծ նախադասություն տալու քաղաքականությունը: Այդ մեթոդներն են՝ կախյալ պետությունների զարգացած համակարգը, բուխնրային գուռիների ստեղծումը, դիմառակական անասությունների լայն տարածումը, տնտեսական պայմանագրերը և այլն: Այս գործելաոճն իր զագաբնակետին հասավ Խաբբուսիխա III-ի գահակալման ժամանակ (Ջ.ա. XIII դարի կեսեր):

* Այդուհանդերձ, խեթական պետության ներքին զարգացումները, մասնավորապես տերության ռազմավարական տեսանկյունից կարևոր (դեպի հարավ և հարավ-արևելք՝ Հյուսիսային Միդիա և Վերին Եփրատի ավազան) և նշտական պաշտպանության կարիք ունեցող (Խաբբիի հյուսիս, հյուսիս-արևմուտք և հյուսիս-արևելք) գուռիների տրամագծորեն հակասակ ուղղությունների վրա գումվելը և այդ տարածքներում առաջացող խնդիրների *միաժամանակորոն* և *մի անձի* կողմից լուծելու անհնարինությունը արդեն Մուպպիտլիտմաս 1-ին ստիպեցին Հյուսիսային Միդիայի սահմաններին ստեղծել երկու փոխարքայություն՝ Կարգամիսի և Հալեաի, իր որդիներին հաստատելով այդ քագավորությունների գահերին, իսկ Մուվաստայիս II-ի օրոք, ինչպես վերը նշեցինք, արդեն ի հայտ եկավ պետության հագիվ ուրվագծվող պրոտեճը՝ Թարխունտասսա և Խաբբուսաս կենտրոններով: Պահի գերխնդիրը՝ եզիպատական հարցը լուծելով հանդերձ, այդ իրողությունը հետագա տասնամյակներին վերափոխվեց պետության հետագա տրոհման առաջին քայլին, իսկ գահակալական պայքարը, որը վերսկսվեց Խաբբուսիխի III-ի կառավարմամբ, էլ ավելի խորացրեց այդ միտումը: Ի վերջո, այս և ռազմաքիվ այլ գործունեների հետևանքով՝ XIII դարի վերջում *«pat heritica»*-ն փլուզվեց՝ առաջացնելով այսպես կոչված Նոր կամ Ետխեթա-

կամ բազավորությունների (Կարգամիա, Մեիլո, Թարսոս, Գուրգամ) մի շարք (ըստ որում հենց վերոնշյալ բազավարական նշանակություն ունեցող երկրամասերում), որոնք իրենց ուժերի ներածին չափով շարունակեցին խեղական կայսրության ավանդույթները:

MARIAM KHANZADYAN

ON THE ISSUE OF THE FOREIGN POLICY OF THE HITTITE EMPIRE

The article deals with the concept of foreign policy of the Hittite Empire. The permanent military activities, large territory and aggressive neighbors at all boundaries of the homeland dictated a structure of Hittite foreign policy. It was based on permanent availability of sufficient military forces, on the gradual integration of the buffer states into the *raz hethitica* and wide political, economic, military, and diplomatic ties with other great powers of the ancient Near East. However these conditions have stipulated ultimate changes in structure of the state: endless military incursions of warlike neighbors and internal problems have eventually caused decentralization of the Empire and further split of the *raz hethitica*.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Гумилев Л.Н., Этногенез и биосфера земли, М, 2001, стр. 214.
2. Դրա ճառ արժան է հանրագիտական Հոտն: Մ.թ.ա. III-I դարերի համակարգ ակտիվ նվաճումների Միջերկրական ծով ախարամում ամբողջովն մուսուլմանյան այդ պետության մեջքին հանրագիտական կառուցածքը, և այդ մեղայ պայքերում համակարգի կայունացումը պահանջեց պայտուղի քարտեզագիտական պատերազմների մյուս երկու հարյուր տարի:
3. Garstang J. and Garstang O.R., The Geography of the Hittite Empire, London, 1959, p. 3.
4. Bryce T., The Boundaries of Hatti and Hittite border policy, Tel Aviv, volume XIII-XIV, 1986-1987, p. 85.
5. Macqueen J.G., The Hittites and their Contemporaries in Asia Minor, London, 2001, p. 53.
6. Korolev V., Warfare of the Hittites – from the legal point of view, *Իսր. XXXI*, p.15.9.
7. Mann-Burkin J.M., Assyrian Military Power 1300-1200 B.C., in CAH (Cambridge Ancient History), 1980, volume 2, pt. 1, p.204, *История Древнего Востока (древн. ИДВ)*, часть 2, М, 1988, стр. 93.
8. Macqueen J.G., ... pp. 42-43.
9. Shu Sank Kempinski A. and Kolik S., Hittite metal "inventories" (*CTH 242*) and their economic implications, Tel Aviv, volume IV, 1977, pp. 87-93.
10. *История древнего мира*, том 2, М, 1988, стр. 6.
11. Göste A., The Hittites and Syria, in CAH, volume 2, pt. 1, p.261, *ИДВ*, часть 2, стр. 549.
12. Ջոզյան Ա., Միջնադարաբանական ճգնաժամը և Հայկական ինքնաշարժը, եր, 1999, էջ 177:
13. Гарин О.Р., Хетты, М, 1990, p.98; Göste A., Kleinasiens, München, 1957, S.122.
14. Macqueen J.G., ... p. 56.
15. Göste, ... p.122, Macqueen J.G., p. 56.
16. «Լոցցի», «սուխիան». քաղցի՛մ՛ տարբեր բնույթի պարեակների կառուցում էր,

ապիփանց՝ բնամեղսով հարկը: ապիփան կարող էր կոչվել նաև տաքնական, վարչական, աղքատների սպասարկման խումկիանների իրականացումը:

17. ՌԾԵ, ասոս 2, սր 139.
18. Գծու, ... p. 123.
19. «Կարծկանների մասին վկայում է ինքնական օրհներգի ևս մի նորված, 342: «Ենթ որև ճնը ծայր է վազմուն, և նա պատկերով է գնում և գրծվում, ապա նրն վարճը սրված է, փոխառուցում էլ վրա, իսկ նրն վարճը լիտ սրված չէ, ապա վարճուց պետք է 1 ճարդ սա և վճարի 12 Վնդը արծար, և կնորը պետք է վճարի 6 Վնդը արծար»:
20. Խնթական Օրհներգ, էջ 54-55:
21. Քուչյան, Ա., Հայկական բնագիտական տեսությունները (ըստ ինքնական սեպագիր սարդարների), Ե., 2004, էջ 72:
22. Քուչյան Ա., ԶՂՎ, աշխ., էջ 84:
23. Քուչյան Ա., ԶՂՎ, աշխ., էջ 57:
24. Քուչյան Ա., ԶՂՎ, աշխ., էջ 56:
25. Քուչյան Ա., ԶՂՎ, աշխ., էջ 72:
26. ՌԾԵ, ասոս 2, սր 124, ԳՂՆԳ, որ Կոչիեթական թագավորության շրջանում և դրանից ներս յափսյանները կամ յափսյախոսները, դասակարգվելուց հետո կրի ապրանքան աքնարից, սրբին բնակություն մեծանասություն էլի կազմում: Տն և նաև Ծրասեռուս Կ.Մ., Դասակարգում արժույթի, Մ., 1989, սր. 23.
27. Գարսե Օ.Ր., 98, Գծու, ՏՏ. 126-127.
28. Օրհներգ, Ազգի կողմից՝ 3100 կառուցում:
29. Գծու, Kleinasson, p. 123.
30. Եվրոպական սարդարները նշում են 28 հազար հեռուսկ և 6000 ճր:
31. Bryce T., The Kingdom of the Hittites, pp. 256-263.
32. ՌԾԵ, ասոս 2, սր 540.
33. Մարտակարգից, պաշարման մարտից և այլն կատարելագործելու ստանդարտներ իրականացրի էմ դեռևս յառիները:
34. Գծու Ա., Warfare in Asia Minor, Iron XXIII, p. 125.
35. Գարսե Օ.Ր., 98; Bryce T., The Kingdom of the Hittites, p. 77; Գծու, Warfare ..., p. 124.
36. Bryce T., The Kingdom of the Hittites, p. 84.
37. Քուչյան Ա., ԶՂՎ, աշխ., էջ 52:
38. Bryce T., The Kingdom of the Hittites, p. 84.
39. Kordec V., Warfare of the Hittites - from the legal point of view, Iron XXIII, p. 165.
40. Տն նաև Yaker J., Anatolian civilization following the disintegration of the Hittite Empire: an archaeological appraisal, Tel Aviv, volume XX-XXI, 1993, pp. 3-28.
41. Garney O.R., The Hittite Empire, in Power and Propaganda, Mesopotamia, volume VII, p. 166: Գծու Ա., The Hittites and Syria, in CAH, volume 2, pt. 1, p. 270.
42. Առաջին մամուրում տնի Քուչյան Ա., Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական ինքնագրից, Եր., 1999, էջ 112-117:

ԱՔԵՄԵՆՆԵՐԻ ՊԱՐԿԱՍՏԱՆԻ XVIII ՍԱՏՐԱՊՈՒԹՅԱՆ
ՍԱՏԻՆՆԵՐԻ ՏԵՎԳԻՈՒԹՅԱՆ ԸՈՒԳ

Պատմաւայր Հերոդոտոսը գրում է. «Մատիննների, սապելյոների և պարտղոների վրա տահմանված էր երկու հարյուր տաղանդ հարկ. սա տասներեքերորդ մասնովն էր»¹: Պատմաւայրը տարբեր առիթներով մի քանի անգամ ևս անդրադառնում է նշված ցեղերին: Ստորև մենք կրճեննք մատինններին վերաբերող ամտիկ աղբյուրների տեղեկությունները:

Մատիննների վերաբերյալ սկզբնաղբյուրները տալիս են տարբեր տեղագրություններ: Այսպես, Հերոդոտոսը հաղորդում է, որ Մոդիայի և Լյուդիայի սահմանը կազմում էր Հալիս գետը, որը հոսում է Հայկական լեռներից սկզբում Կիլիկիայով, «այնտեղևտև թողնում է աջից մատինններին, ձախից՝ փոյուզիացիներին: Անցնելով այս երկրները, գետը բերվում է դեպի հյուսիս և անցնում աբում՝ սիրիական կապադովկիացիների և ձախում՝ պափլագոնացիների միջով»²: Այս տեղեկությունից երևում է, որ մատինններին և փոյուզիացիներին պետք է տեղադրել կիլիկեցիներից (յմա՝ Կեսաբիս - Մաժակի շրջանը)՝ հյուսիս և արևմուտք, իսկ սիրիացիներին և պափլագոնացիներին՝ մատինններից հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք: Ըստ Պատմաւայր մեկ այլ տեղեկության, հույն-պարսկական կոիվներին մատիննները մասնակցել են պափլագոնացիների հետ մեկտեղ և «լիզիացիների, մատիննների, մարիանդիներին և սիրիացիների հանդերձանքը նույնական էր պափլագոնականի հետ: Այս սիրիացիներին պարսիկներն անվանում են կապադովկիացիներ: Պափլագոնացիներին և մատինններին առաջնորդում էր Դառոսը, Մեգասիդոսի որդին, իսկ մարիանդիներին, լիզիացիներին և սիրիացիներին առաջնորդում էր Դարեհի և Արաբյատոննի որդի Գորդյանսը»³: Դատելով այս տեղեկությունից, մատիննները մտել են III աստրապոսիան մեջ և զտնվել են լիզիացիներից հյուսիս, որոնք բերևս նույն լիկատնիացիներն են: Այսպիսով, համաձայն բերված երկու տեղեկությունների, մատիննների մի հատվածը բնակվել է Փոքր Ասիայում, Հալիսի ողբանի շրջանում, արևմուտքում՝ Հալիսի ձախ ափին, տահմանակցելով փոյուզիացիներին: Այս մատիննները չէին կարող մտնել XVIII աստրապոսիան մեջ, քանի որ XIII աստրապոսիանը չէր կարող դուրս գալ Սև ծով:

Հերոդոտոսի հաջորդ տեղեկությունները մատինններին կապում են բոլորովին այլ աշխարհագրական միջավայրի հետ: Հեղինակը գրում է. «... Կիլիկեցիներին հաջորդում են արմենները, որոնք նույնպես առաջ հուներունն, արմեններից հետո, անա այստեղ, բնակվում են մատիննները: Հաջորդը, անա, Կիսիս երկիրն է, որտեղ Քոասպես գետի վրա զտնվում է անա Սուսա (քաղաքը), որտեղ ապրում է մեծ արքան և որտեղ զտնվում են նրա զանները»⁴: Այս տեղեկության հետ առնչվում է Պատմաւայր նետևայլ հիշատակությունը. «Կիլիկիայի և Արմենիայի սահմանը նավարկելի գետն է, անունը եփրատ: Արմենիայում նիստնվեց և կես փաբասի տարածուք-

յամ վրա կա տասնհինգ կայան իջեանատներով, այնուից կա մակ պահակակետ: Այս Արմենիայից ճանապարհը մտնում է Մատինեն, որտեղ կա երեսուցորս կայան, հարյուր երեսուցորս վարասխի վրա: Այս երկրի միջով հոսում են չորս նավարկելի գետեր, որոնք անհրաժեշտ է նախով անցնել: Այդ գետերից առաջինը Տիգրիսն է. երկրորդը և երրորդը համանուն են, քայք մոյն գետերը չեն և մոյն վայրից չեն բխում. քանզի հիշյալ գետերից առաջինը բխում է Արմենիայից, իսկ երկրորդը՝ Մատինենից: Ծորրորդ գետը կոչվում է Գյունդես, որը Կյուրսուր բաժանել էր երեք հարյուր վարսում ջրանցքների: Այս երկիրն անցնելուց հետո ճանապարհը մտնում է Կիսսիյան երկիրը, որտեղ քառասուներկու և կես վարասխի վրա կա տասնմեկ կայան, մինչև Քառասն գետը, որը մոյնպես նավարկելի է: Այս գետի վրա է գտնվում Մուսա (իմա՝ Շոշ-Հ. IV.) քաղաքը⁸: Երկու մոյնանուն գետերն առանձնահերողներն իրավաջիրեն նույնացնում են Մեծ ու Փոքր Ջար գետերի հետ: Վերոբերյալ տեղեկությունը մեզ է հասել աղճատված վիճակում և հետազոտողները փորձել են վերականգնել մեջբերված հատվածի տեքստը: «Народъ нмашъ страна» «Нетопшо» Горахото» գրքի կազմողների և ժամոթագողների կողմից տեքստի տվյալ հատվածի վերականգնումն ունի որոշ ներքին հակասություններ: Ստացվել է այնպես, որ բոլոր չորս նավարկելի գետերն էլ՝ Տիգրիսը, Մեծ ու Փոքր Ջարերը, Գյունդեսը, հոսել են Հայաստանից⁹: Սակայն եթե Տիգրիսի ու Մեծ Ջարի պարագայում, իբրև, երկու գետերն էլ հոսել են Հայաստանից, ապա Փոքր Ջարը և Գյունդեսը իրենց ակունքներն ունեցել են Մատինենում և հոսել են այս երկրի միջով: Մեր կարծիքով, Մատինենն չի կարող մոյնանալ Ատրեստանին, քանի որ Հերոդոտոսի մոտ Մատինեն երկիրը հստակ տեղորոշվում է Ռեդիո լճից հարավ: Ընդ որում, Հերոդոտոսը տեղեկություններ է հաղորդում հենց Ատրեստանի վերաբերյալ: Այսպես, Ատրեստանը ասորեստանցիներով բնակեցված երկիր է, Հայաստանին հարևան, և Ատրեստանի մի մասը Բաբելոնի հետ միասին կազմել են IX սառնապարթյունը¹⁰: Հերոդոտոսը նշում է նաև, որ Նիմոսը (իմա՝ Նիմվե) Ատրեստանի քաղաքն էր¹¹: Այս տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, որ Մատինենն և Ատրեստանը չեն կարող մոյնանալ և՛ այխարհագրական, և՛ վաղջական առումներով: Հետևաբար, մեր կարծիքով, վերոբերյալ տեղեկության մեջ պետք է վերականգնել Ատրեստանի անունը, քանի որ պարսից արքայական ճանապարհը Հայաստանից մտնում էր Ատրեստան և հետո միայն Մատինեն:

Հերոդոտոսի մոտ մատինենների վերաբերյալ կան նաև այլ հաղորդումներ: Ըստ Հերոդոտոսի, Գյունդեսը բխում է Մատինենական լեռներից, հոսում Դարդանների երկրի միջով ու թափվում մեկ այլ՝ Տիգրիս գետը¹²: Դարդանները գտնվել են, հավանաբար, Գյունդեսի միջին և առրին հասանքի շրջաններում: Կարծիք կա, որ մրամք բրակա-փոյուզական ցեղ են¹³: Մատինենական լեռներից համապատասխանում են Զագրոսի լեռներին, որտեղից սկիզբ է առնում Գյունդեսը, ներկայիս Դիալան: Պատմահայրը հիշատակում է նաև, «Արաքս գետը բխում է մատինենների երկրից, որտեղից և Գյունդես գետը, որը Կյուրսուր բաժանեց երեք հարյուր վարսում ջրանցք-

ների, բաժանվում է բառասուն քերականների, որոնք բոլորը, մեկից բացի, դուրս են գալիս ճահիճների և խրատների մեջ: Պատմում են, որ այդ ճահ-
ճուտներում ապրում են համ ծուկ ոտեղ մարդիկ, որոնք տվորարար օգ-
տագործում են փոխի կաշուց պատրաստած հագուստ: Իսկ Արաքսի քե-
րաններից մեկը բաց տեղանքով հոսում է դեպի Կասպից ծով»¹³: Նկատի
ունենալով այն տեղեկությունը, որ Արաքսն ու Գյումրիկը թխում են մա-
տիինների երկրից և Արաքսը բախվում է Կասպից ծովը, ապա Արաքսն այս
դեպքում համապատասխանում է Ամարդոս (ներկայիս Մեֆիդ-ուղը) գե-
տին, որի ակունքները թխում են Մատինեական լեռների (իմա՝ Չազրուտի)
արևելյան լանջերից: Հերոդոտոսի քերված տեղեկությանն անդրադառնում
է մահ. Ստրաբոնը, որը գրում է, «Նա (իմա՝ Հերոդոտոսը - Հ. Խ.) ասում է, թե
այս գետը (իմա՝ Արաքսը - Հ. Խ.) Մատինեների երկրից դուրս հոսելով՝ ճյու-
ղավորվում է բառասուն գետերի և բաժանում սկյութացիներին բախտրիա-
ցիներից: Կալիստենեսը, նույնպես, հեռու է Հերոդոտոսին»¹⁴: Ստրաբո-
նը, որ ճախորդ մախարաստրոյաններում խոսում էր հայկական Արաքսի
մասին, Հերոդոտոսի պատճառը համարում է անհավանական և գտնում, որ
հայկական Արաքսը և Հերոդոտոսի Արաքսը չեն նույնանում: Անկասկած,
Ստրաբոնն իրավացի է այս հարցում, քանի որ Հերոդոտոսի տվյալ հիշա-
տակության մեջ Արաքսը պատմական Օբսոսն է, ներկայիս Ամո-Գարյան,
քանի որ Պատմաեսայրը տվյալ պարբերության առաջին մասում՝ ժողովրդ
ասում են, թե Արաքսն Իսադուսից (իմա՝ Դամոս գետը - Հ. Խ.) ավելի խոշոր
է, ուրիշները թե՛ ավելի փոքր»¹⁵ և մախորդ պարբերությունում՝ «...Կյուրուսը
ցամակացավ իրեն հպատակեցնել նաև մասսագետներին... Մասսագետնե-
րը թնակվում են արևելքում, դեպի արևածագ, Արաքս գետից այն կողմ, իս-
սեդոններին հանդիպակաց»¹⁶, ինքն է հենց բացառում հայկական Արաքսի
հետ որևէ նույնացում: Հեռուարար, Հերոդոտոսի վերոբերյալ տեղեկության
(I, 202) Արաքսի նույնացումն ուսումնասիրողների կողմից հայկական Ե-
րասխ-Արաքսին թճնաբյուրն չի թճնում և փնտրել Երասխի գետին ու միջին
հոսանքների շրջանում մատինեներին ոչ մի գեպքում հիմնավորված չէ¹⁷:
Հերոդոտոսի տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Մատինեի երկիրը
գտնվել է Ուրմիա լճից հարավ ընկած շրջանում, որտեղից սկիզբ էին առ-
նում Փոքր Զաքը, Գյումրիկը և Մեֆիդ-ուղը: Մատինեի երկիրն աշխար-
հագրորեն ընդգրկում էր մարսիկն Մամայի և հարակից որոշ շրջաններ և
վարչական առումով մտել է X մարական սատրապության մեջ:

Անտիկ աղբյուրներում Մատինեի երկրի և մատինեների մասին
պահպանվել են մահ այլ տեղեկություններ: Ստրաբոնի մոտ Մատինեի
հիշատակությունը Հայաստանի, Ստորին Փոյուզիայի հետ միասին՝ կապ-
ված երաշտի հետ, ցույց է տալիս, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է ծալ-
յուսյան մատինեներին¹⁸: Ալդուհանդեթ, Մատինեի՝ որպես Մարաստանի
երկրամաս, Ստրաբոնը հիշատակում է երկու անգամ. «Ասում են, թե Հյուր-
կանիայում մի որբատու մկը տալիս է մի մետրետ գինի, մի թզնմին 60 մե-
դիմնոս թուզ, իսկ հասկից ընկած մի ցորենը նորից է բուսնում, մեղաները
ծառի մեջ փերակ են շինում և մեղրը տեղաններից հոսում է: Նույնպես է Մա-

տխանեմ՝ Մարաստան, և Մակասենեում և Արաքսենեում՝ Հայաստան: Բայց այդ տեղերում այնքան զարմանալի չէ այդ, որովհետև ազնի հարավ են, քան Հյուսիսային, և մյուս երկրներից տարբերվում են չափավոր բարեխառնությամբ²⁰: Եվ երկրորդ գրեթե նույն բովանդակությամբ. «Լշաններ Հյուսիսային աշխարհի փաթառությամբ. խաղողի մի որթը բերում է մի մետրեռ գինի, մի բզմին 60 մեղիմնու, հասկից ընկած ցորենը նոր բեթ է տալիս, ծառերի մեջ մեղուները փերակ են շինում և մեղրը հոսում է տերևներից: Նույնը լինում է Մարաստանում՝ Մատիանների մեջ և Հայաստանում՝ Մակասենի և Արաքսենի մեջ»²⁰: Ստրաբոնը Մատիանեն և մատիեններից հիշատակում է նաև այլ տեղեկություններ:

Նա գրում է. «Վրկաններից հետո ծովի շրջագծով բնակվում են ամաղոներից, ամարիակներից, կաղոսիներից, ալբաններից, կասպերից, վիսիներից և, հնարավոր է, ընդհուպ մինչև սկյութներ, այլ ժողովուրդներ: Վրկանների մյուս կողմում ապրում են դերրիկներից, իսկ կաղոսիներից սահմանակցում են ժողայիններին և ժառիաններից՝ Պարաքոսարքես լեռան ստորոտին»²¹: Հույն աշխարհագետը Մեդիա-Ատրոպատենեն տեղադրում է Հայաստանից և Մատիանեից արևելք, Մեծ Մարաստանից արևմուտք և Մատիանեից ու Մեծ Մարաստանից հյուսիս, իսկ հարավում հարակից է համարում Վրկանից ծովի խորշին մերձակա մարզերին և Մատիանեին²²: Հեղինակը նաև հայտնում է, որ Մարաստանը բարձրալեռնային և ցուրտ երկիր է, և նրա լեռներն Էկրատանայից, Ռազայից և Կասպիական դոճերից ձգվում են մինչև Մատիանե և Հայաստան²³: Պարաքոսարքես լեռան տակ պետք է հասկանալ, եղևույզ եննց իսկ Ստրաբոնի տեղեկություններից²⁴, ոչ միայն Թալիշի և Գիլանի լեռները, այլ նաև Էլբրաս ամբողջությամբ և, ընդհանրապես, Իրանական սարահարթի հյուսիս-արևմտյան լեռնաշղթաները: Պարաքոսարքես անունն որոշակիորեն պետք է տարածվեր նաև Ջազրուեի հյուսիս-արևելյան մասի վրա: Կաղոսիները (հայկական աղբյուրների կատիչները) սկզբնաղբյուրներում որոշ դեպքերում նույնացվել են զելերի հետ: Նրանք բնակվել են Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան շրջանում, հյուսիսում հասնելով Կուր գետի ստորին հոսանքի հատվածը: Եթե ժառիանների տակ նկատի ունենանք Մատիենե երկրի բնակիչներին, ապա նրանք չէին կարող սահմանակցել կաղոսիներին: Մակայն մեր կարծիքով, Ստրաբոնի տվյալ տեղեկության ժառիաններից պետք է համարել Ուրմիո լճի արևելյան ափամերձ շրջանների բնակիչներ, որոնցից արևելք՝ դեպի Կարաստ գետի վերնագավառն, արևմուտքում հասնում էին կաղոսիները: Որպես երկիր Ստրաբոնի Մատիանեն իր տեղադրությամբ համապատասխանում է Հերոդոտոսի Մատիենեին, որը գտնվում էր Ուրմիո լճից հարավ: Հայաստանի և Մատիանեի համատեղ հիշատակությունը ցույց է տալիս նաև, որ այս երկու երկրները պետք է սահմանակից լինեին և Մատիանեի հետ Հայաստանից կարող էր սահմանակից լինել Ուրմիո լճի հարավ-արևմտյան ափի շրջանում:

Ստրաբոնը Հայաստանի մեծ լճերից է համարում Մանդիանեն, որն, ըստ հեղինակի, բարձրամարալ նշանակում է «կապույտ»²⁵: Աշխար-

հագեցող լինը հիշատակում է մահ Մարտիրոսի կազմում՝ Շատրա անունով, որն ուսումնասիրողներն իրավացիորեն սրբազն է են՝ Καταβρα կամ Καταβρα²⁶։ Կապուտան անունն իր կառուցվածքով իբրևանական է, սակայն շատ հաճանական է, որ լծին Կապուտան անունը տվել էին խայրը՝ «կապուտա» գույնանունը շատ ավելի հին ժամանակներում փոխառած լինելով իրանցիներից²⁷։ Այս նշանակությունն անբնական է, քերևա, այն փաստով, որ իբրևախոս Աղոթապատկանի նկարագրության առիթով լճանունը հիշատակվում է ոչ քե Կապուտան, այլ Մանուխան գրությունը, և այսպես են ծնվել Ուրմիա լծի անունները, քե ոչ, շատ էլ կարևոր չէ, քայք անտարակոյս է ճի բան, որ «կապուտի» գաղափարը գալիս էր հենց մատինն կամ մատիանն ցեղանունից²⁸։

Խնդրո առարկայի մասին տեղեկություններ է հաղորդում մահ Պողոտմետը, որի մոտ Մարտիանն կոչվող Ուրմիա լինը տեղադրվում է Կապուտայում²⁹, այն դեպքում, երբ, ըստ Ստրաբոնի, կաղուսիները սանձանակցում էին մարերին և մատիաններին Պարսրուսքես լեռան ստորոտին։ Պողոտմետը գրում է մահ. «Մեղիայի՝ Հայաստանին մոտ արևմտյան մասը, գրադեցնում են կասպերը, որոնցից ներքև գտնվում է Մարգիանան՝ Ատրեստանի ողջ կողքի երկայնքով, իսկ ծովամերձ մարզերը՝ կաղուսիները, գեղերը և դրիփիկները, որոնցից հեռու մինչև երկրի խորքերը տարածվում են անարիակների և մարդերի հողերը։ Կաղուսիները շրջանին հարևան հողերը գրադեցնում են կարդոխաները...»³⁰։ Մարգիանան պետք է սրբազն կապուտանա-Մատիանա։ Հակառակ դեպքում, այն կմոյանան միջինասիական Մարգիանա երկրամասին, իսկ կասպերն էլ կհամապատասխանեն Մարգիանայից արևմուտք ընկած վրկաններին³¹։ Սակայն քանի որ Մարգիանան ընկած է Ատրեստանի հարևանությամբ, ապա այն հենց Մարտիանա-Մատիանան է։ Պողոտմետի վերջերյալ տեղեկությունը և նրա շարունակությունը Բ. Հարությունյանի մոտ ունի հետևյալ պատկերը. «Մեղիայի մոտ, Հայքին մոտ գտնվող մասում, բնակվում են կասպիացիները (իմա՝ կասպերը – Հ. Բ.), որոնցից ներքև գտնվում է Մարտիանեն՝ Ատրեստանի ողջ կողքի երկայնքով։ Ծովամերձ շրջաններում կաղուսիացիները, որոնք կոչվում են մահ լեզեր (իմա՝ գեղեր – Հ. Բ.), և դրիփուկներ, որոնցից հեռու մինչև երկրի խորքերը տարածվում են անարիակները (իմա՝ անարիակները – Հ. Բ.) և անարդները (կամ մարդերը)։ Ներսի՝ դեպի կաղուսիացիների գավառն ընկած մասերը գրադեցնում են կարդոսիները և Մարտիաները՝ մինչև Մարտիանն լինը։ Գեղերից ներքև մարգասներն են, որոնցից հեռու Տրոպատենն, որը տարածվում է մինչև անարիակները (իմա՝ անարիակները – Հ. Բ.)»³¹։ Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Բ. Հարությունյանը, Մարտիանի պաղոտմետյան նկարագրությունն անխանձառ հին է, քան հեղինակի սուրբած ժամանակաշրջանը, քանի որ մ. ք. II դարում Մարտիանան արդեն որպես ինքնուրույն պետություն գոյություն չուներ, իսկ նրա գոյություն էլ ունենար, ապա նրա կազմում չէր գտնվի Կասպը, որը, բոլոր սկզբնաղբյուրների համաձայն, Արտաշես Ա - ից (մ. ք. ա. 189 – 160

թթ.) սկսած Մեծ Հայքի բազմադարձության մասն էր կազմում³⁵։ Մ. ք. II դարում Ռեոմիո լծի ավազանը ոչ մի կերպ չէր կարող պատկանել Մեղիա-Մարաստանին, քանի որ հայ Աղչակունիները տիրում էին Ատրպատականի ձեռակամ իշխանության երկրին³⁶, իսկ կարդուցները Մարաստանի մեջ կարող էին մտնել Անտոնիոսի Արևելքում գտնվելու տարիներին, ուստի և Պաղոմենոսը օգտագործել է Մարաստանի մի հին մկարագրություն, որը նա փորձել է հարմարեցնել այլ երկրների մկարագրությանը և մտծել է աշխատության մեջ³⁷։ Պաղոմենոսի վերոհիշյալ տեղեկության մեջ աշխարհագրության տեսանկյունից բավականաչափ խառնաշփոթություն կա։ Օրինակ, զորիքները, որոնք մյուս հեղինակների զերիքներն են, Պաղոմենոսի մոտ հիշատակվում են զելերից հետո, այն դեպքում, երբ զերիքները գտնվել են Կասպից ծովի հարավ-արևելյան ափին, իսկ մարդերը (կամ ամառիկները) և ամառիակները (= ամառիակները), որոնք հիշատակված են զերիքներից հետո, իրականում գտնվել են վերջիններիցս արևմուտք։ Մարդերը զբաղեցրել են ներկայիս Կջղը-Ուզեն գետի (պատմական Ամառուսի) միջին և ստորին հոսանքի շրջանները մինչև գետաբերան, իսկ ամառիակները կանկրեռ ցեղի անվանում չէ և նշանակում է օղ աքիացիո, այսինքն Կասպից ծովի հարավային, հարավ-արևմտյան և հարավ-արևելյան շրջանների ոչ իրանախոս բնակչությունը։ Կասպերը գտնվել են Փայտակարանում, իսկ նբանցից ներքև, այսինքն հարավ, գտնվել է Մարտիանա՝ Ատրեստանի ողջ ասիմանի երկայնքով։ Ուրնմն, Պաղոմենոսի Մարտիանան համապատասխանում է Հերոդոտոսի Մատիենն երկրին, Ուրմիո լճից հարավ։ Ինչ վերաբերում է մարումոմեդերին, որոնք նասնում էին մինչև Մարտիանն լիճը, ապա սբանք թերևս Պաղոմենոսի այն մարդերն են³⁸, որոնք տեղադրվում են Կասպերականի արևելյան մասում՝ Մարդաբերականում։ Գելերից ներքև՝ հարավ, հիշատակված մարգասներն էլ, նավանարար, մարդերն են, որոնցից հետո նշված Տրոպատոնենն Ատրպատականն է, որը տարածվել է մինչև ամառիակները։ Պաղոմենոսի մոտ մատիենական հողերը կոչվում են Μαροσοτάνα (mari - և stari - ից)³⁹։

Մ. ք. ա. II դարի պատմիչ Պելլիբիոսը գրում է «Մեդիայի դեպի հյուսիս նայող մասերը, որ շրջապատում են ելյումայները, ամիսթակները (իմա՝ ամառիակներ - Հ. Խ.) ա մաս կազմափները և մատիանները՝ գտնվում են Պոնտոսի այն մասերի վերևում, որոնք ասիմանակից են Մայոտիսին (իմա՝ Ազովի ծովը - Հ. Խ.)»⁴⁰։ Իսկ Պլինիոս Ավագը նշում է «...մարտիաններ, ադրաներ, զելեր, որոնք հույներն անվանում էին կադուսիներ, մատիաններ...»⁴¹։ Բ. Հարությունյանը կարծում է, որ մարտիանները մատիեններին կամ մարտիեններին ազգակից ցեղ է, որը զբաղեցրել է Պայաքուսբերս (իսկական ադրյուրների Պատիմաշար լիճը) լեռան մերձակայքը՝ դառնալով հույն հեղինակների հակասական ընկալումների պատճառ⁴²։ Մեր կարծիքով, մարտիաններն ընդհանրապես ոչ մի կապ չունեն մատիենների հետ և, հնարավոր է, որ նայնիսկ նման ցեղ չի էլ եղել։ Մարտիանների մյուս տարրմբերքում է Nasotian⁴³, որն այս դեպքում կհամեմատենք այնքան հայտնի Նիսիական դաշտի հետ։ Կամ էլ Հերոդոտոսի

ճուռ լիզիացիներ, մատիեմներ, մարիամեղիներ, սիրիացիներ շարքը՝ կարող էր ծնել մարիամեղիներ – մարտիրոսներ նմանությամբ: Սակայն ասքիչ հավանական է, քանի որ մարտիրոսների առաջինը հիշատակվելը բայց չի տալիս տարածքային առումով նույնիսկ նրանց փնտրել մատիեմների հարևանությամբ: Իսկ մարտիրոսներին տեղադրել Պարսպուսքոս լեռան մերձակայքում ոչ մի դեպքում չի հիմնավորվում: Ընդհանրապես մարտիրոսներին (գուցե մարտիրոսի) փնտրել Ատրպատականի սահմաններում կասկածելի է, քանի որ, օրինակ, նրանցից հետո հիշատակված առաջինին Ստրաբոնը տեղադրում է Ազովի և Կասպից ծովերի միջև՝ Պարսպուսքոս լեռների (Գեդմանց լեռներ) շրջանում տեղադրելու դեպքում մարտիրոսները թերևս ավելի շատ կնույնացվեին մարզերի հետ: Պոլիբիոսի և Պլինիոս Ավագի կողմից կազմախմբելի և մատիեմների հիշատակությունը կրկին վկայում է նրանց սահմանակիցներ լինելու համաձայնեցրը: Քանի որ հին ինդիանակների մոտ Ուրմիտ լիճը կոչվում է Մարտիրոս – Մանտիրոս (և «դո-ն, և «ն-ն աճական են), ապա, կարծում ենք, որ ավելի ընդունելի կլինի այն ենթադրությունը, որ լճի անունը նույնազայում տարածվել է արևելյան և հարավային ափամերձ շրջանների բնակչության վրա, որոնք էլ կոչվել են մատիեմներ, սակայն այս իրողությունն ավելի ուշ ժամանակներին է վերաբերում: Կարևոր է նկատի ունենալ, որ Հերոդոտոսն Ուրմիտ լճի ավազանում գրեթե մատիեմներին չի հիշատակում և խոսում է միայն Մատիեմ երկրի մասին: Այս իրողությունը ցույց է տալիս, որ մատիեմներն աչքս գոյություն չունեին և իրենց անունը տվել էին երկրին: Անշուշտ, նկատի ունենալով, որ մատիեմները հին սկզբնաղբյուրներում հիշատակվում են աշխարհագրական առումով տարբեր վայրերում, կարելի է նշանակել, որ այս ցեղը կարող էր հայտնվել կադուսիների հարևանությամբ ևս, քայց հենց հին սկզբնաղբյուրները բացառում են նման հավանականությունը: Համեմատության համար նշենք, որ ինչպես Սև ծովի ծովափնյա բնակչությունը կոչվում էր պոմոտացիներ, այնպես էլ Մանտիրոս լճի հարավային և արևելյան ափամերձ բնակչությունը երբեմն կարող էր կոչվել մատիեմներ ու ժամանակներում: Միաժամանակ նշենք, որ Մատիեմ երկրի բնակչությունը կարող էր կոչվել մատիեմներ անունով, քայց միայն այն պարագայում, եթե նրանք տեղորոշվում են Ուրմիտ լճից հարավ ընկած Մատիեմ երկրում՝:

Այսպիսով, ո՛չ հայտնյալ մատիեմները և ո՛չ էլ Ուրմիտ լճի մերձակայքում գտնվող Մատիեմ երկիրը չէին կարող ճանաչել XVIII սաղարսպության մեջ: Եթե առաջինը պարզապես անհնար է, ապա երկրորդի դեպքում, հաշվի առնելով ասպեքտների Սպերի շրջանում մինչև այսօր ընդունված տեղադրությունը՝, դժվար թե Սպերից մինչև Ուրմիտ լճի շրջանը ընկած տարածքում այլ ցեղեր չգտնվեին և ալարողները, որոնք պետք է զբաղեցնեին այդ տարածքը, ամենսահմանում են տարածաշրջանի էթնիկական քարտեզից: Սակայն Հեկատեոս Միլետացու մոտ պահպանվել է տեղեկություն, որը մատիեմներին տեղորոշում է աշխարհագրական բուլբուլին աչ միջավայրում:

Հնկատեսուր մատիենների մասին ունի մի քանի տեղեկություններ: Նա գրում է. «Հուպեն մատիենների քաղաքն է, Գորդունի հարևանությամբ»: Այս մատիենները տարածքային առումով կապվում են պատիպագոնացիների հետ և ենդիմաղը շարունակում է. «Հիւպեն քաղաքում քնակիչները հասցվում էին պատիպագոնացիների մասն»⁴⁵: Ինչպես տեսնում ենք, Հնկատեսուր երկու տեղեկություններում էլ նկատի ունի հայտաբան մատիեններին: Սակայն Հնկատեսուի այն տեղեկությունը, թե մուսերը կոխակյան ցեղ են և հարևան մատիեններին⁴⁶, անհրաժեշտ է այլ տեսանկյունից քննել: Ն. Վ. Խազարածեն առանց լուրջ հիմնավորման այս մատիեններին նույնացրել է Հնկատեսուի վերը հիշատակված մատիենների հետ և տեղադրել Հալիս գետի սկզբանի ներսում, Ֆերկայիս Ծորում-Ջիլե-Թոքատ գծից հարավ, իսկ մուսերին էլ հատկացրել է Ֆերկայիս Թոքատ-Կարափխար-Գյումուշխանի շրջանը⁴⁷: Սակայն բառամասիրողը մնան պատճառաշարհագրական վերածնունդն զնայում ճշգրիտ չի ասել, որ XIII ասորապետությանը չէր կարող դուրս գալ Սև ծով, որը հակասում էր Հերոդոտոսի տեղեկություններին⁴⁸: Հարկ է նշել, որ ամտիկ աղբյուրները բացատրում են նշված շրջանում մուսերի տեղադրությունը, քանի որ մուսերը նույնանուն են «Անաբասիս»-ում հիշատակված արևելյան խալդուսների հետ, որոնք զբաղեցրել են արևմտյան Գուգարքի կամ Կատարգա-Կղարցքի տարածքը⁴⁹: Նկատենք, որ Ն. Վ. Խազարածենի կողմից մուսերի մնան տեղադրությունը հակասում է Հերոդոտոսի տեղեկություններին մաս ալն առումով, որ մոսի XIX ասորապետությանը հարավային ուղղությամբ դուրս էր գալիս իր քնակյան և վարչական սահմաններից՝ Պոնտական լեռներից և ընդարձակվում էր ի հաշիվ XIII ասորապետության տարածքների, երկրորդ՝ առանց լուրջ փաստաթղթման, ընդարձակվում էր կոլխերի՝ որպես հավասարական ամբողջության, աշխարհագրական սահմանները՝ հասցվելով մինչև Թոքատ-Կարափխար-Գյումուշխանն⁵⁰: Այս տեղեկությունն, ըստ Բ. Հարությունյանի քննության, հաստատում է, որ Մատիենական ցեղախմբի մի հատվածը բնակվել է Այսրկովկասում, Ֆերկայիս Վրաստանի Հանրապետության հարավ-արևմտյան շրջաններում հաստատված մուսերի կամ մուսերի հարևանությամբ և այս մատիեններին չի կարելի նույնացնել փոքրասիական մատիեններին, որովհետև նրանց հարևան մուսերը կոխակյան ցեղ են և նրանց պետք է տեղադրել մուսերից հյուսիս⁵¹: Փասխանները գտնվել են Երասխ գետի վերին հոսանքի և Ուլքիս գետի ակունքների շրջանում և փախաններից, որոնք մտնում էին XIII ասորապետության մեջ, հարավ մատիեններ փնտրելը ծիծաղելի է, ընդ որում Երասխի ակունքը հնում ոչ թե Բյուրակնյան լեռներից կամ Մերձանցից սկիզբ առնող գետն էր, այլ Բասենի դաշտով հոսողը, հեռավար ստացվում է, որ փասխանների երկիրը նույնանուն է մատիենների երկրին, որը ոչ մի հիմք չունի⁵²: Իսկ քանի որ Սպերը Քաննեփոնի հեպտերիտների երկիրը, նույնպես ենթակա էր Տիրիբագոսին, ապա այն չէր կարող մտնել XVIII ասորապետության մեջ և մատիեններին պետք է փնտրել մուսերից հյուսիս⁵³: Մատիեններին Այսրկովկասում տեղադրելու վերաբերյալ, մեր կարծիքով, կարող է վկայել նաև Պոնապոնիս

Մեզանի, բեկուզև ոչ այնքան որոշակի տեղեկությունը: Թվարկելով տարբեր ցեղերի, որոնց աշխարհագրությունը շատ խճճված է, մա գրում է. «... իսկ որտեղ երկիրը (ի՞նչ՝ Ասիան – Հ. Ն.) մուտեմու է մեր ծովերին (նկատի ունի Մ. ծովը և Մայոտիս լիճը – Հ. Ն.) ապրում են մատիանները, տիբարսանները և ավելի հայտնի մեդացիները, իայերը...»⁵⁴: Մատիենները, թերև, պատկանել են սկյութական աշխարհին և Այսքիովհասած նրանց գոյությունը ցույց է տալիս, որ այս ցեղախումբն իր շարժումը սկսել էր Կովկասից:

Այսպիսով, դատելով աղբյուրների տեղեկություններից, կարելի է XVIII սատրապության մատիեններին տեղադրել Հայկական լեռնաշխարհից դուրս, Կուր գետից էլուսիս, Արզվերի լեռների արևելյան փեշերին, նույն լեռներով քաժանված լինելով XIX սատրապությունից:

HOVHANNES KHORIKYAN

ON THE LOCATION OF THE XVIIITH SATRAPY MATIENIANS OF ACHAEMENIAN PERSIA

The comprehensive investigation of the ancient sources shows that neither the Matienians, who inhabited the region of the Halys twist, nor the land of Matiens to the south of Lake Urmia belonged to the XVIIIth satrapy. The XVIIIth satrapy Matienians are located on the eastern slopes of the Argueti mountains, in Transcaucasia.

ԾԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Геродот, История в девяти книгах, перевод и примечания Г. Страновского, Ленинград, 1972, III, 94.
2. ԱճԻ, I, 72:
3. Կորիկյան Հ., Սատրապական Հայաստանի արևելյան և նարնալիսն սահմանները և թ. ա. VI-IV դարերում, «Պատմության և հասարակական գիտություններ», 2005, թիվ 3, էջ 177:
4. Հերոդոտ, Պատմություն ինը գրքից, Թարգմ. Ա. Մ. Կրկյալարյանի, Երևան, 1986, VII, 72:
5. ԱճԻ, V, 49:
6. ԱճԻ, V, 52:
7. Доватур А. И., Калмытов Д. П., Шкилова И. А., Народы нашей страны в «Истории Геродота», Москва, 1982, с. 388, примеч. 708(а).
8. ԱճԻ, էջ 159:
9. Հերոդոտ, II, 17, I, 194, III, 92:
10. ԱճԻ, II, 150:
11. ԱճԻ, I, 189:
12. Պետրոսյան Ս. Գ., Հին Սառատենի տարածքի նորընտրված տարրի մասին, ՊԳՀ, 1979, թիվ 4, էջ 51-52:
13. Հերոդոտ, I, 202:
14. «The Geography of Strabo», with an English translation by H. L. Jones, in eight volumes, London, 1969, Loeb Classical Library, XI, XIV, 13.

15. Հերոդոտոս, I, 202:
16. Անդ, I, 201:
17. Суарыс Կարծիրները մասին տե՛ս Խաչատրյան Խ. Յ., К вопросу о локализации маленов в свете древнегреческих источников VI-V вв. до н. э., ՊԻՎ, 1973, քիվ 2, էջ 201-210:
18. Մարտիրոս, բարեց և բարավ. Հ. Ամուլյան, Երևան, 1940, էջ 11:
19. Անդ, էջ 13:
20. Անդ, էջ 35: Մասնագիտական գրականության մեջ կարծիք է հայտնվել, որ Մասիենն անունը կարող է անվտանգում ունենալ, և-ձ. *ուս- կամ *ուսն- քրազրք. մտքո արմատին (Արսեց Ե., Հայաստանը Հուստինիանոսի արարչաբանում, Երևան, 1987, էջ 466, ծանոթ. 1: Ղազարյան Տ., Հայ իրականական անկրի հնարքը արավ - արմատյան Հայաստանում (ըրբական որոշ ցեղամեծների և ցեղերի ծագման հարցը շարք), ՊԻՎ, 2004, քիվ 2, էջ 176-179): Եթե մկանի անունը Մասիանին գիտել և մեղադ հարուստ լինելու հանդերձանք, ապա այդ կարծիքը չի բացառվում:
21. Страбон, География в 17 книгак, перевод, статьи и комментарии Г. Стралковскийго, Ленинград, 1964, XI, VII, 8.
22. Անդ, XI, XII, 2:
23. Անդ, XI, XII, 7:
24. Անդ, XI, VIII, 1:
25. Անդ, XI, XIV, 8:
26. Strabo, XI, XII, 2, ծանոթ. 3:
27. Հարությունյան Բ., Արեւմտյան Պարսկաստանի XVIII ասորագրության տեղագրության շարք, «Հանդես Ամստրդամ», Վիեննա, 1999, քիվ 1-12, էջ 61:
28. Անդ: Եթե ճիշտ է Մասիեննի կապը քրազրք. մտքո արմատին, ապա անունը ծագումնաբանորեն ոչ մի անվտանգում չունի կապույտ շարի հետ և, ըստ էության, Մարտիրոսը ինձնազուրկ, որ չի կապուտան անունը կապելու է «կապույտ»-ի հետ, ինքն էլ իր հերթին կապել է այն լճի մեկ որից Մասիանն անվան հետ: Իսկ չի կապուտան անունը այս դեպքում պետք է ծագիլ զան կապույտ գոյից: Բայց և այնպես, անհրաժեշտ է, որ լճի Մասիանն անունը ծագիլ է ծաղիկների անունից:
29. Claudii Ptolemaei Geographia, edidit Carolus Frodoicus Lugdunus Nobbe, t I, Lipsiae, 1843, VI, 2, 2.
30. Латышев В. В., Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, «Вестник древней истории», 1948, № 2, с. 255.
31. Հարությունյան Բ., Ելվ. աշխ., էջ 62:
32. Անդ:
33. Հարությունյան Բ., Հայ Արշակունիների մեծական իրականության կալվածների հարցը շարք, ՊԻՎ, 1988, քիվ 3 - 4:
34. Հարությունյան Բ., Արեւմտյան Պարսկաստանի XVIII ասորագրության տեղագրության շարք, էջ 63:
35. Claudii Ptolemaei Geographia, V, 12, 9.
36. Անդ, VI, 2, 5:
37. Латышев В. В., Известия древних писателей..., ВДН, 1947, №3, с. 301.
38. Латышев В. В., Известия древних писателей..., ВДН, 1949, № 2, с. 304-305.
39. Հարությունյան Բ., Արեւմտյան Պարսկաստանի XVIII ասորագրության տեղագրության շարք, էջ 65:
40. Латышев В. В., Известия древних писателей..., ВДН, 1949, № 2, с. 304, примеч. 21.
41. Հերոդոտոս, VI, 72:
42. Страбон, XI, V, 8.
43. Հերոդոտոս, V, 49:
44. Մեծը կիսում ենք սակայն ցեղերի վրայում և Արշակունի տեղագրիկ տեսակետը (տե՛ս Հարությունյան Բ., Արեւմտյան Պարսկաստանի XVIII ասորագրության տեղագրության շարք, էջ 62):
45. St. Byz., s. 'Yon'; Müller C., Fragments historicoorum graecorum, v. I-IV, Paris, 1841-

46. Латышев В. В., Известия древних писателей..., ВДМ, 1947, № 1, с. 301.
47. Хазардэ Н. В., К вопросу о локализации матинов..., с. 209.
48. XII սուրբապարտանց Ան ծով դարս է կնկն թերմորմու գետն և Յանոնի կրկանդանի թիւն (Խորհրդան Հ., Սուրբապարտան Հայաստանի արևմտյան և արտօգոյն անմաննոցը..., էջ 177-178, 192):
49. Խորհրդան Հ. Գ., Արեւմտյան Պարսկաստանի XIX սուրբապարտան կրկնական կազմի փորձերը, «Իւմերք երկանի հանգարանը», 2006, քիվ 2, էջ 126: Մարտի 4-րդ համալսանց հաստատունը էր Հյուսիսային Կովկասում (տնք, էջ 120-122):
50. Կովկասի բնակչոյան շրջանը ստանկազուցն արևմտյան ոտրորայանք հասն է թիւն Կեռասուն, ալմ էլ անմոյնի ժամանակ, երբ Հեղադարսի ծագ կրկնէրք տեղադրվան են Փառնս վանից և արտն, և կրտնս (Խորհրդան Հ. Գ., Արեւմտյան Պարսկաստանի XIX սուրբապարտան կրկնական կազմի վերաբերյալ, էջ 123-124):
51. Հարտրոյանքան Բ., Յիվ. ալի., էջ 66-73: Մարտի տեղադրոյան ծագն տնն նակ, Խորհրդան Հ., Արեւմտյան Պարսկաստանի XIX սուրբապարտան կրկնական կազմի վերաբերյալ, էջ 120-122:
52. Խորհրդան Հ. Գ., Հայաստանը և Այրիմկապ Արեւմտյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումներում (պառնա-պիտարապարկան ոտմոնապարտան), պատմ. գիտ. թիվնանի գիտական առիթունի հայրման անմանապարտան, երկան, 2007, էջ 50, 53, 80:
53. Անք, էջ 50, 55-56:
54. Латышев В. В., Известия древних писателей..., ВДМ, 1949, № 1, с. 273.

ՃՇՋԳՐՏՈՒՄՆԵՐ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՍԵՊԱԳՐԵՐԻ
ԸՆԹԵՐՅՈՒՄՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՍԵՎՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ1. *izidamē* գոյականը և *izidam* բայը

Այնուայն *izid-* արմատով կազմված այս բառերից *izidamē* գոյականը ըստ էության հատակ ենթադրվում է Արզիլուի II-ի Հաղիի և Չելքի-բաղիի իդեմտիկ արձանագրություններում: Սակայն որաբարտական զրագրի անփութության պատճառով մասնագիտական գրականության մեջ զրագրի փաստորեն երկու դեպքում էլ թյուրիմացաբար մատուցված և դիտարկված են *izidam* բայական գրությունը: Ահա այդ տեքստերը.

1. ...Kl^{mes} qu-ul-di-i-ni ma-a-mu ú-i gi-e-i ab-si-e-[i G]ÁN ^{ORLAMSE}
^{OR}GESTIN ša-a-r[i] i]š-ti-ni ma-mu-ri ú-i P[A₂ i]š-ti-ni a-ga-a-ú-t[i šú]-
ú-ki ⁴Y al-di-še i-zi-du-t[i] (?) a-ru-me ⁴Y al-di-še (?) za-du-ú-b[i š]u-e
a-sa-a-⁺i-n[a]... (KYKH, 406, երեսի կողմ, տողեր 38-45)
2. ...Kl^{mes} qu-ul-di-ni ma-mu ú-i gi-i ab-si-i GÁN ^{ORLAMSE} ul-di ša-a-ri iš-
ti-ni ma-mu-ri ú-i PA₂ iš-ti-ni a-ga-a-ri šú-ú-ki ⁴Y al-di-i-še i-zi-du-ni
(?) a-ru-me ⁴Y al-di-še (?) za-du-bi i-ni šu-e a-sa-a-⁺na... (KYKH,
407, երեսի կողմ, տողեր 28-33)

Այժմ անդադարաբար զրագրի մատուցած խեղաթյուրումներին և մասնագիտական գրականության մեջ տեղ գտած տառակարծություններին:

Գ.Ա. Մելիքիզվիլին, օրինակ, KYKH, 406 արձանագրության *izidam*-ի մասամբ տուժած ուղի վերջավորության փոխարեն, ըստ երևույթին, եղելով կոնտեքստի թելադրանքից, լիովին վերականգնել է *še*: Ուստի իր առաջարկած *izidu[še]-ն*, քննականաբար համարել գոյական¹: Ի դեպ Հաղիի և Չելքի-բաղիի իդեմտիկ արձանագրությունների բայական տեքստով *izidam*-ն «երանանգ» գոյական է համարում մահ. Ե. Հ. Գրեկյանը՝ այնինչ առանց անդադարաբար որաբարտական զրագրի խեղաթյուրմանը՝ Իսկ Ֆ.Վ. Զյոնիզը, չգիտես ինչու, երկու դեպքում էլ զրագրի կողմից թյուրիմացաբար բայ մատուցված, սակայն ըստ էության գոյական ենթադրվող, *izidam*-ն, միանշանակ բայ՝ Verb է համարում²:

Այստեղ մահ ավելացնենք, որ վերոհիշյալ երկու տեքստերում *izidamē* գոյականի փոխարեն *izidam* բայի անհարկի մատուցումը, ջակջո, որաբարտական զրագրի կողմից մատուցված միակ կոպիտ սայրաբումը չէ: Տեքստի *šuki* ⁴Y al-di-še *izidam* (?) a-ru-me ⁴Y al-di-še (?) zadubi šus asu-a⁺na... մատուցման պարագայում ստացվում է, որ Խալդիի կարգադրությունը՝ *izidamē*-ն իբր թե պետք է կատարի հենց ինքը՝ գերագույն աստվածը: Այ-

նինչ, ⁴Կալմիճե իզիճաճե (!) ար-մե «Խաղին կարգադրություն արեց-ինձ» տեքստի համաձայն, սակ կարգադրողն է գերագույն աստվածը, իսկ կատարողը ուրարտական թագավորն է: Ռուտի ինքնին հասկանալի է, որ ⁴Կալմիճե չսձուբ-ի փոխարեն անկասկած պետք է լինի լեճե չսձուբ «ես կատարեցի»: Եվ բոլորովին էլ պատահական չէ, որ տողերիս հեղինակը արդեն նկատել և շտկել է այն: Հմտ. Ռուտ II-ի Արժեկի KYKH, 427a արձանագրության իդենտիկ տեքստը նույն ⁴Կալմիճե իզիճաճե լեճե չսձուբ «Հենց Խաղին աստվածը կարգադրեց, ես կատարեցի»⁴:

Հետևաբար, կենդավ Արգիշտի II-ի Հաղիի KYKH, 406 և Չեղերի-բաղիի KYKH, 407 իդենտիկ արձանագրությունների վերոհիշյալ հատվածների խեղաբյուրումներից, առո՛րև բերում ենք մրանց հավաստի նոր ըմբռնումները և բարգձմաբյուրումները:

1. ...Kl^{MT3} qu-ul-di-i-ni ma-a-nu ú-i gi-e-i ab-si-e-[i G]ÁN ^{MT3}SE ^{MT3}GESTIN ʒa-a-r[i i]š-ti-ni ma-nu-ri ú-i P[A, i]š-ti-ni a-ga-a-ú-r[i šú]-ú-ki ⁴Կալ-մի-ճե ի-չի-ձու-ձ[ե] (!) a-ru-me i-e-ճե (!) za-du-ú-b[i f]ju-e a-su-a-•••-n[a]... (KYKH, 406, երեսի կողմ, տողեր 38-45)

Հողը ամայի է եղել, ոչինչ երբեք (?) ցանքադաշտ, խաղողի (ու) պտղատու այգի այստեղ չի եղել, ոչ էլ ջրանցք է այստեղ անցկացվել: Հենց Խաղի-աստվածը կարգադրություն (!) արեց-ինձ, ես (!) տեղեկեցի ծով արհեստական:

2. ...Kl^{MT3} qu-ul-di-ni ma-nu ú-i gi-i ab-si-i GÁN ^{MT3}SE ul-di ʒa-a-ri iš-ti-ni ma-nu-ri ú-i P[A, i]š-ti-ni a-ga-a-ú-ri šú-ú-ki ⁴Կալ-մի-ճե ի-չի-ձու-ճե (!) a-ru-me i-e-ճե (!) za-du-bi i-ni ʒu-e a-su-a-•••-na... (KYKH, 407, երեսի կողմ, տողեր 28-33)

Հողը ամայի է եղել, ոչինչ երբեք (?), ցանքադաշտ, խաղողի (ու) պտղատու այգի այստեղ չի եղել, ոչ էլ ջրանցք է այստեղ անցկացվել: Հենց Խաղի-աստվածը կարգադրություն (!) արեց-ինձ, ես (!) տեղեկեցի այս ծովը արհեստական:

Հետևաբար, հետազոտված իդենտիկ տեքստերից հստակ երևում է, որ գրագրի կողմից խեղաբյուրված ⁴Կալմիճե իզիճաճե (?) ար-մե հասկածի կողք-կողքի հիշատակված «կարգադրեց» (?) խեղաբյուրված և տվյալ-ինձ» իրական թայերից ամենևին չի նշմարվում, թե ի՞նչ է, արդյոք, միաժամանակ կարգադրել (?) և տվել ուրարտական թագավորին գերագույն աստված Խաղին: Մակայն կարծեցյալ իզիճաճե (?) չի շտկված իզիճաճե (?) ից հետո քաջահայտվում է, որ Խաղին պարզապես հրաման է արձակել կամ կարգադրություն արել: Այնպես որ հիշյալ մասնադասարան ստորագրող (թայր) սակ արտ-ն է, իսկ շտկված իզիճաճե(!)-ն՝ «կարգադրություն» գոյակամը: Հմտ. ⁴Կալմիճե իզիճաճե (!) ար-մե «Խաղին կարգադրություն (!) արեց-ինձ» (KYKH, 406, երեսի կողմ, տողեր 43-44 և 407, երեսի կողմ, տողեր 31-32) և ⁴Կալմիճե իզիճաճե «Խաղին կարգադրեց» (KYKH, 427a, տող 3) իդենտիկ տեքստերը:

Ինչ վերաբերում է միևնույն իզի՝ արձանով կազմված իզի(ս)- քա-
յին, ապա այն հիշատակվում է Ռուսա II-ի Արժնիկի և Ռուսա III-ի Գյովկե-
քի նորագոյտ արձանագրություններում՝ մի դեպքում լիակատար i-zi-du-ú-
ni, իսկ մյուսում՝ խնդարյունքված i-zi-ú-ni մատուցումներով՝ զբաղի մեղքով
ժա մշանի անտեսումով: Կարծում ենք, որ խնդարյունքան մասին վկայում
են իզի՝ արձանով միասնական կազմված վերոնիշյալ իզիսե զոյակամի,
ինչպես նաև իզիսու քայի ստորև քերվող հիշատակությունները.

1. *Ru-sa-a-še *Ar-giš-te-† i-ni-še i-ni *a-ši-† a-si-e za-du-ni qar-bi-e šú-li
ma-nu ú-i z-i-še-e-i LUGÁL-še za-da-la-ni šú-ki *Yal-di-i-še i-zi-du-ú-
ni i-e-še za-du-bi (KYKH, 427a, տողեր 1-3)

Ռուսան, Արգիշտիի որդին, այս (տունը) զոհաբերության՝ պատ-
րաստեց: Ժայտը լքված է եղել, երբեք արքաները (այն) չեն կատարելա-
տեղ: Հենց իտաղի ատվածը կարգադրեց, ես կատարեցի:

2. *Ru-sa-še *E-ri-me-na-† i-ni-še a-li ^{KUR}Qí-ú-ba-ni-ka-i Kí^{TM} gu-ú-di-
ni ma-nu ú-i gi-e-i [ab-si-e-i GÁN^{GISŠAM}ŠE] ma-nu-r[í ú-i PA₃ iš-ti-ni]
a-ga-ú-ri šú-ki [*Yal-di-še] i-zi-<du>-ú-ni i-e-š[e PA₃ a-gu-bi]
DAN.NU^{MEŠ} ar-ni-ú-[ší-ni-li za-du-bi i]š-ti-ni (SMEA, XLIV/1, Roma,
2002, էջ 117, տողեր 18-26)

Ռուսան, Էրիմենայի որդին, ասում է, Կիլբանի երկրի դիմացի հողը
ամայի է եղել, ոչինչ երբեք, ցանքադաշտ չի եղել, ոչ էլ ջրանցք է աշատել
անցկացվել: Հենց իտաղի ատվածը կարգադրեց, ես ջրանցք անցկացրի,
կարգ տեսզորություններ կատարեցի այստեղ:

Ի դեպ, իզիսե-իզիսու-ի նման միևնույն արձանով կազմված զոյա-
կանների և քայիքի անկայությունը ուրարտական սեպագրերում ըստ ամե-
նայինի համատարած և օրինաչափ երևույթ է: Հմմտ. aruše «նվեր» և ar(u)
«նվիրել», aš-ašteše «զոհաբերություն» և aš-aš(u) «օգնիկ», «զոհաբերել»,
bidušaše «վերադարձ» և bid(u) «վերադառնալ», šiditšaše «կատույց» և
šidit(u) «կատուցել», zaduše «կատարում», «իրագործում» և zad(u) «կատա-
րել», meše «նարկ» և meš(u) «նարկահանել» և այլն:

Եվ, վերջապես, իզիսու քայիքանառի քաջանայությունն համար յուրա-
հատել նշանակություն ունի սեբեմսու-ն, որը, Ֆ.Վ. Զյունիցի եզրահանգ-
մամբ, իբրև հանդիսանում է նրա §Synonym-ը: Սակայն ավանդիացի ա-
կանավոր ուրարտագետը տվյալ դեպքում անզուշորեն նկատի է ունեցել
Արգիշտի II-ի KYKH, 406 և 407 խոնարհի արձանագրություններում զրագրի
մեղքով քյուրքմացարար իզիսու (?) մատուցված, այնինչ Գ.Ա. Մելիքիշվի-
լու ջանքերով իրափամբ իզիսե (!) ճշգրտված նույնարձան զոյակամը:
Ինչ վերաբերում է իրական իզիսու քային, ապա այն գիտությանը հայտնի է
մի փոքր ավելի ոչ՝ Ռուսա II-ի KYKH, 427a արձանագրությունից: Անս
իզիսու-ին համանիչ սեբեմսու քայով օժտված ուրարտական խոնարհի
արձանագրությունների մեզ հետաքրքրող հատվածները.

1. *Ru-sa-še *Ar-giš-te-•-ti-še a-li qer-bi sal-zi ma-nu ú-i gi-e-i iš-ti-ni šì-da-ú-ri šù-ki ⁴Yal-di-še ú-bar-du-du-ni i-e-še šì-di-iš-tù-bi te-ru-bi ti-ni *Ru-sa-a-i URU TUR (KYKH, 419, տողեր 3-7)

Ռուսան, Արգիշտիի որդին, ասում է. ժայտը զահալիմ է եղել, ոչինչ այստեղ չի կառուցվել: Հենց խաղի աստվածը հրամայեց, ես կառուցեցի, որնցի անունը Ռեսայի քաղաք փոքր:

2. *Ru-sa-a-še *Ar-giš-te-•-ti-še a-li ^{KUR}Qu-úr-li-ni •-e-bi-i qi-ú-ra-a-ni šù-li-e ma-nu ú-i gi-e-i iš-ti-ni ma-nu-r[i] šù-ki ⁴Yal-di-še ú-bar-du-du-ni i-e-še ini ^{CEŠ}al-di-e te-ru-bi GÁN ^{GISŠAM}ŠE ^{CEŠ}ša-ri šù-•-ti-e iš-ti-ni te-ru-ú-bi (KYKH, 421, տողեր 5-12)

Ռուսան, Արգիշտիի որդին, ասում է. Կուառլինի հովիտ երկրի հողը անմշակ է եղել, ոչինչ այստեղ չի եղել: Հենց խաղի աստվածը հրամայեց, ես այս խաղողի այգին հիմնեցի, ցանքադաշտ, պտղատու այգի նոր այստեղ երևանցի:

2. ⁴Aniqa դիցանվան և նրա սեռի ճշգրտումը

Ուրարտական իր դիվանի կրատաթղթային փայտի Գ.Ա. Մելիքիշվիլին Անիկու դիցանվան միակ հիշատակությունը Ռուսա II-ի Ջվարթնոցի արձանագրության մեջ չի նկատել, այդ պատճառով էլ նրա փոխարեն առաջարկել է DINGIR a-ni-qa gi-e խեղաբարդված ընթերցումը: Իսկ մի փոքր ավելի ուշ Ֆ.Վ. Ջյոնիցը հիշյալ արձանագրության ⁴A-ni-qa-gi-e⁹, հետագայում նաև Մ. Մալվինին Ռուսա III-ի Գյոլվեկերի նրբախայտ արձանագրության ⁴A-ni-qa-gi¹⁰ դիցանունը սխալմամբ ընկալել են որպես Անիկու: Այնինչ տողերիս հեղինակը, ի տարբերություն Ֆ.Վ. Ջյոնիցի և Մ. Մալվինի, ⁴Aniqa-gi(e)-ն արդեն մատուցել է որպես Անիկու¹¹ -gi(e) վերջավորությունը դիտարկելով ուրարտերենի եզակի տրականի հղովակյան ցուցի¹²: Իսկ մեր այս տեսակետին համամիտ է Ե.Հ. Գյուլյանը Գյոլվեկերի արձանագրության իր վերանշարժարկության մեջ¹³:

Ինչ վերաբերում է ⁴Aniqa դիցանվան սեռին, ապա առկա փաստական նյութի արտակարգ տրության հետևանքով երկար ժամանակ այն շարունակել է մնալ ուրարտագիտության պորլեմաոիկ խնդիրների շարքում: Դեռ ավելին, ինչպես ներկայումս քաջահայտվել է, ամենուրեք սխալմամբ այն կարգվել է աստվածների շարքը: Իսկ վերջերս, ելնելով Ռուսա III-ի Գյոլվեկերի արձանագրության առաջին հայացքից հակասական քվադր տվյալներից, Մ. Մալվինին հապճեպ այն համարում է մերք աստված¹⁴ (dso), մերք էլ դիցուհի (des) հաշվի առնելով նրա պատվին և ^{GIS}AB-կույի, և UDU-ուխարի գեղաբերությունը¹⁵:

Սույն հակիրճ նախաբանից հետո, կարծում ենք, և Անիկու դիցանվան, և նրա սեռի առթիվ մասնագիտական զրակամտության մեջ առայժմ արձարձված տեսակետները ինչպես էին, այնպես էլ նրբախայտ փաստական նյութի հիման վրա զգալի վերամայման կարիք ունեն: Ի դեպ առաջարկվող նոր եզրահամգումները ընթերցողին ըստ ամենայնի տեսանելի

դարձնելու համար նպատակահարմար ենք զուգում նախօրոք գիտական տատաղարձմանը մատուցել այստեղ հենց խնդրո առարկա Զվարթնոցի և Գյովիկեթի սնպագիր արձանագրությունների փաստական նյութը՝ հղովական վերջավորությունների ընդգծված տրոհումով:

1. *ikuka*mi-e* "Russaini-e *abi-gi ase pili nikidul[i] UDU.MÁŠ.TUR
⁴Yaldi-e nipsidalini UDU ⁴Yaldi-e TAG UDU ⁴IM-a UDU ⁴UTU-ni-e
še*adiš ⁴Aniqu-gie ase A^{MES} edišiuli MÁŠ.TUR ⁴Yaldi-e nipsidali
 UDU ⁴Yaldi-e TAG UDU ⁴IM-a UDU ⁴UTU-ni-e *še*adi* ⁴Aniq[u]
 (KYKH, 421, տողեր 16-25):

2. "Rusaše ali gumi telzuse terubi ase A^{MES} šuini-ni nikidali
 UDU.MÁŠ.TUR ⁴Yaldi-e nipsidalini ....

GUD "Russaini-e DINGIR-gi¹⁴ ^{OLD}ÁB "Russaini-e ^{OLD}NIN ^{OLD}ÁB ⁴Aniqu-
 gi ... III UDU ^{SACD}babena-ue atqanana-ue (SMEA, XLIV/1, Roma,
 2002, էջ 117, տողեր 2-3, էջ 122, տողեր 4-5, 9-11, 14-15):

Եվ, այսպես, ներկայացված տեքստերից, կարծում ենք, ակնհեր է, որ Զվարթնոցի արձանագրության մեջ եզակի տրոհականի հղովական վերջավորություններից են *ikukani-ի* տրոհված *e-ն*, **abi-ի* նույն հղովի տարբերակ *gi-ն*, ⁴Yaldi-ի *e-ն*, ինչպես նաև ⁴Aniqu-ի *gie-ն* և ⁴UTU-ni-ի (⁴šuini-ի) *e-ն*: Այնուհետև, ⁴IM-ի *a-ն*, ⁴Teišeba-յի վերջավորությունն է՝ առանց տրոհական հղովի ցուցիչի, քանի որ ուրարտերենում *a-ով* ավարտվող բառերը (նաև հատուկ անունները) սովորաբար հղովական վերջավորությանը չեն օժտվում (ինժնա., քերևս, ⁴IM-a EN-gie «Թեյչերա աստծոն՝ տիրոջը» - KYKH, 390, տող 1): Իսկ կրկնակի հիշատակության դեպքում ⁴Aniqu-ի *gie* հղովական ցուցիչի անտեսածը պայմանավորված է սողա-վերջում ազատ հատվածի բացակայությամբ (սողադարձը, որպես կանոն, սնպագրում բացառված է):

Ինչ վերաբերում է Գյովիկեթի արձանագրությանը, ապա այնտեղ *šuinini-ի* վերջին *ni-ն* եզակի բացատրականի ցուցիչն է, ⁴Yaldi-ի և "Russaini-ի *e-ն*, ինչպես նաև DINGIR-ի և ⁴Aniqu-ի *gi-ն*՝ եզակի տրոհականի, իսկ ^{SACD}babena-ue-ի և atqanana-ue-ի *ue-ն*՝ հոգնակի տրոհականի:

Հետևաբար, եզնելով հիշյալ հիմնավորումներից, ստորև բերում ենք Զվարթնոցի և Գյովիկեթի արձանագրությունների մեջ հետաքրքրող հատվածների բարձրամուտքերը.

1. Այս Ռուսայան հովտին երբ ջրանցքը նիկիսի, ուլ իստղի աստծոն (պատվին) բող մորթվի, ոչխար իստղիին գոնաբերվի, ոչխար՝ Թեյչեբային, ոչխար՝ Եիվիմիին, *še*adi*՝ Անիկուին:
2. Ռուսան ասում է, իսկապես հրաման արձակեցի. երբ ջրերը ծովից հոսեն, ուլ իստղի աստծոն (պատվին) բող մորթվի, ցուլ Ռուսայան աստծոն, կով՝ Ռուսայան դեցոն(ուն), կով՝ Անիկուին ...., III ոչխար՝ չեմային գոնաբերություններին:

Անա այսքանը, Անիկոն (յայց ոչ Անիկուզն՝ ըստ Ֆ.Վ. Զյունիզի և Մ.

Մալվինի) դիցանվան, կարծում ենք հանդիշ, հորջորջման մասին: Հմնա, բերև, նաև նման վերջավորությամբ ուրարտական նիրևսու անձնանունը և Եզգ, Գաղգ, Յսևսու տեղանունները:

Ինչ վերաբերում է Անիկուի սեռի բացահայտմանը, ապա, միշտ է անցյալում, փաստական նյութի բացակայության պարագայում, մասնագիտական գրականության մեջ այն համարվել է աստված: Մակայն այժմ հենց սուկ Ռուսո III-ի Գյոլվելքի նորահայտ արձանագրության տվյալների համաձայն, երբ Անիկուին զոհաբերվում է ⁶⁵AB «կոճ», աչևս ոչ մի կասկած չի հայտնում, որ նրան միանշանակ պետք է դասել ուրարտական դիցողիների շարքը: Համրահայտ է, որ պաշտամունքային արարողությունների ժամանակ ⁶⁶AB-կուլը զոհաբերվում է բացառապես դիցողիների պատվին՝ սկսած գերագույն դիցողի Վարդրամից:

Մյուս կողմից, ակնառու է նաև որոշ զեպերում դիցողիների, այդ թվում առաջին հերթին Վարդրամի, պատվին ⁶⁷AB-կուլի հետ միասին նաև ոչխարների զոհաբերումը: Այդպիսին է իրերի վիճակը, օրինակ, Վարդրամի, Բարայի ու Տաշպուեայի պարագայում Մեերի դրան պաշտամունքային արձանագրության դիցարանում¹⁵: Դեռ ավելին, քայտիկ զեպերում էլ ուրարտական դիցողիների, ներառյալ Վարդրամի, պատվին զոհաբերվում են սուկ ոչխարներ (կովերի ամոտեսում)¹⁶: Մակայն դրանից, միևնույն է, իրերի վիճակը ամենևին չի փոխվում:

Հետևաբար, նորագյուտ սեպագիր արձանագրությունների փաստական նյութի շնորհիվ ներկայումս ուրարտական աստվածների սակավաթիվը դիցարանը աստիճանաբար համալրվում է նոր դիցողիներով՝ հայտնի Անիկուի հետ միասին, նաև առայժմ անհայտ էյդուրուլ և Իմուսնիլով: Եվ դա այն զեպում, որ երև Անիկուին դասում ենք դիցողիների շարքը Զվարթնոցի և Գյոլվելքի արձանագրություններում նրա պատվին զոհաբերվող կովերի շնորհիվ, ապա էյդուրում և Իմուսնին Այանիսի նորահայտ արձանագրության մեջ նույնպես համոզե են գալիս դիցողիների շարքում՝ թեև նրանց պատվին զոհաբերվող արդեն ոչխարների պարագայում: Դրան արժե ավելացնել նաև այն ցմբող նորայքը, որ նրանցից Իմուսնին միաժամանակ խոսում ամում է՝ հենց «դիցողի» առուգարանությամբ, որից սերում են ⁶⁸imotoc-ն կամ ⁶⁹NIN^{mes}-oe-ն¹⁷:

3. №• 261 քառի առուգարանությունը

Այս քառը ուրարտագիտությանը հայտնի է ավելի քան մեկ հարյուրամյակ առաջ, ըստ որում սուկ Ռուսո II-ի Զվարթնոցի արձանագրությունից: Եվ չնայած այդ արձանագրությունը զանազան լեզուներով քազմիցս հրատարակվել է մի շարք երկրներում¹⁸, այնուամենայնիվ №• 261 քառնիմաստի բացահայտումը առայժմ շարունակում է մնալ ուրարտերենի քառասյառի ծայրահեղ պրոբլեմատիկ խնդիրների շարքում:

Գ.Ա. Մալիքչվիլին, օրինակ, ուրարտական արձանագրություննե-

քի իր զինամեծ խնդրո առարկա բառի մեկնաբանությամբ ընդհանրապես չի անդադարծել¹⁹; Ֆ.Վ. Զյոնիզը ձեռնի համար ենթադրաբար առաջարկել է "Opfer" «զոհ» բարձրամտությամբ²⁰: Իսկ Ի.Մ. Գյակոնովը և Մ.Լ. Նուշիկյանը փորձել են ուղարտերեն *ձեռն*-ն համարել խորրիերեն *ձեռն* (a) ն-ի հետ, որը նշանակում է «ծխականորեն ամաղաբառ»²¹: Մակայն այդ ամենը սուկ հիպոթեզներ են, որոնք սեպագիր տեքստում առանձին վստահությամբ չեն ներշնչում:

Սույն հակիրճ մախարանից հետո նշենք, որ շմայած *ձեռն* բառը հիշատակվում է սուկ Զվարթնոցի KYKH, 421 արձանագրության մեջ, սակայն մեր ուշադրությունը ակամայից գրավում է փոքուց հայտնի սեպագիր այդ տեքստի և Գյովելեքի նորահայտ սեպագիր արձանագրության իղենտիկ հատվածների, մասնավորապես նրանցում առկա *ձեռն* ⁶Aniqu-gi և ¹⁰AB ⁴Aniqu-gi դարձվածքների փոխադարձ կապը: Ուստի խնդրո առարկա հարցի տրությունը ընթերցողին առավել տեսանելի դարձնելու համար նպատակահարմար ենք գտնում առաջին հերթին առոր, բերելու հիշյալ սեպագիր տեքստերի մեջ հետաքրքրող իղենտիկ հատվածների գիտական տառադարձումը և բարձրամտությամբ՝ զոհաբերվող կենդանի – աստվածություն դարձվածքների փոխադարձ շարահյուսական կապի մեջ.

ա) Ուեսա II-ի Զվարթնոցի արձանագրությունը²²

UDU.MÁŠ.TUR ⁴Yaldie nipsidulini «Ուլ Խաղի աստծո (պատվին) բող մորթի»

UDU ⁶Yaldie TAG «Ույնսար Խաղիին գոհաբերվի»

UDU ⁹IM-a «Ույնսար՝ Թեյշերային»

UDU ⁹UTU-zie «Ույնսար՝ Եիլինիին»

ձեռն ⁶Aniqu-gi «*ձեռն*՝ Անիկու զիցուիում»

UDU.MÁŠ.TUR ⁴Yaldie nipsidani «Ուլ Խաղի աստծո (պատվին) բող մորթի»

UDU ⁶Yaldie TAG «Ույնսար Խաղիին գոհաբերվի»

UDU ⁹IM-a «Ույնսար՝ Թեյշերային»

UDU ⁹UTU-zie «Ույնսար՝ Եիլինիին»

ձեռն ⁶Aniq[u] «*ձեռն*՝ Անիկու(ին)»

բ) Ուեսա III-ի Գյովելեքի արձանագրությունը²³

UDU.MÁŠ.TUR ⁶Yaldie nipsidulini «Ուլ Խաղի աստծո (պատվին) բող մորթի»

GUD V UDU ⁴Yaldie TAG «Զուլ (և) 5 ույնսար Խաղիին գոհաբերվի»

UDU.ŠE UDU ⁹IM «Ույնսար գեր (և) ույնսար՝ Թեյշերային»

- UDU.ŠE UDU ⁴UTU «Ոչխար գեղ (և) ոչխար՝ Եփիմի(ին)»
 UDU.ŠE UDU ⁴Arubanic «Ոչխար գեղ (և) ոչխար՝ Վարդգանիին»
 UDU.ŠE UDU DINGIR^{MSB} «Ոչխար գեղ (և) ոչխար՝ աստվածներին»
 UDU.ŠE UDU ⁶NIN «Ոչխար գեղ (և) ոչխար՝ դիցուհի(ներին)»
 GUD ⁶Russinie DINGIR-ցի «Զուլ՝ Ռուսայան աստծուն»
^{MSB} AB ⁶Russinie ⁶NIN «Էտլ՝ Ռուսայան դիցուհի(ուն)»
^{MSB} AB ⁴Aniqu-ցի «Էտլ՝ Անիկու դիցուհուն»

Այսպիսով, ինչպես հասակ երևում է հիշատակված տեքստերի գեղատական տառադարձումներից և բարգձանություններից, Գյուլեղերի արձանագրության մեջ ըստ ամենայնի պարզ են՝ և աստվածությունները և նրանց հասցեանագրված գոհարերվող կենդանիների տեսականին: Ինչ վերաբերում է Չվարթնոցի արձանագրությանը, ապա այստեղ միակ բացատրությունը համընդհանուր է գոհարերվող կենդանիների շարքում առկա ձե՞ռնի երաբ-տական անհայտ բառը, որը առնչվում է ⁴Aniqu դիցանվան հետ: Եվ դա այն դեպքում, երբ Չվարթնոցի արձանագրության ձե՞ռնի ⁴Aniqu-ցի դարձվածքի դիմաց Գյուլեղերի արձանագրության խնամտիկ տեքստում առկա է ^{MSB} AB ⁴Aniqu-ցի «Էտլ՝ Անիկու դիցուհուն» դարձվածքը: Ըստ որում հատկանշական է, որ ^{MSB} AB ⁴Aniqu-ցի և ձե՞ռնի ⁴Aniqu-ցի դարձվածքները հանդիմանում են ոչ միայն ըստ էության, այլև շարահյուսորեն: Այստեղ սույն ավելացմանը, որ Չվարթնոցի արձանագրության ձե՞ռնու-ի -e վերջավորությունը (ինմտ. 25-րդ տողի ձե՞ռնի-ն) ունի սույն գրաֆիկ նշանակություն՝ տողի ազատ ծատվածը լրացնելու համար (ինմտ. մասն. նույն տողի ⁴Aniqu-ցու-ի ավելորդ e-ն՝ ⁴Aniqu-ցի-ի վոխարեն):

Հետևաբար, սույն ^{MSB} AB - ձե՞ռնի «Էտլ» ըստ ամենայնի նեոսարքի բացահայտումը, ավելի քան ծարրություն անհայտությունից հետո, ամենընրա լրացում է երաբտական արձանագրությունների առայժմ հայտնի GUD - քե՞ռնի «ցուլ», UDU - ձե՞ռնի «ոչխար», ANŠU.A.AB.BA - անիկու «տղտ»²⁴, UDU.MÁŠ-ն - ուզակ «այծ» և UDU.MÁŠ.TUR - անի «տլ»²⁵ շումերա-ուրարտական համադրությունների շարքը:

NICOLAY HARUTYUNYAN

CORRECTIONS AND INTERPRETATIONS IN THE READINGS OF URARTIAN TEXTS

The paper observes and gives precise readings and meanings of Urartian noun *izubē* 'order', and the verb *izubaw* 'to order', the name and genus of divinity Aniqu and the etymology of the word *še-ʾad* 'cow'.

ՇԱՆՈՅԱԳՐԻՑՈՒՄՆԵՐ

1. Գ.Ա. Մելուկաշանկ, ԿՄՈ, 278, էջերի կողմ, ստղ 43 և 60թ. 11:
2. Ե.Վ. Գրիկյան, Գրաթիվերի տարաբնույթի արձանագրությունը, ՊՐՀ, 2004, թիվ 1, էջ 225:
3. F.W. König, *Nehš*, II, էջ 156 և 60թ. 9: Գծն. Ն.Վ. Արսլոնյան, ԿՄՈ, էջ 463:
4. Ն.Վ. Արսլոնյան, ԿՄՈ, էջ 318, 60թ. 40ա:
5. F.W. König, *Nehš*, II, էջ 156 և 60թ. 8: ինչպես նաև էջ 189:
6. Գ.Ա. Մելուկաշանկ, *ВДИ*, 1953, № 1, էջ 225; 1954, № 1, էջ 208:
7. Տես ԿՄՈ, էջ 359 սլոյ արձանագրությունը ֆրաբերյալ գրավանդարանը:
8. Գ.Ա. Մելուկաշանկ, ԿՄՈ, 281, ստղեր 21, 25. ինչպես նաև էջ 359:
9. F.W. König, *Nehš*, II, էջ 167, 172:
10. M. Salvini, *SMEA*, XLIV/I, Roma, 2002, էջ 123:
11. Ն.Վ. Արսլոնյան, ԿՄՈ, 421, ստղ 21 և 60թ. 12:
12. Ե.Վ. Գրիկյան, ՊՐՀ, 2004, թիվ 1, էջ 244 և 60թ. 112:
13. Կ. Սալվինիի մաս՝ «Gi. Inš և Վ. Գրիկյանի մաս՝ «Gi.DINGIR-gi.
14. Կ. Սալվինի, *SMEA*, XLIV/I, էջ 123:
15. ԿՄՈ, 38, ստղեր I, ստղ 21: 107, նաև. կողմ, ստղ 29: M. Salvini, *Ayans I*, էջ 254, սնկ-
ցիս II, ստղ 1-2, էջ 258, սնկցիս V, ստղ 7:
16. M. Salvini, *Ayans I*, էջ 254, սնկցիս II, ստղեր 1-2:
17. Ն.Վ. Արսլոնյան, Новые наблюдения в лексике урартского языка, §Здубба языка и
гословия», Санкт-Петербург, 2005, էջ 13-16:
18. Ինչպիսի Դանտեան, «L'epigraphie», 1903, էջ 380: K. Basmadjian, «Revue de travaux relatifs à
la philologie sémitiques et assyriennes», XXIII, Paris, 1901. Ե.Վ. Գոլենցևա, *ЗВО*, XII,
вып. 4, 1901, էջ 686-692. A. Sayce, *JRAS*, LXXXVI, 1901 և սլոյ:
19. Գ.Ա. Մելուկաշանկ, ԿՄՈ, 281 և էջ 406:
20. F.W. König, *Nehš*, II, էջ 126, ստղեր 21, 23 և էջ 201: 460ա. ԿՄՈ, 421.
21. I.M. Diakonoff, *HU*, էջ 32, 60թ. 26. Մ.Ս. Խանյան, *XV*, էջ 48, 50:
22. Ն.Վ. Արսլոնյան, ԿՄՈ, 421, ստղեր 18-25:
23. M. Salvini, *SMEA*, XLIV/I, Roma, 2002, էջ 122, նաև. կողմ, ստղեր 4-11: Ե.Վ. Գրիկյան,
ՊՐՀ, 2004, թիվ 1, էջ 225:
24. Գր. Գաբրիելյան, Սրբաբանի արձանագրությունը, Երևան, 1940, էջ 53:
25. N. Harozhichyan, New Relations and Interpretations in Urartian texts, «Studia Linguarum»,
3/1, Moscow, 2002, էջ 207-208:

ՎԳՈՒՄՆԵՐ

- ՊՐՀ – Գրական-գրավանդարանային նախնի (Երևան):
 ВДИ – Вестник древней истории (Москва).
 ЗВО – Записки восточного отделения Русского археологического общества (Москва).
 ԿՄՈ – Ն.Վ. Արսլոնյան, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001.
 ԿՄՈ – Գ.Ա. Մելուկաշանկ, Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960.
 XV – Մ.Ս. Խանյան, Хурритский и урартский языки, Ереван, 1985.
 Ayans, I – A. Çilingiroğlu, M. Salvini, *Ayans I*, Roma, 2001.
 HU – I.M. Diakonoff, *Harrach und urartisch*, München, 1971.
 Nehš – F.W. König, *Handbuch der chaldäischen Inschriften*, I-II, Graz, 1955-1957.
 JRAS – Journal of the Royal Asiatic Society (London).
 SMEA – Studi Micenei ed Egeo-Anatolici (Roma).

ՀԱՍՄԻԷ ՀՄԱՅԱԿՅԱՆ

ԽԵՑԻՐՆԵՆ marnawa ԲԱՐԸ

Հնդեվրոպական լեզուներում *mer- *mor- քազմիմաստ արմատով կազմված են մի շարք համամտմաներ: Խեքերենը, ի թիվս այլ հնդեվրոպական լեզուների, ևս ունի վերոնշյալ արմատով կազմված քառեր: Մենք փորձել ենք առանձնացնել խեքերենում քառերի մի շարք, որն իմաստային առումով համընկնում է հնդեվրոպական *mer- *mor- արմատի ռմեցած որոշ իմաստներին: Ստորև ներկայացվող աղյուսակի վերջին շարքում մենք դիտարկել ենք խեք. marnawa քառը (խմիչքի անվանում), որն էլ հասնդիսանում է մեր հոգվածի մյուսք: Այն հեշտությամբ մնան է խեք. mer/mar - «սանհետանալ» քառին¹, որն, ամենայն հավանականությամբ, ևս իսնցում է հնդեվրոպական *mer- *mor- քազմիմաստ արմատին և հասնապատասխանում վերջինիս «սևացնել, մութ գույն, քիծ» նշանակությամբ: Հնարավոր է մեկ, որ խայերեն մատ (մատախտդ, մեկ, մշուշ), բարբո, մառ (մորի, մոշ) մատի (լրբագույն, մոզ մանուշակագույն) քառերը ևս ծագում են նույն արմատից: Եվ պատկերն ավելի իսականալի դարձնելու համար հնդեվրոպական արմատին զուգահեռ կրերենք խեքերեն և խայերեն օրինակները: Ի դեպ, այս աղյուսակում հնյումաթիմատական համընկումներ են դիտարկվում խեքերենի և խայերենի բարբատային տարբերակների միջև: (Խեքերեն օրինակների ընտրությամբ մերն է², իսկ հնդեվրոպական և խայերեն զուգահեռները թերվում են ըստ Գ. Ջահեկյանի)³:

Հնդեվրոպական	Խեքերեն	Հայերեն
*mer - կրակ, կաշի թել, թել	marn - (նշանակությունների շարքում)-արձակել, հանգույց քառել	-
*mer-առկայել	marnawalo - (էլ, շարքում)-անտեսանելի	-
*mor- մտնել	marnu, mernu - ամենուսույ, ջրանայ, մանկ marnawalo-հանձնված գնալ, հանկանալու	մտամիճ, մարջ «հանկանալու»
*mor - տրտել	marnu - զարթել, քամանել, կտրտել, ճանրել	«մարտ-զարթալ մարճ, մարճն ճարճ, մառ, մառ «գույնի ծեղք, մառն «զարթնք ճանրել, կտրտել»
*mor - սևացնել, մութ գույն, քիծ	marnawa - խմիչքի անվանում	մուսլ, մառ-տխուր (Ն. Ջահեկյանի բերած այս օրինակին մենք կհավելնք քրքո, մառն «լրբագույն, մոզ, մանուշակագույն» ճարճ, մառ, (մոշ, մոյի, մոքերն):

Ինչպես նշվեց, հողվածի բուն նյութն է *maruwa* բառը:

Սակայն մինչ լեզվաբանական վերլուծություն կատարելը, ներկայացնենք *maruwa* խմբի կիրառությունն ու հատկանիշներն ըստ խեթական տեքստերի: Այն հաճախ է հանդիպում հատկապես ծխաբաշտամոքային տեքստերում: *Maruwa*-ն խմբ է, որ մատուցվում է աստվածներին, բազավորական ընտանիքի անդամներին, խմբուն ծխակարգի մասնակիցների կողմից, անգամ ծխական արարողակարգի հիմնական բաղկացուցիչ մասն է կազմում (տե՛ս ստորև):

Օրինակ՝ *hwarpi* երկրի Ամպտայի աստծուն նվիրված ծխակատարության ժամանակ, այլ խմբիների շարքում, քարի կոթողի առջև հեղվում է նաև *maruwa*-ն⁴:

*h*եք (²²²*h*•*esmas*)⁵ տոնի ժամանակ արքայազնը այցելելով տարբեր պալատականների տներ, մասնակցում է ծխական ճաշկերույթներին, որոնց ընթացքում, զարեբրի և ռաեստեղենի հետ մատուցվում է նաև *maruwa*-ն⁶:

Իլլույանկա օծի և Ամպտայի աստծո հավանաբար նվիրված աստավելույթի աստիճան տարբերակում, երբ Ինարա (*Isara*) աստվածուհին Իլլույանկայի և նրա որդիների համար ընդունելություն է կազմակերպում, նրանց հյուրասիրած խմբիների շարքում հիշատակվում է *maruwa*-ն, որը խմելուց հետո օծերն այլևս չեն կարողանում հետ առաջ իրենց բռնել, ինչի շնորհիվ էլ Ամպտայի աստվածը հաղթում է նրան⁷: Այս տեքստից ակնհայտ է, որ *maruwa*-ն հավանաբար ողելից խմիչ է, քանզի օձը հարթում է:

maruwa-ն ունի նաև չարախափան նշանակություն: Այս մասին է խոսվում տեքստերից մեկում, որում ասվում է, որ *maruwa*-ն կարող է ստիպել չարին հեռանալ (ամենտանալ), իսկ լավ քաներին (քարուն) ի հայտ գալ⁸:

Սակայն ամենաաշագրավը խեթական մի ծես է՝ կազմված Տիտիուտի աստվածուհու հետ: *Maruwa*-ով լցված ավազանում խորանի առջև ծնկալուց և մերկ նստում են *արամեթ*⁹ երկու մարդիկ (ծխակարգի մասնակիցների անվանում): Տիտիուտի աստվածուհու քրոնիին և պոնկուիների վերականգնողները անգամ վազում են *maruwa*-ով լի ավազանի միջով: Վերականգնող ձեռքին փայտե դանակ է, որի առջևից ավազանի միջով վազում է Տիտիուտի աստվածուհու քրոնի՞ ձեռքին զավազան, վերջինիս դիմաց էլ կապում են *sipartu*¹⁰: Քուրը *արամեթ* մարդկանց մեջքին երես անգամ լցնում է *maruwa* և նրանք երիցս փող փչելով՝ դուրս են գալիս ավազանից: Մեկի վերջում բազավորը մոռենում է Ամպտայի աստծո կոթողին, խոնարհվում և գնում աղոթատեղի:

Ըստ Վ. Արծինբայի, ծեսում ի հայտ է գալիս խոցանի (օջախի կրակի) և ավազանի (ջուր) այս երկու խորհրդանիշների հակադրությունը¹¹:

Մեն ինքնին շատ խորհրդապաշտական է, քստեղականացված և, քանի որ նրանում դերակատարում ունեն նաև պոնկուեիները, կարելի է ենթադրել, որ այստեղ տեղի էին ունենում էին նաև օրգիաներ, ինչը կարող

էր կապված լինել պտղաբերության պաշտամունքի հետ: Փաստերեն *marnuwa*-ն այստեղ ներկայանում է կարծես օձող, խաղամի առջև ճարտագրծող, ինչպես նաև պտղաբերության պաշտամունքի հետ առնչվող խմիչք: Ավելացնենք, որ *marnuwa*-ն մատուցվում է նաև այլ աստվածություններին և նրանց հետ կապված ծեսերում (Տելեպիմուս, Արևի աստվածուհի, Տաուրի աստծուն և այլն):

Իտերական սեպագիր տեքստերում *marnuwa*-ն իշխատակվում է թե՛ առանձին, թե՛ զինու, գարեջրի և այլ խմիչքների հետ, որից կարելի է ենթադրել, որ այն, համեմայն դեպս, խաղողի զինուց և սովորական գարեջրից տարբերվող մի խմիչք է կամ նրանց առանձնահատուկ տեսակ:

Ա. Ժոն Շուլերը նկատել է, որ Կասպադյան կիսախորհրդի երկրամասի տեքստերում հանդիպում է *marnuwatum* անվանմամբ խմիչք, որը պատրաստվել է գարուց և նա ենթադրում է, որ վերջինս գարեջուր է եղել: Հաշվի առնելով խեթ. *marnuwa*-ի հետ *marnuwatum*-ի ունեցած ինչյունական նմանությունը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ խեթ. *marnuwa*-ն մատուցվում է ¹⁰ *AGRIC*-ի¹² կողմից, Շուլերը ենթադրել է, որ խեթ. *marnuwa*-ն ևս գարեջրի տեսակ է¹³:

marnuwa խմիչքին անդրադարձել է նաև Ն. Մկրտչյանը, որը վերլուծելով տեքստերում նրա կիրառությունը, եկել է այն եզրակացության, որ խեթ. *marnuwa* (*marnuwanta*) բառի արմատն է *marnu*-ն և այն պահպանվել է հայերենի մաս կամ մասն բառերում, որը նշանակում է «մեզ և մշուշ», ինչպես նաև «չինու երեսին բռնած թաղանթ», նա եզրակացնում է, որ *marnuwa*-ն հողի տակ պահվող զինու հատուկ տեսակ է¹⁴:

Փաստորեն, խնդրա առարկա խմիչքի վերաբերյալ արտահայտված է երկու կարծիք՝ ա) որ այն գարեջուր է, բ) որ այն հողում պահվող զինու հատուկ տեսակ է:

Այնուհանդերձ, փորձենք բառակազմական վերլուծության ենթարկել *marnuwa* խմիչքի անվանումը: Այն տեքստերում հանդիպում է *marnu*, *marnuwa*, *marnuwan*, *marnuwant* ձևերով:

Վերջին երկու ձևերի մասին կարելի է ասել հետևյալը. *marnuwan* – կարծում ենք, որ կազմված է «*marnu*» արմատից և խեթ. «*wan* վերջածանցից»¹⁵, որը նշանակում է «ինչ-որ բանից ստեղծված, առաջացած» (*marn* + «*wan*): Այսինքն, կարելի է ենթադրել, որ *marnuwan* նշանակում է *marn*-ից պատրաստված (խմիչք): Ինչ վերաբերում է *marnuwant* ձևին, ապա այս դեպքում արմատը «*marnu*» է, որին ավելացել է «*(u)want* խեթ. վերջածանցը»¹⁶ (տես օրինակ խեթ. *kašt- «սով»*, *kišt(u)want- «սոված»*): Նույն ձևով *marn* > *marn(u)want*:

Փաստորեն, թե՛ *marnuwan*, թե՛ *marnuwant* ձևերում արժանող հանդիսանում է «*marnu*»-ը, որը թխնցվում է խեթ. **mer*, **mar* – լքանալ, անհետանալ, մահանալ արմատից¹⁷:

Ինչպես տեսանք, այս նույն արմատն էր ընկած նաև վերը բերված աղյուսակի մի շարք խեթ. բառերում: Այդ աղյուսակում *marnuwa* խեթերեն բառը մենք ենթադրում ենք, որ կարելի է թխնցնել հնդեվրոպական **mer*,

* ուօր բազմիմաստ արմատի «սև, մութ գույն, բիծ» իմաստից: Փերճենք փաստարկել մեր այս մտածեցումը.

Հայտնի է, որ ցանկացած խնիչը պատրաստվում է ինչ-որ բույսից կամ մրգից և ուսումնասիրելով մրգերի և բույսերի հեղեղոտապական անվանումները պարզվեց, որ «սև թթենու» կամ «սև թթենու պտղի» ինչպես նաև «ճորու» կամ «ճոշի» հեղեղոտապական անվանման համար վերականգնվում է *mōr - արմատը, որն էլ ծագումնաբանորեն կազմված է վերոնշյալ *mer-, *mor- (սև, մուգ գույն) արմատի հետ¹⁹: Հեղեղոտապական լեզուներում «սև թթենու պտուղներին» և «ճորու», «ճոշի» անվանումների իմաստային առումով միաստանումը պայմանավորված է հավանաբար նրանց ունեցած արտաքին և գեղեցիկ նմանությամբ: Հունարեն μάρον - թթենու պտուղ, բուր, մոշ, լատ. mōrus - թթենի, mōrum - թթենու պտուղ, մոշ, վալլ. - merwydden - թթենու պտուղ²⁰:

Հայերենում ևս այդ արմատը պահպանվել է մոտ «ճոշ, մորենու պտուղ» ձևով²¹: Հայերենում ունենք նաև *Սիրոսս սբարթ* ձևը, որը պահպանված է միայն Երեմիա Մեղրեցու մոտ²¹, որը լատ. Հ Անտոյանի համարվում է փոխառություն հունարենից: Ինչ վերաբերում է «թութ» բառին, ապա այն հայերենում համարվում է փոխառություն արամեերենից²²:

Հնաբառեր է ներառել, որ խեթ. marnawa-խնիչը կարող է պատրաստված լինել «սև թթից» կամ «ճորուց և մոշից», թանի որ նրա արմատը «marn»-ը ևս կարելի է հանգեցնել հեղեղոտապական վերոնշյալ արմատին: Ենթադրելի է, որ նման արմատով ծառի կամ բիծի իշխատակություն ևս պետք է լինել խեթական տեքստերում: Իդոք marnan կոչվող ծառի անվանում պահպանվել է խեթական տեքստերում, որը սակայն, համընթացում է առանց ցմ գաղափարագրի (ծառերի և բույսերի համար դրվող գաղափարագիր), ինչն էլ կասկածների տեղիք է տալիս, որ խոսքն իրավամբ ծառի մասին է²³: Սակայն վերլուծելով տեքստը, որտե՞ հանդիպում է բառը, կարծում ենք, կարելի է ենթադրել, որ խոսքը ծառի մասին է: Տեքստը հետևյալն է. «O, ի՞նչ Հայր, դու կատուցեցիր թե՛ք համար առև՝ այնքան բարձր, որքան marnan-ը...»²⁴: Ինտրկե, միանշանակորեն չի կարելի պնդել, որ տեքստում խոսվում է հենց թթենու ծառի մասին՝ փաստելի բացակայության պատճառով:

Ինչ վերաբերում է «Մև թթենու ծառին» (Morus nigra), ապա այն տարածված է Միջերկրածովյան և Հարավ-արևելյան Ասիայի երկրներում, սակայն նրա ինագոյն հայրենիքը համարվում է Առաջավոր Ասիան: Նրա մեծ պտուղները բնութագրվում են մեզ մասնաշակագույն, գրեթե սև գույնով²⁵: Ավելացնենք, որ Եզրիպոսում այս թթենու տեսակին մոտ մեկ այլ տեսակ համարվում է «աստվածների սրբազան ծառ», որ մեծ ծիսական և առասպելական նշանակություն ուներ (իչենց marnawa-ի ունեցած ծիսական նշանակությունը)²⁶:

Փաստերի սակավությունը հնաբառաբանության չի տալիս պնդել նաև, որ marnawa-ն կազմված է marnan - ծառի անվանման հետ, սակայն հնչյունական նմանությունը և բերված նյութը, կարծում ենք մտորումների տեղիք

են տալիս:

Մեր առաջադրած վարկածներին օգնության կարող է գալ նաև հայերեն բարբառներում պահպանված նյութը: Ինչպես նշվեց վերը, Ն. Մկրտչյանը ենթադրում էր, որ *marnawa* բառի *marn* արմատը պահպանված է հայ. «մատն» ա) «եճ, մշուշ, մառախուղ», բ) «զինու երեսին բռնած բաղանթ» բառերում: Մենք այս տեսակետին կա՛վելացնենք հետևյալը. Հր. Աճառյանը հայ. «մատն» (ն. կ. գործ մատանթ) - մշուշ, մեզ, մառախուղ՝ ծագում է հնդեվրոպական մախալեզվի **mer-*, **mor-* արմատից) բառի հոդվածում ենթադրում է, որ սրանից է կազմված 'Առաքաղի բարբառի *մատաջ* < *մատանաջ* «նի տեսակ մոշ, որի վրայ մշուշի բարակ մի խառ է պատած», ինչպես նաև Մաշկերտի բարբառի *մատի* «լրջագույն, մուգ մանիշակագույն» բառերը (*մատի* բառի իմաստը, ի դեպ, շատ հիշեցնում է սև քթի վերոնշյալ նկարագրությունը)²⁷:

Հայտնի է, որ մի շարք դեպքերում բարբառները գրաբարի համեմատությամբ համոզես են բերում արմատական-բառակազմական զգալի տարբերություններ, որոնց հիմքերը, ըստ Գ. Ջառեկյանի, բերես հասել են մինչև վաղմջահայերենի շրջանը: Եվ մեծամտիկ օրինակներ թվարկելիս, գրաբարյան արմատական ձևի դիմաց ամականով կամ էին ամանցով ձևեր ունեցող բառերի շարքում մա հիշատակում է նաև *մոջ* (հ.հ. *mor) և բարբառային (մոռ, մոշ (մորշ)) (հ.հ. *mor-s) ձևերը²⁸: Կարելի է ենթադրել, որ խեթ. *marnawa*-ի *marn-* արմատը, եթե իսկապես նշանակում է *տե թաթ* կամ *մոզի, մոշ*, ապա այն կարող է պահպանված լինել հայերեն բարբառային *մատ* և վերը նշված *մատի* բառերում:

Բացի այդ, հայերեն *մատան* բառը ևս տույզ տուգաբանությունն չունի: *Մատանթ* -ա հղբվման է և նշանակում է «շտեմարան» (զինու, կերակրեղենի, մթերքի ևն), Նոր Հայկազյան բառաշարում քիսեցվում է *մատ* «մութ» բառից և մեկնվում է «եներքին և մթին սեմեակ»²⁹: Փաստորեն, կարելի է ենթադրել, որ *մատան* բառը ևս հանգում է *մատ* արմատին, որն էլ ծագում է հնդեվրոպական *mer, *mor արմատից: Միգուցե հայերեն *մատան* բառն էլ ծագումնաբանորեն կապված է խեթ. *marnawa*-խմիչքի անվանման հետ, հատկապես, եթե հայգի առնենք, որ Ն. Մկրտչյանը *marnawa*-ն համարում է հողի տակ պահվող խմիչք: Հիշենք նաև, որ *marnawa*-ն, քացի հարթեցնելուց, ունի չքացնելու, անհետացնելու հատկություն (օրինակ՝ չարը), որը իմաստային առումով կապվում է հողում բաղելու, պահելու հատկանիշի հետ:

Ի մի քերեղով վերը գրվածը՝ մենք առաջադրում ենք հետևյալ վարկածները.

ա) *marnawa* բառի *marn* արմատը հավանաբար ծագում է հնդեվրոպական **mer-*, **mor-* արմատի «նացնել, մութ գույն, քիծ» իմաստից, որի հետ ծագումնաբանորեն կապվում է սև քթեմա պառլի, ինչպես նաև մորտ կամ մոշի հնդեվրոպական անվանման համար վերականգնվող *mdro արմատը:

բ) Խեթ. տեքստերում համդիպող *marnuwa*-ն հավանաբար ոգեկից խմիչք է, ունի ծխական, չարախախտան հիշմանկարգյուն և հնարավոր է պատրաստվում էր սև թթից, մաշուց կամ մոշից: Ի դեպ, միշտ պետք է հիշել, որ այս տարրեր շուսիերի անվանումները միախառնված են հանդես եկել հնդեվրոպական լեզուներում:

գ) Հայերենում այն հնարավոր է պահպանվել է քաղցրատային *մառ* (մորի), *մառի* (լրբագույն, մուգ մանուշակագույն), ինչպես նաև հայերեն *մառան* (ոգիմտ պահեստ, շտեմարան) բառերում:

HASMIK HMAYAKYAN

HITTITE MARNUWA

The author attempts to etymologize Hittite *marnuwa* from I-E **mer-*, **mor-* (meaning blacken, dark color) that etymologically relates to I-E reconstructed stem *mūro* for black mulberry or black raspberry.

The author supposes that *marnuwa* found in Hittite texts is an alcoholic drink having ritual evil preventing function and probably was prepared from black mulberry or black raspberry. It should be remembered that in I-E languages names for these different plants always has been mixed.

In Armenian it probably was preserved in dialectical words *mor* (raspberry), *mar* (dark lilac, dark magenta), as well as in Armenian *maran* (wine storage).

ՇԱՆՈՒՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago. Edited by Hans G. Otterbeck and H.A. Hoffner, vol.3, fasc. 2, Chicago, 1988, S.190.
2. Խեթերին բառերի օրինակների ընդամենը 36 ըստ Johann Tischler, Hethitisches Handwörterbuch, Insulek 2001 ~ The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago բառարանների:
3. Չիտոնյան Գ.Ք., Հայրը թեթի պատմություն. Իստանբուլյի ժամանակագրան, Երևան, 1987, էջ 55:
4. Арданиба В.Г., Ритуалы и мифы древней Анатолии, Москва, 1982, стр. 13-14.
5. ^{1980թ.} համեմատ – 4 օր անոռ խեթական ծես, որն իրականացվում է սրբալսգի կողմից, որն աղ օրին ընթացքում սյցնում է մի քանի օրական հաստատություններ:
6. Арданиба В.Г., Ритуалы и мифы..., стр. 40.
7. The Hittite Dictionary..., S.194 (KBo 3.7: 14-18).
8. The Hittite Dictionary..., S.193 (KUB 41.23 ii 2-5).
9. Արմանը – խեթական ծեսերին մասնակցող մարդկանց անվանում, որոնց շնորհ էր ծխականության ընթացքում սպերից կամ անթոնց, որոչ զեպերում նրանք երաժշտական գործիքների զուգ էին նվագում կամ պարում էին:
10. Herti – եզգուստ, եզգուստի մաս. Johann Tischler, Hethitisches Handwörterbuch..., S.152.
11. Арданиба В.Г., Ритуалы и мифы..., стр.104-105.

12. ¹⁵ AGRIG – յերական տիրապետն ճառագով, որ ճառագում է ոչ թե զին, այլ ուրիշ յանդերնը:
13. The Hittite Dictionary..., S.194.
14. Մկրտչյան Ն., Իրան-սալթական ջերամաշտակներ, Լրագրեր Հայաստանական Գիտությունների, էջ 63-35, Երևան, 1976:
15. – Երևան յերական վերածանցի ճառից տե՛ս Իվանով Յ.Յ., Хеттский язык, Москва, 1963, стр. 194.
16. – (ս)ուտ յերական վերածանցի ճառից տե՛ս Իվանով Յ.Յ., Хеттский язык, Москва, 1963, стр. 189, таб. № 2. 1.
17. matana - բառի ճառագի յերական տեղ. տեղ ուրիշ տե՛ս The Hittite Dictionary..., S.193.
18. Гамкрелдзе Т.В, Иванов В.В., Индоевропейской язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры, том II, Тбилиси, 1984, стр. 645-646.
19. Նույն տեղում, էջ 645-646:
20. Սեփույան Հր., Հայերեն Արևմտական Բառարան, հատոր III, Երևան, 1977, էջ 397:
21. Սեփույան Հր., Հայերեն Արևմտական Բառարան, հատոր III, Երևան, 1977, էջ 348:
22. Гамкрелдзе Т.В, Иванов В.В., Индоевропейской язык и индоевропейцы...стр. 646.
23. The Hittite Dictionary..., S.192.
24. The Hittite Dictionary..., S.192 (КВс 12.70 rev. [III 10-12]).
25. Гамкрелдзе Т.В, Иванов В.В., Индоевропейской язык и индоевропейцы...стр. 646, Василев Н.И., Избранные труды (в пяти томах), Москва-Ленинград, том 1, стр. 205, 343.
26. Гамкрелдзе Т.В, Иванов В.В., Индоевропейской язык и индоевропейцы...стр. 646.
27. Սեփույան Հր., Հայերեն Արևմտական Բառարան, հատոր III, Երևան, 1977, էջ 263:
28. Ջանուկյան Գ.Ռ., Հայոց թզի պատմություն. Ծախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 255:
29. Ջանուկյան Գ.Ռ., Հայոց թզի պատմություն. Ծախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 262-263:

ԿԱՄԿԱ ԵՐԿԻՐՆ ԸՍՏ ՄԵՊԱԳԻՐ ԱՂԱՅՈՒՆՆԵՐԻ

Ք.ա. XVI-VII դդ. մերձավորարևելյան պատմության թատերաբեմում հանդես է եկել կասկա ժողովուրդը, որն իր ուղեյն տեղն է գրավել ժամանակաշրջանի տազմարազարական պատմության մեջ: Նրանք մեծ ազդեցություն և դեղակատարում են ունեցել հատկապես տարածաշրջանի կարևորագույն պետություններից մեկի՝ խեթական տերության՝ իսադարձություններով ի պատմության մեջ:

Կասկա երկրին վերաբերող համեմատարար մեծաքանակ և արժեքավոր տեղեկությունների հիմնական աղբյուրը միջինխեթական և նորինթական ժամանակաշրջանի սեպագիր արձանագրություններն են: Կասկերի մասին որոշ տվյալներ են պարունակում նաև Ք.ա. XIII և VIII դ. ասորեստանյան սեպագիր արձանագրությունները:

Կասկա երկրի ասիմանները ճշելիս պետք է հաշվի առնել, որ այն ընդգրկել է Արևելապոնտական լեռների զգալի ծավալածը: Սակայն հարկավոր է տարամբազան կասկերի բուն երկրի ասիմանները և նրանց տարածման գոտին տարածաշրջանում, որը երբեմն ընդգրկել է բավականին լայն արեալ: Հարկ է ճշել, որ Արևելապոնտական լեռները քնական ապաստան էին կասկերի ցեղերի համար: Այստեղ նրանք պաշտպանվում էին խեթական բանակի հարձակումներից և այստեղից էին սկսում իրենց ավերիչ արշավանքները դեպի Խաթթի կենտրոնական շրջաններ և այլ տարածքներ: Կասկական ցեղերը Ք.ա. II հազարամյակում քնակվում էին Հյուսիսարևելյան Փոքր Ասիայում և հարավային Մերձսևծովյան գոտում (Պոնտոս)՝ սկսած Հալիս (Kizil Irmak) գետի վերին ավազանից մինչև Վերին Եփրատ՝ ներկայիս Երզնկայից արևմուտք, Ֆրատյալ Իրիս (Yesil Irmak) և Լիկոս (Գայլ-գետ, Կելկիթ) գետերի հովիտները: Բացառված չէ նաև, որ Հալիս և Լիկոս գետերի ակունքների շրջանից հյուսիս-արևելք՝ ներկայիս Տրապիզոնի և Բարսեմիի շրջանները նույնպես քնակեցված են եղել կասկական ցեղերով: Հալիսի մերթին ավազանից արևմուտք ընկած տարածքներում որևէ հիշատակություն չկա կասկերի մասին:

Մինչ օրս պարզված չ' արդյոք կասկերը քնիկ ժողովուրդ էին այդ տարածքներում, թե եկվոր: Համեմայն դեպք, մինչև Ք.ա. II հազարամյակի կեսերը նրանց մասին որևէ գրավոր վկայություն չի պահպանվել, չկա նաև հնագիտական վառ արտանայտված կասկական մշակույթի հետքեր:

Կասկերի լեզվի մասին կարող ենք դատողություններ անել հիմնականում խեթական տեքստերում պահպանված կասկական տեղանունների և անձնանունների հիման վրա:

Կասկերի անվանումը վաղուց արդեն մոտեցնում են հյուսիսկովկասյան շեքեզների անվանը: Ք.ա. II հազարամյակի վերջի ասորեստանյան աղբյուրները կասկերի անվան համարժեք օգտագործել են նաև ապիշյու (արեշյա) ցեղանունը՝ որը նույնանում է կովկասյան ախշոս ցեղանվա-

նը: Այսպիսով, էքոնոմիստների միջոցով կապ է հաստատվում փոքրասիական կասկերքի և հյուսիսկովկասյան ցեղերի միջև:

Կասկերի լեզուն մերձեցվել է նաև խաթերենի հետ²: Խաթերեն առամնասփողոց մասնագետներն իրենց ենթին մշում են խաթերենի ազգակից լինելը հյուսիսկովկասյան լեզուներին, մասնավորապես՝ արիֆերենին, շեքեզերենին կամ աղջերենին և արխազերենին³:

Կասկերն ապրում էին համայնքային կյանքով, հավանաբար, ունեին ցեղային ժողով, ավագանու խորհուրդ, ցեղի ստաջնորդ, որի իշխանությունը ժառանգական չի եղել: Մակեայն արդեն Մոցսիլխա II-ի օրոք ի նայա է գալիս նոր երևույթ կասկերի մոտ, երբ ցեղի ստաջնորդը դառնում է քազավոր⁴, այսինքն՝ նաև ժառանգական իշխանության համակարգ է ձևավորվում:

Կասկերի տնտեսության գլխավոր ճյուղը հանդիսացել է անասնաբուծությունը: Խեթական տեքստերից մենք տեղեկանում ենք, որ կասկերի դեմ արշավանքների ժամանակ խեթերը մեծ քանակությամբ խոշոր և մանր եղջերավոր անասուններ են ավար գնորդել: Կասկական ցեղերը զբաղվել են նաև խոզապահությամբ⁵: Կասկերի հիմնական մասը նառահյաց կյանք է վարել: Խեթական տեքստերում քազմիցս հիշատակվել են նրանց բնակավայրերը, նույնիսկ ամրացված քաղաքները: Կասկերի ամվան տակ խեթերը հասկացել են ոչ թե մեկ անբողջական քաղաքական միավոր, այլ քազմարիվ, գարգացմամ տարրեր մակարդակների վրա գտնվող ցեղային միավորումներ, որոնք հաճախ միավորվել են դեպի Խաթթի ավարատական հարձակումներ իրականացնելու, կամ խեթական բանակի արշավանքներին դիմագրավելու համար:

Կասկերի ռազմաքաղաքական և եմուտ պատերազմական գործողություններ վարելու մասին են խոսում նրանց՝ տարիներ շարունակ տևած ռազմական գործողությունները ժամանակաշրջանի խոշորագույն տերություններից մեկի՝ Խաթթիի դեմ: Բացի դրանից, հաշվի առնելով նաև նրանց քարձր մարտական հատկամիջոցները՝ խեթերը վարձում էին կասկ զինվորների: Կասկերը նաև տիրապետում էին ժամանակի եզրու ռազմական տեխնիկային՝ մարտակառքերին, որը խոսում է այն մասին, որ նրանց, հավանաբար, նաև ծխարտությանը են զբաղվել: Կասկերն ունեցել են նաև քաղաքները զբաղելու համար պաշարողական մեքենաներ, հակառակ դեպքում՝ դժվար է բացատրել խեթական ամրացված քաղաքների (նաև մայրաքաղաք Խաթթուասի) զբաղվածը առանց հատուկ ռազմական տեխնիկայի:

Որևէ փաստ չկա այն մասին, որ դեռևս Աշշերի առևտրական գաղութների ժամանակաշրջանում (Ջ.ա. III հազ. վերջ—II հազ. սկիզբ) կասկերը ակտիվություն են ցուցաբերել Փոքր Ասիայում: Ամենայն հավանականությամբ, որևէ սպառնալիցի քաջակալությունը հայրենան քաղաքական միավորների կողմից դեռևս չէր ուղղորդել այս ցեղերի ռազմաքաղաքական կառուցումներին, կամ, եթե նրանք եկվոր են եղել, ապա դեռ չկին հաստատվել իրենց եետազա բնօրրանում:

Կենտրոնական Փոքր Ասիայում Ջ.ա. XIXդ. կեսերին գերիշխող է

դառնում Կոստայր քաղաք-պետության կառավարիչ Անիտասազ, որը խեղճական պետության իրական հիմնադիրն է: Նրա օրոք խեթերն իրենց նմաբարկեցին բուն խաբական տարածքները՝ Խաբթուսա քաղաքով՝ դրասնով, հավանաբար, առաջին անգամ հարևան դառնալով այս քաղաքից հյուսիս ապրող կասկերին:

Հին խեթական բազմադրության հզորացումը կապված է Խաբթուսիչիս I-ի կառավարման հետ (Ք.ա. 1650-1620թթ.)⁶, որի օրոք Խեթական պետությունը նվաճեց Փոքր Ասիայի մեծ մասը: Խաբթուսիչիսը մայրաքաղաքը Կոսասարից տեղափոխեց Խաբթուսա, որն էլ մնաց որպես այդպիսին մինչև Խեթական պետության արոժումը: Նրա օրոք էր, որ խեթերը հյուսիսում դուրս եկան դեպի Մ. ծովի ափերը: Մակայն նոր մայրաքաղաքի ղեկըրը ռազմավարական առումով այդքան էլ հաջող չէր ընտրված: Այն բավականին մոտ էր գտնվում վատ պաշտպանված և հաճախ փոփոխվող պետության հյուսիսային սահմանին, և մայրաքաղաքը մշտապես հարվածի տակ էր ռազմատենչ կասկական ցեղերի հարձակումների ժամանակ: Այս ցեղերը խեթական պետության պատմության ընթացքում բազմաթիվ անգամ են ամարզել ավերել և ամայացրել խեթերի մայրաքաղաքը և նրա շրջակայքը:

Խեթական առաջին գրավոր վկայությունը կասկերի ցեղերի մասին վերաբերում է խեթական արքա Խանտիլիսի կառավարման ժամանակաշրջանին (Ք.ա. 1590-1560թթ.)⁷: Խանտիլիս I-ը առիպված էր պատերազմներ մղել երկու ճակատով՝ սիրիական խաբթիների և հյուսիսի կասկերի դեմ: Այդ շնթացքում կասկերը նվաճեցին և ավերեցին խեթերի կարևորագույն պաշտամոքային կենտրոններից մեկը՝ Նեիիկը և Տիլիուսա քաղաքները⁸ (Հայիսի առոիին հասանքներում՝ մեթոսևտվյան գոտում), որի հեռևանքով խեթական պետությունը կտրվեց սևծովյան ափամերձ տարածքներից: Խանտիլիսը իրամայեց նոր ամրություններ կառուցել Խաբթուսսի և հարակից քաղաքների շուրջ՝ հիմնականում հյուսիսից սպասվող վտանգի դեմ:

Խեթական արքա Տելեպիմուսի (Ք.ա. 1525-1500թթ.) կառավարման նախօրին խեթական պետությունը գերազանցապես տահմանափակվում էր Խաբթիի բնօրրանով՝ մայրաքաղաքի շրջակայքով և որոշ աչ տարածքներով: Հարավ-արևելքից խաբթիները, հյուսիսից և հյուսիս-արևելքից կասկական ցեղերը, իսկ արևմուտքից Ասատվա իսկաքական անվանումը կրող մանր պետականությունները պարբերաբար ասպատակում և ավերում էին երկիրը: Այժմ խեթերը չէին կարողանում պահպանել իրենց գերիշխանությունը նեթակա տարածքներում. ավելին՝ նրանց պետության բնօրրանը նույնպես վտանգի տակ էր գտնվում: Տելեպիմուսին հաջողվեց վերականգնել Խեթական պետության բուլացած ղեկերը և որոշ չափով ամրապնդել պետությունը:

Ցաղկալիյաս III-ը (Ք.ա. XIVդ. I կես) կարողացավ նվաճել գրեթե ողջ Փոքր Ասիան: Մակայն այն ժամանակ, երբ խեթական հիմնական զորքերը գտնվում էին թերակղզու արևմուտքում, հյուսիսից կասկական ռմերը

ներխոսեցին և ավերեցին խեթական պետության կենտրոնական շրջանները: Յուդիսալիյասը առիպված էր վերադառնալ Խաթթուսա: Խեթական զորքերին հաջողվեց մաքրել երկիրը կասկերից, այնուհետև հետապնդելով նրանց՝ ներխոսել Կասկա, որտեղ նրանց դեմ դուրս եկավ կասկերի միացյալ բանակը: Մակառամարող տեղի ունեցավ Տիվարա բնակավայրի մոտ, որտեղ խեթերը հաղթանակ տարան և սկսեցին զրավել լեռներում գտնվող կասկերի դժվարամատչ ամբարձրանները: Հաջորդ տարի Յուդիսալիյասը կրկնեց իր արշավանքը և նվաճեց Կասկա երկիրը՝:

Յուդիսալիյասին հաջորդած Առնուվանդաս I-ի օրոք (Ք.ա. XIV դ. I կես) կասկերն սկսել էին ասպատակել խեթահալառակ շրջանները՝ ավերելով նույնիսկ մայրաքաղաքին հարող բուն խեթական բնակավայրերը: Ավերվել և ամառացվել էին մի շարք խեթական հողեր կենտրոններ՝ Ներիկը, Խուրաման, Կաստաման, Սեդիան, Խիմուխան, Տազգաստան, Կամմաման և այլ բնակավայրեր (Հալիսի ստորին հոսանքներում՝ մերձսևծովյան գոտում, խեթա-կասկական ասիմանային գոտում): Այդտեղի տաճարները քայքայվել էին, իսկ սպասարկող անձնակազմը գերեզարկվել էր: Առնուվանդասը ջանքեր էր գործադրում ամրապնդել և ապահով դարձնել իր քաղաքապետության հյուսիսային սահմանը: Նա պայմանագրեր կնքեց կասկական ցեղերի հետ¹⁰: Առնուվանդասը ուժերի գերազույց լարումով կարողացավ վերահսկողության տակ առնել իրավիճակը: Սակայն նրանից հետո այն կրկին սրվեց:

Ք.ա. XIII դ. Խաթթուսիյա III-ի օրոք կազմված տեքստում¹¹ նկարագրվում է Առնուվանդասից հետո Խեթական տեքստում տիրող ծայրաստիճան ծանր վիճակը: Խաթթիին հարևան մի շարք երկրներ հարձակվել էին և նվաճել խեթական քաղաքիվ տարածքներ: Այսպես, կասկերը ավերել էին պետության կենտրոնական շրջանները՝ մայրաքաղաք Խաթթուսաում հանդերձ, իսկ Նեմաստա քաղաքն¹² իրենց սահմանն էին դարձրել:

Հնարավոր է, որ կասկերի լայնածավալ հարձակման պատճառով խեթական հիմնական ուժերը կենտրոնացել էին հյուսիսային ուղղության վրա, նաև կասկա որ վտանգված էր մայրաքաղաքը, ինչն անպաշտպան էր բոլոր խեթերին ներակա տարածքները մյուս հարձակումներից:

Յուդիսալիյա III-ից (Ք.ա. 1360-1344 թթ.) մեծ ջանքեր են պահանջվել կորցրած տարածքները նոր զրավելու համար: Այդ պաշտպանում նրան օգնում էր որդին՝ արքայազն Մուպալիուլիումասը: Խեթական արքան իր նետագա զորադրությունների համար հենակետ դարձրեց Վերին երկիրը¹³: Սակայն մախ և առաջ հարկավոր էր Վերին երկիրը անվտանգ դարձնել Կասկա և Հայաստան երկրների հարձակումներից: Այդ երկրների դեմ արշավանքը ղեկավարել է Մուպալիուլիումասը, որը շիանդիպելով այդ երկրում (երկրի ամուրը բաց է թողնված) Հայաստաի զորքին՝ այնտեղ բախվել է Կասկա երկրի ուժերին և հարթել նրանց: Ավելի ուշ արշավանքը կրկնվել է, և Մուպալիուլիումասի զորքը մորից հանդիպել է կասկերի մեծաքանակ ռազմերին, որոնց օգնության էին եկել օգնական զորքեր (հավանաբար դաշնակից): Խեթերին հաջողվել է ծուղակը գցել նրանց և քայքայելու՝ մեծ քանակ

կտրյաճք գերիներ վերցնելով: Այնուհետև կոիվները շարունակվել են քոմ Նաթթիում: Այստեղ կասկական ուժերն առժամանակ մահուանքել են՝ հնա-բավորություն տալով խեթերին վերականգնել իրենց անկերված քաղաքնե-րը: Թուղխալիյասն դրանից հետո իր ուժերն ուղղել է դեպի Փոքր Ասիայի արևմուտք: Օգտվելով խեթական բանակի հետացումից՝ կասկերի ցեղերը կառխարիյա և Գազզապա բնակավայրերի կողմից (Հալիսի տարին հո-տանքներում, խեթականական սահմանային գոտում) հարձակվել և նորից ամբողջ են արքայազն Մուսալիլուլումասի ամրացրած խեթական քաղաք-ները: Թուղխալիյասը վերադարձավ և գրավեց դրանք, իսկ օգնության ե-կած կասկական ուժերին պարտության մատնեց: Սակայն Թուղխալիյա-սին չհաջողվեց երկար ճաչակել իր հաղթանակի պտուղները, խեթական-կական պատերազմը դեռ ավարտված չէր: Ըստով կասկերի տասներկու ցեղերից բաղկացած աշխարհագրորդ ներխուժեց Նաթթի: Արքայազն Մուսալիլուլումասը մեկ անգամ ևս հաղթեց նրանց և նու խեց վերցրած ա-վարը¹⁴: Կասկական ցեղերի ուժերը ջախջախելուց հետո միայն խեթերը կարողացան իրենց ուշադրությունը դարձնել պետության մյուս հատված-ների վրա:

Թուղխալիյաս III-ին հաջորդած Մուսալիլուլումաս I-ի օրոք (Ք.ա. 1344-1322թթ.) սկսվեց Նաթթիի նոր վերելքը: Օգտվելով խաղաղությունից՝ խեթական բնակչությունը սկսեց վերադառնալ իր նախկին բնակավայրերը, որոնք գտնվում էին կասկական տարածքների մոտ: Սակայն այն բանից հետո, երբ կասկերին հայտնի դարձավ, որ խեթական բանակում համաճա-բակ է տարածված, նրանք հարձակվեցին և գերեվարեցին վերաբնակիչնե-րին: Կասկերը մրտության քողի տակ գրեհեցին մահ ալղուեղ գտնվող խեթա-կան գոյքերի ամրացված ճամբարների վրա: Սակայն խեթերին հաջողվեց նու շարունակ կասկերի գրոհը և առիպել նրանց հեռանալ այդ տարածքնե-րից: Մուսալիլուլումասին հաջողվեց մահ կասկերին քշել Իստապատա երկրից¹⁵ և այնտեղ վերականգնել խեթական տնտեսությունը: Նա նույ-նիսկ իրեն ենթարկեց կասկերի «համարահայտ Տիմոխալա քաղաքը»¹⁶:

Մուսալիլուլումաս II-ն իր տարեկրության մեջ նշում է, որ այն ժամանակ, երբ իր հայրը (Մուսալիլուլումաս I-ը) կոիվներ էր նդում խուրդիական երկրներում, Նաթթիի քլնամի Կասկա երկիրը բիկուներից հաղվածեց և ա-վերեց տերության տարածքների մի մասը, իսկ մի մասն էլ գավթեց: Այստեղ առաջին անգամ հիշատակվում է Տիքիյա երկրի առաջնորդ Պիխսեմիյան, որի կասկական ուժերը հարձակում էին գործել Վերին երկրի վրա և գրավել Իստախիմա երկիրը, այնուհետև հասել մինչև Ջազիսա երկիր¹⁷:

Խեթականական մի հեղքական բախում էլ տեղի է ունեցել մախ-կիմում խեթերին պատկանող սրբազան Ներիկ քաղաքի մոտ¹⁸: Ըստ խե-թական աղբյուրի՝ խեթերն այստեղ հաղթանակ են տարել, բայց Ներիկն այդ ժամանակ չի նկատվել Նաթթիի կազմի մեջ: Դա տեղի ունեցավ միայն Մուսալիլուլումասի թոռան՝ Նաթթալիյա III-օրոք:

Մուսալիլուլումասի օրոք բն Նաթթին ջախջախեց Միտաննիին, նվաճեց Միդիան ու սկսեց մրցակցել Եգիպտոսի հետ, սակայն կասկերի

հարցն այդպես էլ մնաց չլուծված: Այն ժամանակ, երբ հիմնական խեթական ռազմական ուժերը քաղցնակալում էին բուն հաբթիին, կասկեղը վերականգնին իրենց հարձակումները խեթական տարածքների վրա, և խեթերը հարկազրկված եղան շատ տարիներ վատնել նրանց ասպատակությունների հետևանքները վերացնելու համար:

Հարևան երկրները սկսեցին թշնամանալ խեթական տերության դեմ դեռևս Մուպալիտլիումաս I-ի կենդանության վերջին տարիներին, երբ համաճարակ էր տարածվել հաբթիում: Այնուհետև թշնամիների թիվը գնալով ամեն՝ պայմանավորված այդ արքայի և հաջորդ գահակալի՝ Անուպանդաս II-ի (Ջ.ա. 1322-1321թթ.) մահով: Իսկ երբ խեթական գահը փոխանցվեց դեռահաս Մուրախիսին, քաղաքական իրավիճակը երկրում չկարգավորվեց¹⁹:

Մուրախիս II-ը (Ջ.ա. 1321-1295թթ.) իր տարեգրություններում հազորդ է այն ճառին, որ թշնամի երկրները՝ այդ թվում նաև Կասկան, հարձակվել էին խեթական տարածքների վրա և ավերել դրանք: Իր կառավարման առաջին երկու տարիներին Մուրախիսը, այլ երկրների ապստամբությունները ճնշելուց զատ, զբաղված էր նաև կասկերի արշավանքների հետևանքները վերացնելով և նրանց դեմ պատժիչ գործողություններ ձեռնարկելով: Իր թագավորության միայն եզրորդ տարում նրան հաջողվեց հաղթել կասկերին և իր ուժերը ուղղել դեպի Արժաճա երկիր²⁰:

Իր գահակալության հիմնհորդ տարում Մուրախիս II-ը լեռնային Աշխարապայա երկրում գտնեց կասկական ուժերի վրա և հաղթելով նրանց՝ ազատագրեց դեպի Պաշա երկիր տանող ճանապարհները: Հաջորդ տարի խեթերը նոր պատժիչ արշավանք ձեռնարկեցին Ջիխարիյա երկրի կասկերի դեմ, որոնց մոդայեցիցին դեռևս Թուդախիյաս III-ի ժամանակ Տար(լ)իկարիմու լեռնային երկրի կողմից հաբթուսասի վրա արշավելու համար: Հավանաբար, սա միայն պատճառ էր, որպեսզի արդարացվեին խեթերի կողմից պատժիչ արշավանքի ընթացքում կասկերի դեմ գործադրված դաժանությունները, Ջիխարիյա երկիրը Տար(լ)իկարիմու լեռնային երկրի հետ միանվեց, բնակչությունը սփռվեց, իսկ բնակավայրերն ավերվեցին²¹: Այս երկիրը, հավանաբար, մտն էր գտնվում Ճայրաքաղաքին, այդ պատճառով Մուրախիսն ավերեց այն, որպեսզի կասկերի հերթական արշավանքի համար այն հենակետ չդառնա:

Սակայն Վերին երկրի անվտանգության հարցն այդպես էլ մնաց չլուծված, քանի որ այն սահմանակից էր ոչ միայն Կասկա երկրին, այլ նաև հաբթիի մեկ այլ վտանգավոր թշնամուն՝ Հայասային, որը նույնպես սպառնում էր այս խեթական երկրամասին և ժամանակ առ ժամանակ նաև հանագործակցելով կասկերի հետ՝ մեղխածում այդ տարածքներ²²: Վտանգն առավել ցայտուն դարձավ, երբ կասկական Տիքիյա երկրի առաջնորդ Պիխիտուհիյան իրեն ինչպե՞ս թագավոր: Եթե մախիիմու խեթերը բախվում էին լեռնաբնակ կասկական տարբեր ցեղերի հարձակումներին, որոնք, հավանաբար, միավորվում էին միայն խեթերի դեմ արշավանքների ժամանակ, ապա այժմ, Պիխիտուհիյայի ի հայտ գալով, վտանգ սուղործվեց,

որ կասկական ցրված ցեղերը կաբող են միավորվել մեկ բազավոր-ատաջ-նորդի իշխանության ներքո և ավելի կազմակերպված արշավանքներ ձեռնարկել խեթական տարածքների վրա: Խեթերի համար վստահավոր էր հյուսիսում ռեճնալ կասկերի մեծ ռազմատենչ ցեղերի միացյալ-կենտրոնացված բազավորություն: Այդ պատճառով Մուրսիլիս II-ն անմիջապես միջոցներ ձեռնարկեց՝ վերացնելու այդ վստահը: Պատերազմի համար առիթ հանդիսացավ Պիլսուտնիյայի համդոզմ պատասխանը խեթական արքայի պահանջին՝ վերադարձնել կասկերի կողմից գերված խեթախա-տակներին և ազատել խեթական տարածքները: Խեթական զորքը ներխու-ժեց Տիբիյա, որտեղ տեղի ռեճնալ ճակատամարտում կասկական զորքը պարտություն կրեց, երկիրն ամայացվեց, իսկ Պիլսուտնիյան գերվեց: Այ-նուհետև խեթերն իրենց իշխանությունը վերահաստատեցին Խտիտինա երկրում, որը մինչ այդ մվաճվել էր Պիլսուտնիյայի կողմից²¹: Կասկերի ատաջնորդի հետագա ճակատագիրը մեզ հայտնի չէ: Հավանաբար, խեթա-կան արքան նրան կա՛մ մահապատժի է ենթարկել, կա՛մ պատանդ է պահել՝ Տիբիյա երկիրը հնազանդ պահելու համար:

Սակայն կասկական խեղդի՞րն այդպես էլ մնաց չլուծված: Իր բա-զավորման տասնիներորդ տարում Մուրսիլիսը կրկին արշավեց դեպի Կասկա երկիր: Կասկական Կապուպուվա բնակավայրի²² մոտ տեղի ռեճ-նալ ճակատամարտում խեթական արքան հաղթանակ տարավ: Այս ար-շավանքի ջնքացքում Մուրսիլիսը ճակատիցանում էր, որ իրեն հաջողվել է հասնել այնտեղ, որտեղ մինչ այդ ոչ մի խեթական արքա ուր չէր հրել, խոսքը վերաբերում է Տակկուվախինա և Տախանտատիպա երկրների մվաճմանը²³: Իսկ իր բազավորման քսաներեկներորդ տարում Մուրսիլիս II-ը նորից արշավել է Կասկա երկիր, հաղթել կասկերի միացյալ բանակին, զբաղվել Տապապաճուվա երկիրը²⁴, այնուհետև շարժվել դեպի Խաթենցու-վա երկիր²⁵ և մվաճել Ջիբխարիյա բնակավայրը: Մուրսիլիսը նշում է, որ Տելիախնուս բազավորից հետո ինքն ատաջինն էր, ով հասել է մինչ Խաթեն-ցուվա երկիրը և մվաճել այն²⁶:

Մուրսիլիս արքան շաբունակեց քայլեր ձեռնարկել պետության հյուսիսային սահմանները ամրացնելու ուղղությամբ: Նա իր կառավարման քսանչորսերորդ տարում մվաճեց և ավերեց կասկական մի շարք բնակա-վայրեր, որտեղից մեծ քանակությամբ ավար վերցրեց: Հաջորդ տարի Մուրսիլիսի զորքերը կրկին արշավանքի էլան և մի քանի կասկական բնա-կավայրերից բացի մվաճեցին նաև Կասկուի և Խոռնա սրբավայրերը, որոնք չնայած չբալանվեցին, սակայն հարկատու դարձան խեթերին: Մուր-սիլիսի կառավարման քսանվեցերորդ տարում խեթակասկական պատե-րազմները վերաջվեցին: Խեթական արքան զբաղեց և ավերեց կասկական Տագաստա, Իստալուբա, Կարբուսվա, Խոթպա քաղաքները: Խոթպայի մոտ տեղի ռեճնալ ճակատամարտում խեթերը հաղթանակ տարան: Այ-նուհետև Մուրսիլիսը զբաղեց Ջագապուտա, Կասիպա բնակավայրերը, բարձրացավ Կապազապա լեռները, զբաղեց Տախանտատիպան և Տակ-կուվախինան²⁷: Մուրսիլիս արքան ձեռնարկեց նաև կասկական տարածք-

ներին հարող ավերված բնակավայրերի վերաբնակեցման միջոցառումներ, որպեսզի ամբաստնելով դրանք՝ ամբողջ պատմելի անեղծի կասկական ներխուժումների դեմ (մասնավորապես, նա վերականգնեց դեռևս խանութիս արքայի օրոք լքված Տիլիուտա քաղաքը, փորձ արեց նաև վերականգնել խեթական իշխանությունը սրբազան Ներթիկ քաղաքի վրա): Այդ նպատակով հազարավոր մարդիկ նվաճված երկրներից և հենց իրաքի տարբեր շրջաններից վերաբնակեցվեցին այստեղ:

Մուրադլիսին հաջորդած Մուվառալլիս II-ի օրոք (Ջ.ա. 1295-1272թթ.) նորից ծառայեցավ կասկական խնդիրը: Մուսալիուլլուդուսի և Մուրադլիսի կողմից իրականացված ռազմական նվաճումները և վերաբնակեցման քաղաքականությունը բավարար չէին կասկական խնդրի վերջնական լուծման համար: Մուվառալլիսի թագավորման տարիներին նորից տեղի ունեցան կասկական ներխուժումներ դեպի տերության մայրաքաղաքից հյուսիս և հյուսիս-արևելք ընկած տարածքներ: Եզիպուտսի դեմ պատերազմի նախօրեին Մուվառալլիսը իրաքի մայրաքաղաքը տեղափոխեց հարավային Փոքր Ասիայում գտնվող երկրորդական նշանակություն ունեցող Թարսուսուսասա բնակավայր: Այս ծեծարկման պատճառները հիմնականում երկուսն էին: Արքան նպատակ ուներ մտավայր դարձնել Միրիային շատ ավելի մոտ գտնվող քաղաքը, որտեղից հեշտ էր դնկավարել Եզիպուտսի դեմ սպասվող պատերազմը: Մակայն այս քայլին դիմելու առավել հիմնավոր պատճառ էր մայրաքաղաք իրաքուսասիւն մշտապես սպասուսացող կասկական վտանգը: Մինչ այդ տեղի էր ունեցել հեթանոսական ապստակություն, որի ժամանակ կասկական միացյալ զորքերը (քաղկացած 800 մարտակառքից և մեծ քանակությամբ հեռուսզորքից), անցնելով Մարասասուտիս (Հադիս) գետը, հասել էին մինչև Կանել (ներկայիս Բյուրեհն, Կայսերիի մոտ³¹): Կասկական երկրներից ինչուսակալն են առավել եզր երկրը՝ Իսխուսիսուսան, Պիսխուրուն և Տախուտիսան³², որոնց առաջնորդներն էլ, հավանաբար, զնկավարել են այս արշավանքը³³:

Կասկերի վտանգավոր ավարատական արշավանքները չեզոքացնելու համար Մուվառալլիսը նրանց երկրին հարող ողջ սահմանամերձ գոտին, այդ թվում՝ Վերին երկիրը, հանձնեց իր փորձառու կորորը՝ իրաքուսիլիսին: Նրան հանձնված տարածքներում կազմակերպված էր յուրաքանչյուր ռազմականացված գոտի: Այն արևմուտքից արևելք ձգված էր մուսալիուսայես ժամանակակից Մերզիֆունից մինչև Միլաս-Մերասուտիս՝ ընդգրկելով կասկական ցեղերին հարող մի շարք առանցքային շրջաններ (Իսխուսիսուսան, Մարսուտա, Խիսասիսուսա, Կուտուսա, Խանսանա, Դասուսան, Խաթթեմա, Դարբեդուտա, Պալա, Տունանա, Գասուիս, Մուսալա, Խալան գետի երկիրը³⁴): Մուվառալլիսը իրաքուսիլիսին նշանակեց նաև Խակաիս երկրի թագավոր: Փաստորեն, խեթական արքան կասկական խնդրի լուծումը փորձեց գտնել սահմանամերձ թագավորության ստեղծումով³⁵: Այժմ տերության կենտրոնական մասնակներին վտանգ չէր սպասում, և Մուվառալլիսը սկսեց ազատ զործել հարավում: Համեմայն դեպ, Ջ.ա. 1274թ. Միլիսայի Քաղեշ քաղաքի մոտ տեղի ունեցած խոշոր ճակա-

տամարտում, ի թիվս այլ երկրների, որոնք ճակատամարտին մասնակցել են խեթական կողմից, եզիպտական տերությունը նշվել է մաս կասկա երկիրը⁵⁵։ Սա կարող է փաստել միայն այն մասին, որ կա՛մ այդ ժամանակ կասկական որոշ ցեղեր ենթարկվում էին խաթթիին, կա՛մ ճակատամարտին մասնակցել են փարձկան կասկ գիմեդոններ, ինչն ավելի հավանական է։ Այս գործում, հավանաբար, կարևոր դեր է ունեցել խաթթուսիկալը։ Մովսեսայլիսին հաջորդեց նրա որդին՝ Ուրխի-Թելչարը (Ջ.ա. 1272-1267թթ.), որի կասկարձան տարիներն անցան երդեղոսը՝ խաթթուսիկալի հետ հակամարտության պայմաններում։ Այս առնակատման ընթացքում մի շարք կասկական ցեղեր ոճանդակեցին խաթթուսիկալին՝ խեթական տարածքներում բնակվելու իրավունք ստանալու դիմաց⁵⁶։ խաթթուսիկալի (Ջ.ա. 1267-1237թթ.)՝ այբա հռչակվելուց հետո ոչ մի հիշատակություն չկա այն մասին, որ կասկերն արշավել են խաթթի վրա. նույնը մաս նրա հաջորդ Թուդխալիսաի օրոք։ Ավելին, եզիպտական մի արձանագրությունում նշվում է, որ խաթթի տիրակալը (խաթթուսիկալը), փարաֆոնին կնոքթյան տալով իր դստերը, մաս հարուստ ընծամեղ է ուղարկել Կասկա (տերություն տրված է Կելեկե) և Արծափա երկրներից⁵⁷։ Սա կարող է փաստել այն մասին, որ կասկերի մի մասը այդ ժամանակ ենթակա էր խեթերին։

Կասկերի վերաբերյալ ժամանակագրորեն վերջին հիշատակությունը⁵⁸ խեթերի մոտ հանդիպում ենք խաթթի արքա Թուդխալիսա IV-ի (Ջ.ա. 1237-1209թթ.) կատարման շրջանից։ Այս հաղորդումը տեղեկություն է պարունակում Թուդխալիսա IV-ի կողմից խաթթի տահմանաշին մահաճգների կատարարիներին տրված հրահանգների մասին։ խաթթի արքան, հավանաբար, ցանկացել է նախազգուշական միջոցներ ձեռք առնել ընդդեմ Ազզի, Կասկա և Լուկկա երկրների։ Ուրեմն, նշված ժամանակաշրջանում խաթթին բարեդրացիական հարաբերությունների մեջ չի եղել Կասկայի հետ։ Թուդխալիսաին հաջողվեց ժամանակավորապես կառուցանել իրավիճակը, սակայն նրա հաջորդ Առնոփանդաս III-ի կարճատև կատարյալ միջև հետո իշխանության եկած նյուս որդու՝ Մուպալիսուլուսաս II-ի օրոք Ջ.ա. XIIդ. սկզբներին խեթական տերությունը հնուցազ պատճառական ապստամբից, ինչի վկայությունը խեթական գրավոր ավանդույթի ընդհատումն է և մայրաքաղաք խաթթուսաի ու կենտրոնական Փոքր Ասիայի մի շարք բաղադրների ավերածությունները և ապարհակեցումը։

Հաշվի առնելով խեթերի հյուսիսային, հյուսիս-արևելյան հարևան կասկական ցեղերի կողմից խաթթուսաի և շրջակա բաղադրների վրա ճշտապես կատարվող ավերիչ արշավանքների մասին բազմաթիվ հիշատակությունները խեթական աղբյուրներում՝ մասնագետների մի մասը հենց նրանց կամ միաժամանակ մի քանի ժողովուրդների հարձակմանն է վերագրում կենտրոնական Փոքր Ասիայի՝ Ջ.ա. XIIդ. սկզբի ավերածությունները⁵⁹։

Կասկերի և թեթակոզու այլ ժողովուրդների մասնակցությունը նշված իրադարձություններին տրամաբանական է ոչ միայն նախորդ ժամանակաշրջանի նմանատիպ դեպքերի, այլև Ջ.ա. XIIդ. կեսերին կասկերի՝

մեկ այլ ուղղությամբ ընթացած տեղաշարժերի տեսանկյունից: Խոսքը վերաբերում է Թիգլաթպալասար I-ի կողմից Հայկական լեռնաշխարհի արևմտաքամ կասկերի և այլ ժողովուրդների շարժումների հիշատակարյանը:

Ասորեստանի քաղափոր Թիգլաթպալասար I-ը (Ք.ա. 1115-1077թթ.) հայտնում է, որ 4000 կասկեր և որումնացիներ ներխուժել են Ասորեստանին ներակա Մոֆաբառու երկիր և գրավել նրա քաղաքները, այնուհետև, իսկանաբար, տեղի տալով ասորեստանյան գերագանցող ուժերին՝ հնազանդվել և ներարկվել են Ասորեստանի արքային: Նույն իրադարձության մասին են պատմում Թիգլաթպալասարի ևս երկու տեքստեր, որտեղ կասկերի փոխարեն հիշատակվում են ապիշտները՝

Կասկերի առաջնադասումը Ք.ա. XIIդ., հավանաբար, այնտարհագրական ավելի լայն քնույք է կրել և տարածվել Սև ծովի հարավային ափերից մինչև Հյուսիսային Միջագետք: Այդ արշավանքներն, ինչպես և նախկինում, կրել են ավելի շատ ավադառուական քնույք:

Ասորեստանի արքա Թիգլաթպալասար III-ը (Ք.ա. 744-727թթ.) տեքստերից մեկում տալիս է այն մարդկանց ցանկը, որոնք տարրեր երկրներից նվերներ էին բերել իրեն: Դրանց մեջ քաղցամախի երկրների շարքում նշվում է նաև Կասկայից Դադիլուն⁴⁵: Կասկա երկիրը նշվել է Մելիթ (հետագայի Մալաթիայի շրջան) և Թարսալ (հետագայի Կասպաղոմզիայի տարածքը) երկրների մոտ: Այսինքն՝ այդ ժամանակաշրջանում կասկերը ստեղծել էին մի քաղաքական միավոր՝ Հադիս մեծ ոլորտից հարավ-արևելք, որի մասին, կցկտոր տեղեկությունները, սակայն, հնարավորություն չեն տալիս կարծիք կազմելու դրա պետական կառուցվածքի և հարևանների հետ քաղաքական-տնտեսական հարաբերությունների մասին: Հավանա է այն, որ կասկերը հարկառու են եղել ասորեստանցիներին և այլևս իրենցից չեն ներկայացրել ռազմական հզոր ուժ: Ավելին՝ մրանք, արդեն Ք.ա. VIIIդ. վերջում քուլանալով, նվաճվում են ասորեստանցիների կողմից:

Ք.ա. VIIIդ. երկրորդ կեսին Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքում տեղի ունեցած գլխավոր իրադարձությունը երկու խոշորագույն տերությունների՝ Ասորեստանի և Վանի քաղաքակրթության մրցակցությունն էր արևելյան Փոքր Ասիայի և Հյուսիսային Միջինայի նամար: Ասորեստանի արքա Սարգոն II-ը (Ք.ա. 721-705թթ.), տարեզոքություններից մեկում նշելով իր հաղթանակների մասին, հայտնում է, որ Կասկու, Թարսալ, Կիլակկու երկրների քմակիչներին նա տարեհանել է, իսկ մուշկերի երկրի Միտտային՝ վտարել իր երկրից⁴⁶: Մեկ այլ տեքստում Ասորեստանի արքան տալիս է այն երկրների ցանկը, որոնք նա նվաճել էր. այստեղ հիշատակվել է նաև Կասկու երկիրը⁴⁷: Կասկուն նշվել է Ուրարտու և Թարսալ երկրների միջև: Սարգոնն ակնհայտորեն ձգտում էր փոփոխել ժողովուրդագրական վիճակը արևելյան Փոքր Ասիայում, ինչը կատարվում էր րոնի և դաժան միջոցներով՝ տեղական բնակչության ոչնչացմամբ և Ասորեստանից սեմական քմակչության բնակեցմամբ այդ տարածաշրջանում: Ասորեստանյան ազդյունների հիշատակած Կասկու երկրի տարածքում Ք.ա. VIIIդ. վերջում նաև

հայտնվում են ուսումնասիրել կիճճնբրական ցեղերը: Մարգոն-Ու-ի՝ Կասկեք երկրի հիշատակումը փոքրիմմ է. որից հետո որևէ ալլ հիշատակություն չկա այս երկրի և ժողովրդի մասին:

Հավանական է կարծել, որ կասկերի մի մասը ձուլվեց կամ գոհ դարձավ ասորեստանյան և կիճճնբրական արշավանքներից, իսկ մյուս մասն, անբարենպաստ քաղաքական պայմաններից ելնելով, վերադարձավ նախնական բնակության վայրերը (Արևելապոնտական լեռներ), կամ Փոքր Ասիայից անցավ դեպի Կովկաս: Հետագայում նրանք հայտնի դարձան՝ որպես աղղղա-չերքեզական ցեղեր (հիմ հայ. գաշք, հիմ վրաց. քաչազ, բյուզ., հուն. կասսախիսա, արաբ. կաշակ, հիմ ռուս. կոսոզ):

ROBERT GHAZARYAN

THE LAND OF KASKA ACCORDING TO CUNEIFORM SOURCES

The main sources of valuable data about the land of Kaska are Hittite and some Assyrian cuneiform texts.

In the II c. B.C. the Kaska tribes inhabited mainly the area of Postus Mountains. Until now it is not discovered whether the Kaska people were autochthon to the area or newcomers. Nevertheless, there were no written data about them and no brightly expressed archaeological Kaskan culture until the middle of the II c. B.C.

The name of the Kaskans has long been assimilated with the name of the North-Caucasian Cherkess. Instead of Kaska the Assyrian sources of the end of the II c. B.C. used the tribal name apishlu (abeshla), which is similar to the Caucasian tribal name apshua. Thus, through ethnonyms a connection is established between the Asia Minor Kaskans and north Caucasian tribes. By saying Kaska the Hittites meant not one total political union, but numerous tribal unions that had different stages of development, who often united in order to make attacks on Hatti or to defend themselves from the raids of the Hittite army.

For centuries the Hittite kings made great efforts to put an end to the Kaskan attacks on the central parts of the state, but they failed to do that. The Kaskans had a great role in the fall of the Hittite Kingdom.

After the VII c. B.C. there is no mention of Kaskans in the texts that tell about the historical events of Asia Minor. It can be supposed that part of the Kaskans were assimilated or fell victim to the Assyrian and Cimmerician raids. Taking into account the inauspicious political situation some of them returned to the former habitat (Postus Mountains), or went from Asia Minor to Caucasus where they became known to us as Adyghe-cherkess tribes (gashq, qashag, kaskha, kashak, kosoz):

ՍԱՆՈՒՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ARI, II, 9, 25. ABIMY, 10 (II, 80), 11, 12, 13. Հիմ հայ. գաշք, հիմ վրաց. քաչազ, բյուզ., հուն. կասսախիսա, արաբ. կաշակ, հիմ ռուս. կոսոզ աղղղա-չերքեզական բնականունն է: Հուն. 'Ασπίλα, լատ. Abesina, հիմ հայ. ափշուք, վրաց. ափշիք մեղք էրկեսյե Ալթազիսի տարածքում կաղղ գետի շրջանում բնակված հնագույն ցեղից:

23. Götz A., էջ. այլս., էջ 88-95.
24. RGTC VI, 176-177.
25. Götz A., էջ. այլս., էջ 150-151; RGTC VI, 376-377, 388.
26. RGTC VI, 162-163.
27. RGTC VI, 102-103.
28. Götz A., էջ. այլս., էջ 162-165.
29. Götz A., էջ. այլս., էջ 166-185.
30. RGTC VI, 169-170.
31. RGTC, VI, 146-147, 316-317, 382.
32. Otzen H., Die Apologie Hattabih III. Das Bild der Überlieferung. Wiesbaden, 1981, SiBoT 24, § 6, II 2-10, § 7, II 34-37.
33. Otzen H., Die Apologie Hattabih III, p. 56-60.
34. CTH 81; Friedrich J., Hethitisches Elementarbuch, II T., Heidelberg, 1946, S. 10-14.
35. Gardiner A., The Kadesh Inscriptions of Ramses II, Oxford, 1965.
36. Bryce T., The Kingdom of Hittite, Oxford, 1999, p. 287-288.
37. Bryce T., The Kingdom of Hittite, p. 315.
38. KUB XXVI 12 (Förster E., Hefama-Azzi, Sumerica, 1931, № 9, S. 22; Ջուլյան Ա., Մ.թ.ա. XII դարի մեթուսիսական ճգնաժամը և Հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1990, էջ 71; Хачатурян В., Восточные провинции Хеттской империи (Вопросы топонимии), Ереван, 1971, с. 161, « 21. Տեղանք սրահամայն (Ֆրյապիլի է Ապրես-սիլիս III-ի)».
39. Schuler E.von, Die Kaskiter, Berlin, 1965, S. 65; Lehmann G., Der Untergang des hethitischen Grossreiches und die neuen Texte aus Ugarit, Ugarit-Forschungen, 2, 1970, S. 47f; Ջուլյան Ա., Երմեկական տեղաշարժերը Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում Վ.թ.ա. XII դարում («Օւսի ժողովուրդներ», մուսլիմ և պարսկաստանցի), ՊԵՂ, 1991, № 1, էջ 76 և այլն; Շառ Ի.Պիլեզերի, «Օւսի ժողովուրդները» Փոքր Ասիայի նարայական ակերտը շուրջ Սիլիս շարժումը ներառելով Խաթթուն ակտի գեղերը իր սիրելիական կախյալ երկրների հետ կապից, ինչպես նաև երկրաբանի և Սիլիսիայից եկող նարայականի ստացումները: «Օւսի ժողովուրդները դեռ մրտն ապրաբանից և Բերքի սրահայնի թուլացած Նիբուսյան տերությունը կարող էր եկադրաբանը գոծ գնալ կապերի նարայականը (Singer I., The Battle of Nihriya and the End of the Hittite Empire, ZA, 1985, № 75, p. 120ff):
40. ARI, II, 9, 26. АВИВУ, 10 (II, 89), 11, 12, 13.
41. АВИВУ, 44.
42. АВИВУ, 47.
43. АВИВУ, 53.

Օւսիականներ

- ՊԵՂ – Փրանսիա-լեռնաշխարհային կապից, Երևան:
 АВИВУ – Дьяконов И., Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, Вестник Древней Истории, 1951, № 2, 3, 4; 265-356, 207-264, 283-305 с.
 ГАСБ-Гареднеазнатской сборник, Москва.
 ARI, II – Grunew A.K., Assyrian Royal Inscriptions, vol. II, part 2, Wiesbaden, 1976.
 Вост.-Восточно-Тексты в Umschrift, Leipzig, 1922 ff.
 CTH-Laroche E., Catalogue des textes hittites, Paris, 1971.
 JCS – Journal of Cuneiform Studies, New Haven, 1947 ff.
 KUB-Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Berlin, 1921 ff.
 KBo-Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig und Berlin, 1916 ff.
 MVAG- Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft, Berlin und Leipzig, 1896ff.
 RGTC VI-Del Monte G., Tischler T., Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes, № VI, Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte, Wiesbaden, 1978.
 SiBoT-Studien zu den Bogazköy-Texten, Wiesbaden.
 ZA-Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie, Berlin.

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ԱՐԴԱՎԱՆՈՒ ԽՈՐՀՐԴԻ ՄԱՍԻՆ»
 ՃԱՆՇ ՈՐՊԵՍ ԱՍՏՎԱՏԱՐԱՐԱԿԱՆ
 ՄՏԶԻ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆ

Պատմաեսայր Մովսես Խորենացու գրական ժառանգությունը միշտ գտնվել է հայագետների ուշադրության կենտրոնում: Ուսումնասիրության առարկա են դարձել հիմնականում Խորենացու «Հայոց պատմության» հետ առնչվող գիտական հիմնախնդիրները, մինչդեռ նրա մեծարժեք առավածարանական ժառանգության վրա պատշաճ ուշադրություն չի դարձվել: Այս առումով մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նրա անվան տակ մեզ հասած «Վարդավառի խորհրդի մասին» ճառը: Մոյն հոդվածում փորձ է արվելու իմաստավորելու և արժևորելու այս ճառը որպես առավածարանական մտքի հուշարձան, չամբողջատեսակով նրա վավերականության և հեղինակային պատկանելության բանասիրական կնճռու խնդիրներին:

Վարդավառը՝ Քրիստոսի Պայծառակերպության տոնը հնուց ի վեր առանձնանկատելի նշանակություն է ունեցել եկեղեցու համար: Հատկապես մեծ էր նրա կարևորությունը արևելյան եկեղեցիներին համար: Այս տոնը կապված է Քրիստոսի կյանքի կարևորագույն իրադարձություններից մեկի հետ, երբ Նա, Իր եղբ քնտրյալ աշակերտների՝ Պետրոսի, Հակոբոսի և Հովհաննեսի հետ միասին քարձրացավ լեռ, (ըստ ավանդության, դա Թաբոր լեռն էր) և այնտեղ հրաշք կատարվեց: «Եվ Նրա ղեմքը փայլեց ինչպես արեգակը, և Նրա զգեստները դարձան սպիտակ ինչպես լույսը: Եվ տես նրանց երևացին Մովսեսն ու Մոիսեսն, որ խոսում էին Նրա հետ»: (Մատ. ԺԷ՝ 2-3) Քրիստոսնական ավանդույթի համաձայն, Քրիստոսից Թաբոր լեռան վրա ճառագած լույսը ոչ թե նյութական մի երևույթ էր, այլ Աստծո ամեն ներգործություն, և, ըստ այդմ, այդ լույսը տեսած առաքյալները տեսան Աստծուն: Ուստի Վարդավառը կարելի է Ատվածատեսության տոն անվանել, և դա չափազանցում չէ: Ատվածատեսության հոգևոր փորձը քրիստոնեական հոգևոր կյանքի առանցքն է կազմում, քանզի Նոր Կտակարանում ասված է. «Գիտենք, որ երբ Նա հայտնվի, լինելու ենք նրա նման, քանի որ Նրան տեսնելու ենք այնպես, ինչպես նա կա»: (Ա Հռիմ. Գ՝ 2) Մակայն նույն Նոր Կտակարանում ասված է նաև, որ Ատված անճանաչելի է, որ «Աստծուն ոչ ոք երբեք չի տեսել»: (Ա Հռիմ. Գ՝.12)

Առաջին հայացքից այստեղ տեղա է տեղադրվում հակասություն, ասկայն պետք չէ մոռանալ, որ զեբզայական, հոգևոր իրողությունները պարտավոր չեն ներարկվել ձևական տրամաբանության օրինակներին, որոնք ամբողջապես արտածված են նյութական, զգայական աշխարհի երևույթներից և օրինակներից: Մոյն հակօրինության (անտիհեմիայի) պատճառը միշտ ըմբռնելու համար մաքս անհրաժեշտ է հասկանալ, թե ինչ էր իրենից ներկայացնում առաքյալների Թաբոր լեռան վրա տեսած լույսը: Դա, անշուշտ, նյութական կամ զգայական երևույթ չէր: Ըստ Խորենացու, «Եվ

դարձել էր Յարոզը որպես նոր Սինա ստոր լիտ և լուսեղնն աստվածարեակ վայր՝ հրավատ և անպեղ պատված, մաս՝ նոր երկինք՝ Աստվածության ճառագայթներով բարձրացած երկրի վրա և պայծառագուտ պատկված արփափափաչ հրաշքով»։ Հեռուարար, Ջրիստոսից ճառագած լույսն աստվածային էր, և որևէ առնչություն չունեց հաճախատախան Ֆիզիկական երևույթի հետ։ Հարկ է ոչնչ, որ բեւ այդ լույսն, աննյութական լինելով, չպիտի չլիտովի սովորական լույսի հետ, սակայն այն չպիտի համարվի մաև մի ստակական աշխարհություն։ Այդ լույսը գերզգայական հայեցողության առարկա է, և հոգևոր զգայարանների վրա ներզործում է ճիշտ այնպես, ինչպես արեգակի լույսը ներգաղթում է աչքի վրա։ Փաստորեն, դա ոչ այլ ինչ էր քան աստվածային շնորհի լույսը, որի ներջնդոմումն ընկած է քրիստոնեական հոգևոր կյանքի հիմքում։ Արևելաքրիստոնեական աստվածարարությունը ավանդաբար մույնացնում էր այն Աստծո անեղ ներզործության հետ, որի շնորհիվ Ս. Երբորդության անջանցական անճանաչելի Լուքումն ի հայտ է գալիս աշխարհին։ Աստծո անեղ լույսի մասին վարդապետությունը սերտորեն կապված է աչքպես կոչված «ասպոֆատիկ» անճանտելի աստվածարարության հետ, որ իր դասական դրսևորումն է գտել Արեուպագիտիկաներում։ Այս աստվածարարության հաճաճայն, Աստծո Լուքումը միանգամայն անճանաչելի և անճանտելի է, և մրան չի կարելի վերազրել որևէ կոնկրետ հատկություններ։ Սակայն եկեղեցու Հայրերը դրանից չէին եզրակացնում, որ արարածները Արարչի մասին առհասարակ որևէ քան իմանալ չեն կարող։ Ըստ Աստծո պատկերի և ճմանության ստեղծված մարդկային բնությունը թև խարսրված է մեղքով, սակայն Ս. Հոգու շնորհի և առաքինաւեր վարքի միջոցով կարող է նորոզվել և սրբագործվել, և մարդը հնարավորություն է առանում վերագտնելու աստվածագիտության իր կարողությունը։ Ըստ Խորհնացու «Ժպ մեր քանական բնության երկիրը լուսագարդված ցնծում է Աստծո գալստեամբ՝ զարդարված մշտազվարճ առաքինության նորափետուր ծաղիկներով, և բարձրանալով հավատքի լեռը, առնասերմերին պակում է ոսկեճանճանչ իմաստության ծաղիկներով, և աստվածագիտության բուրումը երկնախտնների միտքը անբողջապես լցնում է ամուշախտությամբ»²։

Խորհնացու սույն ճառում իր վառ դրսևորումը ստացած արևելաքրիստոնեական աստվածարարության կարևորագույն գաղափարներից մեկն այն է, որ Աստված, մի կողմից, բացարձակապես անզրամացական է և անճանաչելի, իսկ մյուս կողմից՝ Նա ի հայտ է գալիս աշխարհին, և Նրա ներկայությունը կաշող են անմիջականորեն ընկալվել արարածների կողմից։ Աստվածային Լուքումը վեր է ոչ միայն մարդկային, այլև հրեշտակային ճանաչողությունից։ Աստված գերիվերտ է բոլոր իմաստասիրական կատեգորիաներից, և աստվածային Լուքում կամ զոչության մասին խոսելիս, մենք երբեք չպիտի մոտանանք մարդկային լեզվի աստվածային զոչը նկարագրելու անկարողության մասին։ Սակայն դրա հետ մեկտեղ Աստված, բնավ չկորցնելով Իր խորիրդավորությունը, դրսևորվում է աշխարհում Իր ներզործությունների միջոցով։ Աստծո ներզործությունը ոչ Նրա մասն է, ոչ

էլ արարված մի բան: Այն նույնքան անեղական է, որքան Աստուծո լուրջունը: «Ներքինս ամբողջապես դրսևորվում է ներգործության մեջ, միաժամանակ մնալով սրողված և խորհրդավոր: Լոկ Աստուծո ներգործությունն է ճանաչելի, ուստի աստվածագիտությունը կարող է վերաբերել միայն նրան, այդ ոչ թե լուրջունը: Աստուծո ներգործությունները բազմազան են ու բազմապիսի, Արևուսագլխիկաներում նրանք աստվածային անուններ են անվանվում, ասկայն նրանց բազմակիությունը բնավ չի հակասում Աստուծո միեղիությունը: Ներգործությունները պատկանում են Ս. Նրբորդոբյան քոլոր Անձնրին, և սեփական անձ չունեն: Եկեղեցու Հայրերի համար դա բնավ վերացական փիլիսոփայական տեսություն չէր, քանի որ նրանց մետքը հիմնված Ս. Գրքի և անձնական խորհրդապաշտական փորձի վրա: Նրանք այդ ներգործությունները նույնացնում էին Աստուծո փառքի լույսի հետ, որի մասին բազմիցս ասված է Աստվածաշնչում: Օրինակ «Նվ այն քերովքների վրայից օդի մեջ վեր բարձրացավ Տիրոջ փառքը, որ տաճարում էր, տաճարը լցվեց ծխի ամպով, սրահն էլ լցվեց Տիրոջ փառքի լույսով»: (Եզեկ. Ժ.4): Այս գաղափարը իր յափազանց վառ դրսևորումն է առաջել նաև միջնադարյան հայ հոգևոր քանաստեղծության մեջ, որի, թերևս, լավագույն օրինակը Շողակաթի կանոնի համբախալո շարականն է. «Էջ Միածինն ի Հորէ, եւ լոյս փառաց ի նրմա, Չայնք երնչեցին Սանդախանեաց անդնոց: Տեսեալ ըզոյս մեծ՝ Հայրապետին Գրեգորի պատմը ցնծութեամբ հաւատացեալ արքային: Եկայք շինեսցուք Սուրբ ըզսորանն լուսոյ, քանզի ի սնա ծագեաց մեզ լոյս ի Հայաստան աշխարհիս»: Այդ նույն լույսի մասին է գրում նաև Խորենացին. «Սա է, արդարև, ցնծության և ուրախության օրը, որ Տերն արարեց, սա է Աստուծոյ մեծ փառքի ծագման օրը, որը նոր արքայության սկիզբն է և էական լույսի հայտնությունը և հավիտենական հույսի նկարագիրը»¹:

Ամեղ լույսի մասին վարդապետությունը բնավ վերացական աստվածաբանական տեսություն չէր, այն սերտագույն կերպով կապված էր քրիստոնեական հոգևոր կյանքի բուն լուրջուն հետ: Այդ լույսի հայեցողությունը քրիստոնեյա խորհրդապաշտներին, և հատկապես իսիխաստներին հայտնի գերագույն հոգևոր վիճակն էր: Այդ լույսն ուներ զանազան դրսևորումներ, սկսած ներքին պայծառացումից վերջացած արտաքին շողարձակումով, որն ընկալելի էր անզան անվորական տեսողության համար: Թարթր լեռան վրա առաքյալների տեսած Քրիստոսի պայծառակերպության լույսը դրա անմնավառ, ասկայն բնավ ոչ միակ օրինակն էր: Այդ լույսը առաչք կարձ անցողիկ մի երևույթ չէ, այն հավիտենական է և անանց: Առաքյալներն ի գորտ նրան հայելու այն, քանի որ նրանց մարդկային բնությունը սրբագործված էր Ս. Հոգու շնորհով: Այդ վեհագույն հոգևոր փորձը իր անբողոքությամբ մատչելի է լինելու միայն համոզեմբյալ կյանքում, ասկայն սրբերը այն սկսում են ճաշակել արդեն երկրավոր կյանքի ժամանակ: Նրանք զեռ կենդանության օրոք ծեղք են բերում Աստուծոն զեռ առ զեռ տեսնելու կարողությունը, հասնելով այդ կատարելությանը իրենց մարդկային բնության շնորհամորոզ լինելու հետևանքով: Փաստորեն, սրբերը հասնում են աստվածացման, շնորհով դառնալով այն, ինչ Քրիստոս եղել է քառ

Իր բնության: Խորհնացիմ աներկջայտրնն կիսում է այդ տեսակետը. «ձեանգի որ Վերնատեսան է, այնտեղ կ' Նրա արտոն է, այնտեղ էլ քարերբբանիկաների խմբերն են՝ ասարյակների և մարգարենների պայծառ և մեծ լուսազգեսաց դասերը՝ անմեղծեմալի լույսի եպապորտայամբ աստվածակերպված և րացերես առ Աստված հայելով աստվածացած. ավելի ճիշտ է ասելը՝ Աստված միակերպ է Աստվածներին և եաշտեմէ Իրեն»⁴:

Այստեղից թիւմ է, որ անեղ մերգործությունը, աստվածային լույսը և շնորհն, ըստ էության, չեն տարբերվում իրարից: Թարոր լեռան վրա տեղի ունեցավ Մարդու Ռդու բնության շնորհաչաբ պայծառակերպությունն ու աստվածացումը: Այս աստվածացումը մարդուն Աստծո անմիջական հայեցողության հնարավորություն է ընձեռում, ինչն անհնարին էր Ջրիստոսի մարդկությունից ասաց: Եթե Հիմ Կոտակարանում Աստծուն կարելի էր հայել լեզ գանազան նշանների ու խորհրդավոր տեսիլների միջոցով (ինչպես, օրինակ, Աստծո եաշտությունը Մովսեսին անկեզ մորենու թփի միջից), ապա Նոր Կոտակարանում Արարչին կարելի է տեսնել դեմ առ դեմ (դրա տիպիկ օրինակը հենց Ջրիստոսի պայծառակերպությունն է Թարոր լեռան վրա): Վերջինս ոչ թե վերացական գաղափար է, այլ հոգևոր իղնազ, որին պիտի ձգտեն բոլոր քրիստոնյաները: Աստվածության ու մարդկության կատարյալ միասնությունը, որ կար ի Ջրիստոս ըստ բնության, քրիստոնյաները կարող են ձեռք բերել շնորհի միջոցով: Խորհնացիմ իր ճառում տալիս է ուղղափառ քրիստոսաբանության ճշգրիտ և ամփոփ ձևակերպում. «Գրածարար կամեմալով փրկագործել մեր բնությունը՝ մեզ կերպակից է դառնում՝ չրածանվելով Աստվածությունից: Որովհետև իր բնությամբ մարմնին միացավ՝ նրան իր հետ խառնելով և աստվածացնելով, սակայն մնալով ինչպես կար, ոչ շիտքվելով, ոչ էլ անխառն մնալով, այլ և խառնվելով, և միավորվելով բնությամբ՝ անչփոթարար և անրածանելի, որ էրի ճոտածությունից վեր է: Որովհետև Կույսի որովայնի մեջ անկոտորիսկի լույսի ճառագայթը փռվելուսկան կյուրով ճառագայթեց՝ ճրպես մի կայծակ այնտեղից նշայնակերպ հրաշարուած, և մեր բովանդակ հոգին, մարմնից և միտքն անապական և աստվածախառնությամբ միաբուն դարձնելով՝ Էճճանուտեղ ծնվեց Կույսից՝ չանգատվելով Հորից»⁵:

Եվ վերջապես, Վարդավաթի խորհրդի մասին խոսելիս, անհնարին է չբջանցել այդ տոնի մարդաբանական և փրկագործական իմաստը: Մարդու էության և ասարիության քրիստոնեական ընթրումը խիստ յարօրինակ էր և ինքնատիպ: Անտիկ իմաստափոխությունն ու կրոնը թեղազմանատում էին մարդուն: Մարդու կատարելությունն ու վեծությունը տեսնում էին հիմնականում նրա ուժի և գեղեցկության մեջ, միջոցիտ բարոյական նկարագիրը և ասարիությունն էական չէին համարվում: Անգամ անտիկ գաղտնածիտությունները, որոնք էին աշխարհի հոգևոր և կրոնական կյանքի գագաթնակետն էին համընթանում, խորհրդագգածներին խոստանում էին լեզ հանդերձյալ կյանքում տառապանքներից ազատագրում և երջանիկ կյանք անդրշիրիմյան դրախտատափայրերում, սակայն ոչինչ չէին սատն մարդկային կյանքի վերջնական ու հավիտեանական նպատակի մա-

սին: Բանն այն է, որ հեթանոսության մեջ հետմահու կյանքը նույնպես ժամանակավոր և անցողիկ է, որքան և երկրայինը: Մի որոշ ժամանակ դրախտում երանելի կյանքով ապրելուց հետո անգամ քարեպաշտ և առաքինի մարդկանց հոգիները, ենթարկվելով ճակատագրի անդիմադրելի ուժին, առիպված են լինում վերստին մարմնավորվել երկրի վրա, նորից ենթարկվելով զանազան փորձությունների և տառապանքների: Այնպես որ հեթանոսական աշխարհայացքի սահմաններում որևէ վերջնական փրկության ու հավիտենական երանելի կյանքի մասին խոսք լինել չի կարող:

Հին Կուսակարանի կրոնական իդեալը նույնպես չէր նպատակում մարդ արարածի առավել թարձր գնահատականին: Թեև, այնուհեղ ասված է մարդու ըստ Աստծո պատկերի և նմանության ստեղծված լինելու մասին, սակայն առաքինության և կատարյալ օրինապահության երեսնական նույնացումը չէին նպատակում մարդու հոգևոր կատարելագործմանը: Մովսիսական օրենքի հարյուրավոր պատվիրանները հիմնականում ձևական բնույթ ունեին, և անգամ նրանց ամբերի կատարումը չէր հանգեցնում մարդկային հոգու ու սրտի սրբազործմանը: Այդ տեսակետից քրիստոնեական մարդաբանությունը հատկապես տարբերվում է ինչպես հունականից, այնպես էլ երեսնականից: Եթե հույների համար երանելի անդրշիրիմյան կյանքը մշտնջենմավոր չէր, իսկ հրեաները աստվածային օրենքի կատարման նպատակն առիտաարակ տեսնում էին երկրային կյանքի քարոթության ապահովման մեջ, ապա քրիստոնեությունն առաջ է քաշում վերջնական փրկության և հավիտենական կյանքի գաղափարը: Դասկատագրի և արատաքին օրենքի ստրուկից մարդը քրիստոնեության մեջ շնորհի միջոցով որևէաստծո Որդի է դառնում: Դա նկարավոր դարձավ միայն Աստծո Որդու մարդեղությունից հետո, քանզի իրապես հավերժական, սուրբ և երանելի է լույս առվածային բնությունը, իսկ մարդու բնությունը կարող էր ձեռք բերել այդ կատարելությունները սուկ աստվածամալուց հետո, ինչը և տեղի է ունեցել Քրիստոսի Անձի մեջ: Աստծո կողմից որդեգրվելու համար քաջի շնորհից անհրաժեշտ է նաև հոգու մաքրագործում զանազան մեղքերից և կրքերից, ինչն անհնարին է առանց ճգնաժամի: Խորենացին, եկեղեցու նյութ Հայրերի նման, շեշտում է աստվածացման գործում քաղոյական կատարելագործման անորոշակի կարևորությունը: «Եվ այս քո օրը տոնում ենք տաղավարներում արմավենեաց ճյուղեր և կանաչագգեստ ռստեղ և ընձյուղներ բոնած, և այս յեթորյա շրջագայության ընթացքում, այս աշխարհին պատկանող կյանքի րոգոր հովալումներն արտաքսելով, Աստուծո նման հոգով ենք ապրում և, անմարմնական առաքինությունների ոստերի աճմանը դեպի երկտակային քարծուները վերընձյուղած, որպես արմավենիներ Աստուծոյ գավթում, ծաղկում ենք»¹ Խորենացին չի բվարկում այդ առաքինությունները, ակներևաբար համարելով, որ նրա ունկնդիրներին վերջիններս քաջ ծայտնի են: Սակայն մենք խնդրո առարկա ճառի մեջ պարտնակվող աստվածաբանական հայեցակարգն առավել հատակ և ամփոռի կերպով ներկայացնելու համար հակիրճ բժարելեզ ենք դրանք: Նախ և առաջ, դա Աստծո երկյուղն է, և դրանից բխող հիշողությունը մահվան և զա-

լիք անեղ դատաստանի մասին: Երկուդեղով Աստուծո քարկոտքունից և գործած մեղքերի համար հասանելիք անեղ պատուհասներից, քրիստոնյան պիտի ապաշխարի, ծագելով մեղքերի թողություն ստանալ Տիեզերից: Այս զգացումից օրգանապես առաջանում է զոջման արտասուքը, որը մեծապես նպաստում է հոգևոր առաջընթացին, քանզի Քրիստոս արտավազողներին և սգավորներին մխիթարություն է խառնացել: Մեղիական մեղավորության զգացումը հանգեցնում է խոնարհությանը, որը քրիստոնեական ավանդության մեջ հոգևոր աղքատություն է կոչվում: Ապաշխարողն իր սրտից արձատխել է անում իպարությունը, որը բոլոր մեղքերի և կրքերի երմնական պատճառն ու շարժիչ ուժն է: Դրա վերացումից հետո հոգուց աստիճանաբար անհետանում են մաս մյուս արատները, ինչպիսին են որկրամոլությունը, շնությանը, քարկոտքունը, չարությունը, ատեղությունը, մախանձը, անտիստությունը և այլն: Եվ վերջապես, քրիստոնյան ձեռք է բերում մեծագույն առաքինությունը՝ սերը, որին անկարելի է հասնել առանց աղոթքի: Հարկ է նշել, որ աղոթքը, քրիստոնեական հոգևոր կյանքի առանցքը լինելով, պիտի առաքի առ Աստված այդ կյանքի բոլոր փուլերում: Առանց աղոթքի հնարավոր չէ ոչ կրթերը հաղթահարել, ոչ հոգին հանդարտեցնել, ոչ էլ առավել ևս սիրել Աստծուն և մեղծավորին, քանզի ճշմարիտ քրիստոնեական սերը տրվում է ի վերապա Ս. Հոգու շնորհի միջոցով, իսկ շնորհը, լրատ քրիստոնեական պատկերացումների, երբեք չի տրվում նրան, ով չի աղոթում: Այդ բոլոր առաքինություններով սրբազործված քրիստոնյան ի գորտ է դառնում իսկալու Քրիստոսի պայծառակերպության անեղ լույսը, որի խորհրդին է նվիրված Վարդավառի տոնը:

Ամփոփելով մեր ուսումնասիրությունը, նշենք հետևյալը: Աստուծո անճամաչելի անդրանցական էության և ճանաչելի անեղ ներգործության մասին տեսությունը արեւելաքրիստոնեական աստվածաբանական ավանդության առանցքն է հանդիսանում: Աստվածաբանության պատմության մեջ այն իր դասական քանաձևումն է առացել 14-րդ դարում Բյուզանդիայում իսիխաստական շարժման առաջնորդ Գրիգոր Պալամասի երկերում, որը հենց այդ իր ծառայության համար «Ուղղափառության վարդապետ» տիտղոսի է արժանացել: Մակայն այդ տեսությունը ոչ անձամբ նրան, ոչ էլ նույնիսկ զուտ բյուզանդական աստվածաբանությանը չի պատկանում, քանզի այն անբողջ արևաքրիստոնեական աստվածաբանության քնդիսանոր սեպականությունն է: Հենց դրա մասին է վկայում Մովսես Խորենացու անվան տակ մեզ հասած «Վարդավառի խորհրդի մասին» ճառը, որտեղ Պալամասից դարեր առաջ արժարծվում են նույն իսիխաստական գաղափարները, թեև, անշուշտ, Խորենացու մեռ վերջիններս դեռ ձեռք չեն բերել վերջնական տրամաբանական և տեքսիմաբանական իզկումը: Քանի որ ժամանակակից օրբադրս աստվածաբանները (օրինակ Վլադիմիր Լուսկին կամ Խրիստոս Յաննարասը) հենց այդ գաղափարի առկայությունն են համարում այս կամ այն եկեղեցու ուղղափառ լինելու կիճնական չափանիշներից մեկը, ապա Խորենացու առյն ճառը կարելի համարել Հայոց եկեղեցու ուղղափառության համոզիչ ապացույցը:

THE DISCOURSE "ON THE MYSTERY OF THE FEAST
OF TRANSFIGURATION" BY MOSES OF KHOREN

The creative heritage of "the father of the Armenian history" Moses of Khoren always was in the focus of attention of armenologists, however they mainly showed interest in the problems connected with his "History of Armenia". Meanwhile his theological works, which have the considerable value, did not become the subject matter for researchers. In this connection the big interest represents the discourse "On the mystery of the feast of Transfiguration", traditionally ascribed to Moses of Khoren.

The feast of Transfiguration of the Lord, being one of the main christian feasts, had especially great importance for eastern Churches. According to the Christian tradition, the light, which illuminated Christ on the mount Thabor, was not an ordinary physical phenomenon, but the uncreated energy of God and consequently, the apostles which saw these light saw God. For this reason the feast of Transfiguration without exaggeration may be named the feast of God-vision. The spiritual experience of contemplation of the uncreated light, and accordingly - the cognition of God is the basis of christian spiritual life. At the same time the eastern christian theology, based on the principle of apophatism, categorically asserts that the essence of God is incognizable. The theoretical substantiation of internal harmony of these, at first sight, paradoxical theses belongs to the leader Byzantian hesychast Gregory Palamas. He proved the possibility of the contemplation of the uncreated energy of God, whose essence nevertheless remains absolutely incomprehensible. However Palamas has only given the final and completed form to this doctrine, but did not create it. Moreover, this doctrine does not belong exclusively to the Byzantian theology. This discourse of Moses of Khoren, written long before Palamas, is its best proof, inasmuch as one can find in it all principal theses of the hesychast doctrine. Certainly Moses of Khoren, in contrast to Palamas, did not finally formulate this doctrine, but nevertheless this discourse proves that the hesychast doctrine, being one of the basic principles of orthodox theology, was well-known to the fathers of the Armenian Church, and this fact is one of the most convincing proofs of its belonging to Orthodoxy.

ԾԱՆՈԹԱԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ա.Մախես Լորենցի «Լուսաբանի խորհրդի ճանաչման գրադարձի փոխարձակ Գեորգին Գառապաղյանը, «Գանձաարք», Թ, Երևան 1992, էջ 22:
2. Նույն տեղում էջ 20:
3. Նույն տեղում էջ 20-21:
4. Նույն տեղում էջ 22:
5. Նույն տեղում էջ 23-24:
6. Նույն տեղում էջ 22:

ԱՂՈՒՆՔՈՒՄ ԱՐԵԱԿՈՆԵԱՑ ԹԱԳԱՌՈՐՈՅԵԱՆ ԱՆԿՄԱՆ
ԺԱՄՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Յայտնի է, որ Ժ դարի վերջի նայ պատմիչ Մովսէս Դասխտրանցոյ (ճառենագրութեան եւ պատմագրութեան մէջ կոչուած նաեւ Կաղանկատաացի) «Պատմութիւն Աղուանից» աշխատութեան մէջ՝ գրեթէ քառասնի արտագրութեամբ պատկանուած են Հայոց Արեւելից կողմանց վաղմիջնաշարեան զըլտութեան կենտրոններում առեղծուած պատմական ու գրական բազմաբնոյթ երկեր²: Դրանց թում հայագետների եւ արեւելագետների շշադրութիւնը վաղուց գրասել է Աղուանից վերջին՝ Վաչագան Բարեպաշտ բազաւորի մասին պատմող երկասիրութիւնը, որին ներկայումս, կենկով կրկի ռմակնան առամձնայտկութիւններից, պայմանականօրէն տրուած է «Վաչագանի վէպ» անուանումը: Հ. Ներսէս Ակիմեանի, Կիմ Դանրամանեանի եւ տողերիս ինկիմակի կողմից արդէն բառականին ճշգրտուած են այդ երկի բնագոյսին սահմանները («Պատմութիւն Աղուանից»-ի Ա գրքի Զ զլիսի առանձին կտորներ եւ ԺԴ-ԻԳ զլուխները, բացի ԺԵ-ի առաջին կէտից), ինչպէս նաեւ Ժ դարի ինկիմակի միջամտութիւնները (այդ թում՝ բաժանումը զլուխների եւ դրանց վերնագրումը)³, որի շնորհիւ հնաքաւոր է դառնում նրա առտել նաւաստի օգտագործումը իբրեւ սկզբնաղբիւր⁴: Երկի անանուն ինկիմակը իրաւաբարձութիւններին ժամանակով ձօտ կանգնած կամ ակնանատես ճառենագիր է, իսկ բնօրինակային վերնագիրը, անննայն հաւանականութեամբ, պատկանուած է Ա.Ժ գլխի վերտառութեան մէջ. «Կեանք եւ վաղք եւ կարգաւորութիւնք Աղուանից, որ ի Վաչագանայ արքայէ եղան, եւ զխոր նշխարաց սրբոց»⁵:

Յայտնի է նաեւ, որ Ե-Ձ դարերի հայ ճառենագրութեան առտել ճանաչուած աղբիւրներում շին պատկանուել Վաչագան բազաւորին վերտարերող վկայութիւններ, փոխարէնը՝ «Պատմութիւն Աղուանից»-ում եւ աշխոք պատկանուած են նրա անուան ինտ կապուած մեծ թումլ կրոնարարոյս-զիտական բովանդակութեան եւ նշխարների զիտերին վերաբերող ակնյայտօրէն ուշ գրուածքներ, աւանդութիւններ եւ անգամ վիմագրական վկայութիւններ: Դրանցից շատերի հաւաստիութեան նկատմամբ ինկնաւոր կասկածը Հ. Ներսէս Ակիմեանի համար պատճառ էր դարձել մեծօրէն ինկ բազաւորի իսկ պատմականութիւնը⁶: Ժամանակին մենք, թում էր, թէ զգոյշ ենք եղել այդ նարցում՝ յատուկ նշելով, որ Վաչագանի պատմականութեան ինկիցը ճիշտ կը լինէր քննարկել ինտազայ վերագրումներից ու աւանդական նիսից անկախ, այսինքն՝ միմիայն «Վաչագանի վէպ»-ի եւ Աղուանի կանոնների հաղորդած տեղեկութիւնների շրջանակում: Սակայն նկատելով (որոշ դէպքերում՝ սխալ) ինկ այս սկզբնաղբիւրների պարունակած ինկ-ինկ նակատութիւններ՝ մենք եւս, ի վերջոյ, երկումս էլ համարել էինք ոչ համաժամանակեայ եւ թուազրել Զ դարի երկրորդ կէտով, շտասկելով եղբակացնել, որ եթէ անգամ ընդունենք Վաչագանի պատմականութիւնը, ապա ա-

ուանց լրացուցիչ աղբյուրազնորական նյութի դժուարամատչելի ենք ասել, թէ «Վաչագանի վեպ»-ի եւ Աղուէնի կանոնների ո՞ր տեղեկութիւններն է հնարաւոր վերագրել այդ իրական թագաւորին :

Բարեբախտաբար մի քանի տարի առաջ մեր ուշադրութիւնը լրջօրէն զրտեց մի հակաւորոյթն «Պատմութիւն Աղուանից»-ի Ա եւ Բ խմբերի ձեռագրերի ընթերցումներում, որի ցմնութեան շնորհիւ հնարաւոր եղաւ վերհանել ժամանակին վրէպած իրական պատկերը: Դրա հիման վրայ հրատարակուեց մեր «Վաչագանի վեպ»-ը եւ Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը Դ-Ձ դարերի Աղուանքում՝ աշխատանքը¹, որ ցոյց տրտեց, որ կարելի է ամենայն վստահութեամբ վերաբերուել Վաչի փաստօրէն բնութիւնը տոնմարանական ցուցումներ պարտմակող վկայութիւններին, ինչպէս նաեւ «Աղուէնի կանոնների» հաստատութեան խնդրին, քանի որ ոչ Բուն Աղուանքի Վաչագան Բարեպաշտ թագաւորի պատմականութիւնը, ոչ «Վաչագանի վեպ»-ի ու Աղուէնի ժողովի հաստատութիւնը մերժելու համար իրական հիմքեր չկան:

Կրկնելով այդ եզրայանգումը՝ հարկ է միաժամանակ եւս մէկ անգամ վերադառնում անել այն մասին, որ «Վաչագանի վեպ»-ի եւ Աղուէնի կանոնների հաստատութեան ճշտումից յետոյ նրանց զաղապարական ուղղութեան գնահատականը գրեթէ չի փոխուած: Կտրի հայկական աջակցմանակում տեղեւծուած այդ ծրագրային փաստաթղթերն իրօք պարտմակում են Բուն Աղուանքի Արշակունեաց աքրայաւոտների վերջին ներկայացուցիչ Վաչագան Բ Բարեպաշտ թագաւորի ձեռքով Աղուանից աշխարհում (արդէն մարզպանութեան ընդգրկմամբ) կատարուած առտուածահանոյ գործերի շարադրանքը եւ մեծարժէք տեսւղներ են պահպանել թոն աղտանական ինչ-ինչ իրողոյթների (եւալիաների) մասին, որոնք անփոխարինելի նշխարներ են աղտանագետներին համար: Սակայն այնտամենայնիւ նշանց զաղապարական նպատակն է եղել անբաւարար Սասանեան տէրութեան զերիշխանութեանը ենթակայ Աղուանք-Առան վարչա-քաղաքական միաստրի մէջ Աղուանից եկեղեցու շուրջ համախմբուած քրիստոնեայ հասարակութիւնը (իւր թոն աղտանական եւ հայկական էթնիկական մասերով) ոչ թէ թոն աղտանական էթնոշակութային համակարգի գործատման ուղբոսի ընդլայնման, այլ ընդհակառակը՝ Կտրի աջակցմանի հայտութեան ազգային-էշակութային-դաւանական ստանդները այդ ամբողջ հասարակութեան մէջ հաստատագրելու ճանապարհով:

Այստեղ նաեւ կրկնենք նախորդ աշխատանքի այն հատուածի հիմնական դրոյթները (անկրասեշտ լրացումներ կատարելով), որոնք թող են տալիս քառակամաչափ ճշգրտութեամբ վեր հանել «Վաչագանի վեպ»-ի տեղեւծման ժամանակի խնդիրը: Այդ խնդիրը լուծուած է Վաչագան Բարեպաշտի ժամանակակից Եւանգելիայի կարողիւտի մասին վկայութիւնների քննութեան շնորհիւ:

Եւանգելիայի անունը յայտնուած է երկի միայն վերջին հատուածում («Պատմութիւն Աղուանից»-ի գլուխ Ա.իգ)՝ աքրայական «քանակի» Ամարասից Դիտական յեռագարծ ճանապարհի նկարագրութեան մէջ:

Ըստ դրա՝ Ամարասի գետակը յետ անցնելուց յետոյ բազառորը վորքիկ դա-
զար է յայտարարում («անցուցանելը ընդ նոյն գետն. և կացուցանել կրա-
մայէր զգնեալակս սրբոցն»), որպէսզի գնդում հասարեամ շրջակայ ժողո-
վոցին տնէրն ուղարկի («եւ եպիսկոպոսացն՝ արհնեալ գխատնիճադանն
բազմութիսն՝ կրամայէին գնալ յխրաքանչիւր տեղիս»): Մեռն են միայն
հոգեւորականները, որոնց հետ բազառորը, բազուին և արքունականները
հասնում են Զարբէն ամառանոց գիւղը («եւ զդաս եպիսկոպոսաց և երի-
ցանց և ալ պատուական արանց ատեալ ընդ սրբոցն՝ տանէր միկն Գճու-
րուն աթի տեղ»): Թրամ է, թէ Զարբէնում եկեղեցական ժողովի նման մի
բան է տեղի չենցել, որի ընթացքում հոգեւորականներն օրինել են արքա-
ջին և Եռչամիկ աշխարհասովնոջը, «եւ նոցա միարբան արհնեալ գրագա-
ւորն բազուեովն [չ բազուեաւն] հանդերձ և ամենայն դրանքն՝ ատեն
[Եւրչ ասացեալ]. «Ձամենայն բարի, զոր խնդրեցես դա յԱտուծոյ, ի
ձեռն սրոյն Գրեգորիսի տացէ քեզ: Եւ շնորհեսցէ մեզ լինել քեզ [Եւրչ չք
քեզ] ընդ երկայն ատուք խաղաղաւոր քնդ աշխարհի և ի փառագարդու-
թիսն եկեղեցոյ [Եւրչ եկեղեցեաց] աստեալաւ յորդորելով [ա յարդարելով]
սոր ըստ արե»¹⁰: Ի դէպ, Յիշտ այդպէս Վաչագան բազառորին հետագա-
յում օրինել է Աղուճի եկեղեցական ժողովը. «Ձայս պայման արարին Ե-
պիսկոպոսոսն և քահանայք և ազատ մարդիկ ասացի արքայի, եթէ ի մեր
եպիսկոպոսաց և յերիցանց և յեկեղեցոյ քերանոյ արհնեալ լիցի՝ [Եւր
եղիցի] բազառորն բազուեովն և զաւակովն հանդերձ, և ամենայն աշ-
խարհովս [Եւր աշխարհասս] հանդերձ, որք յայս ժողովս են, արհնեալ եղի-
ցին»¹¹:

«Վաչագանի վեպի» եղիմակն այնուհետև գրում է. «Եւ ատեալ իճ-
քեան զատոց եպիսկոպոսոսպեան Եռփնաղիչոյ [ա Եռփնաղիչոյ], և յոր-
ժամ գետոց ուրոք [Եւրչ գեղց ուրեք] յայտ եղանէր դեպակ սրբոցն, իջա-
նէր բազառորն և հետեակ սարասրկէր սրբոցն, մինչև տարեալ ընդ շինա-
նիստն անցուցանէր: ... Այս ձեռով զային հատանիճի ի սեփական գիւղն
Գխտական [Եւրչ Դաւաական] և անդ հանգուցանէին...»¹²: Բերում ես-
տեալներէից կարելի է եզրակացնել, որ Եռփնաղիչոյ եպիսկոպոսոսպեալը
մասնակցել է Վաչագան Բարեպաշտի երթին եթէ ոչ ամենակզրից, ապա
զոտ Ամարասից յետադարձ ճանապարհից կամ Զարբէնի եկեղեցական
ժողովից սկսած: Տեղին նշենք, որ բնագրի ընդգծմամբ հատուածում եպի-
կոպոսապետ բառի «աւագ» մակդիրը, ուսումնասիրողների արդարացի
կարծիքով՝ տեղեկատուական որեւէ արժէք չի ներկայացնում¹³:

Եռփնաղիչոյն յիշում է նաև Աղուճի եկեղեցական ժողովի մա-
նակիցների շարքում որպէս «Պարտասայ արքեպիսկոպոս»: Ժողովի ար-
ժանագրութիսնը պահպանուել է «Պատմութիւն Աղուճից»-ի ասացին գր-
քում՝ Վաչագան Բարեպաշտին վերաբերող գլխիճների վերջում (գլխիս ԻԶ),
և Հայոց կանոնագրի՝ մուտադրասպէս Ժ-ԺԱ դր. ասեմանագլխին ձեւառ-
յուած դասական խնրագրութեան ձեւագրերում (Ա ձեւագրախմբում ԼԵ,
խկ Բ-ում ԼԹ կանոնախմբ)¹⁴: Գրչական որոշ (կրթեմն բաական մեծ)
ուարընթերցումների պայմաններում երկու տարբերակում էլ «Եռփնաղիչոյ

[Կանոնագրքում՝ *Շուխադիչոյ*] Պարտաւայ արքեպիսկոպոս-ը յիշատակուած է առանց լուրջ շեղումների՝ Վաչագան արքայի անունից անմիջապէս յետոյ, ժողովի բուն արձանագրութեան ամենասկզբում («Եւ Վաչագան՝ Աղուանից արքայ, Շուխադիչոյ՝ Պարտաւայ արքեպիսկոպոս, Մանաս՝ Կապադակայ [ա Կապադայ] եպիսկոպոս...»)՝: Տեղին յտեղենք, որ ժողովի մասնակիցների նոյն ցուցակում յիշատակուած է նաեւ «Մարտի Պարտաւայ երէց»-ը):

Այստեղ կրկնենք նաեւ նախկինում մեր արտայայտած կարծիքը Աղուէնի կանոնների առաջին պարբերութեան մասին («Յանա Վաչագանայ՝ Աղուանից արքայի բազում հակառակութիւնք լինէին ի մէջ այլաբնականաց եւ եպիսկոպոսաց եւ քահանայից, քորեպիսկոպոսաց, ազատաց եւ թամկաց: Ապա կամ եղև արքայի՝ առնել ժողով յԱղուէն՝ քազմանրիս առեան, յաճեսանն մարերի, որ ալ երկրտասան էր ամալոյն»): Մեր համոզմամբ՝ այն թխտն է ոչ թէ Աղուէնի ժողովի արձանագրութեան սկզբնօրինակից, այլ ստեղծուած է Կանոնագրքի կամ մէկ այլ բնոյթի (օրինակ՝ տոնմամատեանային) ժողովածոյ կազմուի կողմից, ճիշտ այնպէս, ինչպէս դա արեւել է սկզբնօրինակային «քացատրագիր» շտեմեցած շատ ուրիշ կանոնախմբերի կամ թրքոց գրքերի միւրերի համար¹⁶: Դա նշանակում է, որ Մոզսէս Դասխուրանցին կամ նրա մի մասերդն է Աղուէնի կանոնների բնագիրն ընդօրինակել որեւէ կանոնագրքից կամ տոնմամատեանից, ոչ թէ հակառակը¹⁷: Դա նաեւ նշանակում է, որ անիրածելու է որոշ վերապահումով մտտեմալ «մարերի ամսի 13» ամսաթաի հետաաւոյութեանը, որը նշուած է առանց արքայի տիրակալութեան համապատասխան տարրայ յիշատակութեան. թէպէտ, հնարատր է նաեւ, որ Կանոնագրքի կամ տոնմամատեանային ժողովածուն կազմուող այդ ամսաթիւը քաղել է Աղուէնի ժողովի արձանագրութեան՝ իր ձեռքի տակ եղած բնագրի (զուցել՝ մագաղաթեայ փատաաքրքի լուսանցքների կամ յետելի կողմի) ինչ-որ մի նշումից: Տեղին նշենք նաեւ, որ վերջերս Յովհաննէս Օձնեցւ կազմած «Կանոնագիրք Հայոց»-ի նախնական ժողովածոյի քննական բնագրի պատրաստման առիթով մեր կողմից ճշտուել է, որ Աղուէնի կանոնների բնագիրը Արցախից կենտրոնական Հայաստան է բերուել եւ այդպիսով Կանոնագրքի դասականացմանը ձեռնարկած վարդապետների տեսադաշտում յայտնուել, ամենայն հաւանականութեամբ, Անանիա Մոկացւ շնորհիւ¹⁸:

Ժամանակին Շուխադիչոյի Պարտաւայ արքեպիսկոպոս կոչուելու (ինչպէս նաեւ Պարտաւայ Մարտի երէցի յիշատակութեան) իսնգամանը մեզ համար հիմք էր դարձել կասկածելու Աղուէնի կանոնների հաւաստիութեանը (ըստ այդմ նաեւ «տաւց եպիսկոպոսապետ Շուխադիչոյին» նաեւալող «Վաչագանի վէպ»-ի հաւաստիութեանը), քանի որ, ինչպէս յայտնի է, Աղուանից կաթողիկոսութեան արժանախաղը մինչեւ 552 թ. Կոբ զետի աջապինեակ տեղափոխուելը գտնուել է Չողում, որը ժամանակակից Դեբրեւդ քաղաքն է¹⁹: Մանրամասնենք, որ Աղուանից կաթողիկոսամիտի նշուած տեղափոխման մասին տեղեկութիւնը հաղորդում է Մոզսէս Դասխուրանցւ ոգտագործած արքիւրներից մէկը՝ այսպէս կոչուած «Աղուանից

գտազանազորքը: Մենք այն համարում ենք տոհմաձուլմանային գրառումների հիման վրայ ժ դարի առաջին կեսում տեղի ունեցած ժամանակազրական երկ, որը նրան դարձրեցին եղև է Դասխարանցու ձեռքի տակ²⁰: Պատմիչն արտագրել է նրա բովանդակությունը իր երկի վերջին գլխում (գլխի Գ.իզ՝ «Անուանք հայրապետացն Աղուանից, անք եւ գործք նոցին»), ասկայն նրա որոշ տեղեկություններ էլ տեղափոխել է «Պատմութիւն Աղուանից»-ի տարբեր գլխեր: Մասնառոտապէս, այդ ձևով է նա տեղի վրա գլխի վերնագիրը («Փոխումն հայրապետական արտոյն Աղուանից ի Չորայ [ձեւ Չորայ] եւ նառուցանել ի մեծ քաղաքին [ձեւ քաղաքն] Պարտազարտակալութիւնն՝ սակս Խազրաց նինին, որ յկան իրեանց անբեցին թ ասարեցին») եւ շարադրանքը («Յետ այսորիկ զերեցա ի Խազրաց աշխարհս Աղուանից, որկէզ եղնն նկեղեցիք եւ կտակարանք: Ապա յերկրորդ ամին Խաղալու արքայից արքայի, յորժամ զսկիզբն Հայ բուականին եղին [ս յժր եղին], ի սոյն ամի փոխեցին զարտ հայրապետութեանն Աղուանից ի Չորայ [ձեւ Չորայ] քաղաքն ի մայրաքաղաքն Պարտազ՝ փան նինանուլած արշաւանացն թշնանաց իսային Քրիստոսի: Եւ նառուցին հայրապետ զտէր Արաւ ի զաւանէն Մեծարանց [ձեւ Մեծիորեանց], որ կալեալ զարտն ամս ԽԳ...» ՊԱ, էջ 118.17-119.6): Բուն Գ.իզ գլխում կարողիկուսանիտի տեղափոխման մասին պատմիչը թողել է միայն այսքանը. «ԺԳ. Տէր Արաւ, որ ի սկզբանն թուականիս Հայոց փոխեաց զարտ հայրապետութեանն ի Չորայ ի Պարտազ, կալեալ ամս ԽԳ, յնայնսկայնութեանն Մեծիորեանց [ձեւ Մեծիորեանց] կոչեցաւ» (ՊԱ, էջ 342.18-343.2): Ենչու է՞ դրանից յետոյ Արաւի մասին հաղորդում են ուրիշ, քաականին մանրամասն տեղեկություններ (ՊԱ, էջ 343.2-16), որոնք մեզ կը հետաքրքրեն անելի ուշ:

Նախ, տեղին նշենք, որ Չոր-Դերբեղի՝ կարողիկուսանիտ լինելու մասին վկայութիւն է պահպանել նաև «Պատմութիւն Աղուանից»-ի Գ գրքի՝ ժամանակազրական տեղեկություններ պարունակող գլխերից մէկում: Դրանց շարադրանքի հիմքում, մեր կարծիքով, ընկած են Աղուանից կարողիկուսարանի դիւանում պահուած ձեռագրերի յիշատակարաններում գրանցուած ժամանակազրական վկայութիւններ, որոնք քաղուել եւ անվտփուել են կա՛ն Մովսէս Դասխարանցու, կա՛ն, որ անելի հաւանական է, նրա որեւէ մի նախորդի կողմից իրրե տոհմաձուլմանային շարադրանք²¹: Այստեղ առում է. «Եւ ի ՃԶ [=731 թ.] բուականին դարձեալ Մոլիման շինէ զՊարտանց յանուն Տաճկաց, այլ զկարողիկուսարանն Արեւելից ոչ աներ, որ դեռես կայ ի նմա» (ՊԱ, Գ.ժգ, էջ 320.15-17):

Արդ, եթէ «Աղուանից գտազանազորքից» եկող Բ.դ գլխի տեղեկությունից ըլտւմ է, թէ Աղուանից եկեղեցու կարողիկուսանիտը Չորից Պարտազ է տեղափոխուել միայն 552 թ., ապա միայն այդ բուականից յետոյ կարող էր «Պարտազի արքեպիսկոպոս» կոչուել Աղուանից եկեղեցու դեկավարը: Նման տրամաբանութեամբ մենք ենթադրում էինք, որ «Վաչագանի վէպ»-ը եւ Աղուանի կանոնները կարող էին տեղի ունեցած լինել միայն Ձ դարի երկրորդ կեսին, 552 թ. յետոյ (ասկայն դարավերջին սկսուած եկեղեցական եակամարտութիւններից առաջ)՝ իրրե Աղուանից եկեղեցու այնպիսի ծրա-

գրային փաստաթղթեր, որոնց ենդինակները իրենց ապրած ժամանակի ինչ-ինչ իրողություններ (այդ բուն Պարտաի կաթողիկոսանիստ լինելը) զերազրել են իրենց նկարագրած դարաշրջանին՝ Ե դարի վերջին²²: Սակայն ներկայումս «Վաչագանի վեպ»-ի հաղորդած պատմական նյութի առանցքային վկայությունների հաստատիւրեան նկատմամբ վստահութեան յոյսի ներքոյ, մենք մեզ պարտաւորում ենք համարում վերամայելու հին մտնեցումը, բէկուզ եւ տոխպում պէտք է լինենք ենթադրութիւնների օգնութեամբ լուծել զոչ էր ծագող հակասութիւններ:

Սկսենք նրանից, որ ճիշտ չէր «Վաչագանի վեպ»-ը եւ Աղուէնի ժողովի արձանագրութիւնը լրի համաժամանակեայ համարելը: Այսպէս, երկու աղբիւրում էլ յիշատակուող միեւնոյն անձանցից առնուազմ մէկի համար անկայ են տուեալներ, որոնք ժամանակային զոչուակի միջակայք են ենթադրում: «Վեպ» երեք դրոսագներում յիշում է օրագրատրի *ցրան հոնջ*՝ Մանասէն: Ա.ժ. զխում (Եջ 60.14-16) Վաչագանը նրան ողորկում է ճիւղերի Յրի քաղաքի մօտակայքում գտնուող Հակո գիւղում յայտնաբերուած Չարաբիս եւ Պանդալէոն սրբերի նշխարներն իր մօտ՝ անուով յիշատակուած թագաւորանիստ տեղափոխելու համար («Եւ զՄանասէ՛ գիւր *ցրան հոնջ*, որ էր յոյժ հաստաւորիւմ, հանդերձ իւրուք պաշտաւնէր, առաջըր փութապէս առնուլ առ իւր [ա յիւր առ իւր] զամենատրք նշխարս վկայիցն [Եւրչ զաւտուածային այն զանձ չկն զամենատրք...վկայիցն]», այնուհետեւ Ա.իս զխում, արդէն Գրիգորիսի նշխարների յայտնաբերման պատմութեան մէջ, Արածանք գիւղում Յովէ տարկատագի տեսած նրազից յետոյ Վաչագանը Մանասէին եւ դրան տարկատագ Յովէլին ողորկում է Ամարաս, («Եւ արքայ յոյժ խնդալից եղեալ՝ զՄանասէ՛ գիւր *ցրան հոնջ* եւ զնոյն տարկատագն առաջըր յԱմարաս յատագ քան զիւր երթալն»²³), եւ նոյնը կրկնում է քիչ անց, Քարունէ գիւղում Վաչագանի տեսած նրազից յետոյ («Եւ անդէն վաղվազակի զՄանասէ՛ գիւր *ցրան հոնջ* յատագ քան զիւր երթալն յԱմարաս յոնաց»)՝: Այս նոյն Մանասէն Աղուէնի ժողովի արձանագրութեան մէջ հանդէս է գալիս արդէն որպէս «Կապաղակայ [ա Կապաղայ] ծայծակուպոս»²⁴: Յայտնի է, որ Կապաղակը Բուն Աղուանքի թագաւորութեան մայրաքաղաքն էր սկսած մ. թ. ա. Ա դարից²⁵, թառի շատ բնական է, որ այդ քաղաքի նպիսկուպոս կարող էր դառնալ թագաւորական «ցրան երեց»:

Տեղին նշենք, որ Վաչագան Բարեպաշտի մայրաքաղաքի անունը «Վաչագանի վեպ»-ում չի տրոււմ: Մակայն, պատահական չի բուն, որ նրա աղբուրների մասին խօսում է միայն մէկ տեղում Ա.իզ զնսի սկզբում այն խոճկութիւն իշխանի տեսիլքի կապակցութեամբ, որը Կտրի ճախաւիննակում, հետագայի Եամախա շրջակայքում գտնուած Յրի քաղաքի (Կապաղակից մօտ 75 կմ արեւելք) «գործակալն» էր («Եւ զայր այրն առ *արքունիս* [Եւրչ ի պալատն արքունի] եւ քուէր, երբ արքայ ի քուն իցէ, եւ ինքն ոչ իշխեր [ա յիշխեր] զարքուցանել»)՝: Անկասկէն, որ Ա.ժ. զխում (Եջ 60.5-7) խոճկութիւնը նոյն Յրի քաղաքում Չարաբիսի եւ Պանդալէոնի նշխարների գիտից յետոյ արագօրէն ձիով հասնում է Վաչագան արքայի մօտ («Եւ

ինքն աշտամակեալ ի ծի [ա դէպքան ծիով, եւր հեծեալ յերկար մի] զնոցիկ՝ ճնայէր հաստնէլ առ Բարեպաշտն Վաչագան՝ պատմել զերևումն մեծագոյն նշանացն [եւր իրաշիջն]»): Այս առիթով նախորդ այշտառանքում կարեւոր ենք համարել նաեւ նշել այն տեսակետի արքայապետած շինելը, ըստ որի՝ Վաչագան Բարեպաշտի քազատորանիտը կարող էր լինել Գիտական կամ Դիտական կոչուող գեղը՝ Արցախ նահանգի Մեծ Կողմանք եւ Ուտիքի Ուտի-Առանձնակ գաղտոների տանձանին, Տրառ գետի ծախափնէայ տարալանջին²⁴:

Այսպիսով, Վաչագան Բարեպաշտի «ոյրն երեց» Մանասէի՝ «Կապաղակի եպիսկոպոս» դասնալն աւելի քան բնական պէտք է համարել: Դրանից թլտմ է նաեւ, որ նրա երկու կարգավիճակների (երեցի եւ եպիսկոպոսի) միջեւ անհրաժեշտ է որոշակի ժամանակային միջակայքի առկայութիւն ենթադրել, որը ինքն մտնում է «Վաչագանի վեպ»-ի տեղեման եւ Աղուէի ժողովի գումարման միջեւ ընկած ժամանակահատուածի մէջ: Իսկ դա արդեն թոյլ է տալիս պնդել, որ նոյն ժամանակահատուածում կարող էր վախճալութիւն տեղի ունեցած լինել նաեւ Ըտիկիաշիշոյ կաթողիկոսի կարգավիճակի մէջ, որը, ինչպէս տեսանք, «Վաչագանի վեպ»-ում կոչում էր «աւագ եպիսկոպոսապետ», իսկ Աղուէի ժողովի արձանագրութեան մէջ՝ «Պաշտաւայ արքեպիսկոպոս»:

Ժամանակին մենք անդրադարձել ենք զտեք առանց քացառութեան զրականութեան մէջ ճտած այն սխալին, ըստ որի՝ հաստատութիւն է վերագրում «Պատմութիւն Աղուանից»-ի Ա.ԺԵ գլխի յայտնի տեղեկութեանը՝ «Պերոզապատ... որ այժմ կոչի Պարտաւ» քաղաքը Վաչէ Բ Աղուանից քազատորի կողմից «ի հրամանն Պերոզի՝ պարսից արքայի» կառուցուած լինելու մասին²⁵: Կրկիննք, որ այդ տեղեկութիւնը չի դիմանում որեւէ քննադատութեան, Վաչէն, որն ապատանքել էր Մասառեան արքայից արքայ Յազկերտի մահից կամ նրա որդիների՝ Պերոզի եւ Ործիկոյի միջեւ սկսուած արինակի պատերազմից անմիջապէս յետոյ եւ Պերոզից կրած պարտութեան հետեանքով հետացել էր գահից, չէր կարող քաղաք կառուցել նոյն Պերոզի հրամանով: Միւս կողմից՝ այդ տեղեկութիւնը որեւէ զուգահեռ չի գտնում այլ հայկական եւ օտարերկրեայ աղբիւրներում: «Պատմութիւն Աղուանից»-ի մէջ քառացի արտագրուած, պայմանակաւորէն «684 թ. պատմութիւն» անուանուած երկում, որը է դարձի 30-80-ական թթ. անցքերի մասին ժամանակակից հեղինակի հաստատի շարադրանք է պարտնակում²⁶, Աղուանից երկրի մայրաքաղաքը 11 դէպքից 7 կամ 8-ում կոչում է ոչ թէ «Պարտաւ» (այդպէս ընդամենը 3 հատուածում) կամ «Պերոզապատ» (այդպէս միայն մէկում), այլ «Պերոզ-Կաւառ»²⁷: Իսկ այս անունը միջին պարսկերէն նշանակում է «Կաւառ» յայրող²⁸ եւ ըստ այդմ վկայում, որ քաղաքի կառուցողը կամ պատուիրատուն եղել է ինքն Կաւառ Ա Մասամնանը (488-531 թթ.):

Նայելը հաղորդում են նաեւ արաբ մատենագիրները, որոնց ունեցած տեղեկութիւնները յանգում են ուշ տասանեան պատմական աւանդոյթին: Բաղազուրին, Իբն Խրըզմաքիւնը, Իբն ալ-Յակիմը, Իբն ալ-Ասիբը եւ

Եսկոտ ալ-Համալին զրոճ են, որ իր տիրակալութեան սկզբո՛ւմ Կասառը կարողացաւ յաղթահարել Պարսից ազնուականութեան հօօր դնադրութիւնը (որոնց յաջողեցեց անգամ շորք կրնք տարով զան քարձոցանկ նրա եղբօրը Ջամասպին՝ 496-498 թթ.), այնուհետև յաղթանակ տանել Բիզանդիայի կրահրեմով Իրանի կիսխա-արեւմտեան տիրոյթները մեղխածսած կիսխա-կովկասեան ցեղերի՝ հոմ-սախրների մկառնամբ (503-504 թթ.), որոնց դուրս մղմանը զուգընթաց արքան ամրապնդեց Կովկասեան սահմանները. նա մասնատրասպէս կառուցեց Բայրական եւ Բերդա'ս («Պարտա») քաղաքները, իսկ նրա որդին՝ Խոսրով Անուշիրուան արքայից արքան (531-579 թթ.) էլ աւելի ամրացրեց Կովկասեան պաշտպանական զինը՝ կառուցելով Գերբնդի քարաշէն պարիսպը³³: Այս պատմութեան իսմանայն՝ Պերդ-Կասառ - Պարտա քաղաքի կառուցման ամենից յարմար ժամանակը պէտք է համարել Ջ դարի առաջին տասնամեակի երկրորդ կէսին սկսած պարսկա-բիւզանդական շաշտութեան եօրմանակը (506-512 թթ.), երբ Կասառ արքան Անաառաս կայսրից մաւ ժնծ զոմար տուացաւ Կովկասեան պաշտպանական զինը հոմ-սախրների դէմ ամրապնդելու նպատակով³⁴:

Ինչ վերաբերում է Պարտաի անուան «Պերդոպպատ» տարբերակին, ապա դժուար չէ կոստել, որ այն, ամենայն իստանականութեամբ, առաջացել է «Պերդոփատատ» անուան ձևափոխման արդիւնքո՛ւմ՝ Մովսէս Դ-ապետորանցո՛ւ կամ նրա որեւէ մախորդի կողմից: Դ-ա իստանաբար տեղի է ունեցել քաղաքանուան ժողովրդական պարզեցուած ընկալման եւ հայ մաջրո՛ւ իսմար սովորական «պատ» վերջամասով քաղաքանունների հետ զուգորդութեան արդիւնքո՛ւմ (հմմտ. Վաղարշոպատ, Ներսէսապատ): Իսկ «Պերդո-ա-պատ», այսինքն՝ «Պերդոյի քաղաք» ընկալումից էլ պէտք է առաջացած համարել այն մտայնութիւնը, իբրև թէ քաղաքը կառուցուել է Պերդո արքայի հրահանով:

Վերադառնալով Շախնախշույի Պարտաի այդեպիսկոպոս լինելու իստատիւթեան պարագային՝ տեսնո՛ւմ ենք, որ զրան կարելի է վստահութեամբ վերաբերուել գո՛ւն այնքանով, որքանով Պարտա քաղաքը կառուցուել է, ամենայն իստանականութեամբ, 506-512 թթ. միջակայքո՛ւմ, ուստի ժնծ խոչընդոտ չկայ Վաղարշ արքայից արքայի (484-488 թթ.) կողմից թագաւորական իշխանութեան վերադարձուած Վաչագան Արշակունտ օրօք աթոռակալած «առագ նախկոպոսապետին» ժամանակակից համարելու նորակառոյց մաջրաքաղաքի կեանքի գո՛ւն առաջին տարիներին: Մնո՛ւմ է, սակայն, մի ուրիշ կարեւոր հակասութիւն՝ նորակառոյց Պարտաի՝ արքայիսկոպոսանիւտ լինելու հանգամանքը: Եիշտ է, արաք մատենագիրների վերը քերտած պատմութիւնը լիովին թող է տալիս նմազըն, որ Կովկասեան ամրութիւնները, այսինքն՝ իստանաբար մաւ Չոյի կառաշէն պարիսպը յաղթանաբա՛ւմ հոմ-սախրների ապառտակութիւնների առջեւ առեւելոց յետոյ կառուցուած Պարտաը ի սկզբանէ՛ իբրև մարզպանանիւտ է մտադրացուել: Այսինքն Աղուանից (Առան, Ռան) երկրի ստատեան վարչական կենտրոնի տեղափոխումը Չոյից Պարտա թերեւ կարելի է վերագրել հէց

Ձ դարի երկրորդ տասնամյակի առաջին կեսին: Մակայն դա դեռես թյլ չի տալիս նոյն ժամանակ Չորից Պարտա տեղափոխուած համարել նաև Աղուանից եկեղեցու նստոցը, քանի զեռ մենք ոմննք «Աղուանից գաւազանագրքին» յանգող վերջ բերուած կոնկրետ տեղեկութիւնը, որն այդ տեղափոխութիւնը վերագրում է Հայոց թուականութեան առաջին տարւո՞ւ 552 թ.: Նշենք, որ մինչև այժմ ոչ ոք չի կասկածել այդ տեղեկութեան հաստատութեանը: Նախնիներս մեր արտայայտած պնդման համաձայն՝ դրա օգտին վկայող պէտք էր համարել նաև այն հանգամանքը, որ սկսած Արաս Մեծիրանցի կաթողիկոսից «Գաւազանագրքը» կամոնաւոր ժամանակագրական տեղեկութիւններ է հազորդում, այն դէպքում, երբ դրանից առաջ նրա շարադրանքը խառնակ է:

Մակայն այժմ, երբ նոր քննութիւնը տեղաւոր է աւելի մեծ վստահութիւն ցուցաբերել «Կաւազանի վէպ»-ի եւ Աղուանի ժողովի արձանագրութեան վկայութիւններին, անհրաժեշտ է կրկին անդրադառնալ «Գաւազանագրքի» տեղեկութեանը: Նախ՝ պէտք է ուշադրութիւն գրասի մեր նշած նոյն հանգամանքը, սակայն արդէն հակասակ առումով: «Գաւազանագրքն», իբրք, կամոնաւոր տեղեկութիւններ է հազորդում սկսած Արաս կաթողիկոսից, քայց հենց դրանից էլ տրամաբանօրէն թխում է, որ Արասի մասին տեղեկատւութիւնը գտնուում է ինդիանակի ոմնեցած առանկ հաստատի եւ պակաս հաստատի տեղեկութիւնների աստիճանագծում: Այսինքն՝ եթէ մենք կարող ենք լրիս վստահել Արասի արտակարգութեան աւարտին վերաբերող հազորդումներին, օրինակ՝ իշխուած տարիների քանակին՝ 44, ապա նրա իշխանութեան սկզբին վերաբերող տեղեկութիւնների վրայ պէտք է տարածուի գրեթէ նոյն կասկածը, որին արժանի են այդ կաթողիկոսի նախորդների մասին խառնակ տեղեկութիւնները: Պատահական չի թում, որ «Գաւազանագրքը» հաստատի ոչինչ չի հազորդում Արասի անմիջական նախորդի մասին: Յամենայն դէպս սպարք է, որ դա արդիւրի նշած երեմիոսն չէ, քանի որ վերջինս իրականում Մաշտոցի ժամանակակիցն է եղել, այսինքն՝ սարել է Արասից մէկ դարից աւելի առաջ³⁵: Որեւէ վտահոթիւն չկայ նաև, որ Արասի իրական նախորդը եղել է Երմիազիչոն («Գաւազանագրքում», ըստ Բ խմբի գրչագրերի անխաթար ըմբերցման, վերջինիս յտոնացուած երկրորդ տեղը՝ եղիչայ առաքելից անմիջապէս յետոյ, քացարձակ եւ առայժմ լրիս անքացատրելի անսխալոյնիզմ է), որը Վաւազանի ժամանակակիցն էր եւ մինչև Արաս հասնելու համար պէտք է արտակալած լինել կէս դարից ոչ քակաս: Իսկ դա միայն տեսականօրէն քացառուած չէ, քացի այդ կարելի է յիշել նաև հայ-քաղկեդոնական պատմական առանդոյթի եզակի հազորդունը Արասի նախորդներ Պետրոսի եւ Գրիգորի մասին (ինարիւրէ, լրջօրէն գզուշմաղով այդ առանդոյթի անհաստատութեան եւ խառնակութեան վտանգներից)³⁶:

Այսպիսի տրամաբանութիւնն ուշադրութեան արժեկող դէպքում թում է, թէ հնարաւոր է փորձել՝ իբրև առանձին շեքտեր իրարից տարանջատելու Արասի իշխանութեան սկզբի մասին «Գաւազանագրքի» յայտնած (աւելի ճիշտ՝ այդ աղբիւրից Բ.3 գլուխ տեղափոխուած) տեղեկութեան

առանձին մասերը: Տարանջատուած առաջին մասը կարելի է համարել Ձ դարի սկզբների պատմական իրողութիւնների հետ համընկնող տեղեկութիւնը Աղոտանից կաթողիկոսարանը Չողից Պարտաւ փոխադրելու մասին, իր գլխաւոր պատճառով հանդիւրձ. «Յետ այսորիկ գերեցաւ ի Խազրաց աշխարհս Աղոտանից, հրկէզ եղեն եկեղեցիք եւ կոսկարանք... ի տյն ամի փոխեցին զարտ հայրապետութեանն Աղոտանից ի Չորայ քաղաքէն ի մայրաքաղաքն Պարտաւ վասն հինանալստ աղշաւանաց թշմամաց խաչին Քրիստոսոյ» (ՊԱ, էջ 118.21 - 119.2-5): Իսկ նմազրնալ մի երկրորդ աղբյուրի յանգող կարելի է համարել Արասի՝ կաթողիկոս դատնալու թուականին վերաբերող տեղեկութիւնը. «Ապա յերկրորդ ամին Խոսրովէ արքայից արքայի իրականում պետք է լինէր «Խ-երորդ ամին»²⁷, յորժամ սկիզբն Հայ թուականին եղին, ի տյն ամի... մատուցին հայրապետ զՏէր Արաս ի զաւառէն Մեծարանց [եւր Մեծիւրեանց]» (ՊԱ, էջ 119.1-2, 5-6):

Նկատենք այն կարեւոր հանգամանքը, որ 550-ական թուականներին համար եկաթակոմկասեան ցեղերի կողմից Կովկասեան սահմանագծի որեւէ խախտումն մասին որիչ սկզբնաղբյուրները ոչինչ չգիտեն (այդ սահմանագիծը վերջնականապէս անդադու էր Խոսրով Անշիրուանի իշխանութեան առաջին տարիներին)²⁸: Անդացունք մտն, որ «Գաւազանագրքի» տեղեկութիւնների մէջ ոչ միայն սկզբի, այլև մնացեալ հատուածներում մկատուում են իրական պատմութեանը հակասող հաղորդումներ, որոնք յանգում են այս կամ այն անհաստի սկզբնաղբյուրին: Օրինակ, նոյն Արասին վերաբերող հատուածում կրկնուած են, ամենայն հասանակաւորութեամբ, հայ-քաղկեդոնական պատմական ասանդոյթի յորինածքներին յանգող տեղեկութիւններ՝ իբրև թէ այդ կաթողիկոսի կողմից «ն խաչեցար վասն մեր» միաբնակ բանամեղ ընդունուած շինելու մասին, որն իբրև թէ ընդունուեց միայն եզր կաթողիկոսի ժամանակ Գարդմանի Մտեփաննոս հաջակոսոսի ջանքերով, իրականում ե՛ր Արասի, ե՛ր մոնոթեիզմին հարած եզր Արահեզացու եւ Մտեփաննոս Գարդմանացու ժամանակներում եղել է լրջե հակասակը²⁹:

Այսպիսով, «Գաւազանագրքի» խառնակ տեղեկութեան հիման վրայ, թում է, թէ չի կարելի անվերապաօրէն մերժել Աղուէնի ժողովի արձանագրութեան վկայութիւնը՝ արդէն Շուփնաղիչոյ կաթողիկոսի եւ Վաչագան Բարեպաշտի օրօք Աղոտանից կաթողիկոսանիտի՝ Չողից Պարտաւ տեղափոխուած լինելու մասին: Իսկ դա նշանակում է, որ Աղուէնի եկեղեցական ժողովը որոշակի հասանակաւորութեամբ ենարտոր է թուագրել 510-ական թուականներով³⁰: Ինչ վերաբերում է «Վաչագանի վեպ»-ին, որը պետք է գրուած լինէր անելի վաղ, ապա նրա ստեղծումը ճշտ էր լինէր վերագրել Ձ դարի առաջին տասնամեակի սկզբներին (թմրուս՝ 501-502 թթ.), երբ Պարտաւ ժարզպանաճիսա-կաթողիկոսանիտը դուռս կառուցուած չէր եւ երկիրը խաղաղութեան շրջան էր ապրում: «Աւարում» նշմարում են նաեւ այլ հանգամանքներ, որոնք ստիպում են խուսափել նրա շարադրման ժամանակը Ձ դարի երկրորդ տասնամեակին վերագրելուց եւ ճօտեցնում են այն Վաչագանի թագաւորութեան առաջին տարիներին: Օրինակ՝ Ա.Տգ

գլխում քառականին մանրամասն եւ յուզական գոյնեղով են նկարագրում Վաչագանի հովանաւոր Վաղարշ արքայից արքայի մահաբող Պերոզ Սասանեանի բռնակալական տիրապետութեան տարտական շրջանը եւ նրա կործանման պատճառքինը «հեղինակական ազգե» ձեռքով (484 թ.): Իսկ դա նշանակում է, որ «Վաչագանի վէպ»-ի շարադրման պահին դեռես բարձր են եղել հեղինակի կեանքի այդ ժամանակահատուածի տպաւորութիւնները: Սակայն միաժամանակ չի կարելի պնդել, որ Վէպը գրուած է Վաչագանի գահ քարծրանալուց անմիջապէս յետոյ: Թւալտ իր ռմական առանձնա-յատկութիւնների պատճառով այն չի տալիս դէպքերի ժամանակագրութիւնն ըստ տարիների, սակայն պարզ է, որ Վաչագանին վերագրուած գործերը ժամանակային քառականին մեծ միջակայք են ենթարկում. Վաղարշի օրօք գահ քարծրանալը (ամենայն նաւանակաւորութեամբ՝ 485 թ., Նուարասիկի պայմանագրի կնքման ժամանակ), քրիստոնէութիւնը ողջ երկրում վերականգնելը, Արցախում, Կամբէճանում եւ Բուն Աղուանքում մի քանի աղանդների վերացումը, Ջաքարիայի ու Պանդալէոնի նշխարների յայտնաբերումը ճիւղերի Յրի քաղաքում (այսինքն՝ Կուրի ճախափնեակում) եւ Գրիգորիսի նշխարների գետը Անարասում (այսինքն՝ Արցախում):

Որ երկը չի գրեւէ Գրիգորիսի նշխարների գետից եւ դրանք Դիտական հասցնելուց անմիջապէս յետոյ (այդ գործի նկարագրութեամբ է աւարտում շարադրանքը), երեսն է եզրափակելի հատուածի մի արտայայտութիւնից, ուր աւտում է սրբերի յիշատակը ամեն տարի երկու անգամ կատարելու մասին. «Եւ զմնացեալն ի նշխարացն կնքեալ՝ մեծաւ զգուշութեամբ տայր պահել ի սորբ եւ յազնուական սնննելի... Ծողոյր երիցեսս եւ սարկաւազունս եւ յողվագոյն գունդ պաշտանելից, եւ ինքն ի տայրոցն երկիցս անգամ կատարէր զյիշատակ սրբոցն զերիս երիս ամուս»⁴¹: Պարզ է, որ գոն մի քանի տարի արքայի կողմից պէտք է կատարուած լինէր այդպիսի երկրպագութիւնը, որպէսզի հեղինակը գրէր դրա մասին: Նոյն կերպ՝ Ա.Ժք գլխում Ջաքարիայի եւ Պանդալէոնի նշխարների յայտնաբերումից յետոյ քազաւորի ուրախութեամբ եւ սրբերի երկրպագութեան նկարագրութիւնը իր մանրամասններով ու քարծրանոց զեղարեւտականութեամբ բողմում է դէպքից անմիջապէս յետոյ շարադրութեան տպաւորութիւն: Սակայն գլխի վերջում միայն մէկ պարբերութիւն՝ զասկ չունեցող արքային նշխարների գետի շնորհիւ, Բարձրեալի կամօք ասացնելի (Պանդալէոն անուամբ որդւ) պարզեման մասին, անմիջապէս ցոյց է տալիս, որ մեր մահմանական տպաւորութիւնը վէպին բնորոշ ռմի արդէնք է, իսկ շարադրանքի պահին գետից առնուած 9 ամիս պէտք է անցած լինէր: Իսկ Անարասում Գրիգորիսի մատնութեան յայտնաբերման պահին (այս նկարագրութիւնը նոյնպէս անմիջապէս գրութեան տպաւորութիւն է բողմում) Վաչագանն արդէն մասն դաւտը ռմէր՝ Խնչիկ անուամբ եւ պատանեական տարիքի (տարս հասակով [բելշ տղայական հասակաւ]»⁴², այսինքն՝ գոն 12-13 տարեկան), ողջ մի նոր ժամանակային միջակայքի անկայութիւն է ցոյց տալիս:

Անիտիկով «Վաչագանի վէպ»-ի շարադրման ժամանակի մասին քննութիւնը՝ նշենք, որ այն առանկ մեծ հասանակաւորութեամբ ենթարկու է

վերագրել Ձ դարի ամենատեսիլն տարիներին, լրի շրջառելով մաե Ե դարի ամենավերջին տարիները: Դա Կառատ արքայից արքայի՝ գանին վերադառնալուն (498 թ.) յաջորդած տարիներն են, մինչև պարսկա-քիզան-դական կարծառտե պատերազմը (502-504 թթ.) և հիսսիսկովկասեան հոմասախրներին արեքի մեքխուժումը (503-504 թթ.), երբ «անիծեալ և շար Պարսիկը մարգպանքն»⁴³ երկրում չկային (մրանց գործառոյթները հասանաբար փոխանցուած էին Աղուանից թագաւորին), երբ Հայաստանում շարունակում էր Վասնան Մամիկոնեանի մարգպանութեան բարեխաջող շրջանը, իսկ Վիրքում՝ Վախրանգ Գորգասալի թագաւորութեան: Մեր կարծիքով, դա է ամենայայնուար ժամանակը «Վաչագանի վէպ»-ի մեան մի քառագլակեան երկի կամ վարքագրական վէպի տեղծման համար, որի յանդիրն այնուամենայնիս այդ արքայի ու նրա տոհմի կանոնաւոր պատմութիւնը գրելը չէր, այլ այն «ծրագրային» գործերի շարադրանքը, որոնք պետք է կատարուէին և կատարուէին նրա օրօք՝ ի շահ Սասանեաններին ենթակայ Աղուանից թագաւորութեան քրիստոնեայ հասարակութեան և եկեղեցու անբազկողման («...և կարգաւորութիւնք Աղուանից, որ ի Վաչագանայ արքայէ եղան»⁴⁴):

Ասարուելով աղբիւրագիտական տեղեկութիւնների այս վերլուծութիւնը՝ նախորդ աշխատանքում նշել էինք, որ մեան ժամանակագրական ճշգրտումներից յետոյ արեւի հասանական է Վաչագան Բարեպաշտի գահակալման և Աղուանքում Արշակունեաց թագաւորութեան ասարուը (որեւէ սկզբնաղբիւրում չարձանագրուած) ոչ թէ ենթադրաբար դնել կրօնացուած 510 թուականին, ինչպէս արուել է մինչև այժմ, այլ կապել Սասանեան տէրութեան այն ենթադրելի վարչական ռեֆորմի հետ (որ մնացեալ մանրամասներով՝ առայժմ անյայտ), որի արդիւնքում Կառատ արքայից արքայի կողմից վերացուեց մաե Վիրքի (Իջնիխ-Քարքիի) թագաւորական իշխանութիւնը: Պրոկոպիոս Կեսարացու տեղեկութիւնների հիման վրայ մասնագէտները Վրաց Գուրգէն թագաւորի գահընկեց արուելը թուագրում են մօտաւորապէս 523 թուականով⁴⁵: Եթէ այսպիսի ենթադրութիւնն ընդունելի համարուի, ապա Բուն Աղուանքի ամտիկ և վաղմիջնադարեան թագաւորութեան վերջին մերկայացուցիչ Վաչագան Բ Բարեպաշտ Արշակունուն պետք է վերագրել 38-ամնայ իշխանութեան մի շրջան (485-523 թթ.): Ինքարկէ, մեան մօտեցման դէպքում պետք է մաե նորից կրկնել, որ աղբիւրների քացակայութեան պայմաններում այնուամենայնիս հնարաւոր չէ Վաչագանի իշխանութեան բարեխաջող առաջին տասնամեակների հիման վրայ անպայման ենթադրել, որ բարեխաջող է եղել մաե մեզ առայժմ մանրամասնութիւններով անյայտ վերջին տասնամեակը (թէկուզ Հայոց և Վրաց օրինակով):

Մեր նշուած աշխատանքի հրատարակումից յետոյ գրականութեան մէջ մեզ հանդիպեց մի դրամագիտական տուեալ, որը թոյլ է տալիս լրացուցիչ փաստարկել 523 թուականի հասանականութիւնը: 2003 թ. հրատարակուած էղուարդ Խորշուդեանի ժամրակչիտ մեմագրութեան մէջ քերտում է դեռես 1993 թ. Ֆ. Գուրնի կողմից յայտնաբերուած և հրատարա-

կրած՝ Կասառ արքայից արքայի 35-րդ տարում (~522/523 թ.) բողոք-կրած երկու միասնակ դրամների վրայ առկայ միասցազրի (մոնոգրամ) ընթերցումը T'n ձևով, այսինքն՝ ALAN կամ ARAN⁶⁶: Առաջին անգամ 523 թուականին այդպիսի միասցազրի յայտնուելը եւ Տ. Գարնէն (իբրև տարրի-բակ), եւ Է. Խորշուղեանը հակրած են կապելու ինց Վրաց թագաւորու-թեան իւս մէկտեղ Աղուանից թագաւորութեան վերացման եւ այդ երկրնե-րում Սասանեանների մարզպանական վարչակարգի հաստատման իւս:

Կարելի է յուզել, որ այս առումով սասանեան դրամագիտական միջոց զարմանալի իւստեղակամութիւն է դրսեւորում: Մասնաւորապէս, մշիւի է, որ ARM (~ARMINA-Հայաստան) մակագրութեամբ սասանեան դրամներն ի յայտ են գալիս միմիայն Վարսիւրան Ե (Թաւրում Գար՝ 420-438 թթ.) արքայից արքայի ժամանակներում⁶⁷, որի օրօք 428 թ. Հայաստա-նում վերացտեց Արշակունիսց թագաւորութիւնը եւ մոցտեց մարզպանա-կան կառավարում: Համեմատութեան համար կարելի է մշիւ, որ է դարի ամբողջ առաջին կէսին, ընդիւսայ միւշիւ Սասանեանների անկումը 652 թ. թէ՛ Հայոց, թէ՛ Աղուանից, թէ՛ Վրաց մարզպանութիւնների քրիստոնեայ րնակչութիւնը օգտում էր ամեմալայն ինքնավարութիւնից (իսմապատաս-խանաբար՝ Հայոց, Աղուանից եւ Վրաց իշխանների հաստատութիւնների շնորիւ, որոնք ձեւաւորտեցին այդ դարասկզբին կամ նախորդ դարի վեր-ջին), սակայն Սասանեան արքաների ամեմներով դրամները, ի տարրի-րութիւն Այսրկովկասի երեք երկրների կիսանկախ թագաւորութիւնների գո-յութեան ժամանակների՝ հատում էին ամիսագիւս կերպով⁶⁸:

ALEXAN HAKOBIAN

ON THE TIMING OF ARSHACID KINGDOM DOWNFALL IN ALBANIA

The article summarizes the facts that allow to date the end of reign of Albanian king Vachagan II to 523 A. D. – the time of king Kavad's reform which resulted to a downfall of Iberian king Gurgun's reign. The issuing of two coins with monogram T'n (=ARAN) on 35-th year of Kavud's reign (522/523 A.D.) also supports the facts in the article.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. ՏԻ՛Ն Միգնեւ Կարանկատուալի, Գաւտութիւն Աղուանից այխարիի, թմնակամ քնա-վիլը եւ միւստարիւնը Վարսազ Առաքելեանի, Երեւան, 1983 (այստեհտեւ: ԳԱ: Մեգնեւ Դաւիտբանց, երի մասի վերին ամբարումը տե՛ս Ա. Ա. ԱՅՈՒՅԱ, ԱՆՅՈՒՅԱ-ԱՅՈՒՅԱ և րքո-տեհտեհ և արշաւարտեհտեհ տեհտեհ, Բրեսլ, 1987, էջ 150-272: «Գաւտու-թիւն Աղուանից»-ի տրչարելի մամրանալ ընմութիւնը եւ մրչոնց մրչոլագրութիւնը տե՛ս Ա. Յակոբեան, Մեգնեւ Կարանկատուալու «Աղուանից պատմութեան» մեռարիլը, «Թամիլի Մասնիւսգարմի», 15, Երեւան, 1986, էջ 110-143:
2. Մեգնեւ Դաւիտբանց արքիւրմելի մասի մամրանալ տե՛ս Իտոլա տրու Մոստա Կարանկատու. Որ. Կ. Ուրտաուս, Շիւ, 1861, էջ X-XII; A. Masson, Beiträge zur

սօցիալական Գեոգրաֆիա, Լեյփցիգ, 1897, էջ 17-22: Հ. Ն. Ալիքիան, Մովսես Դախարյանի (Վրացուհի Կարանկարյանի) և իր Գաղտնիքի Արարիչը, Վիեննա, 1976: Հ. Մ. Սփոփան, Մովսես Կարանկարյանը «Արարիչի» ստեղծման պատմությունը, «ՄԻՇՆ», 1972, թիվ 3, էջ 195-206: Կ. Ա. Կարաման, Ինտերնետ «Ինտերնետ Արարիչ», Առաջիկա ճշգր. ... է. Ն. և Ն. Երևան, 1973: Ա. Ա. Առաքյալ, Առաքյալ-Արարիչ, էջ 177-210:

3. Միասնական պարզաբանում է, որ «Արարիչի» մասին երկի հետ գրեթե նույն կապը չունեն Ալիքի-Վրացուհի և իր Գաղտնիքի Արարիչը: Գրանցում ներկայացնում են «Արարիչի» նախնական պատմությունը, որտեղ ներկայացվում են Մառտի Գաղտնիքի (պատմություն) և միայն «Գաղտնիքի Արարիչի»-ով, տե՛ս մաս Մառտի Գաղտնիքը, Հարցում պարզ-ին «Արարիչի», Առաքյալի և գիտա-քննական շնորհից Ա. Սափյանի, «Մասնա-նախը» Հայոց» (պատմություն «ՄԻՇՆ»), ի. Գ. Ձ. դար, Ամբիջյան, 2004, էջ 357-360) և Արարիչի Մովսեսի ներկայացումը («Գաղտնիքի Արարիչի»-ով մեկ հատում) և արտաբանության պատմությունը և Հայոց կամեմարի պատմական խնամքներում նու-գրվում, տե՛ս Կամեմարի Հայոց, Ա. Արարիչի պատմությունը Վ. Սափյանի, Երևան, 1964, էջ 501-506: Արարիչի Մովսեսի, Մառտի գրանցումը ներկայացնում են գի-տա-քննական շնորհից Ա. Սափյանի, «ՄԻՇՆ», ի. Գ. Ձ. դար, Ամբիջյան, 2004, էջ 363-370, նույն. Հ. Բ. Սափյանի, Արարիչի Մովսեսի ներկայացումը և իր սու «Ա-րարիչի» գրանցումը, Վիեննա-Մ. Մառտի, 1899, էջ ԺԳ-ԺԵ), ինչպես նաև Արարիչի ներկայացումը մուսուլմանական (պատմություն) և մաս Հայոց կամեմարի պատմական խնամքներում նու-գրվում, տե՛ս Կամեմարի Հայոց, Բ. Արարիչ Վ. Սափյանի, Երևան, 1971, էջ 91-100: «Արարիչի Արարիչի» պարզաբանումը, Մամուլագրության կամեմարի ի «Արարիչի Արարիչի» պարզաբանումը, ինչպես նաև ի մասին ինչ, Առաքյալի և գիտա-քննական շնորհից Ա. Սափյանի, «ՄԻՇՆ», ի. Գ. Ձ. դար, Ամբիջյան, 2004, էջ 127-140: Սպանի յղմանը գրքեր են, որտեղ մալայի գրքերից և իրարից ստեղծվում են մաս լեզուական առանձնապատկերներով: Երկ պատմությունը «Արարիչի» մասին երկի մաս ի կարող լինել մաս «Գաղտնիքի Արարիչի»-ի Հ. Ն. Ալիքիանի մասնական Ալ գրքից (գրեթե արտաբանում), որը պատմական է երկուստեղ արարիչի պատմությունը: Երկ երկուստեղ անում և մաս լեզուական լեզու լեզու լեզու լեզու երկի ներկայացում, ապա այդ սրբ լեզուականից և նույնիսկ նրա գրեթե այն ստեղծում, որ «Արարիչի» կամեմարի նու-գրվում են Արարիչի ստեղծումը պատմական պատմությունը (Գրքեր Լուսառիկ, Մարտիկ, Գաղտնիքի, Հոգևորի և Գաղտնիքի), որտեղ նրանց ոգևորումը բարձրագույն Գրքերի ներկայացումը: Իրականում տալիս ենք ինչ «Արարիչի» (պարզաբանում) լեզուական պատմությունը և պարզ, որ երկուստեղ և ըստ այդ բանի նու-գրվում են Արարիչի լեզուականից լեզուականից պատմությունը ստեղծում են Ձ. դարի (երկից կամ է դարի ստեղծումը ոչ վաղ և ապահով են այդ ժամանակ մասին «Արարիչի Արարիչի» ներկայացումը) Հայոց ներկայումս կարգավիճակից (նշանակալից) «Արարիչի» նու-գրվում ենք) մեղադրանքները, որտեղից լեզու լեզու լեզու լեզու:
4. Հ. Ն. Ալիքիան, Մովսես Դախարյանի, էջ 124-150 (առանձնապես այդ երկը լեզուականից կատարվելով կամեմարում է Ժ. դարի ստեղծումը, բայց նու-գրվում ենք «Արարիչի» նու-գրվում, տե՛ս նաև, գաղտնիքի ստեղծումը և լեզուականից, որ պատմությունը է մալայի նու-գրում): Կ. Ա. Կարաման, Ինտերնետ «Ինտերնետ Արարիչ», էջ 22: Ա. Ա. Առաքյալ, Առաքյալ-Արարիչ, էջ 183-188:
5. Մեկ կողմից կարգում և նու-գրվում է մաս «Արարիչի» (պարզ-ին նու-գրվում լեզուականից) (Արարիչի, Կամեմար և իր «Արարիչի» պարզաբանումը, Առաքյալի և գի-տա-քննական շնորհից Ա. Սափյանի, «ՄԻՇՆ», ի. Գ. Ձ. դար, Ամբիջյան, 2004, էջ 51-112): Երկ արտաբանությունը նու-գրվում են միայն Ձ. Գ. պարզաբանումը (պարզաբանում) կամեմար կարգավիճակում լեզուականից «Գաղտնիքի Արարիչի»-ի և նու-գրվում (Ժ. լեզուականից) և նու-գրվում ենք մաս Հայոց ի լեզուականից կարգավիճակում պատմական նու-գրվում լեզուականից (պարզաբանում) ստեղծումը (x): Ժամանակին մեղադրանք ենք կամեմարի, որ այդ ստեղծ-

բանի քննարկման նախքան նախագաղափար է ծառայել ՊԱ Ա ԵՐ Թ ձեռագրերի Թայֆերի ամփոփ գրքակից (Ա. Յակոբյան, Մոխեա Կարամանյան «Արտանից գրանդարան» ձեռագրեր, էջ 137): Սակայն քննարկում քննարկի գրադարանում առկա պարզել ենք, որ նախնորիցի նախնորի մայր օրինակը յանգում է չափ տեղեկան իրադրական իմաստներին անհրաժեշտ է խոսքի մասում ենթ ձեռագրերի քննարկումը մայրը:

6. Մանգրանան տե՛ս Հ. Ն. Այվինյան, Մոխեա Դարձարանի, էջ 124-127:
7. Ա. Ա. Առուստ, Առուստ-Արուստ, էջ 188:
8. Տե՛ս «Հանդես անաթոլիայ», ՎՊԲ. տարի. «Վիճմու-կրիան», 2003, էջ 45-142:
9. Մանգրանան տե՛ս Երուսիմ աղբյուրանքում «Հանդես անաթոլիայ», «Վիճմու-կրիան», 2003, էջ 121-125:
10. Տե՛ս ՊԱ, Ա.Ե, էջ 84, 8-20: «ՄՀ», հ. Գ, էջ 110, նախ. 85-87:
11. Տե՛ս ՊԱ, Ա.Ե, էջ 84, 11-15: «ՄՀ», հ. Գ, էջ 139, նախ. 43: Ի դեպ, նախորդ կրթության վիճակը ոչ գրագրերի կրթումը (այս նախնորիցի են այս նախնորիցի կրթության կրթության օրինակի վերջին՝ ԻՊ կամով, որպիսի «նախնորիցի» քննարկի չի բան:
12. Տե՛ս ՊԱ, Ա.Ե, էջ 85.1-16: «ՄՀ», հ. Գ, էջ 110-111, նախ. 89-92:
13. Տե՛ս Թ. Ուրաբյան, Դարձարան Արուստի մայրի գրանդան տարիների մասին, «ԼՀԳ», 1969, քի 6, էջ 55; Мовсес Калмакчян, История страны Аруст, Перевод с древнеармянского, издательство и книгоиздатель III В. Смирнова, Ереван, 1984, էջ 190:
14. Տե՛ս վերևում, մաս. 3:
15. ՊԱ, Ա.Ե, էջ 89.19-20: «ՄՀ», հ. Գ, էջ 133, նախ. 3:
16. Հայոց ժող տեղեկանքներին մասին մասնագրություն տե՛ս Ա. Յակոբյան, Արուստի իշխանների ժամանակագրությունը Է. քաղի վերջին - Ը. քաղի սկզբին. «Հանդես Անաթոլիայ», ՎՊԲ տարի, «Վիճմու-կրիան», 2004, էջ 269-271:
17. Հնու. Ա. Ա. Առուստ, Առուստ-Արուստ, էջ 185: Հայոց կամանագրի քննարկում կրթությանը ներկան Վազգեն Յակոբյանի նկարագրումը նախնորիցի է (տե՛ս հ. Ա, էջ 346), անպակ քա չի նախնորիցի Արուստի կամանների ժող կարգում քննարկում քննարկում նախնորիցիների առիթներում (հմտ. «ՄՀ», հ. Գ, էջ 133-139):
18. Տե՛ս Ա. Յակոբյան, Յակոբյան Օճեկյան «Հանդեսայից Հայոց» ժողագրության իմաստներին իմացել և Անանյան Մելգրիմ, «Հանդես Անաթոլիայ», ՎՊԱ տարի, «Վիճմու-կրիան», 2007, էջ 247:
19. Հնու. В. В. Бартолд, Место иракских дел в истории мусульманского мира, Баку, 1925, էջ 24; М. Н. Артамонов, История хазар, Ленинград, 1962, էջ 119-122; А. А. Куракиев, Древний Леросет, Москва, 1982, էջ 83-84; А. А. Аруст, Аруст-Аруст, էջ 121-122:
20. Մանգրանան տե՛ս Ա. Ա. Առուստ, Առուստ-Արուստ, էջ 210-211: Ա. Յակոբյան, Արուստից իշխանների ժամանակագրությունը, էջ 269-271:
21. Մանգրանան տե՛ս Ա. Ա. Առուստ, Առուստ-Արուստ, էջ 212, 223-224; Ա. Յակոբյան, Արուստից իշխանների ժամանակագրությունը, էջ 270-271:
22. Հնու. Ա. Ա. Առուստ, Առուստ-Արուստ, էջ 186-187:
23. ՊԱ, Ա.Ե, էջ 71.16-17: «ՄՀ», հ. Գ, էջ 96-97, նախ. 40: Այս տեղում Թ խոսքի ձեռագրերի մանրակի փոխարեն տարի են մայրը կրից անուր. «մայրագրայից աղբյուր վաղից-աղբյուր տարի գրված (ի գրված) կրից և գրվել առիթայից լինարան, նախնոր գրի կրից: Սակայն տեղից դեպում կարևոր չէ, թե ո՞ր խոսքի քննարկում է սկզբնորիցի:
24. ՊԱ, Ա.Ե, էջ 73.1-2: «ՄՀ», հ. Գ, էջ 98, նախ. 48: Թ խոսքի ձեռագրերի լուծում այս նախնորիցի: Լուծանալուցիցից տարի ենք և ձեռագրից, բանից որ դեպք թե տեղի գրի (տեղից դեպում օ-ի գրից) յօրինել մեծ գրանդանում տեղիցիցից, իսկ առաջագրան ժամանակ յճ-ից առաջագրությունը վերջումը բայ յօրինել տեղի գրի: նախնոր (այս բան Թ խոսքի մայր ձեռագրի գրի) անդրախան բան է:
25. ՊԱ, Ա.Ե, էջ 89.20: «ՄՀ», հ. Գ, էջ 133, նախ. 3:
26. Հնու. Очерки истории СССР. Переводом-основным стран и древнейших государств на территории СССР, Москва, 1956, էջ 484; К. В. Трубец, Очерки по истории и культуре

Հանրագիտություն, էջ 142; Ա. Ա. Առուտ, Առուտ-Արցախ, էջ 36, ծան. 74; Հ. Ս. Սվազյան, Արցախից պայտերի պատմություն (ինագույն շրջանից - VIII դարից մերստեղ), Երևան, 2006, էջ 67-68 արբ.:

27. ԳՍ, Ա.Կ, էջ 79.1-2; «ԲՀ», հ. Գ, էջ 194, նախ. 35: Եղբորի եղբի Ծիլ քաղաքի տեղադրությունը Եսեանի քաղաքի նստումում ճշտում է Թաղին Ճարտարանունի կողմից (Ք. Ճարտարանուն, Լիբիոյ տեղադրության մարտի շարքը, «Քամակը երեսնի խառնարանի», 1971, թիվ 1, էջ 122-123): Թում Է, թէ կարնի է անի ճշգրտի այլ տեղադրությունը ներառելով ճարտարանունի «Ծիլ» քաղաքումում նույն նրա ժամանակների Մարտան խաղաքակ զարի (Եսեանից 5 կմ արևմուտք) անտան ժամագրապատմանությունը, որն ամենայն նստումակներեսը բաղկացած է «Մարտ» կնիքից և իրանական «ան» տեղանունակերտ (կղզադարձությունից, իսկ Ծ-Ս և Բ-Լ(Դ) հնդկական անցումներից իրաներտ: միջավայրում յայտնի իմ և միջմարտան Երևանի տարածում լրովն նկատար:
28. Մանրաման տնի «Հանդես անտերտ»: Վիեննա-Երևան, 2003, էջ 109-110:
29. Տն, օրինակ, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 193; Հնդ. Ա. Ա. Առուտ, Առուտ-Արցախ, էջ 217: Մեզ յայտնի միակ քաղաքանունից եզակի Մարտարան Է, որը կրում է, որ Պարտաղ կառուցում է Կաստ Ս-ի կողմից (J. Marquet, *Erschler nach der Geographie des Pers. Moses Xortmazi*, Berlin, 1901, էջ 177):
30. Այդ սկզբնորդիցի մասին ժամանակում տնի Ա. Ա. Առուտ, Առուտ-Արցախ, էջ 196-201; Ա. Առուտ, Օ իրանական ուսուցանում անտան «Պարտա 684 թվ», «Հանդես և Եսեան», նստ. 6, Երևան, 1988, էջ 24-36: Հնդկական նրա քննարկը տնի Մեանում, 684 թվականի պատմություն, Մարտարանը և գիտա-քննական քննարկը Ա. Մակրեանի, «ԲՀ», հ. Է, է. դար. Անդրիան, 2005, էջ 795-895:
31. Տարբերակներից Պերտ-Կաստ, Պերտ-Մաստ (Մարտ), Փերտ-Մաստ (ՊՍ, Բ.Ժ, էջ 178.2; 180.6; Թ.Կ, էջ 187.15; Բ.Կ, էջ 190.3; Բ.Կ, էջ 212.3; Բ.Կ, էջ 213.11; Բ.Կ, էջ 238.13-14):
32. Հ. Անտան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ, Երևան, 1948, էջ 262:
33. Արարտի մասնակցից Հայաստանի ճարտի, նստարից և քաղաքանունի Քաղաքանունից, Վիեննա, 1919, էջ 29; 125; СМОДН, նստ. 38, 1908, օրդ. 10, էջ 41, 43; Օտար արդիանից Հայաստանի և հայերի մասին, 11, Արարական արդիան, Բ, կրն աշ-Անի, Քարվ, քննարկից, անարարանը և ժամագրապատմանից Ա. Տեր-Մանդեանի, Երևան, 1981, էջ 42; Օտար արդիանից Հայաստանի և հայերի մասին, 16, Արարական արդիան, Գ, Արար մասնակցից, Ք-Փ դարից, Կերտարդից և քննարկելից բարձրանումից Ա. Տեր-Մանդեանի, Երևան, 2005, էջ 265-266, 448, 494-495:
34. Այդ սազմանից պարտա-քննարկան անտերտանիցի մասին բառանունի մանրաման պատմում նմ Պերտարան (De bello Persico, I, 7, 5. Պերտարան Կեպարանից (Բիլլանդական արդիան, Ա), քաղաքանունից քննարկից, անարարան և ժամագրապատմանից Հոսի Թարթիկանի, Երևան, 1967, էջ 154) և անտերտան ժամանակագրությունից (H. B. Партусова, *Месопотамия на рубеже V-VI вв. н. э.* Сербская энциклопедия, Сербская энциклопедия на истории народов СССР, Москва-Ленинград, 1940, էջ 130; H. B. Партусова, *Сербская энциклопедия на истории народов СССР*, Москва-Ленинград, 1941, էջ 155): Մանրաման տնի Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. Բ, էջ 211; Ջ. Բ. Դարթեր, К вопросу о термине «парта» см. в «Записки», «Восток древней истории», Москва, 1979, № 3, էջ 163-172:
35. «Գաղապանագրի» Մովսես Դավիթյանից կողմից (կարտարանում քննարկում) «Ծիլ» Տեր կնիքից, ի որտ անտերտ արտ զի Արտանից կրանից Մարտ (և Մարտ), որ և Հայոց և Կրտ իս գեղանակից քանի մեծա: ԾԳ. Տեր Արտ. » (ՊՍ, Գ.Կ, էջ 342.16-18): Արտանից գի անտերտան անտերտ Մարտից և կրտանից անագրանից քննարկում ժամանակի մասին մեջ ճշգրտումից (կրտից անագր տնի Ա. Մակրեան, Մարտից կրտարի կրտանից ուղեարտան ժամանակը և իսկարկից, «Միջագրանից գիտա-ժողով Երևանում Հայոց գրիցի գիտի 1600-ամակնից», Երևան, 12-17 սեպտեմբերի, 2005 թ., հնդկարանիցի ժողովանոյ, Երևան, 2006, էջ 122-131:

36. *Shu La Narratio de rebus Armeniae*. Édition critique et commentaire par G. Garitte, Louvain, 1952, т. 38: Այս աղբյուրի մասին (ընդին անգամ նամակումս տես Յ. Ա. Արշակունի-Փրանկ. Повествование о делах армянских. VII век. Изложение и перевод. Москва, 2004, Կ. Միլիքյան, «Narratio de rebus Armeniae» հայ-բաղկերեսական կնիք վաղ միջնադարյան եւրոպ կնիքայն պատմության կարեւոր սկզբնաղբյուր, Երևան, 2007):
37. Շառ Հ. Նոթեն Անիմանի՝ «...սիրելուդ ամին իտարելու» նախ է ուղիղ «ի քանն-բարդ ամին», նամակովն «ի Ի անին» «ի Բ անին» կարգադրած է: Նուրալ Ա-ի քանն-բարդ տարիքն է 551/552» (Հ. Ն. Անիման, Մանսե Դասարանցի, էջ 164): Տնայն կնիքն «ի կարնուդ քառու. իտարալ Անուշխուանի եղևուրդ տարիքն է Դանին ժողովի գոմար-ման (այսինքն՝ Արասի ձևանայնան) տարի նամարուն ման թ՝ դարի Վրաց մասննու-գիր Արան Սախարինն, որն էր «Վրաց և Հայոց բաժանման մասին» եղև շարադե-լիս օգտուն է հայ-բաղկերեսական պատմական ասանդրի ստեղծարթնանկնքն (Լ. Մե-լիքսեթ-Քնկ, Վրաց աղբյուրնեղ Հայաստանի և հայերի մասին, և Ա (Ի-ԺԲ դար), Եր-ևան, 1934, էջ 40):
38. Հնն. Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden. Aus der arabischen Chronik von Tabari, übersetzt von Th. Nöldeke, Leyden, 1879, էջ 340; A. Christensen, L'Iran sous les Sasanides, Copenhagen, 1944, էջ 359; М. М. Давков, Очерк истории Древнего Ирана, Москва, 1961, էջ 313-314: «Պատմության Արշակունի-ի Բ, Գ պիտմ Սիրիայու-քանս «իտարադական ասարտակարթնանկնքն նամատարթնովն վերազերն ման-արթնով Կանիս Տրնիղ քորմուն է վերականգնել աղբյուրն «ի աղբյուրն (Յ. Յ. Թո-թար, Очерк по истории и культуре Кавказской Армении, էջ 228): Մական վեղ կասու-քանս քննարանն լայն ճիշտե աղբյուրն նամատարթնեղ կարելի է անշղթարանս վերադասած նամարի:
39. Անին մանրանուն՝ А. А. Ахикян, Алматы-Атырау, էջ 194:
40. Շառ այս վրախախտանքն աննեղ անի ճոտեղս Քաղաք Սիրիայանի քու-ղանց՝ «Արշունի ժողով գոմարուն է Ե դարի վերջն կան Զ դարի սկզբն» (տես Բ. Սարգսյան, Դրակունը Հայոց Արմենից կրթնան պատմության, Երևան, 1978, էջ 178), անհրաժեշտ է «ի վարդ էլ ասոք թիթե, շրջ 10-15 տարով:
41. ՊԱ, Ա, Ի, էջ 86.3-8; «ՄՀ», և. Գ, էջ 112, մայն. 98:
42. ՊԱ, Ա, Ի, էջ 85.18; «ՄՀ», և. Գ, էջ 111, մայն. 94:
43. Հնն. ՊԱ, Ա, Ի, էջ 52.1; «ՄՀ», և. Գ, էջ 75, մայն. 8:
44. Հնն. ՊԱ, Ա, Ի, էջ 42.8-9; «ՄՀ», և. Գ, էջ 66, մայն. 01:
45. De bello Persico, I, 12, 4-14; Պրակարիս Կեանքանցի (Միլանական աղբյուրն, Ա), էջ 154: Հնն. Очерк истории СССР. Криво революционной системы и марксистские фальсификации на территории СССР. III-IX вв., Москва, 1958, էջ 251; Очерк истории Грузии, т. II, Тбилиси, 1988, էջ 141-143:
46. F. Gernet, A new Sassanid Mistmark? London, 1993; Զ. Յ. Խորխուդյան, Армения и Сасанидский Иран (Историко-культурологическое исследование), Алматы, 2003, էջ 196-197:
47. Հնն. Զ. Յ. Խորխուդյան, Армения и Сасанидский Иран, էջ 186:
48. Տես Զ. Յ. Խորխուդյան, Армения и Сасанидский Иран, էջ 186-187, 193:

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱԿՅԱՆ

ԹՈՒՐԶԻԱՅԻ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՆԿԱՏՄԱՍԻ
ԵՎ ՎՐԱՅ-ԱՐԽԱԶԱԿԱՆ ՀԱԿԱՍՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ 1991-1994ԹԹ.

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Թուրքիայի համար ստեղծված նպաստավոր պայմանները հնարավորություն ընձևեցին նրան ակտիվ քաղաքականություն վարելու Հարավային Կովկասում: 1990-ականների սկզբներին Թուրքիան մեծ շահագրգռվածություն էր ցուցաբերում Հարավային Կովկասում իր դիրքերի ամրապնդմամբ և այդ ուղղությամբ ակտիվ քայլեր էր ձեռնարկում: Այս համատեքստում Վրաստանի աշխարհագրական դիրքը ռազմավարական, տնտեսական և քաղաքական տեսանկյունից Թուրքիայի համար մեծ կարևորություն էր ներկայացնում: Ուստի Թուրքիան առանձնահատուկ հետաքրքրությամբ հետևում էր Վրաստանում ընթացող գործընթացներին, Վրաստանի անկախացման գործընթացին և երկրում սկիզբ առած էթնիկ հակամարտություններին՝ մասնավորապես վրաց-արխազական հակամարտությանը:

1991 թ. նոյեմբերի 1-ին Թուրքիան ճանաչեց Վրաստանի անկախությունը, սակայն դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց միայն 1992 թ. մայիսին՝ ԱՄՆ կողմից Վրաստանի ճանաչումից և Էդուարդ Շևարդնաձեի՝ Վրաստանի դեկավար դառնալուց հետո: 1992 թ. փեբրերին Թուրքիայի վարչապետ Սուլեյման Դեմիրելը պաշտոնական այցով ժամանեց Վրաստան: Այցի ընթացքում Ս. Դեմիրելը և Է. Շևարդնաձեն ադրազրեցին Բարեկամության և համագործակցության մասին պայմանագիրը¹:

Թեև Թուրքիան ճանաչեց Վրաստանի անկախությունը և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց նրա հետ, այնուամենայնիվ բուրք-վրացական հարաբերություններում սկզբնական շրջանում որշակի լարվածություն էր նկատվում: Թուրքիան ձեռնապահ էր մնում զարգացնել հարաբերությունները Վրաստանի հետ, ինչը մեծապես պայմանավորված էր Վրաստանում ընթացող ներքին առնակառուցմերով: Բացի այդ, վրաց-արխազական հակամարտությունը, որը սկսվե էր 1992 թ. օգոստոսի 14-ին վրացական զորքերի Աբխազիա ներխուժմամբ, Թուրքիային կանգնեցրե էր դժվարին երկընտրանքի առջև: Մի կողմից, Թուրքիան հարավկովկասյան իր քաղաքականությունն իրականացնելիս մեծ կարևորություն էր տալիս Վրաստանին, մյուս կողմից՝ վրաց-արխազական հակամարտության սկսվելուն պես՝ Թուրքիայում աննախադեպ կերպով ակտիվացավ արխազական և չերքեզական համայնքների գործունեությունը:

Տարիների ընթացքում Թուրքիայում ձևավորվել էր ազդեցիկ հյուսիսկովկասյան համայնքը, որը վրաց-աբխազական հակամարտության ընթացքում ակտիվ լոբիստական գործունեություն էր տանում ոչ միայն Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական շրջանակներում, այլև՝ բուն քաղք հասարակության լայն շրջանակներում: Հաջող լոբիստական գործունեության շնորհիվ Թուրքիայում գործող «Կովկասաբխազական համերաշխության կոմիտե» ստացավ Թուրքիայի տարբեր քաղաքական կուսակցությունների պատգամավորների աջակցությունը: 1992թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովում (ԹԱՄԺ) բեմ բնմարկումներ ծագեցին մի կողմից՝ աբխազներին, մյուս կողմից՝ վրացական իշխանություններին աջակցող պատգամավորների միջև: Այս բնմարկումների արդյունքում Վրաստանի տարածքային անբողջականության պահպանման սկզբների հիման վրա ձեռք բերվեց կոմպրոմիս: Թուրքիան արխազներին և վրացիներին հունամիջուր օգնություն էր ցուցաբերելու հավասարազե: Այս համաձայնագրը վկայում է, որ Թուրքիայում ձևավորված արխազ էթնիկ համայնքը խորհրդարանում լոբիստական գործունեության ճանապարհով կարողացավ ազդել Հարավային Կովկասում քաղաքականության վրա²:

Բացի այդ, Թուրքիայի իշխանությունները չէին խղճողոտմ Թուրքիայում բնակվող արխազական և չերքեզական համայնքներին արխազներին աջակցելու խնդրում, ինչը անհասկառացնում էր պաշտոնական Թրեխիսիին³: Աբխազական համայնքի ակտիվ գործունեության ճառին է խոսում մահ այն հանգամանքը, որ 1992-1993 թթ. Աբխազիայի մախազահ Վլադիսլավ Արծինբան մի քանի անգամ այցելեց Թուրքիա, ու, բնւ նրբեք Թուրքիայի պաշտոնատար անձանց կողմից ընդունվության չարժանացավ, այնուամենայնիվ արխազական լոբիի ակտիվ ազդեցության արդյունքում Թուրքիայի հասարակական կարծիքի զգալի մասը իր աջակցությունը հայտնեց Աբխազիային⁴: Այս ամենը չէր կարող չանհանգստացնել վրացական իշխանություններին, ինչն իր ազդեցությունն էր բողմում քաղք-վրացական հարաբերությունների վրա:

Թեև վրաց-աբխազական պատերազմի ընթացքում Թուրքիայի հասարակության մեծ մասի համակրանքը արխազների կողմն էր, այնուամենայնիվ պաշտոնական Անկարան հանդես էր գալիս Վրաստանի տարածքային ամբողջականության օգտին: Օրինակ, վրաց-աբխազական պատերազմի սկսվելու կապակցությամբ Թուրքիայի ԱԳ Ֆախարար Հիքմեթ Չեթինը հչեց. «Դա Վրաստանի ներքին գործն է», որին չուտով հաջորդեց Թուրքիայի փոխվարչապետ Ե. Ինոլյուի ելույթը, որտեղ նա խստորեն դատապարտում էր Հարավային Օսիային և Աբխազիային Վրաստանում տեղի ունեցած ընտրություններին չմասնակցելու համար: Իսկ 1992 թ. հոկտեմբերի 13-ին Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովը հանդես եկավ Վրաստանի տարածքային անբողջականության օգտին հայտարարությամբ⁵:

Անդրադատնալով վրաց-աբխազական հակամարտությանը՝ պետք է հչեկ, որ պատերազմի ընթացքում ռուս-վրացական հարաբերությունները

լարված բնույթ էին կրում, քանզի վրաց-արխազական հակամարտությունում Ռուսաստանը մեծ աջակցություն էր ցուցաբերում արխազական կողմին, որը առաջացնում էր Վրաստանի խիստ դժգոհությունը: Դրա հետևանքով վրաց-ռուսական հարաբերությունները բավականին լարված բնույթ էին կրում, իսկ ժամանակ առ ժամանակ անմիջական բախման եզրին էին գտնվում⁶:

Ելնելով այս հանգամանքից՝ Վրաստանը ցանկանում էր հակամարտության մեջ անմիջականորեն մերգրավել Արևմուտքը, միջազգային կազմակերպություններին և հատկապես Թուրքիային: Այս ցանկությունն էլ ավելի մեծացավ, երբ 1992 թ. հոկտեմբերին արխազական կողմին հաջողվեց գրավել Գազրան, որին անմիջապես հաջորդեց Վրաստանի ղեկավար Է. Շևաղմաձեի ղիժումը ՆԱՏՕ-ին՝ որում նա խնդրում էր վերջինից աջակցություն ցուցաբերել արխազական եմինսահարցում: Ավելին, Վրաստանի ղեկավարը հայտարարեց, որ չի բացառում Թուրքիայի ակտիվ մասնակցությունը խաղաղարար գործընթացին. «Թ՝ ող մասնակցի Ռուսաստանը, բայց ք՝ ող իր խոսքն ասի մաև, Թուրքիան»⁷: Մակայն Արևմուտքը պատրաստակամություն չհայտնեց միջամտել Վրաստանում ընթացող հակամարտությանը:

1993թ. Էլտարդ Շևաղմաձեն, հաշվի առնելով Արխազիայում ստեղծված բարդ իրավիճակը և Արևմուտքի մերժողական դիջեղորոշումը՝ աջակցել Վրաստանին ծագած էթնիկական հակամարտությունում, որոշեց փնտրել Մոսկվայի աջակցությունը: 1994 թ. փետրվարին Ռեաստտանը և Վրաստանը ստորագրեցին ռուս-վրացական Բարեկամության և համագործակցության մասին համաձայնագիրը, որտեղ հատուկ նշված էր Ռուսաստանի իրավունքը Վրաստանում 25 տարեկ ունենալ ուսման և քաղաքացիություն ստանալու հարկադիր անջամակցությունը ԱՊՀ-ին⁸:

Վրաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունները փոփոխություններ մտցրեցին Վրաստանի նկատմամբ Թուրքիայի քաղաքականության մեջ: 1993 թ. վերջերին և 1994 թ. Թուրքիան սկսեց ավելի հստակ քաղեր ձեռնարկել՝ քարեկաշիտ Վրաստանի նետ իր հարաբերությունները, ինչը զիջակորսպես պայմանավորված էր նրանով, որ Ռուսաստանը ակտիվ քայլեր էր ձեռնարկում Հարավային Կովկասում վերականգնելու իր գեոսկա դիրքը, որը սասանվել էր ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում: Թուրքիային լուրջ մտահոգություն էին պատճառում ոչ միայն Վրաստանի շուրջ կատարվող իրադարձությունները, այլ նաև Հարավային Կովկասում Ռեաստտանի ազդեցության ուժեղացումը: Թուրքիայի համար Վրաստանի նշանակության մեծացումը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ 1994թ. Թուրքիան Վրաստանին սկսեց դիտել որպես Կասպից ծովից արդյեջանական մավթի փոխադրման ուղիների համար մրցակազրեմ առավել իրական տարանցիկ երկիր⁹: Ուստի Թուրքիան սկսեց ավելի ակտիվորեն քաղեր ձեռնարկել քուրդ-վրացական հարաբերությունները քարեկաշիտ համար:

Վրաց-բուրջական հարաբերությունների բարելավմանն էր ուղղված 1994 թ. հունվարին Վրաստանի մախսագահ Էդուարդ Շևարդնաձեի պաշտոնական այցը Թուրքիա: Այցի ընթացքում է. Շևարդնաձեն և Թուրքիայի մախսագահ Սուլեյման Դեմիրելը Անկարայում ստորագրեցին հուլակագիր, որտեղ կողմնորոշում էին իրենց պարտավորությունը՝ աջակցելու անկախությանը, խաղաղությանը, կայունությանը և ժողովրդավարությանը: Վրաստանի և Թուրքիայի ղեկավարները հայտարարեցին, որ իրենց համագործակցությունը ուղղված է լինելու ողջ տարածաշրջանի կայունացմանը նպաստելուն: Բացի այդ, ստորագրվեցին տնտեսական և տնտեսական մի շարք համաձայնագրեր¹⁰:

Թե՛ Վրաստանը, և թե՛ Թուրքիան, երկկողմ հարաբերությունների զարգացմամբ պայմանավորված, լուրջ նպատակներ էին հետապնդում: Վրաստանը Թուրքիային համարում էր կարևոր դաշնակից տարածաշրջանում և Թուրքիայի օգնությամբ ցամաքամուտ էր անդապնդել իր անկախությանը, սպանիակ աղբյուրանքային առևտրի և մեքուրոմների աղբյուր, որը կհաճախարարակոչեր Ռուսաստանի ազդեցությունը Վրաստանի տնտեսության վրա: Այստեղ թիրևս հիշատակման են արժանի ազգությամբ բոլոր անդրիկացի հայտնի վեջլոմարան Ջեյմո Բարանի խոսքերը. «Նախկինում Վրաստանը օտմանցիների ղեմ պայքարելու համար ռուսներին խնդրում էր օգնություն, սակայն այսօր Վրաստանը թազմական, տնտեսական և քաղաքական աջակցություն է ստանում Թուրքիայից»¹¹:

Բացի այդ, 90-ականների սկզբներին հարավկովկասյան տարածաշրջանային զարգացումներին Թուրքիայի ակտիվ ներդրվածանը աջակցելով՝ Վրաստանը ցամաքամուտ էր ու միայն թույլացնել Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի դիրքերը, այլ նաև Թուրքիայի հետ սերտ հարաբերությունների օգնությամբ զարգացնել հարաբերությունները ՆԱՏՕ-ի հետ: Վրաստանը գտնում էր, որ Թուրքիայի, որպես ՆԱՏՕ-ի կարևորագույն անդամ-պետության հետ հարաբերությունների ամրապնդումը էական ազդեցություն կունենա Վրաստանի և ՆԱՏՕ-ի միջև հարաբերությունների զարգացման գործում¹²: Թուրքական որոշ հետազոտողներ նույնիսկ համարում են, որ Վրաստանը իր իրական անկախության համար պարտական է Թուրքիային: Նրանց կարծիքով, Թուրքիայի հարևան լինելու համըմանությամբ թույլ տվեց Վրաստանին նախկինում գոյություն ունեցող առևտրային համակարգի գրեթե համընդհանուր կործանման ֆոնի վրա վերականգնվորել իր արտաքին կապերը: Մահմանային Մարպ-Բարում կեռի բացումը հեկայական ազդեցություն ունեցավ Վրաստանի արտաքին տնտեսական կապերի վրա: Թուրքիայի հետ սահմանակիցները Վրաստանի համար դարձան պատուհան ղեպի արտաքին աշխարհ¹³:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա նա, ռե՛սնալով բավականին սերտ հարաբերություններ Ադրբեջանի հետ, Վրաստանի հետ հարաբերությունների բարելավմամբ ակնկալում էր ռե՛սնալացնել իր ազդեցությունը ողջ տարածաշրջանում: Թուրքիայի համար բոլոր-վրացական բարեկրացիական հարաբերությունները կարևոր էին նաև նրանով, որ Թուրքիայի

հարաբերությունները իր հարևան երկրներից Իրանի, Հայաստանի և Սիրիայի հետ բավականին լարված էին, ուստի տրանսպորտային բեռնափոխադրումների բնագավառում Վրաստանը շատ կարևոր նշանակություն ունի Թուրքիայի համար¹⁴։

Հատկանշական է, որ Արխազիան Վրաստանի դեմ իր անկախության համար մղվող պատերազմում նույնպես մեծ ակնկալիքներ ունեցրեց Թուրքիայից և հատկապես Թուրքիայի աբխազական և չեքոսլովակական համայնքներից, ուստի ակտիվ ջանքեր էր գործադրում այդ ուղղությամբ։ Վրաց-աբխազական պատերազմի ամենաթեմ պահին՝ 1993 թ. հունվարի 27-ին, Աբխազիայի նախագահ Վլադիսլավ Արժինբան կոչով դիմեց Արխազիայից դուրս գտնվող բոլոր աբխազներին և չեքոսլովակներին վերադառնալ Արխազիա։

Նա, մասնավորապես, ասում էր. «...Մեր զինված պայքարին աջակցելու եկան Հյուսիսային Կովկասի մեր նորադրները, Թուրքիայում, Սիրիայում, Հորդանանում ապրող աբխազները, կաբարդինները, ադիգեյցիները, ինչպես նաև մեզ աջակցելու եկան հայերը, ռուսները, բարբարները։ Մյուսով պատերազմի շրջանակները ընդլայնվեցին։ 6 ամիս ընթացող այս պատերազմում թշնամին մեծ կորուստներ ունեցավ։ Ահա այսպիսի հասնականներում աշխարհում ապրող բոլոր չեքոսլովակներին կոչ եմ անում հնարավոր ամեն ինչ անել մեր հայրենիքին օգնելու համար»¹⁵։

Թուրքիան նույնպես բավականին լուրջ կարևորություն էր տալիս Արխազիային և բուրբ-աբխազական հարաբերություններին։ Արխազիան, որը կարևոր դիրք էր զբաղում սեծովյան ավազանում և կովկասյան տարածաշրջանում, ուսումնասիրական և տնտեսական տեսանկյունից մեծ նշանակություն ունեցրեց Թուրքիայի համար։ Արխազիայի հետ հարաբերություններում Թուրքիան իր քաղաքական նպատակները հեռուսկզբից օգտագործում էր բուրբ-աբխազական մշակութային և տնտեսական հարաբերությունները։ Թուրքիայի ղեկավարությունը բավականին հեռուսկզբից քաղաքականություն էր վարում Արխազիայում թուրքական մշակութային տարրերի ներմուծման և ընդլայնման հարցերում։ Թուրքական մշակութի ներթափանցումը Արխազիա լայն թափ էր առաջել դեռևս Օսմանյան կայսրության տիրապետության ժամանակ, նոր 16-րդ դարում թուրքական իշխանությունները բուն ուժով իսլամը ներմուծեցին Արխազիա, իսկ 17-րդ դարի սկզբին Արխազիայում իսլամի ազդեցությունը բավականին ուժեղացավ։ Սակայն Արխազիայում իսլամը հասարակական մակարդակով առկա էր լայն տարածում չառաջավ և լիակ ոչ պաշտոնական տվյալների, այսօր Արխազիայի բնակչության միայն 20-30 տոկոսն է իսլամադավան¹⁶։

Անդրադառնալով տնտեսական հարաբերություններին՝ ընդգծենք, որ Թուրքիան բավականին մեծ ուշադրություն է դարձնում Արխազիայի տնտեսության մեջ թուրքական կապիտալի ակտիվ ներթափանցմանը, որը բավականին ակտիվացավ հատկապես վերջին տասնամյակում։ Արխազիայում թուրքական կապիտալն հատկապես կենտրոնացված է անասնաբուծության և վերամշակման ոլորտում և անշարժ գույքի առջ ու

վաճառքի քննազանառում¹⁷:

Այսպիսով, վրաց-արխազական հակամարտությունում Թուրքիայի ներդրումվածքը էականորեն շահագրգռված էին քե՛ վրացական կողմը, և քե՛ արխազական կողմը, ինչը վրաց-արխազական հակամարտությունում Թուրքիայի դերակատարությանը շատ յուրահատուկ բնույթ է տալիս:

Ինչպես վերը նշվեց, չերքեզական ափյուրքը անգամատակի աջակցություն է ցուցաբերել Արխազիային վրաց-արխազական հակամարտությանում: Թուրքիայում գոյություն ունեն մոտ 40 հյուսիսկովկասյան ժողովուրդներ՝ արխազներ, կարադիհներ, դաղստանցիներ, ինգուշներ, չեչեններ և այլք, և այս բոլոր ժողովուրդներին անվանում են «չերքեզներ»: Իսկ չերքեզները իրենց սովորաբար անվանում են աղիզեյցիներ¹⁸: Եշենք, որ չերքեզական համայնքը մեծ հարգանք էր վայելում Օսմանյան կայսրությունում¹⁹: 90-ականների սկզբներին, ըստ ոչ պաշտոնական տվյալների, Թուրքիայում արխազական ափյուրքը կազմում էր մոտ 500-700 հազար, իսկ ընդհանուր առմամբ Թուրքիայում բնակվում էին մոտ 2 մլն. հյուսիսկովկասցիներ²⁰: Թուրքիայում հյուսիսկովկասցիները մեծամասամբ բնակվում են արևմտյան և կենտրոնական Անատոլիայում, իսկ 1995 թ. համայնքի ունեցած փեռակազրական տվյալներով բնակչության 60 տոկոսը բնակվել է Ստամբուլում, Անկարայում և Սամսունում²¹:

Այսպիսով, Թուրքիայում ժամանակի ընթացքում ձևավորվել էր մոտ 2 միլիոն բնակչություն ունեցող չերքեզական ափյուրքը: Չերքեզական ափյուրքի կյանքում կարևոր դերակատարություն ունեին դեռևս 1870-ական բվականներին Թուրքիայում ստեղծված հյուսիսկովկասյան կազմակերպությունները: Մինչև 1980-ականների վերջերը հյուսիսկովկասյան կազմակերպությունների գործունեությունը հիմնականում մզատակառուցված էր էթնիկ համախմբվածության զարգացմանը և թուրքացման գործընթացին հակադրմանը: Խորհրդային Միությունում իրականացվող վերակառուցման քաղաքականությունը ենթափոխություն ընձեռեց Թուրքիայի հյուսիսկովկասյան համայնքին այցելելու իրենց նախնիների բնակավայրերը և Հյուսիսային Կովկասից հրավիրելու ռասանոցների և քաղաքական գործիչների²²:

1992 թ. Կովկասյան Մշակութային Միության նախաձեռնությամբ 20 այլ կազմակերպությունների հետ ստեղծվեց դաշնային մարմին՝ Կովկասյան Միությունը (*Kafkas Dernegi*), որը շուտով ընդլայնվեց և իր 23 մասնաճյուղերով վերանվանվեց Կովկասյան Մշակութային Միության (*Kafkas Kültür Dernegi*): Այն մինչ օրս համոդիսանում է Թուրքիայում հյուսիսկովկասցիների ամենաազդեցիկ կառույցը²³:

Թուրքիայի հյուսիսկովկասյան համայնքը նշանակալից դեր է ունեցել Արխազիայի համար վրաց-արխազական հակամարտությունում: Վրաց-արխազական պատերազմի սկսվելուն պես Թուրքիայի հյուսիսկովկասյան համայնքն ակտիվորեն ներգրավվեց հակամարտության մեջ: Վրացական զորքերի Արխազիա ներխուժումից 2 օր անց՝ 1992 թ. օգոստոսի 16-ին Կովկասյան Միության (*Kaf-Der*) նախաձեռնությամբ Ստամբու-

լում և Անկախյուն կազմակերպվեցին իզոթ ցույցեր ընդդեմ վրացական զորքերի Աբխազիա ներխուժման և Թուրքիայի կառավարության պահիվ դիրքորոշման: Ցույցերին մասնակցում էին հազարավոր հյուսիսկովկասցիներ: Հյուսիսկովկասցիները մի ակնբարբոս դարձան քաղաքական գործոն Թուրքիայում, իսկ Կովկասյան Միությունը սկսեց ակտիվ լորիտական քաղաքականություն փարել, որը կենտրոնացված էր Թուրքիայի և Ռուսաստանի դեմ:

1992 թ. օգոստոսի 22-ին Թուրքիայի հյուսիսկովկասյան կազմակերպությունները հանդես եկան խամառեղ հայտարարությամբ՝ դատապարտելով Վրաստանի ճեխումումը Աբխազիա: Առաջին անգամ չեքեզական խամայնքը հանդես եկավ որպես միասնական ուժ: Հյուսիսկովկասյան կազմակերպությունների մախաձեռնությամբ ոչ միայն հարչարավոր կանավորներ մեկնում էին Աբխազիա և պայքարում ընդդեմ վրացական զորքերի, այլ նաև, հսկայական շափերի դրամական և պարենային օգնություն էր ցուցաբերվում Աբխազիային²⁴: Դրան հաջորդեց 1992 թ. օգոստոսին ադիգեյցիների և աբխազների միջազգային Միության նախագահ Յուրի Կալմիկովի հայտարարությունը, որտեղ նա մախազգուշացնում էր Վրաստանի նախագահ Է. Շևաղմաձեին, որ եթե Վրաստանը սկսի խամրեղիանուր զզոսնավաք, ապա, ի պատասխան դրա, նա կը կանի հյուսիսկովկասցիների ամբողջ խամայնքին զինվելու ընդդեմ վրացիներին²⁵:

1992 թ. մոտ 150 հյուսիսկովկասցիներ են ժամանել Թուրքիայից պայքարելու Աբխազիայի կողմից²⁶: Բացի այդ, քաղակամին մեծ թվով կանավորներ Հորդանանից և Միդիայից ժամանել են Աբխազիա, որոնցից շատերը մնացել են այնտեղ պատերազմից հետո: Այդ կապակցությամբ քաղակամին հետազոտիչի դիտարկում էր արել Հելսինկյան «Human Rights Watch» կազմակերպությունը: Շատ կազմակերպության ղեղարկման, «Աբխազական ղեկավարությունը երախտապարտ էր, որ պատերազմի ժամանակ աբխազական սիլյուոքից ստացել էր ոչ միայն մշանակալից իմանսական աջակցություն, այլ նաև քաղակամնաչափ թվով մարտիկներ»²⁷:

1993 թ. հունիսի 20-25-ը Ադիգեյի հանրապետության մայրաքաղաք Մալկալում տեղի ունեցավ Չեքեզների Համաշխարհային Կոնգրեսը: Կոնգրեսի շրջանակներում իրականացրած միջոցառումներից հետո՝ 1993 թ. սեպտեմբերի 1-ին, Աբխազիա վերադառնալիս Չեքեզների Համաշխարհային Կոնգրեսի անդամ, նրա տարազիտ օրգանի՝ «Nart Gazetes» գլխավոր խմբագիր Նեզուշ Կարիանը «Yedi Yildız» անազրին տված հարցազրույցում խանգամանորեն անդրադարձել էր կոնգրեսի շրջանակներում իրականացված միջոցառումներին և քննարկված հարցերին: Նեզուշ Կարիանը մասնավորապես նշել էր, «Երբ մեր հայրենիքի մի մասնիկը կազմող Աբխազիայում պատերազմ սկսվեց, իրենց հայրենիքը պաշտպանելու խամար քաղակամին մեծ թվով աբխազներ և հյուսիսկովկասցիներ Թուրքիայից, Միդիայից և աշխարհի մյուս մասերից ժամանեցին Աբխազիա՝ օգնելու մեր եղբայրներին: Արտերկրի աբխազական և չեքեզական սիլյուոքից հարյուրավոր կանավոր երիտասարդներ են ժամանել Աբխա-

զիս՝ պայքարելու ընդդեմ վրացական զորքերի: Մեծ թիվ են կազմում նաև Թուրքիայից և արաբական երկրներից ժամանած կամավորները: Օրինակ, նրանց Թուրքիայից այդին ժամանել են ավելի քան 2 հազար մարդ, որոնց թվում շատ են նաև ազգությամբ բուրջ կամավորները: Ընդհանրապես բուրջ հասարակությունը մեծ համակրանքով է վերաբերվում Աբխազիային՝:

Ինչպես վերը նշվեց, Թուրքիայի հասարակության մեծ մասը համակրանքով էր վերաբերվում աբխազներին: Այս համասեռությունն ինչատակման է արժանի այն, որ բուրջական հետախուզությունը և պանբուրջիտական կազմակերպությունները նույնպես մասնակցել են վրաց-արխազական հակամարտությանը: Մասնավորապես, Թուրքիայի տարածքում, բուրջական հետախուզության և պանբուրջիտական կազմակերպությունների անմիջական մասնակցությամբ ձևավորվում էին կամավորական խմբեր, որոնք, մասնակցելով ռազմական գործողություններին, աջակցել էին արխազական կողմին: Կամավորների հավաքագրումը կատարվում էր Թուրքիայում քնակվող արխազ մանուկականների թվից: Այս գործին ակտիվ աջակցություն է ցուցաբերել բուրջական «Աբխազիայի հետ համերաշխության համայնք» կազմակերպությունը²⁹:

Վրաց-աբխազական հակամարտությունում Աբխազիային նշանակալից աջակցություն են ցուցաբերել ոչ միայն Վրաստանի և Աբխազիայի էթնիկ փոքրամասնությունները՝ հայերը, ռուսները, ուկրաինացիները, բուրջերը, իտյները և մյուսները, որոնք արխազների հետ միասին պայքարել են վրացական զորքերի դեմ, այլ նաև Հյուսիսային Կովկասի ինքնապետության ժողովուրդները՝ չեչենները, ադրղները, չերքեզները և մյուսները³⁰:

1994 թ. վրացական կողմի պարտությամբ ավարտվեց վրաց-արխազական հակամարտությունը³¹: 1993 թ. դեկտեմբերի 1-ին ժնևում ՄԱԿ-ի հովանու ներքո և ՌՂ միջնորդությամբ, կողմերը ստորագրեցին Փոխըմբռնման մասին հռչակագիրը, որով մախատեալվում էր կրակի դադարեցում բանակցությունների վարման շրջանում և պատանդների փոխանակում³²: Իսկ 1994 թ. ապրիլի 4-ին Մոսկվայում ստորագրվեց 2 կարևոր փաստաթուղթ՝ Փոխստանականների և տեղահանված անձանց կամավոր վերադարձի և Քաղաքական միջոցներով վրաց-արխազական հակամարտության կարգավորման մասին ինստիտուցիայի ընդունումը³³:

Ամփոփելով՝ կարող ենք նշել, որ 90-ականների սկզբին բուրջ-վրացական հարաբերություններում առկա էր որոշակի լարվածություն, ինչը նշտապես պայմանավորված էր Թուրքիայի վարքագծով: 90-ականների սկզբին Թուրքիան աբխազական ինքնառարկություն իրեն բազմակամին զուտ էր պահում, ինչը պայմանավորված էր նրանով, որ Անկարան այդ իրմեահարցում դժվարին երկրնադանքի առջև էր կանգնած: Մի կողմից, նրա ռազմավարական շահերից բխում էր սնդու համագործակցություն Վրաստանի հետ, մյուս կողմից՝ անկրամեշտ էր հաշվի առնել աբխազամետ դիրքորոշում ռմեզող իստարակական կարծիքը: Բացի այդ, վրաց-արխազական հակամարտության սկսվելուն պես՝ Թուրքիայում անմախաղեղ կեր-

պով ակտիվացավ մոտ 2 միլիոնանոց չնրքեզական աշխուժող, որը լուրջ լեքիստական աշխատանք էր տանում՝ ազդելու Թուրքիայի քաղաքականության վրա: Այս հանգամանքը նույնպես իր ազդեցությունը ունեցավ վրաց-աբխազական բուն հակամարտության հարցում Թուրքիայի դիրքորոշման վրա:

1993 թ. վերջերին և 1994 թ. Թուրքիան սկսեց ավելի մեծ ուշադրություն դարձնել Վրաստանին, ինչը գլխավորապես պայմանավորված էր Ռուսաստանի ակտիվ քայլերով՝ վերականգնելու ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում Հարավային Կովկասում իր ստանձված գերակա դիրքը: Ելնելով այս հանգամանքից՝ Թուրքիան սկսեց զարգացնել Վրաստանի հետ իր հացաբերությունները, որը ստացավ Վրաստանի ղեկավարության աջակցությունը: Թուրքիան և Վրաստանը մեծապես շահագրգռված էին երկկողմ հացաբերությունների մեղծեցմանը, որն իր սուր ծայրով ուղղված էր Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի դիրքերի բալանցմանը:

Վրաց-աբխազական պատերազմում արխազական կողմի հաղթանակին էապես աջակցել են ոչ միայն ՌԴ-ն ինքն իր կազմող Հյուսիսային Կովկասի հանրապետություններից ժամանած կամավորական ջոկատները, կազակները և ռուսները, այլ նաև Աբխազիան անգամահատելի աջակցություն է ստացել արտերկրում բնակող հյուսիսկովկասցիների համայնքներից, հատկապես Թուրքիայի արխազական և չնրքեզական աշխուժից: Նրանք Աբխազիային ցույց են տվել ոչ միայն զգալի ֆինանսական և տնտեսական օգնություն, այլ նաև, բավականին մեծ թվով երիտասարդ կամավորներ Թուրքիայի ժամանել են Աբխազիա և իրենց անմիջական զինված մասնակցությունն են ունեցել արխազական կողմի վերջնական հաղթանակին:

Կամավորների շարքում մեծ թիվ են կազմել նաև ազգությամբ թուրք կամավորները, որոնք մեծ համակրանք էին տածում արխազ ժողովրդի հանդեպ: Վրաց-աբխազական հակամարտության կարգավորման գործընթացում Ռուսաստանի դիրքը բացառիկ էր: Ռուսաստանին հաջողվեց միանձնյա միջնորդության շնորհիվ դադարեցնել վրաց-աբխազական պատերազմը և եղադարձար հաստատել այնտեղ, ինչի շնորհիվ նա հնարավորություն ստացավ պահպանել իր ուսգմական ներկայությունը Վրաստանում և ռուսական ուժերի ներկայությունը Աբխազիայում ԱՊՀ խաղաղապահ ուժերի շրջանակներում: Դրանով Ռուսաստանը կարողացավ ոչ միայն ամրապնդել իր ազդեցությունը Վրաստանում, այլ նաև, որը շատ կարևոր էր, կասեցնել Թուրքիայի ակտիվ քաղաքական և նաև հավանական ռազմական ներթափանցումը Վրաստան:

**THE POLICY OF TURKEY IN GEORGIA
AND GEORGIAN-ABKHAZIAN CONFLICT IN 1991-1994**

Turkey formally recognized Georgia's independence in November 1991, but established diplomatic relations only in May 1992, after the United States had done so and after Eduard Shevardnadze returned to head the country. In late 1992, the then Turkish president Mr. Demirel visited Tbilisi, where he and Shevardnadze signed a treaty on friendship and cooperation. The war started in August 1992 and ended in 1994 through the decisive success of the Abkhazian side. Other ethnic groups of the region also became involved and affected by the conflict. Most of Georgia's and Abkhazia's minorities (Armenians, Russians, Ukrainians, Greeks, Turks, etc.) allied themselves either with the Abkhazians or the Georgians. In addition, peoples related to the Abkhaz from the North Caucasian republics notably Chechens, Circassians and Abuzas, came to Abkhazia and fought alongside the Abkhazian forces. On December 1, 1993 talks began in Geneva between the Georgian and Abkhazian sides under the aegis of the United Nations and with the Russian Federation as intermediary. The sides signed a "Memorandum of Understanding" which stipulated a formal ceasefire, exchange of prisoners and continuation of the negotiation process. On April 4, 1994 the sides signed in Moscow the "Declaration on Measures for a Political Settlement of the Georgian-Abkhazian Conflict".

СЫЛЫБУАГҢЫВВОНУСЫ

1. Manos Karagiannis, *The Turkish-Georgian Relationship and the Transportation of Azerbaijani Oil*, <http://overworld.compcaserve.com/HOMEPAGES/USAZERB/413.htm>.
2. Gareth M. Wintrow, *Turkey and the Caucasus: Domestic Interests and Security Concerns*. London, Royal Institute of International Affairs, 2000, p. 33.
3. Олег Коджаман, *Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период*, М., 2004, с.146.
4. Tuzio M., *The Caucasus Policy of Turkey (1960-1997): Caucasus: War and Peace: New World Disorder in Caucasus*, Haarlem, Holland, 1998, p. 195.
5. Олег АYTEK КАРГОЛ, *Yedig Yildiz*, *Aylik Dergisi*, Ekim 1994, s. 12.
6. Ghia Nodia, *Georgia perspectives*, www.abkhazia.georgia.parliament.ge/Publications/Georgian/ghia_nodia.htm.
7. *Свободная Грузия*, 10.10.1992.
8. Robert Ketcherside, *Georgia: A Country Out of Control*, www.zenbizniodia.com/rob/ps271.htm.
9. Олег Коджаман, *Юг*, *сггжс.*, p.147.
10. Manos Karagiannis, *The Turkish-Georgian Relationship and the Transportation of Azerbaijani Oil*, <http://overworld.compcaserve.com/HOMEPAGES/USAZERB/413.htm>.
11. Улашынди Синг Гандра, *Russian bear calls on gray wolf*, *Asia Times Online*, 31.08.2004.
12. Adina Weizmann, *Renewed Armed Conflict in Georgia? Options for Peace Policy in a New Phase of Conflict Resolution*, *Program for the Study of International Organization(s)*,

«ԿԵՆՏՐՈՆԻ ԶՐԴԱՏԱՆ» ՊԱՏՄԱՆ-ԶԱՂԱՔԱՎՈՒՑԱԿԱՆ ԱԿՆԱԿԻ

Հարավային Կովկասի առավել տարօրինակ և դեռևս բավականաչափ չուսումնասիրված վարչատարածքային կազմավորումներից մեկը «Կարմիր Քրդստանն» է, որի կազմավորման և լուծարման պատճառների ուսումնասիրությունը կարևոր նշանակություն ունի ոչ միայն պատմական, այլև քաղաքական տեսանկյունից:

1923թ. հուլիսի 16-ին Աղքեբզանի ԽՍՀ Կենտրոնական գործադիր կոմիտեի (ԿԳԿ, մայիսգահ Ս.Վիրով) որոշմամբ կազմավորվեց «Քրդստանն» գավառը: Այդ օրը դրվեց «Կարմիր Քրդստանի» կարճաժամկետ ու ծեռական գոյության սկիզբը: Մինչ այդ, Աղքեբզանի ԽՍՀ ԿԳԿ-ն չորս լուծարմար հիստերի ընթացքում (1922թ. հոկտեմբերի 21-22-ին, դեկտեմբերի 30-ին և 1923թ. հունվարի 13-ին) չկարողացավ լուծել այդ հարցը ապագա գավառի սահմանների վերաբերյալ տարածայնությունների պատճառով, և միայն հուլիսի 7-ին ընդունվեց որոշում նրա կազմավորման մասին: «Քրդստանն» գավառը զանվում էր Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի միջև և ներառում էր Քելբազարի, Լայիկի և Կուրաքիլի շրջանները: Սակայն քրդական վարչական կազմավորման մասին խոսակցություններ կային արդեն 1921 թվականից: Այսպես, 1921թ. հոկտեմբերի 3-ին Ի.Ստալինի ղեկավարած Ազգությունների ժողովրդական կոմիտեի ատեն իր «Ազգությունների կյանքը» բերքում հրատարակեց «Պայմանագրային սովետական հանրապետություններում. Քրդստանում» վերաուստությանը հղվածը, որով խորհրդային հասարակությանը տեղեկացնում էր այն մասին, որ լրջորեն քննարկվում է «Քրդստանի հանրապետության» կազմավորման հարցը: 1921թ. ընթացքում բազմաթիվ նյութեր հրատարակվեցին այն մասին, որ «Կարմիր Քրդստանում» սարտակելի սով է սկսվել: Ի դեպ, «Քրդստանն» անվանման առաջին հիշատակությունը կապված է իննց սովի հետ:

1921թ. մայիսին Աղքեբզանի ԿԳԿ նստաշրջաններից մեկում քննարկվում էր «Քրդստանում» սովի հարցը, որի ընդգրկած չափերով «Քրդստանը» նույնիսկ համեմատում էին Պոլժժիեի հետ: 1921թ. նոյեմբերի 14-ին Աղքեբզանի Ժողովմիտքի մայիսգահ Ն.Նարեմանովը հետագրեց Լեհիճին և տեղեկացրեց խորհրդային առաջնորդին, որ ստեղծվել է Աղքեբզանի պետական ցամաք և նշել, որ, ի նշան պղոցետարական համեմաշխության, 40 մլն ռուբլի օգնության է հատկացվել եղբայրական Պոլժժիեի և «Քրդստանի» սովյալներին: Այդ հետագրին Վ.Լեհիճը արծազանքեց երեք օր անց: Նա իր կարճ ուղերձում Պոլժժիեին և «Քրդստանին» տրված օգնությունը քնութագրեց որպես Կարմիր իմաներնացիոնալի դեռչի ներքո առաջ ընթանալու պատրաստակամություն:

Ինչպես վերը նշվեց, «Քրդստան» անվանումը շրջանառության մեջ մտավ արդեն 1921թ., այսինքն Քրդստանի գավառի կազմավորումից երկու տարի առաջ: Քրդստանի գավառը կազմված էր վեց շախրանների Ղա-

բաղադրողի, Քերթազարի, Կորաբլիի, Կորուրլիի, Քյուրդ-Հաջիի և Մուրադ-խանլիի: Գավառի կենտրոն դարձավ Լաչին ավանը: 1926թ. համամիութենական մարդահամարի տվյալներով Քրդստանի գավառի բնակչությունը կազմում էր 51,2 հազ. մարդ, որոնցից քուրդ էին 37470-ը (73,1%), քալբ 13520-ը (26,3%), հայ 256-ը (0,5%): Բոլոր դայրամներում, բացի Կորաբլիից, քրդերը բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում. Կարադշաղում 99,7%, Քերթազարում 99,8%, Կորուրլիում 99,9%, Քյուրդ-Հաջիում 98,6%, Մուրադխանլիում 98,2%: Կորաբլիի դայրայում բնակչության մեծամասնությունը քուրդ էր 98,9%: Հայերը երկրորդն էին Կորաբլիի (1%) և Մուրադխանլիի (1,6%) դայրաներում:

Քրդստանի գավառը գոյատևեց կարճ ժամանակ և 1929թ. սալբլիի 8-ին լուծարվեց խորհուրդների VI համաադրբեջանական համագումարի որոշմամբ: Գավառների լուծարման որոշումն ընդունվել էր ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների կողմից գավառների փոխարեն օկրուգներ ստեղծելու համար: Թեև այդ որոշումը վերևից իջեցված հրահանգ էր, միաբնական համրապետություններն իրենք էին որոշում, թե ինչպիսի օկրուգներ են կազմավորելու: Ադրբեջանի ԽՍՀ-ում գոյություն ունեցող 13 գավառների փոխարեն կազմավորվեցին 8 օկրուգներ: Բայց այդ օկրուգների թվում "Քրդստանը" չկար: Դրա տարածքը մերտված էր վերակազմավորված Կարաբաղի օկրուգի մեջ, որն ընդգրկում էր մաս. Ջանգելանի, Ջաբրայիլի, Ֆիզուլի, Աղյանի մասկիև շրջանները, ինչպես և Աղծնդեղի և Շրանովի շրջանների մի մասը: Բացառված չէ, որ ադրբեջանական իշխանություններն այս քայլն արեցին այն բանի համար, որ հետագայում միացնեն այդ օկրուգը ԼՂԻՄ-ին, ստեղծեն առավելապես քաղաքական վարչատարածքային միավոր և այդպիսով յուրացնեն մաս Կարաբաղը:

Այնուամենայնիվ, 1930թ. մայիսի 25-ին կրասպարակվեց Ադրբեջանի ԽՍՀ ԿԳԿ որոշումը Քրդստանի օկրուգի կազմավորման մասին: Այն տարածքով ավելի մեծ էր, քան իր մախորը Քրդստանի գավառը: Նախկին գավառի տարածքից բացի, նրա կազմի մեջ մտան մաս Ջանգելանի շրջանն ամբողջությամբ և Ջաբրայիլի շրջանի մի մասը: Այսպիսով, Կարմիր Քրդստանը սահման ունեցավ Իրանի հետ: Լաչին ավանը մտրից դարձավ օկրուգի կենտրոն:

Ի սկզբանե Ադրբեջանի ԽՍՀ ԿԳԿ-ն մտադիր էր Կարաբաղի օկրուգի տարածքում Ջաբրայիլ կենտրոնով կազմավորել "Մրաքսի օկրուգ" միավորելով Կարյազիմոյի, Ջանգելանի, Կորաբլիի և Լաչինի շրջանները: Այս միախազիծը տեղերում լուրջ առարկություններ առաջացրեց, քանի որ զրա իրագործմամբ ծայրամասային և բոլոր առուններով հետամնաց Քելբազարի և Կորուրլիի շրջաններն ամբողջությամբ կտրվում էին օկրուգի կենտրոնից կորցնելով նույնիսկ տարածքային ուղղանի կապը նրա հետ: Բացի դրանից, կոծվարանաբ Լաչինի շրջանի կապն օկրուգի նոր կենտրոնի Ջաբրայիլի հետ, քանզի Լաչինից Ջաբրայիլ ճանապարհի 130 կիլոմետրից 45-ն անցնում էր անջրդի ու անմարդաբնակ Գեյանի անապատով:

Կարյազիմոյի օկրուգի վերածնակտրման հարցը քննարկվեց Կա-

բարաղի օկրուզային կուսկենֆերասնի ժամանակ, առաջ քաշվեց Քրդաստանի օկրուզի (Չարքայի) գավառի մի մասը նրան միացնելու միջոցով՝ ստեղծման նախագիծը⁵։

Սակայն արդեն կրկնուկես ամիս անց 1930թ. եռլիսի 23-ին, ԽՍՀՄ Ժողովուրդից և ԿԳԿ-ն համառոտը ռոշում ընդունեցին, ըստ որի օկրուզները, որպես վարչական միավորներ, լուծարվում էին։ Օգոստոսի 8-ին համապատասխան ռոշում ընդունվեց նաև Խոփրիզային Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից⁶։ Օկրուզների փոխարեն մտցվում էին նոր վարչատարածքային միավորներ շրջաններ։ Քրդաստանի օկրուզը նորից լուծարվեց, քայքայ Քրդաստանի շրջան աչոպես էլ չստեղծվեց։ Այսպիսով, քրդական վարչատարածքային կազմավորումը գոյատևեց ոչ լրիվ 7 տարի։

Չնայած տարածքային առումով քափակյան փոքր այս վարչական միավորի կարճաժամկետ գոյությանը նրա կազմավորումը, գործառնությունը, լուծարումը, գոյության իսկ փաստն ադրբեջանական պետականության պատմության ողջ ընթացքում, փաստորեն, մնում են աշխարհագրաքաղաքականության հարթության մեջ։ Հենց այդ պատճառով էլ Կարմիր Քրդաստանը մինչ օրս տարբեր շահարկումների առարկա է հանդիսանում։ Սակայն քրդական խաղաքուղին սկսեց խաղարկվել արդեն իսկ Ադրբեջան պետության ստեղծման օրից 1918թ.։ Առաջին ադրբեջանական պետության Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության (1918-1920թթ.) կարճաժամկետ գոյության ընթացքում էլ իշխող մտավարական վարչակարգը քրդերին ջրպես վճողոշ տարր օգտագործում էր Լեռնային Դարաբաղի դեմ պայքարում։ Հիմնական հրամայականն այստեղ Հայաստանի և Դարաբաղի միջև էքսիկվական անցքայնոր ստեղծումն էր։ Դրա համար պետք էր հայերից վեջնականապես «նարել» Լեռնային Դարաբաղի արևմտյան լեռնային շրջանները, ուր հայերն արդեն ճնշող մեծամասնություն չէին կազմում։ Միայն այդ «զտումն» իրականացնելուց հետո էր հնարավոր ժողովրդագրական առումով անջատել Լեռնային Դարաբաղը Հայաստանից՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով։

Սակայն այդ տարածքներից, ուր հետագայում կազմավորվեց Կարմիր Քրդաստանը, հայկական բնակչությունն ամբողջությամբ չամհետացավ։ Մինչև 1918-20թթ. այդ շրջաններում դեռ քափակյան խառն գյուղեր կային։ Բայց հաշվի առնելով այդ տարածքների աշխարհառազմավարական դրությունը (Հայաստանի և կենտրոնական Լեռնային Դարաբաղի միջև գտնվելը) Ադրբեջանը սկսեց այնտեղ մնացած հայ բնակչության վերջնական վտարման քաղաքականությունը։ 1918-20թթ. այդ նպատակի համար քրդերին օգտագործելու խնդիրն առաջադրվեց։ Միջազգային հանրությունն ավելի քան բացասաբար կվերաբերվեց հայ-քրդական բախումներին (դեռ շատ քայքայ էր 1915թ. ցեղասպանության հիշատակը), իսկ հայ-քրդական ընդհարումները համեմատաբար ավելի հեշտ էր ներկայացնել որպես սոցիալ-տնտեսական և ոչ թե քաղաքական գործընթաց։ Ի հավելումն այդ ամենի, հետագայում քրդերին ավելի հեշտ կլինեք չեղոքացնել ժուլման միջոցով, քանի որ քրդերը չունեին պետականություն, զին և

մեծ մասամբ շիա մահմեդականներ էին:

Ըստ 1918թ. տվյալների Ակերա (Հակարի) գետի ավազանում, որը հետագայում մտավ Կարմիր Քրդստանի կազմի մեջ, ընդամենը մի քանի հայկական բնակավայր էր մնացել, որոնցից առավել խոշոր էին Հակ (Մին-քննդ), Ալդուլի և Հարաթ գյուղերը: 1918թ. Հակում հայ բնակչությունը կազմում էր 811 մարդ¹: 1918թ. մուսավաթական գործակալները հրահրեցին հայ-քրդական ընդհարումներ, որոնց արդյունքում հայ բնակչությունը վտարվեց գյուղից: Փաստորեն, նույն ճակատագիրն ունեցավ նաև հայկական Ալդուլի գյուղը: 1885թ. տվյալներով գյուղում ապրում էին 758 մարդ, նրանք բաղոն էլ հայեր էին²: 1905թ. հայ-քյուրդական ընդհարումներից հետո գյուղն ամառացավ, քայքայող ժամանակ անց հայերը վերադարձան: 1918թ. գյուղի բնակչությունը կրկին հայկական էր և կազմում էր 1012 մարդ³: Քայքայ նույն 1918թ. գյուղը հեղրական անգամ ավերվեց, և ալդուլցիները ստիպված էին թողնել իրենց տներն ու հիմնավորվել Ջանգեզուրի ու Դարաբադի տարածքներ վայրերում, գլխավորապես Հայաստանի Գորիսի և Լեռնային Դարաբադի Մարտունո, Մարտակերտի ու Ակեղաձորի շրջաններում: Ալդուլցիների հիմնած մի ամբողջ քաղաքնա կա նաև ԼՂՀ մայրաքաղաքում (Մարտունո փողոցն ու հարակից քաղերը):

Հակարի (Ակերա) գետի ձախ վտակներից մեկի ակին գտնվող Հարաթ գյուղի բնակչությունը (հետագայում Աչադի Ֆարաբան) 1918թ. տվյալներով կազմում էր 1078 մարդ, իսկ 1921թվականին՝ 55⁴: Վերոնյալ գյուղերի բնակչության վերաբերյալ տվյալներն ի մի բերելով պարզվում է, որ 1918թ. միայն այդ երեք գյուղերի բնակչությունը կազմում էր 2901 մարդ: Երև պոսմ հավելներ նաև այլ գյուղերում ապրող հայերին, ապա կստացվի Ակերա գետի վերին հոսանքների և վտակների տարածքների բնակչության զգալի տոկոս:

XIX դարավերջին Օսմանյան կայսրությունում հայերին կտորելու համար սուլթան Աբդուլ Համիդի կողմից ստեղծված Համիդի գեղերի օրինակով մուսավաթական իշխանությունները ստեղծեցին հայերի դեմ պայքարելու համար քրդական հառուկ հեծյալ զոկառներ⁵: Մուսավաթականներին հաջողվեց քրդերի օգնությամբ հայերին վտարել վերը նշված տարածքներից, որից հետո անմիջապես հաջածանքներ սկսվեցին նաև քրդերի դեմ: Քրդերի քարոզիոն իրականացնում էին Աղբրեջանի կանոնավոր զորքերը: Նրանց ստիպում էին հրաժարվել իրենց լեզվից և ազգային պատկանելությունից: Առավել դաժան վարվեցին Ֆամալի գյուղի քրդերի հետ⁶: Ավելին, Բարսի իշխանությունները ծուլման և զինյալ քրդերի շարքերում ազգային զգացմունքները թուլացնելու քաղաքականություն էին վարում և այդ նպատակով նրանց ուսման էին ուղարկում Բաքու: Մուսավաթական Աղբրեջանում քրդական ինչ-որ վաղըական միավորի ստեղծման մասին խոսք անգամ չկար:

Բուշնիկների իշխանության գալուց հետո շատ քրդեր անցան նրանց կողմը: Այստեղ ընդ դեմ յխաղաց քրդերի հանդեպ մուսավաթական կառավարության վարած քաղաքականությունը: Բուշնիկների համար ուզ-

մաշխարհական կարևորությամբ ունեւր վերահսկողությունն այն տարածքների վրա, որ հետագայում կազմավորվեց Կարմիր Քրդստանը, ինչը բուժ էր տա նայկական առավել մարտունակ շրջաններում՝ Չանգեզուրում և Լեռնային Դարաբաղում, բուլշևիկների դեմ պայքարի միասնական ճակատի ստեղծումը: Թէ որքան կարևոր էր այս որոշումը երևաց 1921թ., երբ սկսվեց պայքարը նայկական անկախ պետության վերջին պատվարի Գարեգին Նժդեհի ղեկավարած Լեռնային Հայաստանի դեմ: Չանգեզուրի դեմ պայքարում բուլշևիկների առավելությունն ապահոված վճռորոշ գործոններից մեկն էլ հենց այն էր, որ Դարաբաղի և Չանգեզուրի միջև ընկած տարածքները գտնվում էին Կարմիր բանակի նկղողության տակ: Ընդ որում, հայերի դեմ պայքարում բուլշևիկները չէին օգտագործում քրդերին:

Կարմիր Քրդստանի կազմավորումը շատ կարևոր աշխարհաքաղաքական նշանակություն ունեւր, առաջին հերթին, երկուսուսոր խորհրդային պետության համար, որն ամեն ինչ ամռւմ էր իրապես հիմնավորվելու համար կենսականորեն կարևոր նշանակություն ունեցող Հարավային Կովկասում: Առավել գործում մեխանիզմներից մեկն էր վարչատարածքային կազմավորումների ստեղծումն ու կազմացումը: Ստեղծելով Քրդստանի գավառը, խորհրդային ստրատեգները լուծում էին միաժամանակ ռազմավարական քնույթի մի քանի խնդիր:

Նախ քրդական վարչատարածքային միավորի միջոցով Կրեմլը կկարողանար ազդեցություն գործել Աղբրեջանի վրա, որն այդ ժամանակ ոչ միայն խորհրդային պետության, այլև ողջ տարածաշրջանի հիմնական նավթարդյունառանող շրջանն էր: Խորհրդային իշխանության ծանրեպ Աղբրեջանի վերաբերմունքի վրա սրափեցնող ազդեցություն էին գործում մի շարք իրողություններ, որոնցից կարևորագույններն էին Կարմիր Քրդստանի գոյությունը, արդեն առկա երկու ազգային տարածքային ինքնավար կազմավորումները (ԼՂԻՄ և Նախիջևանի ԻԽՍՀ), Կրեմլից տարածվող լուրերը Քրդական միաբնական հանրապետություն ստեղծելու մասին, ինչպես նաև այն իրողությունը, որ Աղբրեջանի գավառների տանձաններն այն ժամանակ հանրնկնում էին ազգային փոքրամասնությունների էթնիկ ասիմանների հետ: Հակախորհրդային տրամադրությունների ու ժողացման պարագայում վարչատարածքային կազմավորումները Բարձի վրա ճնշում գործադրելու շատ գործում լծակներ կայող էին գտնուալ: Կարմիր Քրդստանն այստեղ շատ կարևոր դեր էր խաղում: Այն Աղբրեջանի ԽՍՀ միակ գավառն էր, որի անվանումը ազգային պատկանելություն էր ցույց տալիս: Մյուս անվանումները (մասնավորապես Լեմբորան և Կոբա) պատկերացում չէին տալիս այդ տարածքային կազմավորումների ազգային պատկանելության մասին, թեև գավառների ասիմանները հանրնկնում էին էթնիկ ասիմանների հետ: Իսկ Քրդստանի գավառը մնան պատկերացում տալիս էր: Եվ գավառի հենց այդ յուրահատկությունն էլ շատ հարմար ենարավորություն կտար անհրաժեշտության դեպքում բարձրացնել նրա կարգավիճակը: Նման մտադրությունների առկայությունն իսկ, չխտնելով արդեն կոնկրետ գործողությունների մասին, քնակահարար, քսվական ցա-

վոտ ազդեցություն էր գործում Աղբրեջանի վրա:

Ստեղծելով Բրդուտանի գաղափար, խորհրդային տարածվածը, որ-
քան էլ առաջին հասցեքից տարօրինակ թվա, թուլացրին լարվածությունը
երկու միտքեմական հանրապետությունների Հայաստանի և Աղբրեջանի
միջև: Բանն այն է, որ 1918 թվականից Հայաստանի և Աղբրեջանի միջև վի-
ճելի էին համարվում այն տարածքները, որոնց վրա հետագայում կազմա-
վորվեց Կարմիր Բրդուտանը: Նորաստեղծ Աղբրեջան պետությունը հա-
վակնություններ ուներ իր հայկական տարածքների հանդեպ, ինչն էլ եր-
կու երկրների միջև, հակամարտության պատճառ դարձավ: Նույնիսկ Ազգե-
րի լիգան ընդունեց, որ այդ տարածքները վիճելի են: Հարց է նշել նաև այն
փաստը, որ 1918-1920թթ. Աղբրեջանի Հանրապետության սահմանադրու-
թյան մեջ պետության սահմանները նշված չէին: Հենց այդ պատճառով էլ
1920թ. դեկտեմբերի 7-ին Ազգերի լիգայի մասնագետ Փոլ Հյունանսին (Paul
Hunans) ուղղած նամակում Ազգերի լիգայում Աղբրեջանի պատվիրակու-
թյան ղեկավար Թովմարաչը Դարաբաղի պատկանելությունն Աղբրեջա-
նին հիմնավորում էր այն բանով, որ նման որոշում կայացվել էր Կովկասում
դաշնակիցների մախկին ներկայացուցչի կողմից¹³: Հարավային Կովկասի
խորհրդայնացմամբ իրավիճակը փոքրիշատե պարզվեց: 1920թ. նոյեմբերի
30-ին և դեկտեմբերի 1-ին Աղբրեջանը հռչակեց Նախիջևանի, Ջանգեզուրի
և Դարաբաղի նկատմամբ որևէ հավակնությունից իրաժարվելու և դրանք
Հայաստանի անբաժան մաս համարելու մասին¹⁴: Ռուսաստանի կոմունի-
տական քոլեկիկյան կուսակցության (ՌԿ(Բ)Կ) Կովկասյան բյուրոն 1921թ.
հունիսի 3-ի նիստում, որին մասնակցում էր նաև Աղբրեջանի ղեկավար
Նարինանովը, միաձայն որոշեց. «Հայաստանի կառավարության հռչա-
կագրում նշել Լեռնային Դարաբաղի Հայաստանին պատկանելության մա-
սին»: Բյուրոյի այդ որոշման համաձայն 1921թ. հունիսի 12-ին Խորհրդա-
յին Հայաստանի կառավարությունը դեկրետ է ընդունում, որում ասվում է.
«Աղբրեջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Հեղձանի
հռչակագրի և Հայաստանի ու Աղբրեջանի Սոցիալիստական Հանրապե-
տությունների միջև պայմանավորվածության հիման վրա հռչակվում է, որ
այսուհետ Լեռնային Դարաբաղը հանդիսանում է Հայաստանի Խորհրդա-
յին Սոցիալիստական Հանրապետության անբաժան մասը»¹⁵:

Առաջին հասցեքից կարող է թվալ, թե այս ամենը Բրդուտանին չեն
վերաբերում: Օակայն իրականում Կարմիր Բրդուտանի ստեղծումը ինչ-որ
չափով բեղադրված էր նաև 1918-1921թթ. Հայաստանի և Աղբրեջանի միջև
վիճելի տարածքային հարցերի առկայությամբ: Բանն այն է, որ երբ
Խորհրդային Աղբրեջանն ընդունեց, որ Դարաբաղը և Ջանգեզուրը Հայաս-
տանի մաս են, Կարմիր Բրդուտանի ամբողջ տարածքը մտնում էր այդ
շրջանների մեջ: 1918-1921թթ. Լեռնային Դարաբաղը ասելով հասկանում
էին ոչ այն տարածքները, որոնց վրա հետագայում կազմավորվեց ԼՂՄԳ,
այլ Հյուսիսային Դարաբաղը, Զարվաճառը, Հարավային Լեռնային Դա-
րաբաղը՝ ընդհուպ մինչև Աբաբը:

Այսպիսով, որպես Լեռնային Դարաբաղ էին ընդունվում ելիգա-

վնասը և նախնի մահացողի մահացողի, Օռչի և Կարչակահանքի գավառների (տե՛ս-
յին շրջանները ինչպես նաև Ջահաշիրի գավառին հարակից Ելիզավետպո-
լի գավառի շրջանները: Չանգեզուրի տարածքը մեյնպես այժեյ մեծ էր,
քան ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության Մյունիքի մարզի տարած-
քը: Ելիզավետպոլի նահանգի կազմի մեջ Չանգեզուրի գավառը մտնում էր
հասակ զոված սահմաններով, որոնք մեջտեղում էին ներկայիս Մյունիքի
ամրոց տարածքը, ինչպես նաև Լաչինի, Կոչարսիյի և Չանգեզանի մախ-
կին շրջանները: Այսպիսով, ընդամենով Չանգեզուրն ու Լեռնային Ղարա-
բաղը որպես Հայաստանի մաս, Աղբքեջանն ընդունեց նաև, որ Հայաստա-
նի մաս են կազմում նաև վերոնշյալ տարածքները: Հետաքրքրական է, որ
ովյալ հանգամանքը նշված է նաև Ստալինի Հայաստանի խորհրդայնաց-
մանը նվիրված հոդվածում: Ազգությունների ժողկոնք գրում էր. «Ինկառն-
քերի 1-ին խորհրդային Աղբքեջանը հոծաբաղված էր վիճակի
նահանգներից և հայտարարում էր Չանգեզուրը, Նախիջևանն ու Լեռնային
Ղարաբաղը խորհրդային Հայաստանին հանձնելու մասին»¹⁶: «Նահանգ»
բառն այստեղ մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս Չանգեզուրի վարչական նշա-
նակաբանը: Ծավոք, այս հանգամանքը շատ հաճախ մոռանում են Ղա-
րաբաղյան հակամարտությունն ուսումնասիրողները:

Բայց, ինչպես հայտնի է, 1921թ. հուլիսի 5-ին ՌԿ(Բ)Կ Կովկասյան
բյուրոյի արտահերթ նիստում, Մոսկվայի ճնշմամբ և առանց հաշվի առնելու
Ղարաբաղի ժողովուրդի կամքը, երկրամասը հանձնվեց Աղբքեջանին: Աղբ-
քեջանին հանձնվեց նաև Ելիզավետպոլի նահանգի մեծ մասը, եթե գավառ-
ներից վեցն այդ երկրին անցան անբողբոքյա՞մբ: Մյուս երկու գավառները
բաժանվեցին Հայաստանի և Աղբքեջանի միջև, բայց վերջինս առացավ
Չանգեզուրի մեծ մասն ու Ղազախի գավառի խոշոր հատվածը: Բնակա-
նաբար, նման բաժանումը, ստավիչ ևս Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստա-
նին կազող տարածքների հանձնումը Աղբքեջանին, չէր կարող բաժարա-
րել Հայաստանին, և Քրդստանի գավառի կազմավորումը մեղմացրեց այդ
զժժոռությունը: Ստացվում էր այնպես, որ Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաս-
տանի միջև ոչ թե Աղբքեջանն էր, այլ քրդական վարչատարածքային միա-
վորը, որի կարգավիճակը ցանկացած պահի կարող էր բարձրացվել և որի
ստեղծումը ազգերի ինքնորոշման իրավունքի և ինտերնացիոնալիզմի
"մարմնավորումն" էր: Բացի դրանից, կազմավորելով Կարմիր Քրդստանը,
խորհրդային իշխանություններին հաջողվեց հետազայում հասնել այն րա-
նին, որ մոռացվեցին Չանգեզուրի և Ղարաբաղի մախկին սահմանները,
իսկ նորերն զուգորդվում էին մախկին ԼՂԽՄ և Հայաստանի ներկայիս
Մյունիքի մարզի սահմանները հետ:

Քրդստանի գավառի ստեղծումը հետապնդում էր նաև արտաքին
քաղաքական ուղղմամբական նպատակներ: Այն տարիներին քրդական
հարցը շատ սուր էր դրված Մերձավոր Արևելքում, առանձնապես Թուր-
քիայում: Կարմիր Քրդստանը, փաստորեն, դարձավ աշխարհում առաջին
քրդական վարչատարածքային միավորը, և միայն այդ հանգամանքն առ-
գնն ամբապնդում էր խորհրդային պետության դիրքերը քրդերի շրջանում:

Առավել ևս, որ 1925թ. Թուրքիայում բռնկվեց Հեյնա Սալիդի գլխավորած քրդական ապստամբությունը. Սևրի դաշնագրի պայմաններից ձերբազանվելու համար քրդական իշխանություններն ակտիվորեն սիրաշահում էին քրդական վերնախավին (սկզբում քննադականները հայտարարում էին քուրքերի հետ քրդերի ազգային իրավահավասարության, մուսուլման քրդական ինքնավարության մասին), բայց 1923թ. Լոզանի պայմանագրից հետո այդ սիրաշահումները փոխարինվեցին պաշտոնական Անկարայի նետազնդումներով: Քրդական ապստամբությունը դաժանորեն ճնշվեց հետո քննադականները հայտարարեցին, որ Թուրքիայում ոչ քուրդ կա, ոչ էլ քրդական հարց: Իսկ ԽՍՀՄ-ում Կարմիր Քրդատանը շարունակում էր իր գոյությունը: Հասկանալի է, որ դա չէր կարող տպավորություն չգործել քրդերի վրա: Ի դեպ, քուրքական Քրդատանում համաքրդական ազգային ապստամբության ճնշումից հետո անկեղծ ճանապարհով Թուրքիայից Խորհրդային Միություն տեղափոխվեցին երկու հազար քրդեր¹⁷:

Կարմիր Քրդատանի ստեղծման վերջին երկու պատճառները, որքան էլ տարօրինակ է, բխում էին Ադրբեջանի շահերից: Նախ, Ադրբեջանն, ի վերջո, ստացավ Հայաստանի և Լեռնային Դարաբաղի միջև գտնվող ռազմավարական նշանակության տարածքները: Երկրորդ, Ադրբեջանն էլ ավելի ընդգծեց իր արտաքին քաղաքական նշանակությունը որպես պրոլետարական գաղափարների և ճանհեղափոխական Արևելքի տարբեր երկրներում խորհրդային ազդեցության տարածման վճռորոշ գործոն:

Հետաքրքրական է, որ ղեկ մինչև Կարմիր Քրդատանի ստեղծումը, Կարմիր բանակի Հարավային Կովկաս մուսոց գործելու ժամանակ, խորհրդային պետական գործիչների պաշտոնական մասնկազմություններում Հայաստանի և Վրաստանի խորհրդայնացումը երկնապարհում էր նենց մահմեդական գործոնով: Այսպես, Կովկասյան քաղաքի ղեկավար Մ.Օրբոնիկիժնի հեռագրերից մեկում քառացիորեն նշված էր հետևյալը. «...Նկատել ունեցեք, եթե ճուշ Հայաստանի հետ խաղաղություն կնքեք, ապա դա ինչ-որ սարսափելի բան կլինի մուսուլմանների համար... Կատացվի, որ մենք քրիստոնյաներս, մվանկ ենք Ադրբեջանը, մի կողմ բողկ Վրաստանն ու Հայաստանը»¹⁸:

Ի դեպ, Հայաստան Կարմիր բանակի ներխուժման երկնական ուղղություններից մեկը Լեռնային Դարաբաղի և Զանգեզուրի կողմից էր: Դա առավել նպատակահարմար ուղղությունն էր, քանի որ այդ տարածքները վիճելի էին Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև, ինչպես նաև այն պատճառով, որ այդտեղ լարված ազգամիջյան հարաբերություններ գոյություն ունեին հայերի և քուրդերի, քուրդերի և քրդերի, նաև քրդերի և հայերի միջև: Մա մայմպես, այդոց բժմոճ, Կարմիր բանակի համար ստեղծում էր իբրև կայունացնող ուժի վարկամիչ: Ոճ:ՆՍՀ արտաքին գործերի ժողկոմ Չիլեքինը, Հայաստանի ԱԳՆ-ին բացատրելով Կարմիր բանակի առաջխաղացման պատճառները, հայտարարեց. «Վերսական զբաղմաների կողմից այն տարածքների զբաղմանը, որոնք կարևոր ժողովուրդների միջև պայքարի գործընթացում առացել են վիճելի բնույթ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև,

նպատակ ունի կանխել արյունալի հակամարտությունները... և ստեղծել պայմաններ, որոնք ենթադր կդարձնեն վիճելի տարածքային հարցերի հանգիստ և անկողմնակալ քննարկումը»¹⁹։

Բայց, մյուս կողմից, այս ամենը չէր կարող փոխառուցել այն մտածողությունը, որն ուներ Բաքում Ադրբեջանի կազմում քրդական վարչատարածքային կազմավորման գոյության հետ կապված։ Ոստի ադրբեջանական իշխանություններն ամռան էին ենթադրում ամեն րան այդ վիսվորի լուծարման համար։ Սկզբում ընտրվեց, եթե կարելի է այդպես անվանել, ծածուկ գործողությունների մարտավարություն։ Հիմնական շեշտը դրվում էր նրա վրա, որպեսզի Կենտրոնին աստիճանաբար համոզեն, թե քրդերը ձուլվել և բյուրքացել են և այսպիսով հասնեն Քրդստանի լուծարմանը։ Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանություններն ամռան էին ամեն ենթադրության դրան հասնելու համար։

Մուսշին քաղն այս ճանապարհին եղավ Կարմիր Քրդստանի տաննանների անցկացումը։ Ինչպես նշվեց, չորս լիազորմար ճիւղերի ընթացքում Ադրբեջանի ԽՍՀ ԿԳԿ-ն այդպես էլ չկարողացավ լրծել Քրդստանի առեղծման հարցը՝ ապագա զավառի սահմանների վերաբերյալ տարածայնությունների պատճառով։ Ամենից շատ վեճերի տեղիք էր տալիս Կուրբայի դայրան Կարմիր Քրդստանի կազմում ընդգրկելու նպատակահարմարության հարցը։ Ի վերջո, որոշում ընդունվեց դրա ընդգրկման մասին։ Բայց այդ դայրան, ինչպես արդեն նշվել է, 98,9%-ով բնակեցված էր բյուրքերով։ Նրա կազմում ներառելով Քրդական զավառը Բաքվի իշխանություններն էսպես նվազեցրին քրդերի տոկոսը զավառում։ Կարմիր Քրդստանի ղեկավար նշանակվեց էթնիկ ադրբեջանցի Գ.Հաջիևը, որը մինչ այդ ղեկավարում էր Կուրբայի աղմինիստրացիան²⁰։ Կարմիր Քրդստանի ողջ գոյության ընթացքում պարբերաբար այստեղ էին բնակեցվում բյուրքեր Ադրբեջանի ԽՍՀ տարբեր վայրերից։ Այսպես, 1925թ. քրդերը կազմում էին Քրդստանի զավառի բնակչության 80,7%-ը²¹։ Իսկ 1926թ. համաճիտքնական մարդահամարի համաձայն, ինչպես վերը նշվել է, արդեն 73,1% էին կազմում։ Ուրեմն, մեկ տարվա ընթացքում Բաքվի իշխանություններին հաջողվել էր ավելի քան 7%-ով կրճատել քրդերի թիվը Կարմիր Քրդստանում։ Թյուրքերին բնակեցնում էին զավառի տարբեր վայրերում։ Օրինակ, 1920-ական թթ. վերջին Լաչին ավանի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին Ադրբեջանի այլ շրջաններից եկած բյուրքական ազգության տղամարդիկ։ Մինչդեռ Թուրքիայից եկած երկու հազար քրդերին Քրդստանում չէին բնակեցնում։ Դրա փոխարեն Եվլախում, նախկին միլիտանտեր Թաղինի կալվածքում վերաբնակեցրին հատկապես 4000 հա հող, սրբվեց 60 հազար ոտքի անհատույց վարկ։ Այս եռայն շրջանում ձևավորվում է նոր Լարիճամարաղ գյուղը 181 ընտանիքով։ Ադրբեջանի արդյունաբերության ժողկոմը գյուղի համար հատկացրեց 2000 հա հող և կրկալածածակատ վարկ²²։ Իսկ երբ ստեղծվեց Քրդստանի օկրուգը, նրա կազմում ևս ներառվեցին թիչ թե շատ նշանակալի քուրդ բնակչություն չունեցող այնպիսի տարածքներ, ինչպիսիք էին նախկին Չանգեզանի շրջանը և Չարբայի շրջա-

նի մի մասը: Այսպիսով, Քաբլի իշխանություններն էլ ավելի նվազեցրին քրդերի տոկոսը Կարմիր Քրդստանում:

Աղբրեջանի իշխանություններն ամեն կերպ նպաստում էին Կարմիր Քրդստանի բյուրացմանը արգելելով քրդական դպրոցների բացումը, քրդական լեզվի և մշակույթի զարգացումը: Հրապարակվում էին զանազան նյութեր, որոնք «սապացուցում» էին քրդերի ծուլումն ու բյուրացումը: Օրինակ, 1925թ. տվյալներով բյուրացման են ենթարկվել Աղբրեջանի ԽՄՀ իրանցիները (հիմնականում թաթեր), նրանց բյուրացման տոկոսը հասնում էր ավելի քան 60-ի²¹: Քրդերի մասին նման քան չէր ասվում: Անվանակիր ազգի գիտակցության մեջ, «քուրդ» քառին համատրեհն տրվում էր վիրավորական նշանակություն: Նրա պատկերացմամբ քրդերն անզրազեւ, հետամնաց մարդիկ էին, քոչվորներ: Քուրդ մտավորականության շատ ներկայացուցիչներ ստիպված էին հրաժարվել իրենց ազգային պատկանելությունից միայն այն պատճառով, որ կարող էին կորցնել աշխատանքը²²: Նման գործողությունները լարվածություն էին առկոծում Կարմիր Քրդստանի ազգամիջյան հարաբերություններում: «Заря Востока» քեզքի 1929թ. հոկտեմբերի 15-ի համարում կարդում ենք. «Ազգային հարաբերություններն աղբրեջանական Քրդստանում առանձնապես են բարդությամբ և բարձրորդի վիճակում են... Աղբրեջանական բյուրքերը, ի տարբերություն հայերի, համեմատաբար նոր էրթիկ խումբ են, որոնք ոչ թե նվազման միտում են դրսևորում, այլ, ընդհակառակը, ամսահման աճի և ամրապնդման: Դա նկատելի է ոչ միայն ազգային միջուկի մեխանիկական ավելացման ճանապարհով Աղբրեջանի հարևան գուտ քուրջական շրջաններից վերաբնակեցման արդյունքում, այլև, և դա ամենազխավորն է, ամհամեմատ ավելի մեծ չափով նշակութային ծուլման քարդ գործընթացների ճանապարհով «քուրջացման» եղանակով»²³: Հետաքրքրական է, որ մինչև 1931թ. Աղբրեջանում քրդերնեով ոչ մի դպրոց չէր գործում²⁴: Առաջին քրդական դպրոցներն ի հայտ եկան 1931-1932թթ., այսինքն Կարմիր Քրդստանի վերջնական լուծարումից հետո²⁵: Սակայն դրանք երկար չգոյատևեցին և փակվեցին 1937-1938թթ.: Դրանից հետո Աղբրեջանում ոչ մի քրդական դպրոց չբացվեց, չէր գործում ոչ մի քրդական քառոցն: Ի դեպ, դա ոչ միայն քրդերի իրավունքի, այլև Կենտրոնի քաղաքականության խախտում էր, հատկապես Կարմիր Քրդստանի գոյության անաջին տարիներին: Խորհրդային պետության կազմավորման հենց սկզբում հույակվել էր բոլոր ժողովուրդները իրավահավասարության սկզբունքը: Այսպես, 1918թ. զարմանց Խ.Ստալինը, Ֆերկայացնելով խորհրդային պետության կազմակերպական կառույցը, նշել է հետևյալը. «...Մենացած բոլոր գործերը և, նախևառաջ, ընդհանուր ղեկընտնելի իրականացման ձևերը, դպրոցը, դատավարությունը, աղմինրատրացիան և այլն, կանցնեն մարզային ժողովուրդներին: Ոչ մի պարտադիր, «պետական» լեզու՝ ոչ դատավարությունում, ոչ դպրոցում: Յուրաքանչյուր մարզ ընտրում է այն լեզուն կամ լեզուները, որոնք համապատասխանում են տվյալ մարզի բնակչության կազմին, ընդ որում բոլոր հասարակական և քաղաքական մարմիններում պահպանվում է ինչպես

փոքրամասնությունների, այնպես էլ մեծամասնության լիզաների իրավահավասարությամբ»²⁸։

Այնուամենայնիվ, անգամ երբ արդեն Կարմիր Քրդաստանը գոյություն չուներ, Ադրբեջանի իշխանություններն ամեն կերպ խոչընդոտում էին քրդական մշակույթի զարգացմանը և քրդական դպրոցների տարածմանը։ Նախիջևանի քրդերն, օրինակ, կրթություն էին ստանում երևանում, որտեղ 1931թ. թացվել էր քրդական մանկավարժական տեխնիկոնը, իսկ Ադրբեջանի այլ մասերի քրդերն ուսում էին ստանում Եռչիի ադրբեջանալեզու մանկավարժական տեխնիկոնում, որն, ի դեպ, գտնվում էր նախկին հայկական ռեստավան տաճարասնի շենքում։ Հայաստանում և Վրաստանում կրթություն ստացող քրդերն ուսուցիչ շարունակում էին Լենինգրադում, մինչդեռ ադրբեջանական քրդերն այդ հնարավորությունից զրկված էին²⁹։ Բարձի իշխանություններն ամեն կերպ խոչընդոտում էին քրդերին դասագրքերի և գրքերի երատարակմանը։ 1929-1938թթ. ընթացքում Ադրբեջանում տպագրվել են ընդամենը 28 քրդերեն գրքեր, մինչդեռ Հայաստանում զրանք տպագրվում էին անհամեմատ ավելի մեծ թվով³⁰։ Նույնիսկ «Կարմիր Քրդաստան» թերթը, որը հիմնադրվել էր 1931թ. Լայինում (նույնպես Կարմիր Քրդաստանի լուծարումից հետո) և գոյություն ուներ մինչև 1963թ., լայս էր տեսնում ադրբեջաներեն։ Հետաքրքիր է, թայց «Կարմիր Քրդաստան» թերթի փակման առիթ է հանդիսացել այն, որ 1963 թվականին Կարմիր Քրդաստանի կազմավորման 40-ամյակի կապակցությամբ «պլուխտարնե» թուրքեր կրկնների, միացնք» կարգախոսի փոխարին թերթի խմբագրությունը տեղադրել է «Корань рыктыре чотан чартык» («որ չի հասնի անցած օրերին») կարգախոսը։ Անմիջապես ստեղծվեց թերթի փակման պետական հանձնաժողով, որի մեջ մտան նաև նախկին ԼՂՄԻ-ի ներկայացուցիչները։ ԼՂՄԻ-ը ներկայացնում էր «Սովետական Ղարսբաղ» թերթի գլխավոր խմբագիր Լազար Գասպարյանը, որը այնուհետև գրադեցնում էր Ղարմուտարսկոնդրինատի պաշտոնաթերթի խմբագրի պաշտոնը³¹։ ԼՂՄԻ-ի ներկայացուցիչների ընդգրկումը այս հանձնաժողովի մեջ նպատակ էր հետապնդում ցույց տալ նաև ղարսբաղցիներին, որ Ադրբեջանը պատրաստ է ամենայն խստությամբ պատժել ազգային ինքնագիտակցության ջանկացած զրանություն։ Հատկանշական է, որ Ադրբեջանում նույնիսկ քուրդ գիտնականներին թույլ չէր տրվում նյութեր տպագրել Ադրբեջանի ԽՄՀ քրդերի մասին։ Նրանք բոլորը աշխատություններ էին երապարակում արդաաստանի քրդերի մասին, մինչդեռ Հայաստանում ուղիղ հակասակն էր³²։

Այս ամենը հանգեցրեց նրան, որ սկսած անցյալ դարի 30-ական թթ. քրդերն Ադրբեջանում սկսեցին «ամենատանալ»։ Կարմիր Քրդաստանի լուծարումից հետո, նախկին Ադրբեջանական ԽՄՀ-ի տարածքով մեկ սկսեցին համատարած ձևով վերացնել դրա մասին բոլոր վկայությունները։ Վերանվանվեցին նույնիսկ փողոցները։ Օրինակ, Ստեփանակերտ քաղաքի Կարմիր Քրդաստանի փողոցը վերանվանվեց Չկառվի փողոցի (այժմ դա Վարդան Մամիկոնյանի փողոցի մի հատվածն է)։ Արդեն 1937թ. մարդա-

համարի տվյալներով Աղբյուրների խՍՀ-ում քրդերի թիվը կազմում էր 10,8 հազար մարդ²³։ Եվ դա այն դեպքում, երբ 1921թ. մայրաքաղաքի տվյալներով Աղբյուրների խՍՀ միայն գյուղական վայրերում նրանց թիվը հասնում էր 32.780 մարդու²⁴։ Իսկ 1926թ. քրդերի թիվն Աղբյուրներում նուսափորապես 41 հազար էր (հանրապետության բնակչության 1,8%-ը)²⁵։ 1939թ. նրանց թիվն ընդամենը 6 հազար էր (0,2%), 1959թ. 1,5 հազար, իսկ 1970թ. 5,5 հազար (0,1%)։ 1979թ. մարդահամարից հետո արդեն հայտարարվեց, թե Աղբյուրներում քրդեր չկան²⁶։ Համեմատության համար նշենք, որ Աղբյուրների հարևան Հայաստանում և Վրաստանում քրդերի թիվը, 1920-ական թթ. կեսերի համեմատ, ինչի մասին վերը նշել էինք, ավելացել էր 3,5-4 անգամ²⁷։ Այնինչ, Աղբյուրների քրդերն ընդհանուր առմամբ բարձր ծնելիությանը աչքի ընկնող գյուղաբնակներ էին։ ԽՍՀՄ վերջին 1989թ. մարդահամարի տվյալներով ամբողջ Աղբյուրների քրդերի թիվը կազմում էր 12 հազարից մի փոքր ավելի²⁸։ Նրանց զերախնդող մասը չէր տիրապետում մայրենի լեզվին։ Եվ, այնուամենայնիվ, ճշտ չէր լինի քրդերի «ամենաազգամե» գործում մեղադրել միայն Աղբյուրների իշխանություններին։ Բնական է, որ վերջիններս չափազրգոված էին Աղբյուրների խՍՀ-ում քրդերի «վերացմամբ»։ Սակայն կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև այն, որ քրդերը չկարողացան բավականաչափ ներում գտնել Բաքվի իշխանությունների ձուլման քաղաքականությունն արդյունավետորեն դիմակայելու համար։

Դա հիմնականում Աղբյուրների խՍՀ քրդերի մեջ վատ արտահայտված ազգային ինքնության բացակայության կամ անբավարար շտիով զարգացած լինելու, ազգային ինքնագիտակցության մեջ կլանային, ընտանեկան և տոհմային տարրերի զերախնդության արդյունք էր։ Դրա ցայտուն օրինակը քրդական բնակավայրերի կառուցվածքն էր։ Անս թե ինչպես է բնութագրում Աղբյուրների խՍՀ քրդերին հայտնի խորհրդային քրդագետ Տ.Ֆ. Արիստովան. «Հասաստանի քրդերի մոտ մինչև XX դարի 30-40-ական թթ. գոյություն ունեին մահապետական և տոհմացեղային բնակատեղիներ, ինչը վկայում է տոհմային հարաբերությունների երկարատև պահպանման մասին։ Աղբյուրներում գյուղերի մեծ մասն առեղծվում էր առանց տոհմացեղային պատկանելության պահպանման, որի մասին աղբյուրնական քրդերը չեն հիշում։ Բնակավայրերը սովորաբար հիմնվում էին աղբյուրների մոտ։ Հասարակական շինություններ գոյություն չունեին»²⁹։ Աղբյուրնական քրդերը չունեին նաև սեփական ազգային մտավորականություն, ինչը մույնպես բացասաբար էր ազդում ազգային ինքնագիտակցության վրա։ Ազգային մտավորականության բացակայության կարևոր գործոններից մեկն այն էր, որ մույնիսկ մինչև Հարավային Կովկասի խորհրդայնացումը քրդերը չունեին իրենց հոգևոր դասը։ Այն տարածքներում, ուր կազմավորվեց Կարմիր Քրդաստանը, չկային մույնիսկ մզկիթներ։ Ա.Ալկալիբեկը, դիտարկելով այս հարցը, իրավիճակը ներկայացնում էր հետևյալ կերպ. «Քրդաստանում մզկիթներ չկան։ Մեր ընթերցմամբ հոգևորականություն այստեղ չկա։ Հաճախ մուլան իր մեջ միավորում է և առևտրականին, և կուլակին։ Պաշտոնական իսլամն այս կողմերում ծառայակապ գուցակցվում է

մինչիսպամական մնացուկների հետ: «Պաշտամունքի ատարկա են մախնիները, գոյություն ունեն ուխտատեղիներ, սրբավայրեր: Առավել հայտնի են Լաչինի ժուռ գտնվող Մուլբան Բաբա և Սեխդար գյուղի մերձակայքում գտնվող Հուլազի կերճի Ադ-Քարա սրբատեղիները»⁴¹:

Կարճիւր Քրդաստանի քրդաբնակ վայրերում ճգնվորներ չկային: Նախելին Քեյրազարի շրջանի քրդական և բյուրքական պատմական հուշարձանները բացառապես գերեզմանատներում էին, դամբարաններ (կոմբազներ) և պարզապես քարեր (այդ թվում ծխակերպ և խոշակերպ), որոնցից ամենահինը վերաբերում են 1870-ական թթ.⁴²: Մրակ նվկիթի հիմքն այստեղ դրվեց 1990թ., նախելին Քեյրազարի շրջանում: Բայց այն այդպես էլ անավարտ մնաց և գտնվում է Ձիջարի գյուղից հարավ⁴³: Քրդերը, որոնք շիա մաննեղական էին, հուզոր կրթություն ստանալու համար տեղավաճ էին ուսանել պարսկերեն և բյուրքերեն: Հիմնականում վերոնշյալ գործոնների արդյունքում Ադրբեջանի ԽՍՀ քրդերի շրջանում բարձր էր լեզվական ծաղման տակառ: Այսպես, 1926թ. մարդահամարի տվյալներով Ադրբեջանի ԽՍՀ-ում գրասցված էին 41,1 հազար քուրդ, որոնցից միայն 6,8 հազարն էին նշել, որ իրենց մայրենի լեզուն քրդերենն է: 34,1 հազար քրդեր որպես մայրենի լեզու նշել էին բյուրքերենը⁴⁴: Քրդաստանի գաղթադի ամբողջ քուրդ բնակչությունից միայն 3123 մարդ էր քրդերենը նշել որպես մայրենի լեզու, մնացյալը մայրենի լեզու էին նշել բյուրքերենը⁴⁵: Հետաքրքրական է, որ Նախիջևանում իրադրությունն արմատապես այլ էր: Նախիջևանի 2649 քրդերից 2631-ը քրդերենը նշել էին որպես մայրենի լեզու⁴⁶: Հնարավոր է լեզվային ինքնության պահպանման պատճառն այն էր, որ այս քրդերը սուննի մաննեղական էին: Քրդերի ծաղմանը շատ բանով նպաստում էր նաև այս ժողովրդի ներկայացուցիչների համատարած անգրագիտության փաստը: Այսպես, Ադրբեջանի ԽՍՀ 41,1 հազար քրդերից միայն 1756-ն էին գրագետ, ընդ որում ընդամենը 10 մարդ էր տիրապետում քրդերենի քերականությանը⁴⁷:

Այս ամենի առկայությունն էականորեն ինչպացնում էր Թաքվի իշխանությունների գործը քրդերի ծաղման նպատակին հասնելու համար: Ընդ որում նրանք դա մախսատեսել էին իրականացնել բավական կարճ ժամկետում. չէ որ որքան երկար գոյություն ունենար Կարճիւր Քրդաստանը, այնքան դժվար կլինեք հասնել դրան: Դրա համար ժանդարմալի պատճառներ կային: Կարճիւր Քրդաստանի առեղծումից շատ չանցած, անցյալ դարի 20-ական թթ., Հյուսիսային Կովկասում սկսվեց քրդերի շարժումը հանուն ինքնավար Քրդաստանի⁴⁸: Եարժումն, ըստ էության, համարդրական էր, իսկ ինքնավարություն ցանկանում էին առեղծել Ադրբեջանի ԽՍՀ-ում Քրդական գաղթադի հիմքի վրա: Եարժումն ուղեկցվում էր հողի ազգայնացման, մատակցության անցման, արտադրարարի և վարելահողերի վերաբաշխման մասին կարգախոսներով: Եարժման մեջ առանձնանում էին ազգային-մշակութային ինքնավանդիները, մասնավորապես, կրթության, մայրենի լեզվով ուսուցմանը դպրոցների առեղծման հարցերը: Մշակութային-լեզու-վերական աշխատանքը սերտորեն կապվում էր քուրդ գրողներ Արաք Ե-

միջոցի, Հաջին Ձևդիի, Ամինն Ավդալի անունների հետ: Այս երեք գործիչներն էլ Հայկական ԽՍՀ քոլոլ ստավորականներ էին: Այսպես, Արաք Շամիլովը և Հաջին Ձևդին ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչներ էին: Ամինն Ավդալն աշխարհում առաջին քրդական թերթի «Ռյա քազայի» տպագրության ջատագովներից էր, որը լույս էր տեսնում Հայաստանում: Հետաքրքրական է, որ 1933թ. Արաք Շամիլովն գիտաբար կազմակերպեց Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի քրդաբնակ վայրեր նպատակ ունենալով ուսումնասիրել կենցաղն ու տնտեսությունը, ստեղծել ԽՍՀՄ քրդերի միասնական գրական լեզու²⁸: Բնական է, որ Թաքվի իշխանությունները մտահոգ էին քրդերի ինքնավարություն ստեղծելու ակտիվությամբ և այն բանով, որ, փաստորեն, շարժումը գլխավորում էին հայաստանցի քրդերը, մասնավորապես որ հետևա 1921թ. Հայաստանում ստեղծվել էր հայատառ քրդական այբուբեն, որով լույս տեսավ քրդական առաջին այբբենաբանը «Շամա»-ը: Քրդերի ազգային ինքնագիտակցության կայացումը խաթարելու առավել գործուն ռազմավարությունը Կարմիր Ջրդաստանի լուծարումն էր: Լուծարելով այն՝ ուժացման քաղաքականությունը կարելի էր հասցնել տրամաբանական ավարտի:

Թաքվի իշխանությունները ծուլման նպատակին հնարեն ծառայեցրին նաև 1937թ. իրադարձությունները: Ինչպես արդեն նշել ենք, 1926թ. համաձայնեցնական մարդաստամարի տվյալներով՝ Ադրբեջանի ԽՍՀ-ում քրդերի թիվը հասնում էր 41,1, 1937թ.՝ 10,8 հազար մարդու, իսկ 1939թ. մարդահամարի տվյալներով՝ ընդամենը 6 հազար մարդու²⁹: Որոշ հետազոտողներ կարծում են, թե բոլոր քրդերը, ըստ 1939թ. մնացած 6 հազարից, տեղահանվել են: Մյուսների կարծիքով՝ տեղահանվել են առավելագույնը 5 հազար մարդ: Մակայն և՛ առաջինները, և՛ երկրորդները համամիտ են այն հարցում, որ տեղահանումից խուսափելու համար քրդերն առավել նպատակահարմար էին համարում իրենց ազգությունը ադրբեջանականով փոխելը³⁰:

Այդ նույն ժամանակ անբողջ ԽՍՀՄ-ում և, մասնավորապես, Ադրբեջանում սկզբնապես բավական իզոլ տնտեսական վերեք: Չարգանում էին արվեստը, մշակույթն ու կրթությունը: Նշված ոլորտների զարգացումն անմիջականորեն ազդում էր նաև ազգային ինքնագիտակցության գործընթացի վրա, մասնավորապես բյուրոկրատիայի քրդաբնույթի համար, որը համրապետությունում բխարանակով ամենամեծն էր և, միևնույն ժամանակ, շրջապատված այնպիսի ժողովուրդներով, որոնք ունեին պետականության քաղաքացիական պատմություն (պարսիկներ, հայեր, վրացիներ): Այս պայմաններում երիտասարդ ժողովուրդի, հատկապես նրա վերնախավի մոտ, կարող է առաջանալ անկախությունից քաղաքացի, և այդ քաղաքացիի հաղթահարման մեխանիզմ ընտրվում է ինքնամոյնականացումն այն ժողովրդի հետ, որն ավելի մոտ է էթնիկ կամ ինքնագիտակցության առումով և իր բնակչության տարածքում ունի կշիռ, հատկապես՝ քաղաքական: Ուստի առավել նպատակահարմար ռազմավարությունը դարձավ Ադրբեջանի Խորհրդային Մոցիախտական Հանրապետության մասնազանգվածային ժողովուրդների համախմբումը իբրև մեկ՝

աղբբեանցի ժողովուրդ¹¹: Բայց տարբեր ժողովուրդներէի համախմբումը մեկ միասնութեան մեջ բաժնական բարդ և երկարատև գործընթաց է: Եվ առաջին բանը, որ պետք էր անել, ընդհանուր ինքնամուշակամացման սերմանումն էր, որի համար հիմք պիտի ծառայեր վարչատարածքային պատկանելութիւնը: Տարբեր ազգաբնակչութեան պատկանող մարդիկ պետք է ինքնամուշակամացվեին աղբբեանցիներէի հետ և համարվեին Աղբբեանցի բնակիչներ: Այն քանից եւեռ, երբ ընդհանուր ինքնամուշակամացումը «կապտովառնվեր», ժամանակի ընթացքում այն պետք է վերածեր ազգային ինքնագիտակցութեան և ազգային ինքնութեան (ազգի): Աղբբեանցի ԽՄԼՄ միակ հանրապետութեանն էր, որտեղ կարելի էր դա անել, քանի որ պետութեան անվանումը մրտ տարածքում բնակվող իրմնական ժողովրդի անվան ածանցյալը է: Այսպիսով, նոր՝ աղբբեանական հանրութեան, մաս էին դառնում կովկասյան աղվաններէի եւեռները՝ լեզգիները, իրանական մշակութի կրողները՝ թալիշները, քաթերը, քրդերը և այլ ազգութեաններ, լեռնային ժողովուրդները, ինչպես նաև բյուրքական էթնոսը: Արդյունքում՝ նոր հանրութիւնը կարծես թէ դառնում էր ժամանակակից Աղբբեանցի տարածքում հազարամյակներէի ընթացքում զոյրթյուն ունեցող պատմական, հոգևոր և քաղաքական ժառանգութեան տերը: Բացի այդ, վարչատարածքային պատկանելութեան հիմքի վրա ընդհանուր ինքնամուշակամացման ձևափոխումը հնարավորութիւն էր տալիս մահմեդական այլ ժողովուրդներէի ներկայացուցիչներէին թրտալիչ բյուրք էթնոսի հետ հնարավոր ձուլման երկյուղը, ինչպես նաև նրանց եւտոսգա զարգացման լավ հնարավորութիւններ էր առեղծում: Ուստի մացիոնալիզմի ցանկացած դրսևորում ցանկացած էթնիկ միջավայրում դաժանորեն ճնշվում էր: Իսկ Աղբբեանցի քարծր գնկավարութեանում ներկայացված էին հանրապետութեան բոլոր ազգերը: Աղբբեանական հանրութեան տեղծման շրջանակներում խրախուսվում էր Աղբբեանցի մահմեդական ժողովուրդներէի ազգային պատկանելութեանը փոխելու քաղաքականութիւնը, և նրանց պարզապես գրանցվում էին որպես աղբբեանցիներ:

Ինտարկէն, ընդհանուր ինքնամուշակամացման վերաբերող ազգային ինքնագիտակցութեան և ազգային ինքնութեան Աղբբեանում տեղի ունեցավ մի փոքր այլ կերպ, քան ծրագրվել էր: Որպես աղբբեանցի ինքնամուշակամացումը, իսկ այնուհետև դրա փոխակերպումը ազգային ինքնագիտակցութեան և ազգային ինքնութեան բաժնական հաջող անցավ հանրապետութեան բյուրքալեզու բնակչութեան շրջանում: Միայն դա արդեն համապատասխանում էր Մոսկվայի շահերին: Բայց ինքնամուշակամացման փոխակերպումը ազգային ինքնագիտակցութեան այլ ժողովուրդներէի մտա տեղի էր չունենում ավելի դանդաղ: Դրա համար էլ ազգային համախմբման գործընթացն Աղբբեանում սկսեց ձեռք բերել միանգամայն այլ ուղղութիւն: Բյուրքական ընտրանքին, հաջող անցնելով «ինքնամուշակամացում-ինքնագիտակցութիւն-ազգային ինքնութեան» շղթան, սկսեց, փաստորեն, աղբբեանական ինքնութիւնը պարտադրել հանրապետութեան մյուս մահմեդական ժողովուրդներին ու նրանց ընտրանքներին, որոնց

համար աղբյուրներով համարում են հիմնականում գտնվում էր դեռևս ինքնակառավարման փուլում: Արդյունքում՝ Աղբյուրների ազգային մանկության փոքրամասնությունները աղբյուրների համարում են սկսելով ընկալել որպես իրենց այլ ժողովրդի ազգային ինքնության պարտադրման փորձ: Եվ «աղբյուրների» ասելով հասկանում էին հին Աղբյուրների բյուրք էրնուր, իսկ աղբյուրների համարումը դադարեց լինել համախմբող տարր հանրապետության մանկության ժողովուրդների համար:

Այնուամենայնիվ, Բարվի իշխանությունները մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերեցին դրանից և զրեքն առանց այդուհետև հարազատ անբողոքի ազատվել ցուրդ բնակչությանից, մասնավորապես Կարդազան անբողոքի ազատվել ցուրդ բնակչությանից, մասնավորապես Կարդազան անբողոքի ազատվել ցուրդ բնակչությանից: Բարվի իշխանություններն արեցին հնարավոր ամեն ինչ՝ բռն շտապ համար մաս Արդյուրի, Հակ, Հարազատ և այլուրի այլ բնակչության վերադարձն իրենց տները՝ 1918-1920թթ. կոտորածից հետո: Միաժամանակ նշված տարածքներում գրանցվում էր բնակչության մեծ աճ: Այսպես, եթե 1926թ. Քելազանի և Լաչինի շրջանների բնակչության թիվը 37 հազար էր, ապա 1980-ական թթ. սկզբին այն հասնում էր 100 հազարի²²: Քելազանի և Լաչինի շրջանների բնակչությունը հիմնականում գյուղական էր, այն դեպքում, երբ Աղբյուրների ԽՍՀ-ում ընդհանուր առմամբ անշեղորհն նվազում էր գյուղատնտեսության թիվը, մարդիկ գյուղերից տեղափոխվում էին քաղաքներ: Այսպես, եթե 1926թ. Աղբյուրների ԽՍՀ գյուղական բնակչության թիվը բնակիչների ընդհանուր թվի 72%-ն էր կազմում, ապա 1987թ. այն արդեն 46% էր²³: Բայց ուրբանիզացիան ԼՄՄ և Հայաստանի միջև գտնվող տարածքները շրջանցեց: Դրանք չափազանց կարևոր աշխարհաազգային նշանակություն ունեին, դրա համար էլ բռն չէր տրվում բնակչությանն այդտեղից տեղափոխվել Աղբյուրների ԽՍՀ խոշոր արդյունաբերական կենտրոններ:

Այս բոլոր փաստերը վերստին ապացուցում են, որ վերոնշյալ տարածքները ոչ մի դեպքում անկարկության առարկա լինել չեն կարող Դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման մեջ: Դրանցից են կախված ամբողջ այլ ժողովրդի անվտանգ զարգացումը և առաջընթացը:

DAVID BABAYAN

THE RED KURDISTAN: HISTORICAL REVIEW

On July 23, 1923 the territories of later to be know as Kelbajar, Lachin and Kubatly regions were united to form a separate Kurdistan uyezd (area), which is more known as Red Kurdistan. Interestingly, but information about the formation of a Kurdish administrative unit was disseminated back in 1921. For example, on October 3, 1921 Russian Federation People's Commissariat on Nationalities headed by Joseph Stalin in its newspaper published an article where it informed Soviet public that the formation of a Kurdish Republic was in process.

The Kurdish uyezd was comprised of six diara or sub-districts – Kelbajar, Koturlou, Karakishlagh, Muradkhanly, Kurd-Haji and Kubatou. The administrative center of the uyezd was the settlement of Lachin. The total population of the uyezd was 51,2 thousand people, the Kurds comprising 73,1 percent of the population. The Kurdistan uyezd existed for several years and was abolished on April 8, 1929. Instead of 13 uyezds there were formed eight okrugs (regions) in Azerbaijan Soviet Socialist Republic (SSR). The territories of the Red Kurdistan were included in the newly formed Karabagh okrug. It was only on May 25, 1930 when a separate Kurdistan okrug was formed. The Kurdistan okrug was bigger than its predecessor and incorporated not only the territory of the former Kurdistan uyezd but also the former Zangelan rayon (district) entirely and Jibrail district partly. On July 25, 1930 the Central Executive Committee of the USSR adopted a decision abolishing okrugs as administrative units and introducing new units – the rayons (a sort of regions). Accordingly, the Central Executive Committee of the Azerbaijan SSR adopted a decision on abolishing the Kurdistan okrug. However, no Kurdistan rayon was established later on. Thus, the Kurdish administrative unit existed for around 7 years.

In spite of such short period of existence, the formation, existence, abolition and memories of that entity in general have been laid in the sphere of geopolitics since the first day of the formation of the Azerbaijani state. The formation of the Red Kurdistan in 1923 simultaneously solved some geopolitical issues. First of all, the formation of this entity was a perfect leverage for Moscow to influence Azerbaijan and its attitude towards the new Soviet system. Azerbaijan SSR having two autonomous entities and the Red Kurdistan hardly could have disloyal attitude towards the Communist system. Otherwise, it could lose these territories. Second, having formed the Red Kurdistan, Soviet authorities weakened tensions between two Soviet Republics – Armenia and Azerbaijan. In 1921 Azerbaijan declared Zangezur and Mountainous Karabagh integral parts of Armenia. At that time the territories on which the Red Kurdistan was formed were parts of Zangezur and Mountainous Karabagh. However, in the same year Mountainous Karabagh and most part of Zangezur were given to Azerbaijan under the pressure of Joseph Stalin. This fact, of course, was very painful for Armenia. Consequently, forming the Red Kurdistan, Moscow eased tensions between Armenia and Azerbaijan because from the Armenian perspective those territories did not become parts of Azerbaijan in a pure sense. There was formed a new separate national entity. Third, existence of the Red Kurdistan was also of great importance from foreign policy perspective, since taking into consideration the fact that at that time it was the only Kurdish entity in the world and by such it was, indeed, a very efficient leverage to influence the Kurdish people in general.

Geopolitical considerations became actually the most important reason for abolishing the Red Kurdistan too. In 1930-s there were some significant trends in global politics, the most important of them being the Nazi coming to power in Germany, the imminence of a war between the USSR and Germany and traditionally close ties between Germany and Turkey. In this situation Soviet authorities to form a new Azerbaijani identity, a new Azerbaijani nation, which was to incorporate all the Moslem peoples of the Azerbaijan SSR. What the Kremlin had in mind was to loosen and eventually cut any ties between Soviet Azerbaijan and Turkey. For this very reason not only the existence of the Red Kurdistan, but also the Kurds of Azerbaijan SSR in general became needless and soon to be abolished and disappeared.

1. В договорных Советских республиках. В Курдистане, - "Жизнь национальностей", №20, 3 окт. 1921, с. 4.
2. Ланне В., Полное собрание сочинений, М., т. 54, 1975, с. 560.
3. Ланне В., Биографическая хроника, М., т. XI, 1980, с. 641-643.
4. "Список населенных мест Азербайджана по данным переписи 1926 года Курдистанской уезды", Азербайджанское центральное статистическое управление, Баку, 1927.
5. Шах "Заря Востока", 2 июня 1930.
6. История государства и права Азербайджанской ССР, Баку, 1973, с. 412, 505.
7. Ս.Ն. Վարդապետյանի ընդհանուր Կովկասի 1905-1906, Ե., 1907, էջ 255:
8. Մախար Կար. Քարտեզագրական, Սրբախ, Օսթրա, 1895, էջ 258:
9. ЦГИАРА, ф. 150, оп.1, д. 58, л. 5.
10. ЦГИАРА, ф. 150, оп.1, д. 59, л. 5; Карапетян М., Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 году, Ер., 1991, с. 17.
11. Суюсков А., Армяне мусавертского Азербайджана, Баку, 1928, с. 40.
12. Бахатян А., Азербайджанские курды, Баку, 1932, с. 26, 27, 69-72.
13. Letter from the President of the Peace Delegation, Republic of Azerbaijan, to President of League of Nations, December 7, 1920, objecting to League's conclusion on difficulties in assessing frontiers, boundaries, and relating problems in dispute with Armenia, [FO 371/4955], in *Caucasian Boundaries, Documents and Maps (1812-1946)*, edited by Anita L.F. Vardot, Archive Editions, 1996, p. 715, 717, 719.
14. «Վերսիան», Ե., 7 դեկտեմբերի, 1920:
15. «Վարդապետյանի Վարկառու», 12 հունվարի 1921:
16. Сталин И., Да здравствует Советская Армения, "Правда", №273, 4 декабря 1920.
17. "Заря Востока", №225, 29 июля 1928 г.
18. Счастие на глыбах. Секретная борьба в большевистском руководстве по поводу «испанщины» Закавказья, "Лабиринт Времени", <http://hiat.ru/kavbolah.html>.
19. Там же.
20. Бахатян А., Азербайджанские курды, с. 50-53.
21. Большая советская энциклопедия, раздел «Аз. ССР», т. 1, 1929, с. 642.
22. "Заря Востока", №225, 29 июля 1928 г.
23. Большая советская энциклопедия, раздел «Аз. ССР», т. 1, 1929, с. 641.
24. Артюхова Т., Курды Закавказья, М., 1966, с. 86.
25. "Заря Востока", №237, 15 октября 1929 г.
26. Бахатян А., Азербайджанские курды, с. 5, 62, 77-78.
27. Артюхова Т., Курды Закавказья, с. 86.
28. Сталин И., Организация Российской Федеративной Республики, - "Правда", №62 и 63, 3 и 4 апреля 1918.
29. Башков Ч., Основы курдской орфографии, М., 1983, с. 269.
30. Подорожное см. "Библиография советской курдской книги", Ер., 1962.
31. Անճախի վրա Վարդապետ Վարդապետյանի նախնիների Կ.Ա.Վարդապետյան, Մանկագիրք, 29 հունվարի 2006:
32. Muller D., The Kurds of Soviet Azerbaijan (1920-91), - "Central Asian Survey", N19, 2000, p. 65.
33. Восемнадцатая перепись населения 1937 года, Институт истории Академии наук СССР, М., 1991, с. 95.
34. Обзор деятельности Союзармян ЗСФСР, ТБ., 1923, с. 16.
35. Мамедов К., Население Азербайджанской ССР за 60 лет, Баку, 1982, с. 55.
36. Мрон Ш., Eine reise ob azerbaijanischen kurden, http://www.edukation.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=114&Itemid=27, 5 сентября, 2004.

37. Митов Ш., указ. соч.
38. Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 года. Физика и статистика, М., 1990, с. 118-121.
39. Энциклопедия «Народы России», М., 1994, с. 217.
40. Александров А., К вопросу об изучении культуры курдов.- "Труды Азербайджанского филиала Академии наук СССР", Бюл., 1936, с. 33-61; Александров А., Материалы по археологии и этнографии Азербайджана, Б., 1960, с. 162.
41. Убайдуллаев Эльза Эфендиев Р., Калли говорит, Б., 1980. (uzrrebuuyltrb6):
42. Чарлифизулай У., Физикилардын урууларынын тарыхы, Цагымайерн, N47, 1994, бр 13:
43. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года, т. IV, ст.14, Центральное статистическое управление СССР, М., 1929, с. 13.
44. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года, указ. док, с.71
45. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года, указ. док, с.19.
46. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 года, указ. док, с.73.
47. Энциклопедия «Народы России», указ. док., с. 217.
48. Люди и судьбы. Библиографический словарь востоковедов - жертвы политического террора в советский период (1917-1991), раздел Шаповалов А., СПб., 2003.
49. Бугай Н., Бросс Т., Бросс Р., Советские курды: Время перемен, М., 1993, с. 46; Всесоюзная перепись населения 1939 года, М., 1992, с. 71.
50. Maller D., The Kurds of Soviet Azerbaijan, 1920-91, p.62.
51. Бабаев Д., Историко-карабахский инцидент и самоотражение азербайджанского народа.- "Центральная Азия и Кавказ", N5, 2003.
52. Азербайджанская советская энциклопедия, Б., 1981, т. V, с. 334, том VI, с. 173.
53. Атлас Азербайджанской ССР, М., 1963, с. 14-15; Советский Энциклопедический Словарь, М., 1990, с. 23.

**«ԱՆ-ԿԱՀՏԱՆԻՍ» ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ
ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ**

1909թ. մարտի 31-ին Օսմանյան կառավարության դեմ կազմակերպված խռովությունը ճնշելուց և իրենց իշխանությունը ամրապնդելուց հետո իրփհադականների վարած ազգային քաղաքականության ակնհայտ փոփոխությունը հիասթափեցրեց արաբ քաղաքական ակտիվ շրջաններին՝ վերջիններիս մոտ հաստեացնելով «Իրփհադ վե թերաքրիին» ընդդիմադիր արաբական կազմակերպությունների ստեղծման գաղափարը:

Այս պայմաններում ի հայտ եկան մոր հայացքներ և ուղղվածություն ունեցող արաբական կազմակերպություններ, որոնք իրենց հիմնական առաքելությունը տեսնում էին ընդհանուր գաղափարական հիմքի ստեղծման մեջ, որը պետք է միավորեր արաբներին ինքնավարության և իրավահավասարության իրենց պայքարում:

Այս շարժումն առավել ակտիվ էր կայսրության մայրաքաղաք Ստամբուլում, ուր կենտրոնացված էին արաբ մտավորականության, ուսանողության և զինվորականության առավել գործունյա տարրերը: Նրանց ամմիջական մասնակցությամբ էիմմալեյին մի շարք կազմակերպություններ, որոնք պետք է մեծ դեր խաղային ազգային շարժման գարգացման մեջ:

1909թ. վերջերին Ստամբուլում ստեղծվեց երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո արաբական առաջին գաղտնի կազմակերպությունը՝ «ալ-Կահտամիյան»¹, որի մասին տեղեկությունները առի են, ինչը նրա ստեղծման հանգամանքների, գործունեության և հետապնդած նպատակների ամենատարբեր, հաճախ միանգամայն հակադիր, մեկնաբանությունների և գնահատականների առիթ է տվել²:

Արաբական, ինչպես նաև արևմտյան պատմագրության մեջ երբեմն բոլորակաճ քանակի գլխավոր շտաբի սպա Սելիմ ալ-Ջազաիրիի հետ միասին «ալ-Կահտամիյա» էիմմադիր է համարվում բոլորակաճ քանակի սպա Ազիզ Ալի ալ-Միսրին: Այս տեսակետի տարածման համար հիմք է հանդիսացել Ալեքսյան դատավարության³ իրադարձակված փաստաթղթերի մեջ առկա վկայությունը⁴: Հարկ է նշել, սակայն, որ ժամանակի պատմաբաններ Ահմադ Իզետ ալ-Ազամին և Մուստաֆա ալ-Շիհաբը հերքում են Ալեքսյան դատավարության տեղեկությունները և, ամենևին չվերծերով միակնցնել ալ-Միսրիի դերակատարությունն ընկերության գործունեության մեջ, այնուամենայնիվ, «ալ-Կահտամիյա» էիմմադիր են դիտում Սելիմ ալ-Ջազաիրիին⁵:

Անկապված է, որ «ալ-Կահտամիյան» ստեղծվել էր բոլորակաճ քանակի արաբ սպաների մախսաձեռնությամբ և նրանում վերջիններիս ազդեցությունն ամօխտելիորեն մեծ էր: Սակայն «ալ-Կահտամիյան» զուտ զին-

վերական կազմակերպություն չէր. նրա մեջ ներգրավված էին մաս մասով-
բանասիրյան, ուսանողության և այլ խավերի ներկայացուցիչներ: Կազմա-
կերպության առավել հայտնի գործիչներից էին Արդև Բերին Բաւան ալ-
Խալիլը, Եմիր Արդև Արզամնը, զոկտոր Իզեթ ալ-Ջամիլին, Հասան բեյ Հա-
մաթին, Եմիր Արեֆ ալ-Գիմարը, Ամին Լաթիֆ բեյ ալ-Հաֆեզը, Ալի Էֆենդի
ալ-Նաշաշիբին⁷:

Չանի որ ընկերությունը գործում էր խիստ զաղտնի, նա իր անդամ-
ներին ընտրում էր մեծ զգուշավորությամբ և իր շարքերն էր ընդգրկում
միայն նրանց, ում հայրենասիրությունը որևէ կասկած չէր հարուցում: «Ալ-
Կահտանիայի» անդամներն իրար ճանաչում էին հատուկ նշանաբաննե-
րով և զաղտնաբաներով⁸: Միայն ավելի ուշ, երբ նրա անդամների բիւլը
ավելացավ, կազմակերպության զաղտնիությունը դրոշակիւրեմն տոժեց:

Ըստ արաբ պատմաբան Մաջիդ Խազդըժի՝ սկզբնական շրջանի
արաբական ընկերություններն ընդհանրապես (ներառելով և մաս «ալ-
Կահտանիան»-Ա.Գ.) էինմատուցում էին ի հակադրումն քուրդական քաղա-
քական վերնախավի, որն իրենց կազմակերպություններում արաբ վերնա-
խավի ներկայացուցիչներին չէր ընդունում որպես լիիրավ անդամներ⁹:

Տարածված տեսակետներից մեկն այն է, որ «ալ-Կահտանիան» իր
խնդիրները աահմանափակում էր զուտ քաղաքա-լուսավորական շրջա-
նակներով¹⁰: Այդ տեսակետի ընդդիմախոսները, սակայն, եամարում են այն
քիչ հավանական, պատճառաբանելով, որ այդպիսի նպատակի իրական-
ացման համար խիստ զաղտնի կազմակերպության ստեղծման անհրա-
ժեշտությունն ուղղակի չկար: Առավել ճշմարտամտ է թերևս այն, որ ար-
դեն 1909թ. վերջերին կայսրությունում տիրող իրադրությունն ու երկարուր-
քերի ազգային քաղաքականությունն իր քնույթով արաբ ազգային գործիչ-
ների և նրանց կազմակերպությունների աջք, անխուսափելիորեն պետք է
դնէր այդ պահի եամար շատ ավելի կարևոր գործնական խնդիրներ, ինչ-
պես, աւենք, այդք հայրենասիրական ռոժերին համախմբելն ու նրանց
ազգային նպատակների իրականացմանն ուղղելը: Տեսակետների մասն
զանազանությունը միանգամայն հասկանալի է, եթե նկատի ունենանք, որ
զաղտնի կազմակերպությունների ծրագրերի տեսքտերը ուսումնասիրողնե-
րին անհասանելի էին:

Ուսումնասիրողների մի մասը եակված է «ալ-Կահտանիային» վե-
րագրել արաբա-քուրդական գուալխատական կայսրություն ստեղծելու գա-
ղափարի մտահղացումը: Չ. Անտոնիոսն, օրինակ, ուղղակի գրում է, որ
այդ կազմակերպության էինմատուցելը համարձակ մարդիկ էին, և նրանց
նպատակն Օսմանյան կայսրությունը դուալխատական կայսրություն դարձ-
նելու «նոր և խիզախ» ծրագրի առաջըաշումն էր, ինչը, վերջինիս գնահատ-
մամբ, իրրիծարական կոմիտեի կենտրոնացման քաղաքականության հա-
լուցած պտորեմի դեմ պայքարելու փորձերից մեկն էր: Ըստ այդ ծրագրի՝
արաբական վիլայեթները պետք է միավորվեին մեկ միասնական քաղալո-
րության մեջ՝ սնփական խտրիդարանով, տեղական կառավարման մար-
միններով, որտեղ արաբերեն լեզուն պետք է դառնար պետական լեզու:

Արարական թագավորությունը պետք է կազմեր արաբա-բուրքական միասնական թագավորության մաս՝ ավստրո-հունգարական պետության օրինակով: Օսմանյան սուլթանը, ի հավելումն բուրքական գահի, պետք է կրեր նաև արաբական թագավորության թագը¹⁵: Այսպիսով, փաստորեն, միասնությունը կապահովվեր բաժանման միջոցով:

Ռուս հեղինակ Լ.Կուտլովը, չքացածելով «ալ-Կահտամիայի» ծրագրում դուալիտական կայսրության գաղափարի առկայությունը, այն կարծիքն է հայտնում, որ նրա հիմնադիրներին գրավում էր ոչ թե Ավստրո-Հունգարիայի՝ ձևականորեն երկու մասերից կազմված պետության ձևը, այլ «ուղեղական կառավարման ավստրո-հունգարական մոդելը, որը շատ բանով ներդաշնակում էր ապակենտրոնացման հայեցակարգի հետ»¹⁶:

Ինչպիսին էլ որ լինի «ալ-Կահտամիայի» ծրագրում դուալիտական պետության գաղափարի մեկնաբանությունը, այնուամենայնիվ, նման ծրագրային դրույքը կապածելի է դառնում, եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ ավստրո-հունգարական տիպի դաշնային պետության գաղափարն արաբների կողմից մամուլում և քաղաքական շրջանակներում ակտիվ քննարկման առարկա դարձավ միայն 1912թ. Բալկանյան պատերազմից հետո¹⁷: Բացի այդ, ինչպես իրավացիորեն նշում է արաբ ուսումնասիրող Թառ. Իկ Բիլուս, քանի դեռ քաղաքականապես ակտիվ ռոմեյլական նահանգները գտնվում էին կայսրության կազմի մեջ, նման կարգախոսը անհնարին էր¹⁸: Ավելորդ չէ հիշեցնել նաև, որ ինքը՝ Ագիկ Ալի ալ-Միսրին ևս կարականապես մերժում էր «ալ-Կահտամիայի» ծրագրի և նպատակների նման մեկնաբանությունը¹⁹:

«Ալ-Կահտամիայի» ծրագրի ու նպատակների հատկեցման հարցում, թերևս, կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում լայնորեն շրջանառության մեջ չդրված մի փաստաթուղթ՝ ալ-Կահտամիայի կենտրոնական կոմիտեի՝ համայն արաբներին ուղղված կոչը, որ հրատարակվել է 1912թ. «ալ-Ահրամ» թերթում, 1912թ. ընտրաքչավի ժամանակ, որի օրինակներն ուղարկվել էին օսմանյան բարձրատիժման պաշտոնյաներին¹⁵:

Ստորև մեջբերում ենք կոչի տեքստն ամբողջությամբ.

«Բեռդ արաբներին.

Մենք ձեզ ենք դիմում համուն Աստծո.

Ո՛վ թագավորներին հետմոլորներ, ժողովրդի պաշտպաններ և ժողովրդի առաջնորդներ: Կանց առեք և լսե՛ք շիրիմներից ձեզ դիմող ձեր նախնիների ձայնը, որը ձեզ կոչ է անում վերականգնել այն փառքը, որ դուք կորցրեցիք, այն պատիվը, որ դուք արեամարիեցիք և այն գիտելիքները, որոնցից դուք երածարվեցիք:

Եղե՛ք ճշմարիտ արաբներ, ինչպես ձեր նախնիները: Վերածնվե՛ք, ո՛ժ առացեք և ընդունե՛ք այն, ինչ որոշեցին նրխաառաջ Կահտամյանները անսպասում տեղի ունեցած իրենց վերջին ժողովի ժամանակ՝ միավորելով բոլոր վիլայեթները (արաբական-Ա.Գ.): Միա այդ որոշումները:

1. Որ կառավարությունը (Օսմանյան-Ա.Գ.) ձեզ ճանաչի որպես խոսքով և գործով իրավունքներ ունեցող առանձին մի ազգ:

2. Որ նա ձեռք չեղան ճանաչելի որպես պաշտօնական լեզու:
3. Որ նա ձեռք տա գործելու հնարավորություն ձեռք արարական երկրներում, քամի-որ դուք ընդունակ եք և առավել շահագրգռված ձեռք երկրների քարոզությամբ:
4. Որ նա սահմանի արաք զինվորների և սպայական անձնակազմի ծառայությունը իրենց երկրներում:
5. Որ նա նպատակի հառաքական խորհուրդների արտոնությունների ընդլայնմանը այնպես, որ դատավորները պատասխանատու լինեն նրանց առջև բոլոր գործողությունների համար, լինեն նրանք մեծ, քի՛ փոքր:
6. Որ արարական ցեղերն իրավունք ստանան ներկայացված լինելու խորհրդարանում եւլյն իրավունքներով, ինչ բնակչության մշտական վաղը ունեցող ազգաբնակչությունը՝ գրանցված լինեն նրանք, քե ոչ՝ քաղաքացիական գրանցումների գրքում:

Մրանց են «սալ-Կահտանիա» ընկերության կենտրոնական կոմիտեի հիմնական պահանջները: Հանուն արարների իրավունքի և պատվի ոտքի ելեք, ո՛վ արարներ, մի՛ եղեք դավաճաններ: Կյանքը արհամարհանքի մեջ՝ մահ է: Եվ պատվի մեջ մահը՝ կյանք»¹⁶:

Այս կոչի բովանդակությունը անժխտելիորեն որոշակիացնում է ընկերության պահանջները, որոնք միանգամայն համահունչ են ապակենտրոնացմանը հետաճուտ կազմակերպությունների նպատակներին: Այստեղ արտահայտված է արարների՝ իրենց էթիկ առավելությունը վերահաստատելու և իրենց նախկին կարգավիճակը վերականգնելու ձգտումը:

Չնմբ քացառում, որ «սալ-Կահտանիա» այսպիսի կողմնորոշումն արդյունք էր նրա քաղաքական հայացքների էվոլյուցիայի: Այստեղանդեք, ակնհայտ է, որ կոչի բովանդակությունը ինքնին քացառում է այն բնորոշումը, որ այդ կազմակերպությունը միայն քաղաքական-լուսավորչական նպատակներ էր հետապնդում:

Այսպիսով, «սալ-Կահտանիա» գաղտնի ընկերության ստեղծման փաստը հասակորեն վկայում է, որ նրիստոսոբների կատավարման արդեն իսկ սկզբնական շրջանում ձևավորվում էր արարների ինքնավարությանն ուղղված շարժումը: «Ալ-Կահտանիայի» անժխտելի առավելությունը կայանում է նրանում, որ նա կարողացավ իր շուրջը համախմբել արաք ազգային գործիչներին և արարական շարժման մեջ ներգրավել բուրքական քանակում ծառայող արաք սպաներին, ինչը և հետագայում դարձավ արաքական ազատագրական պայքարի կարևորագույն գործոններդից մեկը:

Իր իսխառ գաղտնիությամբ և զգուշավորությամբ համղեք՝ «սալ-Կահտանիան», այնուամենայնիվ, իր շարքերում դավաճանների առկայության պատճառով¹⁷ ի վերջը կանգնեց փլուզման առջև: Նա նախ հարկադրված եղավ թուլացնել իր ակտիվությունը, իսկ որոշ ժամանակ անց ինքնաբերական¹⁸: Հետագայում ընկերության անդամները մտան ավելի ուշ ստեղծված կազմակերպությունների և կուսակցությունների շարքերը («Գրական ակումբ», «Նրիստասարդ Արաքիա», «սալ-Աղ»)։

IDEOLOGY AND GOALS OF THE ORGANIZATION "AL-KAHTANIA"

After suppressing the sedition organized against the Ottoman government on March 31 in 1909 and reinforcing their supremacy, national political obvious charges run by the Itihats made the Arab active political authorities fell into despair. The latter was pondering on creation of opponent Arab organizations versus "Itihats ve Terakki".

In this condition Arab organizations appeared with new viewpoints and direction, and saw their key mission in creating universal ideological ground that would unite the Arabs in their struggle for self-governing and equal rights.

The first underground Arab organization "Al-Kahtania" was formed under these circumstances at the end of 1909.

ՇԱՆՈՑԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կահեսան արաբ լիբերյաք կեռակի ամեռնով:
2. Hajar J., L'Europe les Destinées du Proche-Orient. Le Nationalisme arabe, Syrien Estrie le Jeune Turque et les Paissances (1908-1914), Damas 1996, էջ 271:
3. 1916 թ. արաբ զագայնակումների՝ երկարաբերեի կողմից կազմակերպված գաղափարաբարքում:
4. Հարձակում Անիայան դատավարաբարքում փաստաբարքերի՝ «ալ-Կահեսանիայե» կենճաբարք անդամներն էին Անիվ Անի ալ-Միսրիե, Անիե ալ-Ճազաբիե, Արդ-ալ Հաբիլ ալ-Ճազաբիե և Հաբիլ ալ-Հիմաբ: Իրաբարք ան ալ-Ճազաբ ալ-Այնաա արաբի բարքի բարքիկեա ընդարան ալ-Խարք ալ-Առաբի ալ-Ճազաբիի ընդարան, ս. 14.
5. Kottsov N., Становление национально-освободительного движения в арабских странах Азии 1908-1914гг., М., 1986, с. 207.
6. J. Hajar, նշվ. աշխ., էջ 272:
7. Azonias G., The Arab Awakening. The Story of the Arab National Movement, N.Y., 1947, pp. 110-111.
8. Majeid K., Aziz AE Miar and the Arab Nationalist Movement, / Middle Eastern Affairs Number Four, ed. Albert Hourani, Oxf., 1965, p. 141.
9. Այս ընդարանի օգտին խառնե է այն հանգամանք, որ ալ-Կահեսանիայի փակումից կեսոս մյաա անդամների մի մասը ջնդարկվեց «Իրական ակումբի» բարքերը: Մայեի Khaduri, նշվ. աշխ., էջ 142:
10. G. Azonias, նշվ. աշխ., էջ 110-111:
11. Kottsov N., Становление национально-освободительного движения в арабских странах Азии, նշվ. աշխ., էջ 208:
12. Majeid Khaduri, նշվ. աշխ., էջ 142:
13. Ալ-Գաբար բարքիկե ջիլոս, ալ-արաբ ու ալ-բարք Ֆի ալ-անի ալ-Գաբարիյա ալ-Օանանիյա 1914-1918, դեմարկ 1991, ս. 320:
14. Նույն տեղում:
15. Հարձակում ենք հանդարում, որ կողմ ճակերպակե էր անեի ըստ J. Hajar, նշվ. աշխ., էջ 477:
16. Օտտ՝ J. Hajar, նշվ. աշխ., էջ 477-478 նաև՝ ալ-Գաբար բարքիկե ջիլոս, նշվ. աշխ., էջ 324-325:
17. Դյուրան B., Ислам в странах арабских стран, М., 1965, с. 299:
18. Հարձակում է, որ ալ-Կահեսանիան յնճարումարկե է 1912 թ. հետո, ցամի-ար 1911 թ. սկսված բարք-խառնակում արաբերակի ընթացում մա բարձակում անեիվ աշխատանքներ ծավակեց արաբ ազաների ընդլիարգման կարճում:

ԱԼԲԵՐՏ ԻՍՉԱՏՈՒՅԱՆ

ՆԱՎԹԸ ԵՎ ԻՐԱՆԻ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՊԱՐՄԻՑ ԾՈՑԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԵՏ 1960-1970 ԹԹ.

Մկսած 1950-ական թթ. վերջից մավթի դեբը Իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման գործընթացում զգալիորեն մեծանում է: Նավթից ստացվող եկամտաներն աստիճանաբար դառնում են պետական բյուջեի ֆինանսավորման հիմնական միջոցը և մշատում Իրանի ղեկավար օղակների կողմից արտաքին քաղաքականության ակտիվացմանն ու վերանայմանը: Կառավարությունը ՕՊԵԿ-ի շրջանակներում աչ մավթարդյունաբերող երկրների հետ մեկտեղ սկսում է պայքարել արևմտյան խոշոր մավթային մեծաշաղկերի դեմ՝ ավելի նպատակալի պայմաններով համագործակցելու մտադրությամբ: Նավթի և գազի արդյունաբերությունը զարմեկ էր Իրանի տնտեսության առավել արագ զարգացող ճյուղը:

1950-ական թթ. վերջին և հատկապես 1960-ական թթ. սկզբին Պարսից ծոցը Իրանի արտաքին քաղաքականության մեջ գլխավոր դերակցեց խաղաղ, որը կապված էր տարածաշրջանում Մեծ Բրիտանիայի ազդեցության թուլացման, արաբական ժողովուրդների կողմից ազգային-ազատագրական շարժումների քարոզացման, Արևմուտքի մավթային մեծաշաղկերի կողմից Պարսից ծոցի ավազանի և մայրցամաքային ժամանադատի մավթային աղբյուրներին տիրանալու միտումների հետ:

Նավթային շահերը նույնպես նշանակալից դեր ունեցան Իրանի կառավարության կողմից Պարսից ծոցում քաղաքական ակտիվացման գործում: Նավթային եկամտաների դեբը աստիճանաբար ավելի էր մեծանում երկրի տնտեսական զարգացման ֆինանսավորման հարցում: Միևնույն ժամանակ Խուզիսթանում և Պարսից ծոցի մայրցամաքային ժամանադատում նոր հարուստ մավթի և գազի հանքաշերտերի հայտնագործումը ավելի էր կարևորում հարավ-արևմտյան շրջանների նշանակությունը Իրանի տնտեսության, հարևան արաբական պետությունների, ինչպես նաև Մեծ Բրիտանիայի հետ հարաբերությունների համակարգում: Իրանին առավել անհանգստացնում էին Արաբական Արևելքի երկրների ժայռահեղ ազգայնականների տարածքային տոնձգությունները Խուզիսթանի հանդեպ նկատմամբ, որտեղ բնակչության զգալի մասը արաբներ են: Այդ տագնաաղը ավելի էին խորացնում ամերիկացիները տարածաշրջանում Ջամալ Նասերի գլխավորությամբ եգիպտոսի ազդեցության տարածման ապառնալիքով, միևնույն ժամանակ Իրանի և Մեծ Բրիտանիայի, ինչպես նաև վերջինի նպատակության տակ գտնվող Պարսից Ծոցի որոշ իշխանությունների միջև դեռ վաղ ժամանակներից գոյություն ունեին տարածքային վեճեր: Բացի այդ առկա էին ասիանային տարածաշրջաններ Իրանի և Իրաքի միջև:

Հատկանշական է, որ ծովի ընդերքում մավթի և գազի հարուստ

պաշարների հայտնաբերումից հետո Իրանի, Իրաքի և Սաուդյան Արաբիայի կառավարությունները 1959թ. ապրիլի 12-ին ընդունեցին ջրային գոտու 12 մղոն շառավղով բաժանման սկզբունքը, որը պաշտոնապես բողոքարկեցին ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունները: 1955թ. հունիսի 19-ին ընդունվեց Իրանի կողմից իր տարածքը հարող մայրցամաքային ծանծաղուտի մկատմամբ երկրի իրավունքների մասին օրենքը¹: Մայրցամաքային ծանծաղուտի ասիմետրիկ շարժման հարցն առաջացել է 1950-ական թթ. վերջից, երբ հնարավոր դարձավ Պարսից ծոցի ընդերքի նավթի հանքաներտերի շահագործումը: 1957-1958թթ. Իրանում գործող համատեղ ընկերությունները, որոնց մեջ ընդգրկվում էին ԻԱՆՈՒ-ը և ամերիկյան ռիտալական նավթային մեծաշնորհները, սկսեցին Իրանի մայրցամաքային ծանծաղուտում նավթի արդյունահանման աշխատանքներ տանել: Միևնույն ժամանակ մի շարք արևմտյան և ճապոնական մեծաշնորհատերեր նավթային կոնցեռնները են առանում Սաուդյան Արաբիայի, Քուվեյթի, Օմանի, Բահրեյնի և Դաուարի ծանծաղուտներում: Մակայն Իրանի և տարածաշրջանի այլ երկրների մայրցամաքային ծանծաղուտների ասիմետրիկ ազդեցությունը պաշտոնապես չէր կատարվել, ինչը այդ երկրների մեջ լուրջ հակասությունների առիթ էր դառնում:

Երբ 1963թ. ապրիլին ԻԱՆՈՒ-ը (Իրանի ազգային նավթային ընկերություն) Պարսից ծոցի էյուսիսային շրջանի երկու տեղամասերի վաճառք հայտարարեց, Իրաքը, Սաուդյան Արաբիան և Քուվեյթը հանդես եկան բողոքարկումներով՝ պատճառաբանելով, թե Իրանը խախտում է իրենց երկրների ինքնիշխանությունը²:

Հարցի լուծման համար 1963թ. հոկտեմբերին Ժնևում հանդիպեցին Իրանի, Իրաքի, Սաուդյան Արաբիայի և Քուվեյթի ներկայացուցիչները, սակայն նրանք որևէ դրական արդյունքի չհասան: Բայց նույն թվականի նոյեմբեր ամսին Իրանի և Իրաքի ներկայացուցիչները պայմանավորվեցին վիճարկելի տարածքներում համատեղ շահագործել նավթը³:

1965թ. վերջին Իրանը մայրցամաքային ծանծաղուտի ասիմետրիկ շահագործման և նավթի շահագործման վերաբերյալ համաձայնաբերության եկավ նաև Սաուդյան Արաբիայի հետ, ինչը նախատեսում էր Իրանի զերիշխանությունը Դաբու և Սաուդյան Արաբիայի՝ Լ-Արաբիա կղզիների մկատմամբ: Համաձայնագիրը նախապես ստորագրվել էր Սաուդյան Արաբիայի քաղաքում Ֆեյսալի 1965թ. դեկտեմբերին Իրան կատարած այցի ժամանակ, սակայն այն չհաստատվեց Մեջլիսի կողմից և գործի չդրվեց⁴:

Ենթադրում ենք, որ Իրանի կողմից այդ համաձայնագիրը չհաստատելու վատնող մասամբ քացատրվում է Իրաքի և Քուվեյթի քացատական վերաբերմունքով Իրանի և Սաուդյան Արաբիայի միջև անջատողական համաձայնագրի ստորագրման մկատմամբ: Առկա է նաև կարծիք, թե պատճառը նավթային ընկերությունների կողմից Սաուդյան Արաբիային բաժին ընկած հատվածում մեծ նավթային պաշարների գոյության մասին տարածված լուրերն էին⁵:

Իրանի և Սաուդյան Արաբիայի միջև տվյալ խնդրի լուծման քաղ-

դասման հարցում հավանաբար իր գործուն մասնակցությունը ունեցավ նաև Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը, որը 1967թ. վերջին իր ռազմական ուժերը դուրս էր բերել Ադենից և մտավախություն ունենալով վերջնականապես կորցնել իր տնտեսական և քաղաքական դիրքերը Պարսից ծոցում ձգտում էր իրանական կառավարության հետ սերտ հարաբերություններ ունենալ:

Դեռևս 1965թ. սեպտեմբերին Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Ջ. Թոմսոնը Իրանի կառավարության հետ ըստակցություններից հեռու հայտարարեց, որ Պարսից ծոցի գոտում և ամբողջ Միջին Արևելքում Անգլիան և Իրանը ունեն նմանատիպ շահեր: Այս խանդավառմանը ավարտվեցին 1966թ. օգոստոսին Իրանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև ժամանակակից զենքի և ռազմական զինամթերքի գնման ծանածայնագրի ստորագրումով:

ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կառավարությունները փորձում էին սրել Իրանի և Խարևան արաբական պետությունների միջև հարաբերությունները: Արևմտյան քաղաքագետները գնում էին զանազան սաղաքներով Եգիպտոսի և տարածաշրջանի երկրների հարաբերությունների վատարացման և միայնաց միջև թշնամություն սերմանը նպատակով: Այսպես, 1967թ. փետրվարին պահպանողականների առաջնորդ Ալեք Դուգլաս-Հյուն հայտարարեց. «Եթե Եգիպտոսը գրավի Ադենը, Պարսից ծոցի մուտքը վտանգի տակ կհայտնվի, և Իրանն ու Մաուրյան Արաբիան տոխաված կլինեն արագորեն գործել, իսկ ԽՍՀՄ-ը հավանաբար կօգտագործի տեղիված իրավիճակը տարածաշրջանում կոմունիզմի տարածման համար»⁹:

1967թ. արաբա-իսրայելյան պատերազմից հետո Մեծ Բրիտանիան ավելի ակտիվացրեց իր դիվանագիտական գործունեությունը Պարսից ծոցում: Անգլիայի արտգործնախարար Գ. Ռոբերտսը երկակի այցելություններ կատարեց Թեհրան և ծոցի արաբական երկրներ՝ զարդնի խանդավառվ տեղական ղեկավար մարմինների հետ: Հարկ է նշել, որ բրիտանական կառավարությունը ելնելով ֆինանսական ճգնաժամից՝ ակտիվաբար վերացնել իր ռազմական կայանները «Մաեզից արևելք» և ցանկանում էր Իրանն ու Մաուրյան Արաբիան դարձնել իր շահերի պաշտպանը Պարսից ծոցում¹⁰:

1968թ. հունվարի 19-ին ԱՄՆ-ի փոխպետքարտուղար Յ. Ռոսթոնը հայտարարեց Արևմտաքի կողմից Մերձավոր և Միջին Արևելքում նոր ռազմական դաշինք ստեղծելու մտադրության մասին, ինչին միանգամայն բացասաբար արձագանքեցին ինչպես տարածաշրջանի երկրներում՝ մասնավորապես Քուվեյթում և Մաուրյան Արաբիայում, այնպես էլ Մեծ Բրիտանիայում, որակելով այն որպես ԱՄՆ-ի կողմից բրիտանացիների հեռանալուց հետո Պարսից ծոցում առաջացած «ոլակոտմը» իր շահերին համապատասխան լրացնելու փորձ¹¹: ԱՄՆ-ը մտադիր էր Պարսից ծոցի անվտանգության ապահովման հարցը դնել հինգ տեղական պետություններից որևէ մեկի վրա: Բարձրաստիճան պաշտոնյան մշել էր, որ տարածաշրջանում կան պետություններ, ինչպես Մաուրյան Արաբիան, Իրանը,

Թուրքիան, Պակիստանը, Ճեզվեթը, որոնք կարող էին առանձնել Պարսից ծոցի անվտանգության ապահովողի դերը¹², սակայն, ամենայն հավանականությամբ, այդ կարևոր դերը ԱՄՆ-ը կարող էր փոխանել կամ Իրանին, կամ Սաուդյան Արաբիային:

Անգլիական ղեկավար օբակները չէին հաշվում Պարսից Ծոցում իրենց ազդեցության թուլացման մտքի հետ և ջանքեր էին գործադրում այնտեղ ինչ-որ չափով մնալու ուղղությամբ: 1968թ. փետրվարին հայտարարվեց Մեծ Բրիտանիայի հովանու տակ Պարսից Ծոցի իշխանությունների դաշնության ստեղծման մասին: Սակայն իշխանությունների միջև եղած տարածայնությունների և Իրանի կողմից ցուցաբերված հակազդեցության պատճառով այդ կառույցը դեռևս վերջնականապես չկազմավորված փլուզվեց¹³:

Իրանն ու Սաուդյան Արաբիան չցանկանալով բորբոքել ազգային ազատագրական շարժումը Արաբական Արևելքում և հատկապես խուսափելով ելիզատոսի հետ հարաբերությունների վատթարացումից՝ որոշում են սեփական ուժերով լրացնել անգլիացիների դիրքերի թուլացումից Պարսից Ծոցում առաջացած «վակուումը»: Արդյունքում 1968թ. հոկտեմբերի 24-ին Սաուդյան Արաբիայի և Իրանի միջև կնքվեց Պարսից Ծոցում մայրցամաքային ծանծաղուտի և մավրի շահագործման սահմանազմման համաձայնագիրը, որի հիմքն էին կազմում 1965թ. դեկտեմբերի 13-ի համաձայնագրի կետերը¹⁴:

Հաշվի առնելով Բահրեյնի ազգաբնակչության ցանկությունը և ձգտելով շտկել հարաբերությունները Սաուդյան Արաբիայի հետ՝ Իրանի կառավարությունը համաձայնվեց 1970թ. մարտին Անգլիայի հետ միասին դիմել ՄԱԿ՝ Բահրեյնի քաղաքական կարգավիճակի որոշման համար: 1970թ. մայիսին ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը ընդունեց Բահրեյնի ժողովրդի պահանջը այդ երկրին ինքնիշխան պետության կարգավիճակի շնորհման խնդրանքը¹⁵:

1971թ. Բահրեյնը և Ղատարը դարձան անկախ պետություններ: 1971թ. դեկտեմբերի 2-ին մախլեին Պայմանագրային Օմանի վեց աշարական իշխանությունները հայտարարեցին նոր պետության՝ Մյուսցալ Արաբական Եմիրությունների (ՄԱԷ) ստեղծման մասին: ՄԱԷ-ի ստեղծմանը զուգորդեց Անգլիայի ռազմական ուժերի կողմից Պարսից ծոցը պաշտոնապես լքելու փաստը: 1971թ. նոյեմբերի 30-ին Իրանն Անգլիայի հետ պայմանավորվածության ներքո զոքք իջեցրեց Մեծ ու Փոքր Թուրքեր և Աբու Մուսա երեք կղզիներում, որոնց նկատմամբ վաղուց հակակնություններ ուներ: Սակայն, քանի որ այդ կղզիները գտնվում էին Եարտա և Ռաս-ալ Հայմա Եմիրությունների իրավասության ներքո, իրանական զորքի ներխուժման հարցը բողոքարկեցին արաբական պետությունները և ժամանակավոր խոչընդոտեցին ներդրն ՄԱԷ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումանը¹⁶: Մյայն 1972թ. նոյեմբերի 28-ին ՄԱԷ-ի հետ Իրանը դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց:

Իրանը ամեն կերպ փորձում էր իր տնտեսական և քաղաքական

ազդեցությունը տարածել Պարսից և Օմանի ծոցերի արաբական փոքր պետությունների վրա: Այդ հարցում նա նշանակալից հաջողության հասավ Օմանի նկատմամբ, որտեղ 1970թ. հունիսի 23-ին իշխանության եկավ Վալուս իբն Սաիդ ալբանը: 1972թ. օգոստոսին երկու երկրների միջև կնքվեց համաձայնագիր, ըստ որի Իրանը պարտավորվեց Օմանին առձեռնաբար, քաղաքական և տնտեսական օգնություն ցուցաբերել¹⁷:

Իրանի կառավարությունը նվերով իր մաշքային, տնտեսական և աշխարհագրաքաղաքական շահերից Պարսից ծոցի երկրների հետ վարում էր համագործակցության ընդլայնման քաղաքականություն: Սակայն Պարսից ծոցի արաբական պետությունները և հատկապես Սաուդյան Արաբիան, համոզմամբով էին Իրանի կողմից տեղական ազգայնական դաշինք ստեղծելու առաջարկներին՝ մտազխաբույսում ունենալով, որ Իրանը այդ դաշինքում կարող էր ղեկավար դեր ստանձնել: Ինչևէ, 1972թ. դեկտեմբերին Իրանն ու Սաուդյան Արաբիան պայմանավորվեցին ստեղծել Պարսից ծոցում կայունության պահպանման և վտանգավոր տարրերի դեմ պայքարելու համատեղ կոմիտե¹⁸:

Իրանի և Իրաքի հարաբերություններն ավելի բարդ բնույթ էին կրում: Իրաքյան Հանրապետության ստեղծումից հետո նրանց միջև ավելի հաճախակի դարձան տարածքային և տահմամային հարցերի շուրջ տարածայնությունները: Այսպես, 1961 և 1963թթ. Շաա-է-Աբար գետի մաշքարկության պայմանների շուրջ վեճեր ծագեցին¹⁹: Իսկ Նավթեշահ և Նավթխանե մաշքային շրջաններում, որտեղ երկու երկրների միջև տահմանը զժված չէր, տեղի ունեցող ընդհարումները հաճախակի երևույթ էին դարձել: Երկու երկրների հարաբերություններում նշանակալից դեր էր խաղում հատկապես քրդական հարցը: Իրանի ղեկավարությունը ցանկանալով բուլացնել Իրաքի կառավարությունը ժամանակ առ ժամանակ նյութապես հովանավորում էր քուրդ ապստամբներին²⁰: Իր հերթին Իրաքի կառավարությունը խաչքնդուտում էր Իրանի կողմից որոշ արաբական պետությունների հետ հարաբերությունների քարելավմանը: Հենց Իրաքի քաղաքականությունից նվերով՝ Իրանը երկար ժամանակ չէր կարողանում մայրցամաքային ժամադրուտի տահմանազժման վերաբերյալ Քուվեյթի հետ համաձայնագիր կնքել:

Այս համզամանքները յխանգարեցին Իրանի և Իրաքի միջև հարաբերությունների քարելավմանն ուղղված աշխատանքներին, ինչը նրանց առիպում էին երկու երկրների մաշքային և տնտեսական շահերը, հատկապես՝ ՕՊԵԿ-ի շրջանակներում քաղաքականության կողողմացումը: Նշանակալից էին 1966թ. դեկտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած երկու երկրների արտգործնախարարների հանդիպումը և մինչև 1967թ. հարաբերությունների լարվածության վերացմանը ուղղված միջոցառումները²¹:

1968թ. Իրաքի արտգործնախարարի՝ Իբան կառաքած պաշտոնական այցի ժամանակ կողմերը որոշեցին համատեղ հանճնաժողովներ ստեղծել՝ երկրների միջև վիճելի և ալլ հարցերի լուծման հազմանական եղանակներ առաջադրելու նպատակով²²:

1968թ. հուլիսին իրաքյան հեղաշրջումից հետո իրանա-իրաքյան բանակցությունները շրջադարձեցին: Սակայն երկու երկրների 1968-1969թթ. քաղաքական գործիչների համընդհանուր էական աջոյունք չտվեցին: 1969թ ապրիլի 19-ին Իրանի կառավարությունը օգտվելով Իրաքի ներքաղաքական վիճակից, հայտարարեց երկրների միջև 1937թ. կնքված պայմանագիրը անվավեր ճանաչվելու մասին, որը նախատեսում էր Գատտ-Է-Արաբի մավաբիության պայմանները և երկրների հարափային սահմանագիծը, և փաստորեն իր գերիշխանության տակ վերցնում գետի ջրաձագանի մի մասը: 1971թ. դեկտեմբերին Իրանի զինված ուժերի կողմից Հորմուզի ջրանցքի երեք կղզիներ մուտք գործելուց հետո Իրաքը խզեց իր դիվանագիտական հարաբերություններն Իրանի հետ, որը 1972թ. քերեց սահմանային ռազմական ընդհարման²⁵: 1973թ. աշմանը հեղքական արաբա-իսրայելյան պատերազմի ընթացքում Իրաքի առաջարկով դիվանագիտական հարաբերությունները վերականգնվեցին, սակայն միջպետական հարաբերությունները վերջնական բարելավվեցին միայն 1975թ:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ 1960-ական թթ. Իրանին հաջողվեց ամրապնդել իր դիրքերը Պարսից ծոցում և բարելավել, որոշ բացառություններով, հարաբերությունները հարևան արաբական պետությունների հետ: Միաժամանակ այն քաղաքական իրավիճակը, որը տեղծվել էր Անգլիայի հետացումից հետո, Իրանի ղեկավար օղակների մոտ առաջացրել էր ռազմական ուժերի ընդլայնման և տնտեսական միանդոության միջոցով Ծոցում իրենց քաղաքական ազդեցության ընդլայնման մտադրություն: Կապիտալիստական խոշոր պետությունները սաստարեցին Իրանի կողմից Պարսից ծոցում իշխող և իզոթ պետության կարգավիճակ ձեռք բերելու ձգտումը՝ տեսնելով Իրանին որպես իրենց մակըային և ռազմավարական շահերի պաշտպանը տարածաշրջանում:

Չնայած ԱՄՆ-ը և Անգլիան Պարսից ծոցում որպես իրենց շահերի մյուս պաշտպան տեսնում էին Սաուդյան Արաբիան, այնուամենայնիվ նրանք երբեմն ղեռավորյալ նպաստում էին Թեհրանի և Էր-Ռիադի միջև մրցակցության ուժեղացմանը, ինչը կատարվում էր ՕՊԵԿ-ի երկու առաջատար անդամների մերձեցմանը խոչընդոտելու նպատակով, քանի որ վերջինի հեղինակության բարձրացումը խիստ անհամագոտություն էր առաջացնում խոշոր մավաբային մենաշնորհների շրջանում:

ALBERT KHACHATURYAN

OIL AND RELATIONS OF IRAN WITH PERSIAN GULF STATES IN 1960-1970

It has been suggested that Iran's relations with the Gulf oil-producing Arab states have had cooperative and competitive dimensions. While enjoying similar interests in maintaining the high price of oil, the improvement of concessions, and maintenance of the flow of oil, interests have diverged and the competitive dimension has intruded on the rate of production of individual countries. Throughout the decade the Iran government has sought to regain its position as the Gulf's leading oil producer and has adopted a hard

ԱՂԲԲԵԶԱՆԻ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿՏԻՎԱՑՈՒՄԸ
 ԶԱՆԳԵԶՈՒԹԻ ՀԱՐՑԻ ԼՈՒՄՍԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ 1919 Թ.
 ԵՐԿՐՈՐԳ ԿԵՄԻՆ

Դաշնակիցների որոշմամբ Զանգեզուրում պահպանվեց Հայոց Ազգային խորհրդի իշխանությունը, և Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը, կարծես թե ստիպված էր համակերպվել այդ իրողության հետ, առավել ևս, որ ղեկ չէր լուծվել Ղարաբաղի ենթակայության հարցը: Սակայն 1919թ. ամռանը տեղի ունեցավ իրավիճակի արմատական փոփոխություն. հունիս-հուլիսին Բեյութ Վեդիի և Նախիջևանի ապստամբությունների արդյունքում ՀՀ իշխանության տակից դուրս եկավ հսկայական տարածք Օրդուբադից մինչև Դամարը: Օգոստոսի 22-ին Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի հետ պայմանագրով Բաքուն իր իշխանությունը ժամանակավորապես տարածեց Շուշիի, Զեանշիբի և Կարյազիմի գավառների նկատմամբ: Նման պայմաններում Զանգեզուրի գավառը երկու կողմից հայտնվեց օղակման մեջ՝ դրանով իսկ վերածնվելով նրան տիրանալու Ադրբեջանի ձգտումը¹:

Ուստիքեկովի երկրորդ կառավարությունը իր օգոստոսյան եռյակազույգում, արձանագրելով հաջողությունները երկրի տարածքային ամբողջականության ասպահովման գործում, նշում էր, որ Զանգեզուրը Ղարաբաղի անբաժան մասն էր, իսկ վերջինը՝ Ադրբեջանի ուլիմ: «Այժմ Ղարաբաղի երեք ու կես գավառներ գտնվում են մեր ձեռքում, իսկ Զանգեզուրի գավառի կեսը գտնվում է մի քանի խռովարարների ձեռքում»²: Ադրբեջանը ձգտում էր հարցը կարգավորել՝ իր առջև, ռեննալով Ղարաբաղի տարբերակը: Այսպես, «Աշերհանառ» պաշտոնաթերթը նշում էր, որ Ղարաբաղի հայերի հետ ձեռք բերված համաձայնությունը արժանի էր այնպիսի փոփոխության, որի արդյունքում համաձայնությանը կհասնեին զանազան պայմանադրերով և արտահայտվում Զանգեզուրի հայերի ֆիզիկական զոյությանը³:

Այսպիսով, Ադրբեջանը, օգտվելով իր համար բարենպաստ իրավիճակից, հստակ խնդիր էր դրել գրավել Զանգեզուրը և ստեղծել ԱԴՀ տիրապետության տակ գտնվող համառարած գոտի Ադրբաից մինչև Դամարը: Զանգեզուրը վերջին պատվարն էր, որը մնում էր հայրենասեր Արաբսի եզվտի ընդարձակ տարածքներում կոմպակտ բնակվող մուսուլմանական զանգվածին միանալու և նրա միջոցով Թուրքիայի հետ ուղղակի կապ հաստատելու համար:

Բաքուն սկզբում փորձեց դիվանագիտական ճանապարհով անբազրել իր համար ստեղծված նպաստավոր կացությունը: Հուլիսի 22-ին Ադրբեջանական կողմի նախաձեռնությամբ կայացավ հանդիպում Տ. Բեկ-զադյանի և հաղորդակցության ուղիների նախարար, պաշտպանության խորհրդի անդամ Խուդադաթ բեկ Մելիք Ալամուլի հետ, որի ժամանակ

վերջինը, արձանագրելով երկկողմ հարաբերությունների լարված քնույրը և բազմաթիվ բարդ խնդիրների առկայությունը, առաջարկեց գումարել հայադրեթեզանակեան խորհրդակցություն և ուղղակի բանակցությունների միջոցով, առանց երրորդ կողմի միջնորդության, լուծել այդ հարցերը: Խորհրդածողովի օրակարգում առաջարկվեց ընդգրկել երկու կարևոր դրույթ՝ 1. կողմերը համաձայնության էին գալիս վիճելի հարցերը արժիտքատու լուծելու շուրջ, 2. լուծվելու էին բոլոր տարածքային վիճերը, իսկ դրա անհնարինության դեպքում հաստատվելու էր որևէ պարտադիր բաժանարար գիծ, որը կստիճանագատեր կողմերի ազդեցության ոլորտները, ու միաժամանակ կողմերը կերաշխատեին ազգային փոքրամասնությունների ինքնավար իրավունքները: Սակայն մի քանի օր հետո ԱԳ ճախարար Ջաֆարովի նեո հանդիպման ժամանակ պարզվեց, որ Բաքում որպես բաժանարար գիծ դիտում էր Նախիջևանի, Շարուրի և Նոր Բայազետի գավառների փարպակեան սահմանները, որոնք հաստատվել էին դեռ զենեղալ թոմսոնի կողմից: Իր հեղթին Բեկզադյանն ընդգծեց, որ այդ գիծը նմացած էր, քանի որ դրանից հետո զենեղալ Քորին սահման հաստատեց Հազարա գետով և Ջաֆար գյուղով:

Փաստորեն, խանդես գալով խորհրդածողովի գումարման ու մշտական սահմանների հաստատման առաջարկությանը, Ադրբեջանը ձգտում էր օգտվել ռժմերի բարենպաստ հարաբերակցությունից, Բեյուք Վեդիի և Շարուր-Նախիջևանի ապստամբությունների արդյունքում ՀՀ-ն կորցրել էր վերահսկողությունն այդ երկրամասի նկատմամբ, լուծման մախօթին էր թվում Վարաբադը Ադրբեջանին ենթարկելու հարցը: Նման պայմաններում Բաքվին ձեռնտու էր երկկողմ ձևաչափով, առանց դաշնակիցների միջամտության, վերջնականապես լուծել տարածքային հարցը՝ ԱԳ-ին միացնելով Վարաբադը, Ջանգեղուրը և Շարուր-Նախիջևանը: Նույն իրողություններից ելնելով՝ Երևանը ձգտում էր խստիվ միայն բախումների դադարեցմանը ժամանակավոր գծի հաստատման միջոցով:

Օգոստոսի վերջին Ադրբեջանից դուրս քերվեցին անգլիական զորքերը, օգոստոսի 26-ին նրանց վերջին շարասյունը հեռացավ Բաքվից: Դրանով, ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, դաշնակիցները գրկվեցին Անդրկովկասում քաղաքական իրադրության վրա ազդելու լուրջ լծակից: Բաքուն հնարավորություն առացավ վարել ավելի ինքնուրույն քաղաքականություն՝ օգտագործելով ոչ միայն դիվանագիտական միջոցները, այլև զենքի ուժը: Ադրբեջանն ընտրեց վերջին ճանապարհը, սեպտեմբերի 4-ին ԱԳ-Հ ՁՈՒ գլխավոր շտաբի պետը Վարաբադի զենեղալ-Մահանգապետին մամակում նշում էր, քն Վարաբադի հարցի խաղաղ լուծումը թույլ էր տալիս մտածել, որ Ջանգեղուրի գավառի խաղաղ միացումը տեղի կունենար առանց զինված պայքարի, քանի որ տեղի հայությունը Նախիջևանի ջախջախումից հետո հայտնվել էր երկու կրակի արանքում: Նման իրավիճակում Հայաստանն իրենից վտանգ չէր ներկայացնում, սակայն այդ բարենպաստ դրությունը երկար չէր կարող տևել: Ուստի անհրաժեշտ էր համարվում քրդերից կազմակերպել հեծելազոր և հեռևան՝ «համալիլես» գնդերի

օրինակով⁷:

Տեղյակ լինելով ԱԳՀ նախապատրաստությունների և արդեն իսկ սկսված գործերի առաջխաղացման մասին՝ ՀՀ ԱԳՆ-ը սեպտեմբերի 28-ին ԱԳՀ ղեկավարազխտական ներկայացուցչին ուղղված հայտագրում պահանջեց դադարեցնել այդ գործողությունները՝ մատնանշելով, որ Ջանգեզուրը Հայոց Ազգային խորհրդի կառավարմանը հանձնվել էր դաշնակիցների որոշմամբ: Պատասխան հայտագրում հոկտեմբերի 4-ին Հայկերդը հայտնեց, որ Ջանգեզուրի գավառը գտնվում էր ԱՀ տարածքում, մասի ՀՀ ԱԳՆ հայտագիրը միջամտություն էր ԱԳՀ ներքին գործերին, և ԱԳՀ կառավարությունը պարտավոր չէր զեկեցնել ՀՀ կառավարությանը Աղբրեջանի առանձին մարզերի ներքին կառավարմանը վերաբերող միջոցառումների մասին⁸: Դրանով փաստորեն Աղբրեջանը անադրակի կերպով խտտովանում էր Ջանգեզուրի գրավման ուղղությամբ իր կողմից իրականացվող միջոցառումների մասին և քացանայտորեն հրաժարվում էր կատարել դաշնակիցների որոշումները: Բայց, առանալով ձեռքերի ազատություն և վառահարթում զգալով իր ուժերի վրա, ձգտում էր իր օգտին փոխել գոյություն ունեցող ստատուս-քվո:

Արդեն սեպտեմբերին սկսվեցին ԱԳՀ առաջին զինված հարձակումները Ջանգեզուրի վրա, որոնք ավարտվեցին ռազմական պարտության: ՀՀ կառավարությունը բողոք հղեց դաշնակիցներին՝ փորձելով արագացնել Շարուր-Նախիջևանում ամերիկյան զենքային-նախնազայնի նշանակումը և դաշնակիցների ներկայացուցիչների ուղարկումը Ջանգեզուր, ինչը ավելի վերահսկելի կդարձնեի ԱԳՀ քաղաքականությունը⁹: Եթե Երևանը ձգտում էր հասնել Հասկելի նշակած համաձայնագրի դրոյքների կատարմանը, որոնց թվում էր նաև դրաչքը Ջանգեզուրում առատուս-քվոյի պահպանման մասին, ապա Աղբրեջանը ձգտում էր չեղյալ հայտարարել այն՝ արդարացնելու համար իր կողմից նախապատրաստվող ռազմական գործողությունները: Այդ նպատակով Բաքում պնդում էր, թե ՀՀ-ն կանոնավոր գործ էր կենտրոնացրել Ջանգեզուրում՝ դրանով իսկ խախտելով համաձայնագիրը¹⁰:

ՀՀ-ն նաև փորձեց նասնել երկնողմ խորհրդածողովի գումարմանը՝ հուսալով նրա միջոցով ժամանակ շահել և խտտափել աննպաստ պայմաններում ռազմական բախումից¹¹: Հոկտեմբերին Տ.Թեկզադյանն առաջարկեց գումարել խորհրդածողով և լուծել վիճելի հարցերը, կամ դրանք հանձնել արքիադաժին: Սակայն Բաքում հրաժարվեց նրա օրակարգում ընդգրկվել 'Նախարառն, Ջանգեզուրի և Շարուր-Նախիջևանի հարցերը' իր համար անընդունելի համարելով վեճը դրանց շուրջ: Աղբրեջանը պատրաստ էր միայն քմնարկել 'Կարապազյանի, Նազախի և Գուլչայի (Մուսն) ասիմանները ուղղելու հարցը: Չրնգումվեց նաև Թեկզադյանի առաջարկը վիճելի շքաններում առատուս քվոյի պահպանման վերաբերյալ: Բաքում բանակցությունների մեկ այլ պարտադիր պայման էր համարում ոչ թե ժամանակավոր բաժանարար գծի, այլ մշտական ասիմանների դրոյումը¹²:

Սակայն վերջ նշված պատճառներով դաշնակիցների միջամտությամբ

յունը և համաձայնության գալու ՀՀ փորձերը չէին կարող էական արդյունքներ հանգեցնել: Նոյեմբերի 1-ին սկսվեցին լայնամասշտաբ ռազմական գործողություններ, որոնց Արցրեզանի կողմից մասնակցում էր մոտ 7000-ըզ զորք ու անկանոն ուժեր զենքալ Այի Աղա Շիխինսկու գլխավորությամբ¹⁷: Իր հերթին երևանը ամփոփապես բողոք հռեց դաշնակիցներին և Ռուսաստանի Հարավի Ջիմիվաժ ուժերի հրամանատարությանը՝ ԱԳՀ քայերը որակելով, որպես զենքի ուժով տարածքային հարցերի լուծման անբույրատրիպության մասին խաղաղ խորհրդատուների հունվարի 24-ի հրահանգների խախտումն ու խնդրելով միջնորդել հարմակունը դադարեցնելու համար: Զգուխով հասնել ռազմական գործողությունների դադարեցմանը՝ երևանը պատրաստակամություն էր հայտնում դիմել արքեպիսկոպի և մասնակցել Բաքվում հայ-ադրբեջանական խորհրդատուների աշխատանքներին: ԱԳՀ կառավարությանն ուղղված հայտագրում ՀՀ-ն ուղղակի ընդգծում էր, որ Բաքվի գործողությունները հակասում էին հայ-ադրբեջանական խորհրդատուների նպատակներին¹⁸: Ենչտեղով խորհրդատուների տապալման վտանգը՝ հայկական կողմը հույս ուներ այդ կերպ ներազդել Բաքվի վրա: Դաշնակիցները ևս ճնշում էին գործադրում Բաքվի վրա՝ դադարեցնելու համար հարմակունը և կողմերին քանակցությունների սնդանի շուրջ նաեղեցնելու համար:

Սակայն Բաքում սկզբնական շրջանում լուծմ էր, քանի որ հասել էր որոշակի մարտավարական հաջողությունների Չանգեզուրում՝ տիրա-նալով մի շարք կարևոր կետերի ու մուսննալով Գորիսին: Դաշնակիցների առջև Արցրեզանն արգարանում էր նրանով, որ Չանգեզուրում տեղի էր ունենում մուսուլմանների ջարդ¹⁹:

Ի վերջո, նոյեմբերի 13-ին դաշնակիցները միաժամանակ դիմեցին ՀՀ և ԱԳՀ կառավարություններին՝ կարևու կերպով պահանջելով դադարեցնել ռազմական գործողությունները և նախազույգացնելով, որ հարցը զենքի ուժով լուծելու նրանց փորձերը կվնասեին իրենց շահերին՝ խաղաղ խորհրդատուների աջակցում կասկածի տակ դնելով իրենց պահանջների արդարացիությունը²⁰: Իր հերթին Բաքում պատասխանեց, որ Չանգեզուրը Արցրեզանի անբաժան մասն էր, ինչն ընդունում էին նաև դաշնակիցները, ի դեմս անգլիական հրամանատարության և գեդապետ Հասկելի: Ըստ արքեբջանական կողմի, Հասկելը Նախիջևանի հարցով համաձայնագրի կետերից մեկում պահանջել էր ՀՀ կառավարությունից օգնել Արցրեզանին օրինական ճանապարհով լիկվիդացնել ապստամբական շարժումը Չանգեզուրի զավառում և դրանով առիպել Չանգեզուրի հայ բնակչությանը ենթարկվել Արցրեզանին: Մինչդեռ ՀՀ-ն ոչ միայն դա չէր արել, այլև Չանգեզուր էր ուղարկել կանոնավոր զորք՝ ապստամբներին ուժեղացնելու համար: Ուտեի ԱԳՀ կառավարությանը տախված էր եղել Դարաբադի զենքալ-մահանգապետին ռազմական օգնություն տալ՝ կարգուկանոնը վերականգնելու և անարթխառական ու բռնկիկյան տրամադրություններ ունեցող հայ ապստամբներին ճնշելու համար: ԱԳՀ կառավարությունն իր նպատակ էր հեղակում դադարեցնել Չանգեզուրում մուսուլմանների խալածանքը ու այն-

տեղ վերադարձնել 60 հազար մուսուլման զաղթականներին: Միաժամանակ հայտնվում էր, որ Նուսրով ընկ Սուլթանովին հայձնարարվել էր չձեռնարկել ռազմական գործողություններ¹⁷:

Այսպիսով, ԱԳՀ-ն մեկնաբանում էր պայմանագիրն այն տեսակետից, որ դաշնակիցները ճանաչում էին Ջանգեզուրի պատկանելությունը Ադրբեջանին, Ջանգեզուրի Ազգային խորհրդին մեղադրում էր յուշկիզմի մեջ՝ դրանով ձգտելով շահել դաշնակիցների համակրանքը: ԱԳՀ համաձայնությունը՝ չձեռնարկել ռազմական գործողություններ, պայմանավորված էր նրանով, որ սկզբնական հաջողություններից հետո ադրբեջանական զորքերը ծանր պայտաթյուն կրեցին ու հետ մղվեցին: Փաստորեն տապալվեց Ջանգեզուրը գնմքի ուժով գրավման ծրագիրը՝ Բաքվին հարկադրելով համաձայնություն տալ քանակություններին:

Նոյեմբերի 19-ին Թիֆլիսում գեղապետ Ռեայի մասնակցությամբ խորհրդակցություն սկսվեց վարչապետներ Ուստրբեկովի և Նուսրիյանի միջև¹⁸: Ուստրբեկովն առաջարկեց Ջանգեզուրի խնդրի հետ մեկտեղ քննարկել նաև Ջանգիթասարի և այլ շրջանների հարցը՝ գտնելով, որ պետք էր քննարկել ընդհանուր դրույթներ՝ առանց անդրադառնալու կոնկրետ դեպքերի: Նշելով, որ Կարսի մարզի երեք գավառ չէին ճանաչում ՀՀ-ն, իսկ Ջանգեզուրի գավառը՝ ԱԳՀ-ն, ԱԳՀ վարչապետը գտնում էր, որ կողմերը պետք է իրար օգնեին նման դեպքերում՝ ղրդելով քննչությանը ընդունել մյուս կողմի իշխանությունը: Ի պատասխան, Նուսրիյանը մերժեց միևնույն հարթության վրա դնել Ջանգեզուրը և Ջանգիթասարը՝ նշելով, որ երկրի ներսում հեղաճեմները կարելի էր դադարեցնել խաղաղ ռազմական միջամտությամբ, ինչպես օրինակ, դա արեց ԱԳՀ-ն Գյանջայի շրջանում: Մինչդեռ Ջանգեզուրը խոշոր գավառ էր, որը նրբեք չէր գտնվել ԱԳՀ կազմում:

Ուստրբեկովը կրկնեց այն հայտնի դրույթը, որ ԱԳՀ կառավարությունը Ջանգեզուրը համարում էր ԱԳՀ մաս ու նույնիսկ ընդգծեց, որ Ադրբեջանը կարող էր նույն կերպ պահանջել Կարսի մարզի մուսուլմանական հատվածներն ու Երևանի գավառը: Սակայն Նուսրիյանը մերժեց նման ձևակերպումը՝ շեշտելով, որ չէր կարելի կառավարության սովորական հայտարարության հիման վրա համարել, որ այս կամ այն տարածքը պատկանում էր իրեն: ՀՀ վարչապետը հայկական պահանջները հիմնավորեց դաշնակիցների ընդունած որոշումներով, որոնցով Ջանգեզուրը պետք է գտնվեր ՀՀ հսկողության ներքո: Չեզոքացնելու համար դաշնակիցների գործունը՝ Ուստրբեկովը հայտարարեց, որ Ղարաբաղին ու Ջանգեզուրին վերաբերող նրանց որոշումը կայանում էր նրանում, որ Սուլթանովը նշանակվել էր այդ շրջանի գեներալ-մահանգապետ, ինչը սպացուցում էր դաշնակիցների կողմից այդ տարածքի մկառնմամբ ԱԳՀ իշխանության ճանաչումը¹⁹:

Սակայն գեղապետ Ռեան պնդությանեց ՀՀ դիրքորոշումը Ջանգեզուրի հարցում, և Ջանգեզուրի կարգավիճակի հարցում ստատուս քվոն փոխելու Բաքվի դիվանագիտական փորձերը տապալվեցին. նոյեմբերի

20-ի նիստում Ռասթրեկովը հայտարարեց, որ դեմ չէր, որ Զանգեզուրի նկատմամբ վերահսկողությունը տրվեր ՀՀ-ին: Բայց նրա ժամանանակ նա պահանջեց ՀՀ ուժերի դուրսերում գավառից, քնակչության զինաթափում և ուղիների քայքայում, ինչը կատարվեց քարեմպատ միջավայր Զանգեզուրի հարցը հետազայում լուծելու համար: Խառնիչանը, համաձայնելով, որ կողմերի գործերը դուրս քննվեին այն դեպքեր, որոնք նրանք գրառեցնում էին երկու շաբաթ առաջ, համաձայն չէր քնակչության զինաթափմանը այն պատճառաբանությամբ, որ Զանգեզուրի հայտությունը գտնվում էր քչնամի շրջապատում: Ընդգծելով Զանգեզուրի քնակչության գրգռված տրամադրությունները՝ Խառնիչանը վաղաժամ էր համարում մահ գաղթականների վերադարձը²⁰:

Խորհրդակցության նոյեմբերի 21-ի նիստում կողմերը գերազանց Ռեալի արթնորոտին ներկայացրեցին իրենց առաջարկությունները: Աղբյուրան նա առաջարկում էր՝ 1. ՀՀ-ն և ԱՂՀ-ն չպետք է ռազմական ուժ կիրառեին՝ ենթարկելու համար այն տարածքները, որոնց քնակչությունը տվյալ պահին չէր ճանաչում այդ կառավարությունների իշխանությունը; 2. կողմերը պարզավորվում էին թուրք վիճակի հարցերը լուծել խաղաղ համաձայնության միջոցով; 3. ԱՂՀ կառավարությունը հետ էր կանչում Զանգեզուրի շրջան Ղարաբաղի զենքայ-մահանգապետի տրամադրության տակ ուղարկված ուժերը; ՀՀ կառավարությունը հետ էր կանչում Զանգեզուրի գափառից իր զորամասերը, սպաներին, հրահանգիչներին և նպատում տեղի հայ քնակչությունից հրեռանում, զեղացիներին և հատուկ ռազմական նշանակություն ունեցող այլ զենքի առգրավմանը, ինչպես նաև միջոցներ էր ձեռնարկում քանդելու համար թուրք ամրություններն այդ շրջանում; 4. կողմերը միջոցներ էին ձևառ առնում Զանգեզուրից տանող ճանապարհների քայքայում ուղղությամբ և նպատում քնակչության ազատ տեղաշարժին; 5. Զանգեզուրի գաղթականներին հնարավորություն էր տրվում վերադառնալ; 6. կողմերը վիճակի թուրք հարցերը համձնում էին Բաքվում կայանալիք երկկողմ խորհրդատուովին: Փաստորեն, Աղբյուրանը ձգտում էր ղեկավարող տակն միջոցներով հասնել նրան, ինչին չկարողացավ հասնել զենքի ուժով՝ Զանգեզուրի զինաթափմանը և այնտեղ ՀՀ ներկայության զարգացմանը՝ փոխարենն ընդամենը համաձայնելով գավառի սահմաններից հետ կանչել իր գործերը, որոնք առանց այդ էլ պարտված ու հետ էին ձգվել: Գավառի զինաթափման հետ մեկտեղ գաղթականների վերադարձն անխուսափելիորեն կվտխել ուժերի հարաբերակցությունը երկրամասում: Պահանջելով չփորձել զենքի ուժով ենթարկել այն տարածքները, որոնց քնակչությունը չէր ճանաչում տվյալ կառավարության իշխանությունը՝ Բաքուն նկատի ուներ Շարուր-Նախիջևանը և Երևանի գավառի մուսուլմանաբնակ տարածքները՝ դրանով ձգտելով քայքայել ՀՀ կողմից այդ շրջանների նկատմամբ իր իշխանության վերականգնման փորձերը:

Իր հերթին ՀՀ-ն առաջարկում էր՝ 1. Հայաստանը հետ էր կանչում ռազմական գործողությունների ժամանակ Զանգեզուր ուղարկված զորքը և հրեռանին; 2. կողմերը նպատում էին Զանգեզուրից տանող ճանապարհ-

ների բացմանը՝ դրան տնտեսական նպատակներով օգտագործման համար՝ Զանգեզուրի Ազգային խորհրդի համաձայնությամբ: 3. ԱՂՀ-ն Զանգեզուրի ասիմաններից հեռ էր կանչում զորքերը ու այլևս չէր փորձելու զենքի ուժով գրավելու գավառը: 4. Ղարաբաղում ԱՂՀ-ն պարտավորվում էր չպահել և չտեղաշարժել զորքեր, համաձայն օգտատուի 22-ի համաձայնագրի կետերի²¹:

Նոյեմբերի 23-ին Յիֆլիսում երկու երկրների վարչապետների միջև տողրագրվեց համաձայնագիր, որով կողմերը պարտավորվում էին՝ դադարեցնել բախումները ու այլևս չդիմել զենքի ուժի, իրական միջոցներ ձեռնարկել Զանգեզուր տանող ճանապարհների բացման, նրանցով խաղաղ տեղաշարժման համար, վիճելի բոլոր հարցերը, այդ թվում նաև ասիմանային հարցերը լուծել խաղաղ համաձայնության միջոցով, մինչև հաջորդ կետով նախատեսված խորհրդատուով: կողմից որոշումների ընդունումը: Խաղաղ համաձայնության անհնարինության դեպքում կողմերը պարտավորվում էին ընտրել երրորդ կողմ, որը իսկապես կզարկեր դատավոր և որի որոշումները պարտադիր կլինեին նրանց համար: ՀՀ և ԱՂՀ կառավարությունները անհապաղ պատվիրակություններ էին նշանակելու Բաքվում նոյեմբերի 26-ին կայանալիք երկկողմ խորհրդատուական ժամանակցու համար, որը պետք է քննարկեր վիճելի բոլոր հարցերը²²:

Համաձայնագիրն իրենից ներկայացնում էր անցումային մի փաստաթուղթ, որը, ամրագրելով վիճելի բոլոր հարցերը բացառապես խաղաղ ճանապարհով լուծման սկզբունքը, փաստորեն դրանով իսկ պահպանում էր ստատուս-քեյոն՝ պարտված Աղբյուցահին թույլ չտալով կրկին անգամ փորձել գրավել Զանգեզուրը, բայց նաև թույլ չտալով Հայաստանին զինված ճանապարհով վերականգնել իր իշխանությունը Ծարուր-Նախիջևանում:

Զանգեզուրի գրավման փորձի ծախսողունը ծանր անդրադարձավ Բարձի հեղինակության վրա: Երևանը մի կողմից ավելի ամրապնդեց իր իշխանությունը Զանգեզուրում և ձեռքերի ազատության ձեռք բերելով՝ ձեռնառնելու եղավ գավառի ընդուն տարրերի վերջնական փոսրմանը: Զանգեզուրի լեռնային մասի երկու մուսուլմանական անկլավներում՝ Օխչիի և Գեղվա ձորերում ակտիվ գործունեություն էին ծավալել բաբր և աղբյուցահական ազաները Երիֆ բնյի գլխավորությամբ՝ կատարելով մոբիլիզացիա և պաշտոնապես հայտարարելով, որ այդ շրջանները ԱՂՀ անբաժան մասերն են: Այնուհետև նրանք փակեցին Ղափահից Գողթան տանող ճանապարհները, ինչպես և ապառնալիք տեղեցեցին տեղի իսլամական համայնակին: ԱՂՀ կանոնավոր զորքերի հարձակումը հաջողությամբ հեռ նդելուց հետո հայկական ուժերը նոյեմբերի 20-ին հարձակում գործեցին ու մինչև դեկտեմբերի 8-ը գրավեցին Օխչիի և Գեղվա ձորերի շրջք 40 մուսուլմանական գյուղերը: Դրանով Զանգեզուրի լեռնային հատվածում վերջնականապես ամրապնդվեց ՀՀ իշխանությունը²³: Հայկական ուժերը նաև հաջողությամբ հեռ նդեցին Նախիջևանի կողմից Հայլի բնյի գրոհները Դադարազյազի վրա, որոնց նպատակն էր՝ գրավել Դադարազյազն ու Մելիճի լեռանցքը և

կտրել Ձանգեզուրը ՀՀ-ից, ու անցնելով հակազդրոհի՝ ավարտեցին զավանդի տազմավարական բոլոր կարևոր կետերի գրավումը²⁴ :

Աղբրեջանն ամփոփապես բողոք հղեց ՀՀ-ին, սակայն նա արդեն ի վիճակի չէր ամփոփապես վերոկեսել ռազմական գործողություններ ու տոխաված էր բավարարվել բողոքի հայտագրերով: Դաշնակիցներին ուղղված բողոքներում Բաքում նշում էր, որ հայերը օգտվում էին նրանից, որ ԱԳՀ-ն նոյեմբերի 23-ի համաձայնագրով գորք չունեի Ձանգեզուրում և կոտորում տեղի մուսուլմաններին: Պահանջվում էր անբրիկյան աչաքներ թողարկել այնտեղ՝ հայկական ավազակախմբերը զինաթափելու համար²⁵:

Դաշնակիցներն իրենց հերթին փորձեցին մեջազգե իրադրության վրա և ՀՀ-ից պահանջեցին հետ կանչել Ձանգեզուրից իր ուժերը՝ թույլ չտալու համար վերահաս սրտնը: Գնդապետ Հասկեղը հայկական կողմին առաջարկեց, որ Ձանգեզուրը մտնել ՀՀ, իսկ Նախիջևանը՝ ԱԳՀ կազմի մեջ: Սակայն երևանը կատեգորիկ նշեց, որ ամենաբնորոշների որոշումն այդ պահին և Հայաստանի կողմից հնարավոր միակ զիջումն այն էր, որ Ձանգեզուրը կառավարվեր Հայոց Ազգային խորհրդի, իսկ Շարուր-Նախիջևանը՝ ամերիկյան զենքադաշնակապետի կողմից: Բաժանաբար զիծ կարող էր լինել միայն Ջաբուրի զիծը, իսկ Դարաբաղի հարցում ԱԳՀ-ն պետք է անխտիր կատարեր օգոստոսի 22-ի համաձայնագրի կետերը²⁶:

Նման պայմաններում դեկտեմբերի 14-ին Բաքվում գումարվեց հայ-աղբրեջանական խորհրդատուները²⁷ : Դեկտեմբերի 15-ի մասնավոր նիստում հոկտեմբերին արդեն իսկ որոշված օրակարգին ԱԳՀ պատվիրակությունն առաջարկեց ավելացնել դառախրավական հարցերը, ինչպես և կրկին պնդեց տարածքային հարցի առաջնահերթ և վերջնական լուծման վրա²⁸ : Իր հերթին հայկական կողմը նշում էր, որ կողմերի հակադիր դիրքորոշումները բռն չէին տա վերջնական լուծում տալ տարածքային հարցին, ռատի հարկավոր էր մախառաջ լուծել երկկողմ ֆինանսատնտեսական ու գաղթականների հարցերը, ինչը հոգեբանական լավ մթնոլորտ կծնավորեր քնակչության շրջանում՝ նպաստելով վերջնական առհմանազատմանը:

Աղբրեջանական կողմը կրկին բարձրացրեց համադաշնության առեղծման հարցը, որպես տարածքային հարցի լուծման և անվտանգության վերաջման կարևոր նախապայայման: Դա կրկին իսնդիպեց ՀՀ պատվիրակության դիմադրությանը, որն ընդգծեց, որ դա Անդրկովկասի բոլոր հանրապետություններին վերաբերող հարց էր, ռատի պետք է քննարկվեր Անդրկովկասի խորհրդատուներում²⁹ : Ի վերջո որոշվեց այդ հարցը հետաձգել մյուս նիստին, ըստ որում երկուստեք նշվեց դրական վերաբերմունքը համադաշնության զաղափարին:

Դեկտեմբերի 17-ի մասնավոր նիստում կողմերը, հայկական կողմի նշած վերոհիշյալ պատճառներով ընդունելով համադաշնության հարցի տվյալ պահին քննարկման անպատակահարձար լինելը, որոշեցին բավարարվել նախադաշնությանը համադաշնության ստեղծման ցամախիտության մասին և այդ հարցը հանձնել Անդրկովկասի խորհրդատուներին³⁰ :

Սակայն մյուս նիստում ԱԳՀ կողմը կրկին բարձրացրեց համա-

դաշնության հարցը տարածքային հարցի լուծման համատեքստում՝ զրանով իսկ ցույց տալով, որ մտադիր չէր քննարկել օրակարգում առկա նրկելոզն բազմաբնույթ հարցերը: ՀՀ պատվիրակությանը շնաստեղծ արձանագրել այդ փաստը՝ առաջարկելով ժամանակավորապես դադարեցնել խորհրդատուական աշխատանքները, որպեսզի լիազորություններ տաճար համադաշնության հարցը քննարկելու համար: Կրկին քանակված սկսվեց մանր և խոշոր հարցերի լուծման առաջնահերթության մասին, և կողմնորոշողում ընդունեցին խորհրդատուական թիֆլիս տեղափոխելու մասին¹:

Այսպիսով, խորհրդատուական տապալվեց՝ շնաստեղծ գոնե որևէ միջակա արդյունքի: Այն ընդամենը միջոց էր կողմերի համար՝ ժամանակ չահելու և վճռական գոտեմարտի մախսապատրաստվելու համար: Դրա վերաբերյալ էին խորհրդատուական նախօրեին, նրա ընթացքում, նրանից ենտո մանցվելու: Դարսպալայի, Գողթանի և հարակից շրջաններում տեղի ունեցող ռազմական գործողությունները, որոնք ուղեկցվում էին քնակչության գարդելով ու տեղափոխության: Դեռ չէր ավարտվել խորհրդատուական, նրբ ղեկավարների կեսերին թուրք-աղբյուրանական զանգվածը կանոնավոր գործառնների մասնակցությանը հալվել և Էդիֆ թեյերի գլխավորությանը ուղեկցությանը Հայկական Գողթանը՝ կոտորելով քնակչության մեծ մասին և գերեվարելով կանանց: Երևանը բողոքեց ԱԳՀ կառավարությանը և դաշնակիցներին, որին ի պատասխան, Բաքուն հայտնեց, որ տեղեկություն չունեց այդ մասին և եթե այդ տվյալները հաստատվեին, մեղավորները կատարվեին: Մեկ այլ հայտարարագրում, արդեն ի վիճակի չիմելով ենթել կատարված զարդը, Բաքուն հայտնում էր, որ Ազոլիսը գրավել էին ցրտահար և սովահար մուսուլման փախտակցանները մանցվելու, Երևանի, Էդմեաթին և Մարմալի գավառներից, որոնք ենթարկվելով ՀՀ կանոնավոր գողթների հալածանքներին, փախել էին Նախիջևան: Բաքուն նշում էր, որ միջոցներ էր ձեռնարկում բաշ շտաբ հայկական գյուղի քնակչությունը մուսուլման գողթականներով: Իր հերթին ԱԳՀ ղեկավարական մեղկայացուցիչը հարդողում էր, որ հայերը Նեղրին Ազոլիսից ենտացել էին վերին Ազոլիս, և զոներ չկային: Գողթանի հարցում ԱԳՀ քաղաքականությունը ետակ ցույց տվեց, որ մեյմիսակ անվերապահ հնազանդություն հայտնեց ամենևին չէր կարող երաշխիք համեղիսանալ հայության կյանքի և գալթի սպառնալուքային համար²:

Իրենց հերթին մանցվելու հայկական ուժերը հունվարի 19-ին լայնածավալ հարձակման անցան մանցվելու արևելք՝ Հազաբու գետի շղղությանը՝ նվաճելով ու տեղահան անելով շուրջ քսան գյուղ: Ի պատասխան Բաքվի բողոքներին, Երևանը, որդեգրելով իր հակառակորդի վարքագիծը, պատասխանում էր, որ տեղեկություն չունեց այդ մասին և զրա հաստատման ղեպում պատժելու էր մեղավորներին³:

Այդ բոլոր ռազմական գործողությունները նպատակ էին հետապնդում սպառնալի առավել հարմար ռազմավարական դիրքեր գալթ մարտերում մանցվելու և Կարաբաղի համար:

Ամփոփելով՝ պետք է նշենք, որ Աղբյուրանը չկարողացավ ավար-

տին հասցնել էր իշխանությունից դուրս գանձող միակ զանաթի՝ Ջանգեզուրի նվաճումը: Դրա էիմմակամ պատճառներից էր Շարուր-Նախիջևանի, Բեյլոր Վեդիի, Լեմբորանի, Մուղանի և Ղարաբաղի հաջողությունների փոխ վրա սևիական ուժերի գերազմահատումը, որը բերեց իսկական ռազմական աղետի Գորիսի մատույցներում:

DAVID KNYAZIAN

ACTIVISATION OF THE POLICY OF AZERBAIJAN ON THE ISSUE OF ZANGEZUR IN THE SECOND HALF OF 1919

In the result of the revolts in the regions of Beyuq Vedi and Sharour-Nakhichevan during the summer of 1919 Armenia lost control over a vast territory from Ghamarlu to Ordubad. Meantime Azerbaijani Government signed an agreement with the Karabagh National Council, thus spreading its power to the borders of Zangezur district. In such suspicious political conditions Baku resumed the attempts to seize besieged Zangezur by means of force. In November Azerbaijani regular forces attacked the district, but they failed.

Owing to the efforts of the Allies in November 23 the Prime-Ministers of Armenia and Azerbaijan signed an agreement on the cessation of clashes and peaceful resolution of the disputes.

In the conclusion we should state, that one of the main reasons of the failure to conquer Zangezur was the overestimation of its military resources by the Azerbaijani Democratic Republic.

ԱՆՈՒՑԱԳՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Վերջնական»-ը գրում էր, որ Ղարաբաղի հայերն իրենք ետևացան, որ չլին կարող հանգիստ աշխատանքային կյանք վարել, ստանց ԱԳՀ ներ քարտարական և տնտեսական կտտի: Նախիջևանց, Շարուր-Նախալազյազ և Օրդուբադի իրենց սեփական ուժերով ազատվել էին օտար իշխանությունց քակի ենթախայությունից և մանավել էլն ԱԳՀ իշխանությունց: Թեթեց կարակացում էր, որ Ուսարքելյովի կասապությունց չլին միջոցներով և մեծ քարացական տակտի չուրիից կաստայեց իր պարտազուրկանմից երկնի սարսեղային անբարեկամության ազանելման գործում: Մեկ այլ հոդվածում եզվում էր, որ Շարուր-Նախիջևանի գրավումով Ջանգեզուրը դառնում էր պայարված քեր: Տես՝ Դուրս «Վերջնական», #182, 1919թ. օգոստոսի 28 (ՀԱԱ, ֆ.278, Կ 14.44):
2. ՀԱԱ, ֆ.278, գ.4, ք.5: Հուլիսացում պարտաստակամություն էր հայտնվում սպանել, փնչկ հարցի իտարալ քումնց:
3. Թեթեց կրում էր, որ Ջանգեզուրի հայերն ասայությունը պետք է հասկանային, որ իրենց ժողովրդի գլուխայան պահպանման համար անհրաժեշտ էր համահայություն գալ: Շտր քերի, նախեց կանային այլ աղնով, երբ հանգեղին ԱԳՀ կասապությունց հանդերձողականության և դեմկրատիային հաշտարմություն մեք: Տես՝ Դուրս «Վերջնական», #182, 1919թ. օգոստոսի 28 (ՀԱԱ, ֆ.278, Կ 14.44) և ՀԱԱ, ֆ.200, գ.50, ք.385:
4. Տ.Բեկզալյանց կրում է, որ Մեղիք Արամելն այդ ամեն անկեծբերն էր ասում: Իր ենթին ՀՀ դիվանագիտական մերկայացուցիչ աստարյիկ էր ասարանային սահմանագրումն հարց թողնել իտարալության խորհրդատուիին, քակի որ այլ հարցի չուրը ներառվոր չէր համահայություն գալ, ինչև իր ենթին քարտացում էր վրա հարցերի կարգադրումը: Նույն օրը վարչապետնուսարքելայի ներ հանցված ժամանակ այր-

ընթացումն իրենց կրկին քննչոնց modus vivendi-ի հաստատումն անդամներստարակ: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, ք. 1, գ.352, ք.1-2:

5. Տախտակի Ռեկազայանի հարստի էր, որ ԱԴՀ կառավարությունը, բնակչությանը իր քն վերջին կողմից սպմտ ստացարկի modus vivendi-ի հաստատումն մտնի, համաձայն էր իտերիորայության գոմարմանը: Իր համալուծ ստիպել Ռեկազայանի կողմ է, որ իտերիորայության մարտնետնող կնիքը Արսամով էր բայց ինքը դրան չտնից հաստի կրամակարյուն, համեմ իտերիորայության գոմարման: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, ք. 1, գ.352, ք.3:
6. 1919թ. սեպտեմբերի 22-ի 5, Ռեկազայանը գրում էր ՀՀ ԱԴՀ-ին, որ Արցախումը կառուցատնոմ էր բոնաբազիկ համազարդը և նրա վարչով Քուլիայի վերջով կառվել Պարսխաստանի, իսկ Եսքեր-Նախիջևան-Սարմարյի վարով կառվել Տրայքիայի նա: Եղվում էր, որ ԱԴՀ-ի սովեզիզի էր Նախիջևան, Եսքերի և Քիլոսը Վնիցի հայտարարաննից և ճնմ սնարարմանից մերկայացուցիչների բայցագուստարակնից ու իր բարարականության մեջ սվեցի սանարմակ դարնի: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.135:
7. ՀԱԱ, ֆ.200, ք. 1, գ.271, ք.47-53:
8. ՀԱԱ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.144, 149, 158:
9. ՀԱԱ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.143, 160:
10. ՀԱԱ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.207: Հոկտեմբերի 26-ին ՀՀ վարչակազմը գնդակտ Ռեալին սորված Յամանումն հեղտով էր ՀՀ կամեակեր գրքերի սովարարուն հանգնարի գալտում և կրում, որ Բարքի ճարարանցմերս ընդամենը պարտվակ էին՝ մերկուտ համար ԱԴՀ կառավարության և վերապետ Հասկիի մյոն կնքված համաձայնագրի: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.182: Պնար է միկ, որ պայմակիցները կառնվարիի գառնորքիին Բարքի ճեռնարի ճնուլ մեռնվարի վրա հարմակումը: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.188:
11. Ուրբն, Հայ իտրիտնակումի մը կնքատակնից, հասար 7, Թիտում, 1982 ք., էջ 245-246:
12. ՀԱԱ, ֆ.200, ք. 1, գ.352, ք.3, 7: Արցախանիքն Ռեկազայանը, համոմ բախամենից դարարնիման, գանկաի էր համարում իտերիորայության գառնարուն: ՀՀ ԱԴՀ-ց իր կողմերիցի 7-ի հայտարարում ստացարկում էր իտերիորայությանի օրակարմուն ընդարկի ճամեակակեր բամամարար գնմ սանամեդ, վարչակամենի, ստեղատակ և կնքարարային կանվենցիակների ստարարման և այլ հարքեր:
13. ՀԱԱ, ֆ.276, ք. 1, գ.193, ք.172-176, գ.50, ք.212: Տանգնարի դն համվել էր կնք տեռնակ գոմը (6000 զնկեր), կնքն հնձյակ գոմը (800 հնձյակ), որ քնի կրամ և չքոտ հարքեր: ԱԴՀ դիվանագրատակն մերկայացուցիչը հեղտում էր ԱԴՀ կամեակեր գրքերի մասնետերարունց հարմեմանց՝ այլ վերազնուլ չքոտկան անարարաններին: Հարձակմանը մարտրեց նարով ընկ Սարսամովի կուչ Տանգնարի հայտարանը՝ վարից արկամախեղեղենիին ու վերջ տալ անկրամեարարուն: Հակարակ դեղտում նա կրում էր, որ բավարար ոմ ոմեր սովեցուտ համար կրամց մամայել ԱԴՀ իտրամեարարուն: Սարսամովի օրկմակ էր չեղում Լեռնարանց, Մուրանց և Ղարաբաղը, որեր ստանց ոմի կրամանն մամայել էին ԱԴՀ իտրամեարարունց: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.386:
14. ՀԱԱ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.196, 207, 209-210, 217, 224-225, 235:
15. ՀԱԱ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.218, 221, 225: Իսկ իրենք՝ դարանիցիցը գոմում էին, որ Արցախանի հարմակումը պայմանակրված էր Բարքի կնքարով, որ ինիցիին հարմակման դեղտում Հայտարանը, իրեն նրա դարմակից, կնքարակիցը ԱԴՀ վրա մեռնվարից և Ղարաբաղի վարով:
16. ՀԱԱ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.250-251: Երևանը վերազնուլմարով ընդամենը դարմակիցների մամ հակարար վերարքնումը հարմակիլուի և պարարակվուի հանրուլ՝ պարտաստանելով, որ ՀՀ կառավարարունը վարարք օրարարցել էր դարմակիցներին ԱԴՀ հարմարարարատարարունների մալին ու պամանել ժրոցներ ճնար սանկ ԱԴՀ հարմակումը դարմակիցներս համար՝ Գնարով, որ հակարակ դեղտում ստիպված էր անցնի ինքնարարարարունց: Տես՝ ՀԱԱ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.252-253:
17. ՀԱԱ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.266: Իսկ ՀՀ կառավարարունը վերազնուտ Ռեալին սորված համարում կրում էր, որ իրավանոմ Հասկից ԱԴՀ կառավարարունն հնու իր վերջին համարմայնարուն հաստատել էր Տանգնարի կառավարման ճանկին կարգը՝ այլ բարմեր Հայոց Ազգային իտրիտի ճեղտում: Հեղտված էր գալտում ՀՀ կամեակեր գրքերի սո-

կառույցում և ընդգծում, որ համեմատում լիային ԱՊՀ ղեկ ուղղված ապամոնոպոլիզացիոնների, ըստի որ նրա խիստաբարձր կրկն չէ սարսափի համեմատի վրա: Տես՝ ՀԱՄ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.268:

18. Գնդապետ Ռեան կողմից կալ սեղծ գնալ օրոգիցումների ու կրամարվել պրոպրիեթարների՝ թրոքթիայի ու Կամանյուկան բանակի միջամտությանը դիմելու: Եւս մասնամանակ կարգադր Արցիպետում ամենուր գրեմու բոլոր գործակալների պատմելու:
19. ՀԱՄ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.309-311: Մակայն ԱՊՀ վերջուրում յաներ բազմաթիվ խնդիրներ կան ներք, օգտուտի 22-ի համաձայնագրից հետո սահմանում էլ այն սարսիք, որը ժամանակագրապես անցնում էր ԱՊՀ կառավարման մեջը, ի դեմս հանակարգիտ Մուրամովի: Այլ սարսիքը ներառում էր միայն Պանկիեի, Եռչիի և Կարյազիի գազաների հարցերակ՝ լուսային ճաները՝ միասնական բազաներով հանգեղողի գազաներ:
20. ՀԱՄ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.311-313:
21. ՀԱՄ, ֆ.200, ք. 1, գ.271, ք.54: ՀՀ-ի ներկայացրելու ենուկալ ստարիպրոմները ԱՊՀ առաջադրություններին: Ելելով, որ ԱՊՀ և թրոքթիայի գործադրներից նրանցումս վերջապետում, համեմատաբար և այլոր ընկերումներ էին տեղի ունենում, նախկան կարծիքը ընդդեմ էր, որ կվարձեր խաղաղ ուղեով միասնակցին կարգուկանող, իսկ ծայրանդ ղեկարգում՝ կանխելու: Ենդրվում էր, որ ԱՊՀ պահակների 1-ին ղեկում բարձրագույն հարկը ՀՀ նկարծիք գրեմ էր: Մերթում էր հանգեղողի ենթակառուցումը՝ Կարյազի գնեմալ-նախանգապետի՝ նրան բնեղով օգտուտի 22-ի համաձայնագրից: Անհար և ամենաառնախարձար էր համարվում պահանջել հանգեղողի բնակարանային զինարարվելու, ըստի որ չկար շրջակա մուտայնների լուսանկան նրաչելը: Անցնողների էր համարվում մաս զանաատակների (կրամարվել այն պատմաառարարարար, որ նրանք գարթով էին ոչ թե զնդրին գրեմում հանգեղողաբար շրջանում, այլ սեղծ ըստ նկ սարձ առաջ, և, ըստի այդ, կողմերի միջև բարձր հարաբերություններ էր պահանջվում գարթակամների վերաբարձր կարող էր ներ պրոմանտիության պատման դրամայ: Մյուս կողմից նախկան կարծիքը մտած էր, որ գարթակամների (կրամարձի) պարթղանի տակ Արցիպետի մուտայն էր գրեք մուգնի համեմատ: Զնեվում գործողություններից ենու ՀՀ-ի անցնողների էր համարում խորհրդարանի գազաներով հարձակ՝ պահանջելով ընդունել յեղոր վայր:
22. ՀԱՄ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.318: Հանձնախմբի ստրադրումը ենու ԱՊՀ կառավարությանը պայտմանկան հարաբերություն սարսիքը հանգեղողի ղեկարձ մասին, ըստ որի վերջին ենկ տարում բոլորվելուս սրամարդնան նախկան ախազակախմբից հանգեղողաբար անցնողառ հարմակնում էին մուտայնանկան գյուղիցի գյու, իսկ խաղաղ միջոցներով կարգուկանում հաստատելու ԱՊՀ խիստաբարձրների փորձելը չէին հարողվում: Այնուհետև ՀՀ կառավարությանը կանխավոր գրեքեր ուղարկել հանգեղողաբար, ինչը ստիպել ԱՊՀ կառավարությանն իր ենքիմ փորք գրամաա աղարկել Կարյազի գնեմալ-նախանգապետի սրամարդության տակ՝ կարգուկանող (կրամանգեղող, մուտայններից հարմակամներից պարթղաներ և ախազակախմբից ենչուլ համար: Եր առաջադրարման ընթացումս այդ գրամաազը դիմարդության հանգեղողի Տող գյուղի մուս և մերթմից նրա պահանջը՝ թույլ տալ անցնել Գրեքի: Խրզվակար և Խնամայն գյուղիցի մուս մարտիկում ԱՊՀ գրեքելը կողմին 15 պախվան և մրարվող նախկան կողմին 70 պախվանի դիմալ: Հնդրվում էին տեղեկությունները բազմաթիվ գտելով ուղեկցվող անցնողառ սրամաների մարտիկի մասին: Տես՝ ՀԱՄ, ֆ.200, ք.331: ՀՀ պարթմանկան հարաբերությունը նուս՝ գ.50, ք.338:
23. ՀԱՄ, ֆ.200, ք. 1, գ.475, ք.52-54: Օլային 5 մուտայնանկան գյուղերից ազաակնց միայն 20 ենու, իսկ մի ըստը ընտանը ազաակնցին հաչելը: Դեկտեմբերի սկզբին Գրեքի կրամանաառարարան էրակելիցում ղեկարձիմ կրամանգեղող անցնել հանգեղող, կարգուկանողի հանգեղողի գրեքից, օգնել Կարյազակալին նուս մեկ հարմակունները ու մրարող մեմարվել Եռչիի, Եսիխյանի և Կարյազիի գազանի կողմից հանգեղողի պարթղանությանը կարգուկանելու համար: Կրաման ունենալով ԱՊՀ-ի ենու համաձայնագրի կնքումը՝ կրամանգեղող էր ձեռարկել բազաապես պարթղանկան մրարատներ, ինչպես նաև թույլ տալ ընտրություններ ոչ նուս բնակարան մրարումս: Տես՝ ՀԱՄ, ֆ.200, ք. 1, գ.50, ք.348:

24. ՀԱՄ, ֆ.206, Կ. 1, Գ.50, ք.351-354, 379, R.Hovannisian, Republic of Armenia, University of California Press 1982, էջ 225-226:
25. Լուսո, 493, 1919թ. դեկտեմբերի 3: «Դեկտեմբերի 3-ի հայտարարության մեջ Բաղամ բռնած էր Ֆանգեղարում և Դարբասլազարում մտադեմ գյուղերի ոչնչացում և բարերի (Դարբասլազարում 300 սրբանաբու սպանություն և 30 կանանց զեղում) կառավարչախմբ: Ի պատասխան այդ բարերի, Երևանը հայտարարեց, որ Երեմյանի կեանքը կաշիքի վրայ հարձակվելու Դարբասլազարի վրա, ինչը արդեն Ֆանգեղարի զորքերին քաշելու նկատմամբ հարձակում էր նշանակում: Այսպես, որի ընթացքում խաբար մտադեմ բնակչությանը վնաս չէր հասցվել: Կշտում էր նաև, որ բարերի վրա վայրի ԱԳ մայրաքաղաքում Բախարովի կողմից մտադեմական գյուղերը Ֆանգեղարի գավառում: Իսկ դեկտեմբերի 12-ի հայտարարությունում Երևանը հերքում էր հայկական զորքերի անպաշտպան Ֆանգեղարում ու զեղում, որ տվյալներ չկային Ֆանգեղարում դեկտեմբերի 23-ից նույն հայերի սրբանաբու զորքերի կողմից: Տես՝ Տես՝ Տես՝ ՀԱՄ, ֆ.200, Գ.50, ք.345, 356, 428:
- Այսպես, զինված զորքերի մասնակցությունը՝ Բաղամ արդեն հերքում էր հարձակումները Ֆանգեղարի մասում և վերահաստատում էր համար մերթն գյուղերի մայրաքաղաքում հրահանգով Ֆանգեղարի բնակչությանը հույսելու ԱԳ-ը քաղաքայինը՝ ստացելով 44 զորքը, որը դա զնախույժ, որպես մայրերի 23-ի համաձայնագրի խախտում: Տես՝ ՀԱՄ, ֆ.200, Գ.50, ք.360:
26. ՀԱՄ, ֆ.206, Կ. 1, Գ.50, ք.370-371, ք.374, 377, 402, 404: Պատասխան հայտարարության մեջ Ալեքսանդրյանը, ներքինը 44 ուժերի մեղավորությունը Ֆանգեղարում, չեղում էր, որ բարերից լուր էին իրենց հարձակումների մասին, բայց վայրատում քարձակում, որ այդ հարձակումները նույն էին մղում: Մայրամուկի նկատմամբ մշտն հարձակումները հայերի պատասխան էին միայնակ և Դարբասլազարի վրա բարձրների հարձակումը:
27. ՀԱՄ, ֆ.200, Կ. 1, Գ.365, ք.28-32:
28. ՀԱՄ, ֆ.200, Կ. 1, Գ.365, ք.33-38: Ըստ ԱԳ-ի պատվիրակ Մ.Կ.Կարյանի, ժամանակավոր քառասունգր զորք հաստատում էին չէր տա, քանի որ մայրերի 23-ի համաձայնագրով հաստատվել էր ստատու չէր:
29. 44 պատվիրակությունը արժանանալու միայնակ քննարկել այլ հարցեր՝ զննվելով, որ այդ հարցը լավագույն բարը էր և պետք է նախ քննարկվել եղևու համարակազմությունների խորհրդարաններում, ինչպես նաև մշտն այդ հարցին անդրադառնալու լավագույնությունների քաղաքայինը: Տես՝ ՀԱՄ, ֆ.200, Կ. 1, Գ.365, ք.33-38:
30. ՀԱՄ, ֆ.200, Կ. 1, Գ.365, ք.39-41: Այդ միտումը նկատմամբ ստարածային հարցի քննարկումը և օրակարգում մղվելով իրավաստական գործակալությունների անդեմում և պատվիրակական հարցերը:
31. ՀԱՄ, ֆ.200, Կ. 1, Գ.365, ք.42-45: Դեկտեմբերի 21-ին կայացած խորհրդարանի 2-րդ և վերջին կարգադրության մասում ԱԳ-ի պատվիրակ նաև հարցին ստարակից քննարկում չէր: Անդրեմիական համարակազմության անդեմում հարցը՝ որպես կարևոր մայրաքաղաք Անդրեմիական ժողովարանի պատասխանության անպաշտպան, ստարածային, անտեսական, քաղաքական և այլ հարցերի լուրում, անտեսական վերջում համար: Իր ներքին 44 պատվիրակությունը, որպես կողմ այդ գաղափարը, էնկ, որ այլ կարևոր հարց քննարկելուց անաջ հարկավոր էր անկատման հասարակական քննարկումներ: Տ.Բեկզարյանը՝ ստարակազմության կողմը հայտարարելով վիճելի հարցերի խաղող ճանապարհով լուրում անկատմանը հարցում մասին: Տես՝ Եսլե գյուղ, ք.42-44:
32. Աշխատար. #1, 10, 11, 15, 19, 1920թ. հունվարի 1, 13-14, 18, 25, ՀԱՄ, ֆ.200, Գ.427, ք.69-71, Գ.475, ք.52-54, Գ.484, ք.4, 8, R.Hovannisian, էջվ. աշխ., էջ 236-238: Գաղափարի հայտարարումը հայտարար էր ինչպես խառնամուխ և չհարմար Գաղափարի հայտարարումը անտեսական հրամանատար Քաղաքային օգնությունը: Զարդը կամիսկում յոզմեց նաև Ֆանգեղարի զննելու կոմիտայի վերջնակից՝ Ազգային վրա հարձակումը զեղումը չզննելու Երեմյանի մեջ 7 մտադեմ գյուղերը:
33. R.Hovannisian, էջվ. աշխ., էջ 239, ՀԱՄ, ֆ.200, Գ.475, ք.15, ք.23-25, 29, 31-32, 60:

ԱՐԱՎՆԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՄԻՐՈՒ-ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՈՒՄՆԱՆԻ
1988Թ. ՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ՇԳՆԱԺԱՄԻ
ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՈՒՂՄՈՒԹՅԱՄԸ

1988թ. առաջին ամիսներին Մերձավոր Արևելքում (այսուհետ՝ ԱՄ-ում), հատկապես Լիբանանում ԱՄՆ-ի քաղաքականության ակտիվացման պայմաններում, Մայրիմերի երկրի նախագահական ընտրությունների նախաշեմին քննարկման հիմնական քննան գիրիս-ամերիկյան հարաբերություններն էին¹: Խնդիրն այն է, որ ԱՄՆ-ը և նրա արևմտյան գործընկերները 1986թ. աշնանից սկսել էին ակտիվ միջոցներ ձեռնարկել Դամասկոսի հետ «սասնեցված» հարաբերությունների «շերմացման» ուղղությամբ՝ բացառապես շահագրգռվածություն հանդես բերելով Միդիայի հետ քաղաքական երկխոսության վերականգնման հարցում: Արևմուտքն ըստ անձնայնի հույս ուներ Դամասկոսի քաղաքական հնարավորություններն օգտագործել իրան-իրաքյան պատերազմի, Լիբանանում ժի շարք խնդիրների կարգավորման՝ նախևառաջ արևմտյան պատանդների ազատագրման, մերձավորարևելյան կարգավորման միջամիջոցների վրա ներգործելու ուղղությամբ²: Խաչվի առնելով նաև Իդանի և ԽՍՀՄ-ի հետ Միդիայի տնտեսական հարաբերության վատթեր: Չի բացառվում, որ «Կրակակոչի» տնտեսական կրեդիտը հետո, Դամասկոսի միջնորդությամբ Լիբանանում գտնվող ամերիկյան պատանդների ազատագրման նպատակով, ԱՄՆ-ը «տնտեսական էր քերմացնել» Միդիայի հետ հարաբերությունները, որն անշուշտ կհանգստաներ նաև Ասադի հարցաթղթերը: Դեռ ավելին, նոր իրողության պայմաններում ԱՄՆ-ը ձգտում էր մեղմացնել Լիբանանում Միդիայի Արաբական Հանրապետության (ԱՀ) հակամարտության և հակաիրաքյան քաղաքականությունը, ծայրահեղ դեպքում՝ չեղարացնել նրա դերն այդ երկրում լիբանանյան նախագահական վերահաս ընտրությունների նախաշեմին: Իր հերթին՝ Միդիայի նախագահ Հաֆիզ ալ-Ասադն ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ջորջ Շուլցի հետ տարեսկզբին ունեցած հանդիպումից (որի ընթացքում անդադարձել էին միջազգային համատեղովի իրավիճակում, ԽՍՀՄ-ին այդ գործընթացի մեջ կատեցողական ոգով մերգրավելու 5 և այլ հիմնախնդիրներին) հետո, որոշ հանգամանքների բերումով, սկսեց «Խաչվի առնել» Վաշինգտոնի կարծիքը՝ Շուլցի ծրագրում «ակտիվ կատեցողական դեր» առանձնակելով: Ուշագրավն այն է, որ, ի տարբերություն 1983-84թթ. լիբանանյան զարգացումներում ռազմական միջամտության և հակամարտող կողմերի նկատմամբ ԱՄՆ-ի ոչ անկողմնակա դիրքորոշմանը, Վաշինգտոնն այժմ փորձում էր ԱՄՆ-ի դիվանագիտության համար հարողություն ապահովագրել տեղական կուսակցությունների հետ գործակցության միջոցով³:

Իրենց հերթին, լիբանանյան քաղաքական ուժերը՝ կորցնելով ներլիբանանյան գործերը ներքին միջոցներով կարգավորելու հույսը, մեծ ակն-

կալիքներ ունին ՄԱ-ի և Հարավային Ասիայի գծով ԱՄՆ-ի պետքարտու-
ղարի օգնական Ռիչարդ Մերֆիի դամակոտայան այցի արդյունքներից: Այս
անգամ ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները գերադասում էին խոսել ոչ քե ինչ-որ
նախածնունդայան կամ ծրագրերի, այլ այդ երկրի էթնոմալինգիստների հա-
մալիք կարգավորման մասին: Ուշագրավն այն է, որ լիբանանյան հոգսերի
նկատմամբ տարիներ շարունակ լիակատար անտարբերությունից հետո,
ճգնաժամի կարգավորման ուղղությամբ Վաշինգտոնի միջնորդությամբ
հանդես գալու նախածնունդայունը լիբանանցիները բոլոր դեպքերում պայ-
մանավորում էին Դամասկոսի հետ⁶:

Այս անգամ Վաշինգտոնը հետամուտ էր ճի կողմից Միջինայի ու
նրա լիբանանյան դաշնակիցների, մյուս կողմից՝ Լիբանանի նախագահ
Ամին ժմայելի ու աջ-քրիստոնեական բռնի միջև «գամուրջների անց-
կացմանը», քաղաքական բարեփոխումների հարցում քրիստոնյաների հա-
մաձայնության ձևեր բերմանը և Լիբանանում Դամասկոսի հատուկ դերի
ճանաչմանը⁷:

Ներլիբանանյան կարգավորման ճանապարհին Վաշինգտոնը եր-
կու էթնոմալինգիք էր տեսնում՝ Լիբանանի պետական կառույցի կոմֆեռնա-
նալ համակարգի բարեփոխումն ու մոտավորման կամ համայնքի մասնակ-
ցությունը քաղաքական որոշումների ընդունման գործընթացին: Ընտրու-
թյունների անցկացումն ու նոր կառավարության ձևավորումն անհնար էր
դիտվում առանց «ազգային հաշտության» կայացման: Մինչդեռ քրիստոն-
յաները չէին ցանկանում հրաժարվել իրենց իշխանական արտոնություննե-
րից՝ «հաշտությունը» պայմանավորելով Լիբանանում սիրիական զորքերի
դուրսբերման հետ:

Մերֆին հետապնդում էր նաև Ամին ժմայելի և սիրիական ղեկա-
վարության միջև երկխոսության վերականգնման⁸, ապա՝ Միջինայի հովա-
նա ներքո՝ 1983 և 1984թթ. ժնևում գումարված ազգային հաշտեցման հա-
մաժողովի նմանությամբ լիբանանյան «համազգային երկխոսության»
հրավիրման նպատակ: Խնդիրն այն է, որ 1983թ. հոկտեմբերի 31-ից նոյեմ-
բերի 4-ը ժնևում Լիբանանի հակամարտող կողմերի միջև Ազգային երկխո-
սության կայացման նպատակով գումարված համաժողովի⁹ արդյունքում
վերահաստատվել էր Լիբանանի՝ իբրև արաբական պետության կարգավի-
ճակը: Այս կանխադրույթից ելնելով՝ համաժողովն արտահայտվել էր մայի-
սի 17-ի լիբանանախորալեական համաձայնագրի մերժման օգտին: 1984թ.
մարտի 12-20-ին Լոզանում Վալիդ Ջումրլաթի և Նաբիհ Բերրիի շնորհիվ
մասնակիցների նախկին կազմով սկսված ազգային երկխոսությանը միլի-
ված հանդիպումների երկրորդ փուլը, որին մասնակցել էին նաև այդժամ
ՄԱՀ-ի փոխնախագահ Արդել Հալիմ Խադդամը: Չնայած կողմերի տարա-
ձայնության արդյունքում նրանց չհաջողվեց բոլոր մասնակիցներին ընդու-
նելի պայմաններով քաղաքական բարեփոխումների շուրջ համաձայնու-
թյան գալ, այնուհանդերձ, նրանք ամբողջացին հրադադարի հասնելու մի-
ջոցները և հավանություն ավելին նոր սահմանադրության մշակման
սկզբունքներին¹⁰:

Մակայն լիբանանյան «Լի-Մասա» թերթի համաձայն՝

1. ԱՄՆ-ի համար լիբանանյան խնդիրներն արաբ-իսրայելական հիմնախնդրի համեմատությամբ ետին սլամի վրա էին գտնվում:
2. Վաշինգտոնն ամենևին էլ չէր պատրաստվում հրաժարվել տարածաշրջանում Իսրայելի շահերի պաշտպանությունից:
3. Ամերիկացիները գործ ունենին գերազանցապես նախագահ Ամին ժնայելի հետ, որոնց ջանքերը կենտրոնացված էին նախագահի կապերը Դամասկոսի հետ վերականգնելու ուղղությամբ: Մինչդեռ նախագահի քաղաքական մեկուսացման ու Լիբանանի ժուտլմանների կողմից նրա դեմ բողոքարկման պայմաններում վերջինս ոչ թե նախագահ, այլ առաջնորդ էր, այն էլ՝ ոչ թե ժողովրդական, այլ՝ քրիստոնեական կլանի:

Միևնույն ժամանակ սիրիական ղեկավարությունը Մերձիկին ներկայացրել էր լիբանանյան ճգնաժամի մկատմամբ իր ծրագիրը՝ առանձնացնելով այն մերձավորարևելյան հիմնախնդիրների կարգավորման փաթեթից: Վերջինիս համաձայն՝ Վաշինգտոնը պետք է Իսրայելին համոզեր դուրս բերել իր զորքերը Լիբանանի տարածքից՝ իբրև լիբանանյան հիմնախնդիրը մերձավորարևելյան փաթեթից առանձնացման գործընթացի ակնարկ: Դամասկոսի կարծիքով՝ միայն այդ դեպքում երկրի հարավում իսրայելական օկուպացիայի դեմ լիբանանյան ու պաղեստինյան տարբեր զինված խմբավորումների ներկայությունը չէր կարող արդարացվել իբրև Թե-Ավիլի դեմ պայքարի միջոց: Մինչդեռ իսրայելցիների դուրս բերումը Լիբանանի հարավում և կոնկրետ լիբանանաիսրայելական սահմանի նրկայնքով ԱՄԿ-ի ուժերի հետ մեկտեղ լիբանանյան ուժերի տեղակայման հնարավորություն կընձեռնե: Արդյունքում՝ «Կառապալության գոտու» վերածված երկրի հարավում ու Քեթաա հովտում (Լիբանանի արևելք) ցանկացած զինված կույր կճնշվեր իբրև Իսրայելի օկուպացիայի դեմ չարդարացված քայլ:

Միդիացիներն էլ հնարավորություն կտանային զբաղվել արևմտյան Բեյրութի անվտանգության ապահովման, լիբանանյան մայրաքաղաքի հարավային շրջանների իսկողության խնդրով¹⁷, ուր տեղակայված էին «Հիզբալլահի» և իրանական կողմնորոշմամբ ժուտլմանական ծայրահեղական այլ խմբավորումների հենակետեր: Վերջին առաջարկի առնչությամբ Մերձիկն ԱՄՆ-ի կողմից «կանաչ լույս» չբաշխավորեց՝ գտնելով, որ Դամասկոսն արևելյան Բեյրութով կարող է զբաղվել միայն հարավային Լիբանանի անվտանգության խնդիրներն Իսրայելի հետ կարգավորելուց հետո:

Ինչ վերաբերվում է Լիբանանի նախագահի թեկնածության խնդրի շուրջ նրկու պետությունների դիրքորոշումներին, ապա Միդիայի նախագահի կարծիքով՝ «Դամասկոսի միջով» ընտրությունների անցկացումը կարող էր Լիբանանում խաղաղության վերականգնման ազդանշան ծառայել, հակասակ դեպքում՝ իրադրությունը եղի էր անկանխատեսելի հետևանքներով: Վաշինգտոնի պաշտոնական դիրքորոշումն այս հարցում առավել չե-

գոր էր. Մերձիկի համաձայն՝ ԱՄՆ-ը որոշել էր գործակցել Լիբանանում նախագահական ընտրությունների անցկացմանը՝ նշված ժամկետում և առանց խոչընդոտների:

Այսպիսով, սիրիա-ամերիկյան ջանակցություններն այնուհանդերձ որոշ արդյունքներ արձանագրեցին, որոնց ուղղությամբ ԱՄՆ-ի ձեռնարկած քայլերն էին՝

- Մերձիկն Լիբանանի նախագահի խորհրդական Ի.Սալեմի միջոցով նախագահին պետք է հանձնել լիբանանյան կառավարության նոր կառուցվածքի և կոնֆեֆտնալ համակարգի փոփոխության հնարավորության շուրջ Սիրիայի և ԱՄՆ-ի պայմանավորվածությունների փաթեթը: Լիբանանի նախագահը պետք է ամենասեղծ ժամկետում պատասխաներ առաջարկներին:
- ԱՄՆ-ի ղեկավարման աշխատակիցները մի շարք հանդիպումներ էին ձեռնարկել աջերիտտեռնական բռնիքի և նախագահ Ժմայելիմ ընդդիմադիր կուսակցությունների և կազմակերպությունների ղեկավարների հետ: Ամերիկացիները լիբանանյան քաղաքական գործիչներին տեղեկացրել էին Դամասկոսում Մերձիկի վարած ջանակցությունների արդյունքների մասին՝ խնդրելով հնարավորին չափ շուտ պատասխանել առաջարկներին:

Սիրիան և ԱՄՆ-ը պայմանավորվածության էին եկել հետևյալում՝

1. Խորհրդարանում պատգամավորների տեղերը բաժանվում էին նուսույման և քրիստոնյա համայնքների միջև հավասարապես, որի արդյունքում պատգամավորական տեղերն ավելացվելու էին:
2. Խորհրդարանի նախագահը և անդամներն ընտրվում էին քառամյա ժամկետով:
3. Վարչապետն ընտրվում էր խորհրդարանի պատգամավոր: Խորհրդարանի նախագահի ստորագրությամբ պարտադիր էր կառավարության ձևավորումը, նրա կազմի հաստատումը կամ կափիմառի արձակումը նրան հնարավորող նախագահի ստորագրությամբ գուրահետ:
4. Նախագահի, խորհրդարանի նախագահի և վարչապետի ընտրության դեպքում սահմանվող պատգամավորական ժայների մեծամասնությամբ պետք է որոշվեր նույն կարգով:
5. Նախարարների խորհուրդը համարվում էր գործադիր իշխանության կողմից զրոյեմներ ընդունող կոլեկտիվ աղքյուր, որին հատաչրջանների անցկացման հպատակով տեղ էր հատկացվում՝ վարչապետի, իսկ նստուկ դեպքերում՝ նախագահի գլխավորությամբ:
6. Պատգամավորների ժայների ոչ պակաս, քան 2/3-ով ընդունված հրամանագրերը ստորագրվելու էին նախագահի, վարչապետի և համապատասխան նախարարությունների ղեկավարների կողմից:
7. Որոշ ժամանակ (16 տարի) անց քաղաքական կրոնադավանական համակարգը պետք է վերացվեր¹⁶:

Սիրիայի ղեկավարները ևս իրենց լիբանանյան դաշնակիցներին ներկայացրին քաղաքական բարեփոխումների ուղղությամբ ձեռք բերված

պայմանավորվածությունների էիմնադրույթները: Այդ նպատակով Դամասկոս գործուղվեց Լիբանանի խորհրդարանի նախագահ Հուսեյն ալ-Հուսեյնը, վարչապետի պաշտոնակատար Սեյիմ ալ-Հուսը, ինչպես նաև Առաջադիմական Սոցիալիստական կուսակցության՝ ԱՄԿ-ի նախագահ Վալիդ Ջուհրաբը, շիական շարժման ԱՄԱԼ-ի առաջնորդ Լահիհ Բերքեմ, որոնք ընդհանուր առմամբ համաձայնվեցին քաղաքական բարեփոխումների նախապահով Լիբանանի հակամարտության կարգավորման ծրագրի հետ: Ամերիկացիները նույնպես քրիստոնեական համայնքի ներկայացուցիչներին համձնեցին ամերիկա-սիրիական գործակցության արդյունքում ձևեր թերված առաջարկների փաթեթը¹⁵:

Հարկ է նկատել, որ թեև Վաշինգտոնի և Դամասկոսի միջև պայմանավորվածություններն առաջին հայացքից չէին շոշափում Լիբանանի էիմնախնդիրներն ու ճգնաժամի առաջացման պատճառները, այնուհանդերձ, վերահաս նախագահական ընտրությունների նախաշեմին զգալիորեն ակտիվացնում էին ինչպես երկրի ներքաղաքական զարգացումները, այնպես էլ լիբանանյան ճգնաժամի, մասնավորապես նախագահական ընտրությունների նախապատրաստության ու անցկացման շուրջ միջազգային՝ մասնավորապես Դամասկոսի ու Վաշինգտոնի ներգրավվածությունը:

Արագիստվ, քաղձաթիվ լիբանանցիներ նախագահական ընտրությունների նախաշեմին «երաշքի» էին ապաստմ Վաշինգտոնի, Բեյրութի և Դամասկոսի միջև «աշխատանքային փաստաթղթերի» փոխանակությունից, ինչպես նաև ամերիկախորհրդային համդիպումներից, իրան-իրաքյան պատերազմի ավարտից:

Այնուհանդերձ, 1988թ. սեպտեմբերի դրությամբ, երբ լրանում էր Ամին ժմայելի պաշտոնավարության ժամկետը, լիբանանյան քաղաքական ուժերը դեռևս համաձայնության չէին եկել նախագահի իրավաստեղծության հարցում: Քաղաքական այս փակուղու առաջացմանը, որոշ կարծիքների համաձայն, նպաստեց նաև ամերիկյան ղեկամագիտությունը, որի միջամտության արդյունքում, Ռ.Սերֆիի առաջարկով, Սիրիան իրաժարվեց իր թեկնածուի՝ Լիբանանի նախկին նախագահ Մուլեյման Ֆրանժիեի առաջադրությունից¹⁶: Իսկ Դամասկոսի երկրորդ թեկնածուի՝ իրավարան և խորհրդարանի անդամ Միխայիլ ալ-Դահերին լռող առտարումը Վաշինգտոնի կողմից լիբանանյան կառավարության հետագա պատակտեան պատճառ դարձավ¹⁷:

Մինչ այդ Դամասկոսը հավանությամբ չուլեց նաև ԱՄԿ-ի առաջնորդ Վալիդ Ջուհրաբի առաջ քաշած քրիստոնյա մարտնի Անտուան ալ-Աչբարի (վերջինս աջակցություն չէր գտել նաև ԱՄԱԼ-ի մոտ) թեկնածությանը՝ եսկառակ Լիբանանի ներքին գործերին չմիջամտելու առդրությամբ Սիրիայի արտաքին քաղաքական գերատեսչության ղեկավարի նախկինում արված հայտարարություններին: Սիրիայի հավանությանը չարժանացան նաև պատգամավորների շրջանից խորհրդարանի նախագահ Հուսեյն ալ-Հուսեյնիի առաջադրում թեկնածուները: Դամասկոսին բնականաբար դուր չեկավ նաև լիբանանյան արմնխրթյունների առաջնորդների ու

զգալի թվով խորհրդարանի պատգամավորների աջակցությունից օգտվող «Ազգային Դաշինքի» առաջնորդ Ռայմոն Էդդիի թեկնածությունը, որը կողմնակա էր պայքարել Լիբանանից սիրիական և իսրայելական ուժերի դուրս բերման համար:

Ինչ վերաբերվում է լիբանանյան սուննի մուսուլմանների գլխավոր քաղաքական խմբավորմանը՝ «Ժալամական հանդիպմանը», ապա վերջինս Միջինասիական միջնորդությամբ բանակցություններ էր վարում քրիստոնյա քաղաքական գործիչների հետ փոխզիջման հասնելու հնարավորության շուրջ: Խմբավորման անդամները պատրաստ էին մախազահ չընտրվելու դեպքում իրենց կողմից նոր, անցումային կառավարության ղեկավարման հարցում: Իսկ վարչապետի պաշտոնակատար սուննի մուսուլման Սեյիմ Հոսը, որն իր գլխավոր խնդիրը համարում էր առատուս թվոյի պահպանումը, հասկանալիս տնտեսության ոլորտում, լրացնում էր լիբանանյան սիրիաներանների շարքերը:

«Հիզրալլահն» իր հերթին պահանջում էր «քաղաքական մարտնչական վերացում» և մախազահի պաշտոնում շիա առավաժաբանի ընտրությամբ «իլլահական հանրապետության» ստեղծում: Լիբանանի շիական բարձրագույն իսլամական խորհրդի մախազահի տեղակալ շեյխ Մուհամադ Մահդի ալ-Դիմն առաջ էր քաշում «ժողովրդավարական մեծամասնության» հիման վրա ընտրությունների գաղափարը՝ հեջբելով քրիստոնյա-մարտնիների օգտին մախազահի պաշտոնի ամրագրումը, և առաջ քաշելով Սեյիմ Հոսի թեկնածությունը: Ինչ վերաբերվում է «Ժալամական-Մայրնասիրական» ճամբարին¹⁶, ապա վերջինիս գործողությունների համակենտրոնացմանը խոչընդոտեցին ԱՄՆ-ի և «Հիզրալլահի» միջև ռազմական գործողությունները և Արաբաթի կողմնակիցների ու հակառակորդների միջև քառաուղի «ճամբարների միջև պայքարը», որոնց միավորում էր բացառապես Լիբանանում սիրիական ուղեգծի սատարումը¹⁷:

Իրենց հերթին Սամիր Փաժայի գլխավորած Լիբանանյան ուժերը¹⁸ (ԼՈՒ), բողոքարկեցին Հաֆիզ Ասադի ներմուծող ընկերոջ, Սուլեյման Ֆրանժիեի թեկնածությունը՝ ելնելով սիրիական 40 հազարանոց զորքերի պայմաններում Ասադի կամքին Ֆրանժիեի ակամջալուր լինելու մտավախությունից: Աջ-քրիստոնյաների համար անընդունելի էր նաև սիրիական մախազահի երկրորդ թեկնածու Միխալ ալ-Դահերը¹⁹:

Այսպիսով, լիբանանյան քաղաքական ողջ ակնկալը ներկայացնող ուժերի միջև ծրագրերի բացակայության ռա տարածայնությունների պայմաններում, 1988թ. սեպտեմբերի 21-ի մախազահական ընտրությունները գործնականում դառնապարտված էին ծախսով: Ընտրությունների հաջորդ օրը մախազահ ժմայելն իր աշխատակազմի ղեկավար լիբանանյան բանակի հրամանատար Միշել Աունին նշանակեց վարչապետի պաշտոնում, որը պետք է ղեկավարեր 6 զինվորականներից կազմված անցումային «զինվորական կառավարությունը»: Մուսուլմանները հավանություն չտվեցին Աունի թեկնածությանը՝ չընդունելով նրա իշխանական լեգիտիմությունը: Ռազմական կարիմուռի 3 մուսուլման ներկայացուցիչներ՝ սուն-

մի, շիս և դռազ, երաժարվեցին համագործակել Առնի և երկու ապա քրիստոնյաների հետ: Փոխարենը՝ մուսուլման առաջնորդները Սիբիայի աջակցությամբ իրենց հավատարմությամբ հայտարարեցին վարչապետի պաշտոնակատար Սելիմ ալ-Հոսի գլխավորած լիբանանյան կառավարությանը⁷²:

Այդժամ Առնը ձեռնորոշեց իր կառավարությունը, որի մեջ երկու քրիստոնյա նախարարների՝ զենեղյալ Իսամ Ջամբայի ու Էդգար Մալուֆի հետ մտնում էր նաև վարչապետը⁷³: Փաստորեն, երկրում տեղեկվեց լեզիտիմ իշխանության ձեռք բերման ուղղությամբ մրցակցող երկու հակամարտող կառավարությունների (իրենց առանձին բանակներով) համագոյակցություն: Լիբանանը կրկին թաժամվեց քրիստոնյա մեծամասնությամբ աջնախյան Բեյրութի (Մելիմ Հոս վարչապետով) և մուսուլման մեծամասնությամբ արևելյան Բեյրութի կառավարությունների (Միշել Առն վարչապետով) միջև: Առնն աշխատանքային խումբ առեղծոց և սկսեց առաջնորդել հետաքննել ԱՄՆ-ի, Սիբիայի զատագույներին և լիբանանյան քաղաքական քառերարժեի այլ դերակատարների՝ առաջացնելով վերջիններիս քաջատակամ հակազդեցությունը: Սիբիային դուր չեկավ նաև իր լիբանանյան դաշնակիցների՝ ղուզմերի և ԱՄՄ-ի դեմ Առնի ծավալած ռազմարշավը: Իր հերթին «Վաշինգտոնը՝ ելնելով ճգնաժամի սրման մուսվախությունից, հանդես եկավ զինվորական վարչապետի նշանակման դեմ:

Մկրտչակաճ չրջանում բվում էր, թե կառավարության պատակտունը չի երկարատևել երկու վարչապետերի կողմից նախագահական շտապ ընտրությունների անցկացման շտրջ արտաքուստ համաձայնության գալու լուսիներքո: Եվ իսկապես, կառավարական աշխատանքները շարունակվում էին երկու կարիմետների միջև: Սակայն շուտով պարզվեց, որ Առնի հավակնությունները դուրս են գալիս Հոսի կարիմետի լեզիտիմությունը մերժելու շրջանակներից և նախագահական պաշտոնի զբաղեցման նպատակ են հետապնդում⁷⁴: Առնը՝ անտեսելով նախագահական ընտրությունների անցկացման հրատապությունը, ձեռնամուխ եղավ անկախ քաղաքական ուղեգծի վարմանը՝ միաժամանակ պաշար ծավալելով Լիբանանյան ճակատի ներսում՝ վերջինիս դեկավարությունը առանձնելու ուղղությամբ:

1989թ. փետրվարին ԼՈՒ-ի մշիցիայի հետ Առնի առաջին բախումը՝ Բեյրութի նավահանգստի նկատմամբ վերահսկողություն հաստատելու նպատակով, վերածվեց քաջահայտ առնակառնամ, որի արդյունքում նավահանգիստը վերադարձվեց պետությանը: Առնը մեկ ամիս անց ծոզային շրջափակման ենթարկեց մեծամասամբ մուսուլմաններին կազմված միջցիաներին, որոնց ձեռքում էին գտնվում երկրի գրեթե բոլոր նավահանգիստները: Սա առաջացրեց ԱՄՄ-ի, ղուզմերի և Ս.Ֆրանսիեի «Մարադայի», ինչպես նաև նրանց սիրիական հովանավորի ղեմակալությունը՝ ճգնաժամի էսկալացիայի պատճառ դառնալով: Մարտի 14-ին Առնն «ազատագրական պատերազմ» հայտարարեց Լիբանանում սիրիական ուժերի ներկայության դեմ⁷⁵, որն ըստ Լռության ռազմական մեծ խիզախում էր ընդդեմ մերթիմ, տարածաշրջանային ու միջազգային համերաշխության:

նը: Միրիան իր հեթոթին ցամաքային և ծովային շրջափակման ենթարկեց Միշկ Աունի զինված խմբավորումների իսկողության տակ գտնվող «Քրիստոնեական ինքնավարության» շրջանները: Միշկ Աունը պատասխան հարվածներ հասցրեց արևմտյան Քեյրուքի սիրիական ուժերի դիրքերին²⁶: Վեց ամիս շարունակ արևելյան Քեյրուքը ենթարկվում էր մտալուծմանական և սիրիական ուժերի, իսկ արևմտյան Քեյրուքն ու Շուֆը՝ ԼՈՒ-ի քանակի քրիստոնեյա զորամիավորումների փոխհրամագոթյուններին:

ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշի²⁷ վարչակազմը, որը մինչ այդ խուսափում էր ՄԱ-ի նկատմամբ համապարփակ քաղաքականության մեկնությունից, այժմ՝ ելնելով լուրջ հակամարտությունների (կոնկրետ դեպքում լիբանանյան) ծավալման մտափախությունից, փորձեց կասեցնել Միրիայի ջանքերը՝ հրամագոթյունների և ցամաքային զոհների միջոցով Լիբանանի քրիստոնեական ինքնավար շրջանի ուղեչացման ուղղությամբ²⁸:

Մակայն ԱՄՆ-ն այդժամ լիբանանյան իրադարձություններում առիպված էր գործ ունենալ նոր դերակատարի հետ՝ ի զեմս Իրաքի, որի միջամտությունը հակամարտությանն առավել սուր բնույթ հաղորդեց: Խեղդիքն այն է, որ իրան-իրաքյան պատերազմի ընթացքում Միրիան տարածաշրջանում ազդեցիկ ռազմավարական դիրքեր էր գրադեցնում Իրանի հետ դաշինքի շնորհիվ: Մակայն պատերազմի ավարտից հետո Իրաքը, ասես Միրիայի դեմ տևանշի նպատակով²⁹ 1988թ. աշնանից զինում ու համդերձավորում էր (հաճախ Իրանից լոնսագրավված զենքով ու համդերձանքով) Լիբանանի քրիստոնեյա ընդդիմությանը³⁰: Միրիան, որը չէր կարող վերջիններիս դեմ պայքարում ապավինել ԱՄՆ-ի աջակցությանը, և որը դժգոհ էր իր ռազմավարական դաշնակցի՝ ԽՍՀՄ-ի ՄԱ-ի քաղաքականության որոշ ասպեկտներից³¹, առիպված էր դիմելու Իրանի աջակցությանը՝ թե՛ Իրաքի կողմից աստարվող Միշկ Աունի մկատմամբ ճնշում գործադրելու, և թե՛ Սաուդյան Արաբիայի ու ԱՊՆ-ի կողմից Լիբանանում Միրիայի քայքայիկ դերի ճանաչումն ապահովելու հարցում: Իրանին գործնականում հաջողվեց Լիբանանում իլաճմական ազգայնական հակա-սունական կուալիտե³² ստեղծել, որը Միրիայի համար եսկան զապիչ գործոն ծառայեց Աունի դեմ պայքարում՝ նամանավանդ վերջինիս օգուին Ֆրանսիայի կողմից սպառնացող միջամտության պայմաններում: Սա միաժամանակ իբրև նախազգուշացում ծառայեց Սաուդյան Արաբիային ու ԱՊՆ-ին, որոնք Լիբանանում Միրիայի խաղաղաբար դերակատարությանը դիմակայելու դեպքում առիպված էին լինելու գործ ունենալ իլաճմական հեղափոխության հետ³³:

Ի վերջո, Միրիան տեղեծված ճգնաժամի պայմաններում տարտոշված ռազմավարություն որդեգրեց՝ գործի դնելով ռազմական ճնշամիջոցները, Միրիայի նկատմամբ արաբական, ֆրանսիական և միջազգային ճնշման դեմակայման, ԱՄՆ-ին Միրիայի հետ առավել լայն երկխոսության մեջ ներգրավելու քաղաքականություն՝ վերջինիս հետ խարաբեբարություններին առավել մեծ նշանակություն տալով և այդ ուղղությամբ առավել մեծ ջանքեր գործադրելով³⁴: Իր հեթոթին ԱՄՆ-ը՝ հաշվի առնելով Լիբանանում

Դամասկոսի կայնոր ղերակատարությունը, փորձում էր լիբանանյան և արաբ-խրայեական հիմնախնդիրների կարգավորման հետո գնացող մկատառոմներով Միրիայի հետ համագործակցությունն առավել ընդլայնել²⁵։ Այդ նպատակով լիբանանյան և մերձավորարևելյան խաղաղության հիմնախնդիրներն ԱՄՆ-ի աջակցությամբ քննարկման դրվեցին 1989թ. մայիսի 25-26-ին կասաբլանկայում գումարվող արաբական երկրների գազաքննաժողովում²⁶։ ԱՊՆ-ի նշանակած հանձնախումբը՝ հանդիպումներ կազմակերպելով լիբանանյան երկու կառավարությունների ղեկավարների հետ՝ երկու կողմերին էլ հնարավորություն ընձեռեց արտահայտել իրենց դիրքորոշումները²⁷։ ԱՊՆ-ի ծևավորած նույնպիսի հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվեցին Մառտյան Արաբիայի ու Մարոկկոյի քաղաքները և Ալժիրի նախագահը, որոնց հիմնական նպատակը Լիբանանի սահմանադրական բարեփոխումների ու նոր նախագահի ընտրության ապահովումն էր²⁸։ Հանդիպումը նախատեսվում էր անցկացնել սեպտեմբերի 30-ին Մառտյան Արաբիայի Թաիֆ քաղաքում, ուր, նախապես հրապարակված պաշտոնական հաղորդագրության համաձայն, հրավիրված էին նաև Լիբանանի խորհրդարանի պատգամավորներ²⁹։ Հարկ է նշել, որ իրենց հեղինակ 1989թ. սեպտեմբերի 23-ին ԽՍՀՄ-ն ու ԱՄՆ-ն հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ՝ ընդգծելով Լիբանանի հիմնախնդիրը խաղաղ ճանապարհով և հակամարտող կողմերի շահերից բխող կատուցողական երջանության ոգով կարգավորելու անհրաժեշտությունը³⁰։

Այսպիսով, միջառաքական ու միջազգային խորհրդակցությունների և քանակցությունների արդյունքում ստեղծված Բարձրագույն Եռակողմ Հանձնախումբը քննարկման մերկայացրեց իր կողմից պատրաստված գեկուցագիրը, որը հայտնի էր դառնալու իբրև «Թաիֆի համաձայնագիր» կամ «Ազգային Հաշտության Խարտիա»³¹։ Այն օրինակնապատկեր էր Լիբանանում Միրիայի դերը՝ շորթինակ «Pax-Syriane» նաատատկու հնարավորություն ընձեռելով Դամասկոսին։

Հարկ է նկատել, որ թեև լիբանանյան իրադարձությունների առնչությամբ ԱՄՆ-ի և Միրիայի համագործակցության տրամաբանական ավարտ նախանշող Թաիֆի համաձայնագիրը չկարողացավ քաղաքարել Լիբանանի հակամարտող բոլոր կողմերի պահանջներն ու ակնկալիքները, այնուհանդերձ, եզրը միջազգային ու տարածաշրջանային աջակցության պայմաններում համաձայնագրով սկիզբ դրվող գործընթացներն ըստ Եռաբան ունեցան ինչպես իրենց մասնակի կենսագործումը, այնպես էլ շարունակությունը։

SYRIA-AMERICAN COOPERATION TOWARD LEBANESE PRESIDENTIAL ELECTION OF 1988 AND CRISIS REGULATION

In early months of 1988 before Lebanese presidential elections the key issue of discussion in light of activation of USA policy toward ME, especially toward Lebanon, became the USA-Syria relations. USA guess to use Syria's opportunities in resolution of some issues connected with Iraq-Iran war, liberation of Western hostages in Lebanon, in effecting on ME regulation mechanism, taking into account meantime Syria's close alliance with USSR and Iran.

This time USA attempted to ensure success for USA diplomacy through cooperation with Lebanese parties, in "passing bridges" between Damascus and its Lebanese allies, as well as attaining Christian's agreement on implementation of political reforms and ensuring the recognition of Syria's special role in Lebanon. USA saw two main problems in inter-Lebanon regulation: abolition of political confessionalism and muslim participation in political decisionmaking process which considered possible only in condition of "National conciliation". But Lebanese Presidential election of September 1988 entered into a deadlock mainly as a result of USA refusal of Syria's first candidate for Lebanese presidential post and supporting the second one. It served as a pretence of splitting government into two competing coalitions: the first was Syria-oriented coalition headed by Sunni leader S.Hoss, the second was anti-Syrian coalition headed by M.Aun, who eventually unleashed "war against Syria".

Eventually, specifying Syria's role in Lebanese developments, USA supported Damascus in defeating Aun, and in signing Taif Accord or "National Conciliation Charter" in September 1989 between governments of Syria and Lebanon which consequently legitimized Syria's presence in Lebanon helping to establish "Pax-Syriana" in this country.

ՇՆՆԱԿԱԳՐԻՑՏՈՒՄ

1. Онциенко Ю. и Крутокина М., предстоящие президентские выборы, Внутриполитическая обстановка в Ливане, ТАСС, БПИ, N 61, 29.3.1988г., стр. 29-32.
2. Шенников В., Основные направления политики США и другие стран НАТО на Ближнем Востоке, ТАСС, БПИ, N 93, 16. 05.1988, стр. 40.
3. «International Herald Tribune», Paris, 27.9.1988.
4. Тонк Уокер, Сирия стремится сохранить свое влияние в Ливане, ТАСС, БПИ, N 203, 18.10.1988, стр. 35.
5. Правда, 25.10.1987. Գեներալ 1987թ. սեպտեմբերի 27-ին ԽՍՀՄ-ի արտգործնախարար Է.Շևաչենսոնի և ՄԱԿ-ի արտգործնախարար Ալ-Շարասան հանդիպել էին Նյու-Յորքում՝ Էմիլիոյ շար շահազադի կողմից և ՊԱԿ-ի մասնակցությամբ Ֆրանկալի Է համատեղի հրահրման ժրջանի ՄԱԿ-ի կարգավորման ուղղությամբ գործնական շտապ քննարկի ժամերը ամփոփախարարմից:
6. К итогам поездки госсекретаря США Шульца на Ближний Восток, ТАСС, БПИ N 49, 11.03.1988, стр. 5.

7. Rabin Barry, The US Policy in the Intifada Era, 1988-1990, Middle East Contemporary Survey, Vol. 11, 1987 (Westview, 1989). Ինտերն. կայքը՝ <http://meria.idc.ac.il/USpolicy/data/1988.html>
8. Крутикн М., Некоторые аспекты ливанского кризиса ТАСС, БПИ, N 55, 21.4.1988г., стр. 33.
9. К предстоящим президентским выборам, Էջվ. աշխ., էջ 30:
10. Այս կառավարության Դաճանկույն կիրթնում է, որ հասկանա նախագահ Ամին ժմային էր ծախարդ 1985թ. դեկտեմբերին Միջուայի նախագահան ճեղքմանայան համեմայնարան ապահովման փայրերը, այն շնացում, երբ կրմանայան փնկան ինքնափոխմանը առարպելն էին տեսյակ համեմայնարարը: Այս ճառին տն՛ս Շպյոսկա Н., Ливан, Странники и противники гражданского примирения (осень 1985-1988г.), Восток и Современность, Научно-информационный бюллетень, N 1(43), ЭКС. N 000252, АН СССР, Институт Востоковедения, Москва, 1978, стр. 52.
11. Համեմարանն ճանաչարան էին նախագահ Ամին ժմայինը, Ազգային Գրկարանն Մուկանի՝ ԱՓՈՒ-ի առարկարը Վարդ Ջոնարարը, Ռաշիկ Ջուրանն, Մաշիճան Ջրանժին, ԱՄԱԼ-ի փնկավար Նապին Քիլին, ազրրիտեմանայան առարկարները՝ Պեր ժմայինը, Ջարիկ Շաճունը, ԱՄԿ-ի արարարմանարար Արթը Հային Հարարը և Սառայան Արարիայի Մերկարարը:
12. Новейшая история арабских стран (1917-1988). Академия Наук СССР, Издательство «Наука», Москва, 1988, стр. 152-153.
13. Մաշիկն Քիլարի՝ «ԱՂ-Նախար ալ-Արարի զալ-Նախար» քերթի համեմայն՝ Քիլարի նարարային արարարանների ճախն հարցն ալ կերպ է դրկն Մարկին և Սառին համեմայն ճնարարան: Երբ աներկայան պատկրարը հարցրկ է «Կճարարանն» ճնարար փնկարանների կերծը ճրարարաննից ճնարարկերու հնարարարարան ճախն, Ա-առը պատահարան է, որ դրանց կրարանն անճնարան և առանց արկերան Քիլարանն ազրրիտեմանայան ճրկերիայի և կոռակերարանների ճնարարանն ճնարարար ճրարարանների կրարանն:
14. Крутикн М., Էջվ. աշխ., էջ 33-36:
15. К предстоящим президентским выборам, Էջվ. աշխ., էջ 31-32:
16. Фамир Дин, Угнетенный шагк на измученной земле, Иностранка печаль о неурегулированном внутрпполитическом положении в Ливане, ТАСС, БПИ N 203, 18.10.1988, стр. 34.
17. «New York Times», 30.8.1989.
18. Մանարը կարճան էր 4 ճախից՝ ԱՄՈՒ-ից. «Փոխմանայան համեմարանից». ԱՄԱԼ-ից և «Կճարարանից»:
19. Крутикн М., «Исламско-патриотический» лагерь Ливана, ТАСС, БПИ, N 216, 4.11.1988г., стр. 23-24.
20. Լիբանայան Մանարի կան Լիբանայան աների ճեղ ճնարան էին լիբանայան աները՝ Լիբանայան Փարարանի կոռակերարանը, Ազգային Լիբիայ կոռակերարանը, «Փուլերը», Մարանայան Լիբան, Լիբանայան Մաշիկն Դաշարարանայան կազմակերարարանը: Լիբանայան ճախիցը կարճան էին Ազգային Շարժում (ԱՇ) կոռակերան, որի ճեղ ճնարան էին Լիբանանի կոռակերարան կոռակերարանը, Կոռակերարանայան Շարժարարան կազմակերարարանը, Լիբանանը Մաշարարանայան Մաշարարարանայան կոռակերարանը, Ազգային Սոցիալիստայան կոռակերարանը, Անկախ Նաշարարանների շարժումը, Արարարան Մոշարարարանայան Մրարարանը, ԱՄԱԼ-ը և այլ կոռակերարաններ ու ինարարարաններ:
21. Фамир Дин, Էջվ. աշխ., էջ 33-34: Քիլարան Մարկին լիբիայ ալ-Ղանից առարարանն էին քրիստոնայանի լիբարանից: Սամիք ժմայի համեմարան Դանիցը գրավը պարարարարան էր տնկ Միջուային «ճնարարանների ճախիցը քրիստոնայանի ճնարարարանը»:
22. Фамир Дин, Էջվ. աշխ., էջ 33:
23. Saleh P., Awi and Taf, Two Years of Living Dangerously, General Awi and the Precarious Rise of Lebanon's Second Republic, The Beirut Review, LCPS, Vol. 1, No 1, 1991, p. 66.
24. Լիբանանի անճնարարարան համեմայն՝ Մախարանի պարարանը լիբիայ ճնարար

ԱՆՈՒՇ ԿՈՎՆԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԱՐԳՈՒՐՐԱԿԱՆ ՇԵՐՆՅ. ԹԱՆՁՈՒՄԱԹԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԿԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

Օսմանյան կայսրության վերջին վահաա-նյալլա¹ և պետական գործիչ Արդուրասեման Շերեֆի (1853-1925) կյանքը և գործունեությունը ժամանակագրական առումով համընկավ Թուրքիայի պատմության ընկունային շրջանի հետ՝ Թամազինաթ, առաջին Սահմանադրության ընդունում, գուլամի տարիներ, երիտթուրքական հեղաշրջում, Առաջին աշխարհամարտ, Հայոց Մեծ եղևոն, Թուրքիայի Հանրապետություն: Նրա կենսագրության հանգուցային կետերի ուսումնասիրումը կարող է լրացուցիչ լույս ածուկ վերջ հիշատակված իրադարձությունների, որոնց ամենիցա-կան ակահատեսն ու մասնակիցն է եղել Շերեֆը՝ որոշ ժամրամասներին, ինչպես նաև դրանց աղբյուրներին հայկական խնդիրների հետ²:

Արդուրասեման Շերեֆը ծնվել է Ստամբուլում 1853թ.-ին, պալատական քաղաղաքի (kâtip) ընտանիքում: Բարձրագույն կրթությունը ստացել է Ստամբուլի Մուլթանիյե դպրոցում, ավարտելով բոլորերես և Դրամներեն լեզվի և պատմության բաժինները: Իր գործունեությունը սկսել է որպես ընդհանուր պատմության ուսուցիչ, այնուհետև դարձել է դպրոցի տնօրեն: 1895թ.-ին նշանակվել է հանրահայտ Գալատասարայ վարժարանի տնօրեն: 1905թ.-ից սկսած, Սահմանադրության վերստնադրումից հետո զբաղեցրել է մի շարք պետական պաշտոններ կայսրության քարձրագույն առյաններում՝ Օսմանյան կայսրության խորհրդարանի վերին պալատի անդամ (Ayan Meclisi), կրթության նախարար Հուսեյն Հիլմի-փաշայի կա-րիներում, 1909թ.-ից մինչև 1919թ. եղել է վահաա-նյալլա, հանդիսացել է 1909թ. ստեղծված «Օսմանյան պատմական ընկերության» առաջին նախագահը և, վերջապես, 1923թ., ընտրվելով պատգամավոր Ստամբուլից, մասնակցել է Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի աշխատանքներին, ավելի-ին՝ լինելով մեջլիսի անհատարեց անդամը, հենց նա է բացել ժողովի աշխատանքները:

Արդուրասեման Շերեֆ-պատմագիրը մեծապես ազդել է իր նախորդների՝ Ահմեդ Ջեզեթ-փաշայի և Վեֆիկ-փաշայի աշխատություննե-րից: Թամզինաթի շրջանի ակահատվոր պատմագիր, ուլմ³, պետական գոր-ծիչ Ահմեդ Ջեզեթը չնայած մեղրեսում առացած կրթությանը, իր պատմա-կան աշխատություններում օգտագործել էր որոշ արևմտյան աղբյուրներ, որոնք բոլորերես էին բարգմանվել և հրատարակվել Եգիպտոսում⁴: Պատ-մագիր Վեֆիկ փաշան, որը բոլոր դիվանագետի որդի էր և որոշ ժամանակ կրթվել էր Փարիզում, իր աշխատություններում օսմանյան պատմությունը շարադրելով ավանդական գահատեհմական սկզբունքներով, այնուամե-նայնիվ փորձել էր բաժանել այն որոշակի ժամանակաշրջանների՝ ծավալ-ման, հզորության և անկումի⁵: Գեռև Գալատասարայի վարժարանում իր տնօրենության տարիներին Շերեֆը ծանոթանում է այն դասագրքերին⁶ և

մեթոդներին, որոնցով դասավանդվում էր պատմությունը նույն վարժարանի ֆրանսիական և հայկական բաժանմունքներում: Այդ առումով ոչ մահմեդական (հայական և հունական) կրթօգտյալները, ինչպես գրում են Ա. Ժեյտյակովը և Յու. Պետրոսյանը, միշտ էլ օրինակ են եղել բարբերի համար⁸: 19-րդ դարի վերջում (1307/1890թ. և 1315/1898թ.) Արդարահաման Շերեֆը հրատարակում է երկու աշխատություն՝ «Tarib-i Osmani» և «Fezleke-i tarib-i Devlet-i Osmaniyye» («Օսմանյան պատմություն» և «Օսմանյան պետության ամփոփ պատմություն»), որոնք բաղադրվին նոր խոսք էին բուրջական պատմագրության մեջ: ԅուրովի փնթեզելով իր նախորդների՝ Ահմեդ Ջեդեբի և Վեֆիկ-փաշայի մոտեցումները պատմության շարադրանքին, լայնորեն օգտագոծելով եվրոպական աղբյուրները, Շերեֆը դիտարկում է օսմանյան պատմությունը համաշխարհային պատմության ենթատեսուտում, փորձում է չասեմանականվել իրադարձությունների լոկ շարադրամամբ, այլ բացահայտել դրանց պատմաառաստիտականությանը կապերը: Շերեֆը առաջինն էր բարբ պատմագիրներից, ով իր «Tarib»-ում տեղադրեց ծանոթագրություններ, հղումներ աղբյուրներին, բազմապիսի քաղտեղներ: Շերեֆի պատմությունը որոշ մասնագետների կարծիքով «առաջին բարբական գիտական պատմագրական աշխատությունն էր, որը առեղծվել էր բարբ հեղինակի կողմից»: Այդ աշխատությունը իր կրկնօրինակումներն է ունեցել նույնիսկ հանրապետական շրջանում⁹: Օսմանյան կայսրության բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների համար գրված իր մեկ այլ դասագրքում՝ «Cografiya-i Umumi»-ում («Ընդհանուր աշխարհագրություն») նա առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դնում այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են «Hükümet-i müttezze» (բացարձակ միապետություն), «Hükümet-i mevruta» (սահմանափակ միապետություն) և «Hükümet-i cumhuriyye» (ժողովրդավարական պետություն), որպես արդի աշխարհում գոյություն ունեցող պետությունների կառավարման տարբեր համակարգեր¹⁰:

Արդարահաման Շերեֆի բարբ մտավորականի և ազնիվ պաշտոնյայի հեղինակությունը հիմք են հանդիսանում, որպեսզի երիտթուրքական հեղաշրջումից և Մահմադանադրության վերահռչակումից հետո նա ճշանակվի վակաս-նյալիս (1909թ.) և այնուհետև նորաստեղծ «Օսմանյան պատմական ընկերության» (Tarib-i Osmanî Encümeni) նախագահ:

Ինչպես նշվում էր «Ընկերության» կանոնադրության մեջ, այն հիմնադրվել էր սուլթան Մեհմեդ Ռեշադի հրամանագրով (տե՛ս) և նյութական աջակցությամբ որպես պատմագիտական հանձնաժողով, որի առաքելությունն էր կրթօգտյալների համար Օսմանյան կայսրության պատմության նոր և համապարփակ դասագիրք պատրաստելը¹¹: Այդպիսի պատմության առեղծման հիմնական նպատակներից էին հայտարարվում պետության բոլոր «էլեմենտների» (unsur)՝ մեկը մյուսին ճանաչելը, իրար նկատմամբ անվատահեռության և առեղծության (nefret) հարթահարթմը, «գիտելիքների հորիզոնի ընդլայնումը»: «Ընկերության» առեղծման մասին իշխակագրում նշվում էր նաև, որ միմյանց և ընդհանուր պատմությանը շարտ-

դակից լինելով, կայսրության տարբեր ժողովուրդները կզիսակցեն մի պետության մեջ միահամուռ ուժերով գոյատևելու անհրաժեշտությունը և սեր կտանեն ընդհանուր օսմանյան հայրենիքի (vater-ի ու մայրերեկե) հանդեպ⁵։ Մա, անշուշտ, այն ժամանակվա պաշտոնական գաղափարախոսության օսմանիզմի դրսևորումն էր, գաղափարախոսություն, որով երիտարարները փորձում էին փրկել ազգային-ազատագրական շարժումներից մասնատվող օսմանյան բունպետությունը։ «Օսմանյան պատմական ընկերության» անդամներ էին ժամանակվա հայտնի հասարակական գործիչներ, պատմաբաններ, հրապարակախոսներ՝ Ստամբուլի բանգարանների փառիչ Հալի Էդեմ Էլցեմ, Հնեագիտական համաձայնողության մասնագետ Ալի Էմիրեմ, Ստամբուլի համալսարանի դասախոս Մեհմեդ Յուսուֆ Քյուլլուլուն, Ենեսեղիցի Սամին և Ահմեդ Ռեֆիկը (Ալթընայ)։ Վերջինս պատկանում է այն թուրք պատմաբանների շարքին, որոնք Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո հանդես եկան աշխատություններով, որոնցում թեև հայերի կոտորածի փաստը չէր մխտվում, սակայն վիճարկվում էր այդ ոճրագործության կազմակերպված բնույթը, կամ ներկայացվում որպես երկկողմանի բախում⁶։

Արդուրահաման Երեմի պնդմամբ «Ընկերության» աշխատանքների մեջ ներգրավվելին նաև ոչ թուրք մասնագետներ՝ Նորիդարանի պարառի անդամ սերբ Իսկանդեր Յանկու Հուջին, մեջլիսի պատգամավոր հայն Կառուլիյին, Մուսավիդիս Քրիստոֆուտաղ, հայ լրագրող, «Մարահ» թերթի խմբագիր Տիրան Քելեքյանը⁷։

Երեմի համոզմամբ, օսմանյան կայսրության համապարփակ պատմություն զտելու համար անհրաժեշտ էր օգտագործել ոչ միայն թուրքական աղբյուրներ, այլ նաև բյուզանդական և հայկական, քանի որ իր մտահոգացմամբ, շարադրանքը պետք էր սկսել այն ժամանակաշրջանից, երբ թուրքերը Ամասոլիայում հիմնում են առաջին պետությունը (սելջուկներ) և, բնականաբար, առնչվում են «այլ ժողովուրդների պետական միավորումների հետ»⁸։ «Ընկերությունը» ձեռնամուխ է լինում նաև սեփական ամսագրի հրատարակմանը։ Ամսագիրը, "Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası"-ն առաջին թուրքական պարբերականն էր, որն օսմանյան հասարակությանը ծանոթացնում էր արդի պատմագիտական ձեռքբերումների հետ, հրատարակում էր հազվագյուտ փաստաթղթեր, հուշագրություններ, համաշխարհային և սեփական պատմության ակնառու դեմքերի կենսագրություններ։ Պարբերականը լույս էր տեսնում մինչև 1928թ., նրա երկու համարները լույս տեսան արդեն 1930թ.-ին, նոր այբուբենի ներդրվելուց հետո (yeni seri)⁹։

«Mecmuası»-ի ամբողջական տեսությունը թույլ է տալիս միանշանակ արձանագրել, որ ոչ թուրք ենդիմակների ներկայությունը պարբերականի էջերում զգալիորեն զիջում էր նրանց թուրք համագործակիցների հրապարակումներին։ Նշված փաստը անհերքա բացահայտումն է օսմանիզմի իրական էություն, սրը թեև հայտարարում էր, որ բոլոր ժողովուրդները կայսրությունում համահավասար են, սակայն իրականում թուրքերն «ամեն-

նահագնաբան» էին:

Անկախախնդր է ընդգծել, որ «Encomens»-ի «Օսմանյան պատմության» նախագիծը, իր բոլոր բնութայուններով հանդերձ, առաջին և վերջին փորձն էր Թուրքիայի ողջ պատմության ընթացքում, ներկայացնել այն պատմության ոչ-թուրք ժողովուրդների մասնագետների մասնակցությամբ: Այդ նախագիծը այսպես էլ եղբեր չի սպագործվեց:

1913թ.-ին մամուլում շայն քննադական համար հրատարակվելուց հետո, նախագիծը սուր քննադատության արժանացավ «Türk Yurdu» պանթյուրքիստական ամսագրի էջերում¹⁹: Ջենադատական հողվածի հեղինակը, ամենայն հավանականությամբ, Յուսուֆ Աքչուրան էր²⁰: Նա գրում է, որ օսմանյան պատմությունը պետք է ներկայացված լինի որպես ընդհանուր բյուրքական պատմության (türk öta tarih) մի մասը միայն, որ մտացված է ժողովրդի արարողական դերը պատմության մեջ, որ չի կատարված համապատասխան սոցիալ-տնտեսական վերլուծություն և վերջապես, ոչ մի տեղ չի հիշատակված «türk» բառը: Հողվածագիրը առաջարկում էր նաև հանել շարադրանքից այն մասերը, որոնք մվիդված են բուրքի Փոքր Ասիա և Եվրոպա ներխուժելուց առաջ այստեղ ապրող և պատմություններ ունեցող ժողովուրդների պատմությանը: Սա, իհարկե, հետևանք էր Բալկանյան պատերազմից հետո Թուրքիայում ուժգնացող ազգայնական տրամադրությունների՝ օսմանիզմի գաղափարախոսությանը փոխարինում էր պանթյուրքիզմը:

«Encomens»-ի նախագահ Աբդուլբահման Երեմիլը կտրականապես դեմ էր նախագծի փոփոխմանը, որի կողմնակիցներից էին Անհեղ Ռեֆիկը և Ֆեսաղ Զյուրբուլուն: Չհամարձակվելով քացահայտորեն հակադրվել նախագահի հեղինակությանը, նրանք մամուլի էջերում երկար վիճաբանություն են սկսում «Ընկերության» կանոնակարգի շուրջ, որի իրական նպատակն էր որպես համահեղինակ (Մեհմեդ Արիֆի հետ, որին համձնարարված էր առաջին հատորի կազմումը) ներգրավել իր ժայռանեղ ազգայնական հայացքներով հայտնի Նեջիբ Ասլմին²¹:

Այդուհետ քանաարկությունները, «Encomens»-ի նախագահի դեմ երկիմաստ դեմադրները սովորական երևույթ դարձան «Ընկերության» աշխատանքում: Գրքի առաջին հատորի հեղինակ Մեհմեդ Արիֆի անապատնի և երկարատև «Նիվաճդության» պատճառով, աշխատանքը միանձնյա կատարում էր Նեջիբ Ասլմը:

Ի պատասխան սույբանական պաշտոնից եկող անվեթջ ակնարկներին առ այն, որ «Ընկերությանը» տրամադրված գումարները արդյունք չեն տվել պատրաստի աշխատության տեսքով, չուներալով այլընտրանք, «Encomens»-ը հրատարակման է հանձնում Ասլմի հեղինակած գիրքը: Այն լույս տեսավ 1917թ. «Թուրքերի պատմությունը» վերնագրով և չի էր ժայռանեղ ազգայնական և նախնական ռասիստական դատողություններով: Օրինակ, բուրքերի ամենաարժանի հատկանիշներից էր, ըստ Ն. Ասլմի, նրանց ռազմական տաղանդը, իսկ բուրքերի վաբան պատերազմները միշտ կրել են «քաղաքակրթական» քնույթ, քանի որ առանց պատերազմելու հնարա-

վոր չէր «մշակույթն ու օրենքը տարածել»²¹: Այսպիսով, Բաղկանները կորցնելուց և Հայկական Հարցը բողոքական ճևղով լուծելուց հետո «էլեմենտալներին» ընդհանուր հայրենիքի գաղափարին միտված պատմության դասագիրք ստեղծելը կորցրել էր իր իմաստը:

Ուշացրավ է ևս մի փաստ «Enciclopedia»-ի գործունեությունից: Թանի որ «Ընկերության» առարկություններից մեկը պատմական հիշարժան փաստաթղթերի հրատարակումն էր, նրան վերապահված էին արտակարգ լիազորություններ՝ պետական կարևորագույն արխիվներից օգտվելու համար (Sadaret Hazine-i Evrakı): Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Արքայապետի Երեմիայի պաշտոնական պատմագիր էր (vakaa-navis), նա միանձնյա էր կատարում փաստաթղթերի հետ կապված աշխատանքը: 1917թ. առաջին երբ Երեմիայի արխիվային ուսումնասիրություններ կատարելու նպատակով մեկնել էր Քեդիմ, Ահմեդ Ռեֆիկը «Enciclopedia»-ին անհրաժեշտ և շտապ արխիվային հետազոտություններ կատարելու պատրվակով կարողանում է ստեղծել մի նոր կառույց՝ «Tasvir-i Vesaik-i Tarihye Enciclopedia» (փաստաթղթերի դասակարգման բաժին քննելության շրջանակներում): Նման գուզահետ կառույցի ստեղծումն առաջին հայացքից անիմաստ է թվում: Մակայն, եթե ի նկատի բռնենանք, որ Ահմեդ Ռեֆիկը սերտորեն կապված էր «Իթթիհատի» հետ, և որ 1917թ. արդեն ակնհայտ էր Թարքիայի պարտությունը Առաջին աշխարհամարտում, պատճառաբանված ենք համարում երևույթների՝ ոչ իրենց լիազորության տակ գտնվող փակ պետական արխիվներին հաստ լինելու ցանկությունը: Մեր այս ներառությունը կիսմկված չէ որևէ որոշակի աղբյուրի վրա, սակայն երևույթների պայթուցիկների փախստառից առաջ փաստաթղթերի «դասակարգման», այսինքն՝ զտման խնդիրը իրենց կուսակցության համակիրին համեմատաբար միանգամայն տրամաբանական է թվում:

Չակամորեն Երեմիայի «Enciclopedia»-ի նախագահ մնաց մինչև իր կյանքի վերջը (1925թ.), սակայն այնտեղ գործնականում տիրում էին ծայրահեղ ազգայնական հայացքներ ունեցող պատճառաբանները՝ Ահմեդ Ռեֆիկը, Նեջիբ Ալընը, Զեադ Քյոնյուլուն և Յուսուֆ Արչուբան, որն այդ ժամանակահատվածում նույնպես դարձավ «Ընկերության» անդամ: «Mecmasa»-ի այդ տարիների հրատարակումներից շատերը գոտ քաղաքական բնույթ էին կրում, մինչդեռ Երեմիայի կարծիքով, իրադարձություններին պատճառական, այլ ոչ թե քաղաքական գնահատական տալու համար, դրանց պետք է անդադրված 30 տարուց ոչ չուտ²²:

Մեր կարծիքով Երեմիայի երբևէ համակրանք չի տածել երևույթների նկատմամբ, համարելով նրանց «deyrimce» (հեղափոխական) և կխսելով իր ուսուցիչ Ահմեդ Ջալեբի այն գնահատականը, որ նրանք երկրում «խառնաշփոթ» ստեղծող «սրբիկաներ» (alcaklar) և «քափառականներ» (serseri) են²³:

Իր պատմագրական գրառումներում Երեմիայի անդադարձել է մաս «Մարտի 31» դեպքերին և 1909թ. Ադամայի ջարդերին²⁴: Ինչպես հայտնի է, «Իթթիհատականները», որոնք այդ ջարդերի կազմակերպիչներն էին, փոր-

ճում էին դրանք պատճառաբանել հայերի, իբր, դավադրության մեջ ներգրավվածությանը: Ընդհին, որն ամիջակաճորեն ճասնակցել էր այդ ճարգը հասուկ ուսումնասիրող կառավարական հանճմաճորդի գնկույցի նախապատրաստական աշխատանքներին, գրում է, որ հայերը քանիցս ապացուցել են Օսմանյան հայրնկթի հանդեպ իրենց տաճաճ նկիրվաճությունը (derkâr olan sadakatlar ...) և գոն են գնացել անհիմն «կասկաճների և գրգոթյունների»: «Պատճագիրը նշում է նաև, որ այդ գնկույցի տակ ստորագրել են կառավարության մի շարք անդամներ: Սակայն, ինչպես արդարացի նկատում է Վ. Դադրյանը Ադամայի թարդերին նկիրվաճ իր անդրադարճում, այնտեղ ոչ մի ակնարկ չկար այդ այն, «թե երն հայերը անպարտ էին հապա ուրն» ՚ր էին յանցապարտները»²⁶:

Արդուրրահման Ընդհինը թացասական գնանասական է տվել նաև Օսմանյան Սահմանադրության «հայր» Ահմեդ Միդհաթ-փաշային, ներկայացնկլով նրան որպես դավադրության և արդան գնով իշխանության հասաճ մի գրոճի»²⁷:

Արդուրրահման Ընդհին վերջին պատճագրական աշխատությունը նրա «Ջրույցներ պատճության մասին» գիրքն էր²⁸: Այն Ընդհինի 1921-1922թթ. «Sabah» և «Vakit» օրաթերթերի համար գրվաճ հողվաճների ժողովաճում էր, «ինչ են տեսել, ինչ են յսել» վերտատությանը և նկիրվաճ էր էիննականում 19-րդ դարի պատճությանը: Թուրքիան համնաստեղով «երբնննի եզոր, թայց ներկայումս ճերացաճ և առաննները թափաճ առյուճի» հետ և փորճնկով թացատրել Թանգլմարի շրջանի թարնիտումների անհագողությունները Ընդհին ինքն իրեն հարց է տալիս. յսկ կարոճ էին նման դեղահաթերը (թարնիտումները Ա.Լ.) փրկել «հիվանդին»: Նրա կարճիցով Թուրքիայի փրկության ճանապարհը «քաղաքակրթության ուղին թոնկն էր» (medeniyet): Ընդհինը չի թացահայտում, սակայն, թե ինչ է նա հասկանում «քաղաքակրթության ուղի» առկելով: Արդուրրահման Ընդհին այս աշխատության մեջ առավել ցայտում է ճգացվում արար անգանի պատճագիր-փիլիսոփա Իրն-Խալդունի հայացքների ազդեցությունը²⁹: Ինչպես գրում է թուրք հետագառող Թ. Արչանը, նման տրամադրությունները թուրք էին 20-րդ դարակերի Օսմանյան մտավորականներին, որոնց մեջ կանխորշվաճ կորճաննան սպասումը միախառնկում էր նաև իրն-Խալդունյան «աստվաճային միջանությանը» փրկությանը հասնկելու հույսերի հետ»³⁰:

Մեթ կարցիրով հենց նման տրամադրությունների յույսի ներքո է պետր դեռարկել Արդուրրահման Ընդհինի կշանքի վերջին տարիներին քնալականների հետ մերճեցումը և ոչ թե նրա հետևողական հանրապետական (cumhuriyetçi) լինկելու հանգամանքով, ինչպես դա փորճում են ներկայացնկլ որշ թուրք պատճագրանները»³¹:

Արդուրրահման Ընդհին անճը Ջննալ Աթաթուրքի ուշադրությունը գրավում է այն թանից հետո, երբ Ընդհինը, լինկլով Ռիզա-փաշայի կարինտի անդան, հրաճարվում է իր ստորագրությունը դնկլ «Ազգային ուխտով» (Millî Misak) պայմանավորվաճ Թուրքիայի սահմանները որտեղ փաստաթղթի տակ³²: «Ես արդին մի ուրոլ գերեզմանում են, -լսալ Միմա Արչինի

ասում է Երեմիք, - սրանից հետո ինձ խայրասակ անող որևէ փաստաթղթի տակ չեմ դնի իմ ստորագրությամբ»³⁷։ Միևնույն ժամանակ Անատոլիայում գործող ազգայնական շարժման ղեկավարները ամեն կերպ փորձում էին քողարկել այդ շարժման կապը նախկին իբրիմազականների հետ³⁸։

Քննալ Արաբուրքը, կարևորելով Երեմիքի նման հեղինակավոր և «մարտի» կենսագրության ամենող մարդու՝ իրենց շարքերի մեջ ներգրավելու խնդիրը, մտնակ է գրում վերջինիս, երավիրելով նրան մասնակցել սկզբում Միվասի, իսկ այնուհետև երկրորդ գումարման ԹԱՄԺ-ի աշխատանքներին։ Ջեզալ Ռայայի հուշագրությունների համաձայն, կրք 1923թ. քննարկվում էր նորաստեղծ պետության կառավարման ճևը, Արաբուրքի Զանկայա պալատում ներկա էր նաև Աղդուրահման Երեմիք։ Պետության կառավարումը ժողովրդի ձայնով ընտրված նախագահին հանձնելը, քաա Երեմիքի, ամենաիմաստուն որդունը կարող է լինել։ «Պետության անունը հռտակ է, դա Հանրապետությունն է», - եզրահանգում է Երեմիք։ Այնուհետև, ինքն իրեն հեզմելով, ավելացնում, որ ինքն էլ չէր պատկերացնում, թե այդ աստիճան «նամրապետական» է (cumhuriyetci)³⁹։

Այսպիսով, Աղդուրահման Երեմիքը բարք պատմության մեջ մտավ որպես նորաստեղծ պետության «անվանադիր» (doğuşun çocuşun adını koyan)։

Հատկանշական է, որ վերջին տարիներին Թուրքիայում ծավալվող իդամականների և քեմալականների ինտելեկտուալ վիճարանություններում հաճախ է շահարկվում Երեմիքի անունը, որն ի դեպ երկար ժամանակ նոտացության էր մատնված։ Իզլամականները շեշտը դնում են նրա պատմա-փիլիսոփայական հայացքների վրա, որոնք համահունչ են «սնատոլյական խճանկարի» իրենց կոնցեպտին, քեմալականներն իրենց ներքին նրա կարճատև հանրապետական գործունեության վրա։ Մեր կարծիքով, այդ ակնառու թուրք պատմաբանը և պետական գործիչը իր ժամանակի արդյունքն էր, նրա մեջ միախառնված էին առաջադեմ ու հետադիմականը և, իհարկե, նա թուրք մտավորական էր իր թղոր դրսևորմանը։ Աղդուրահման Երեմիքի էլանքի, աշխատությունների և գործունեության օրյեկտիվ լուսաբանումը ստավել հասկանալի են դարձնում Թուրքիայի պատմության 19-րդ դարի վերջի 20-րդ դարասկզբի քեկեմնային դարաշրջանի առանձնահատկությունները։

ANUSH HOVHANNISJAN

ABDURRAHMAN SHEREF. FROM TANZIMAT TO REPUBLIC

The article is dedicated to the analyses of the biography of Abdurrahman Sherif, the last chronicist of the Ottoman Empire. His life (1853-1925) and activities coincided with the crucial period of the Turkish history, marked with the decline of Empire, Ittibadist bloody adventurous rule, Kemalist nationalist movement and declaration of Turkish Republic. All these events among others had their effect on the

foundation of Turkish national historiography too.

The main place in the article is devoted to the conflict between Ottomanist and Pan-Turkist views on history in "Tarih-i Osmanî Encümeni", which was headed by Şeref at the time. Şeref's project to prepare a new general history of the Ottoman Empire, including the history of non-Turk peoples, in accordance with the doctrine of Ottomanism seeking to break the barriers between the various communities, was the first but failed attempt in Turkish historiography. From that time Turkist and Pan-Turkist views became the mainstream of Turkish history-writing of that period.

The analyses of Abdurrahman Şeref's ideas can help to have a more complete picture of that important period in the history of Turkey.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. 18-րդ դարից սկսած օսմանյան տարեգրությունը կազմում է պետական պալատի նկատմամբ իր կատարելության կարգից նրանական են նաևող պատմագիտա-տարեգրիչների գրական-մրտվաները
2. Հայկաժամ օգտագործված աղբյուրներից շատերը առաջին անգամ են դրվում գիտական շարանառության մեջ: Դրանք օսմանկրիմ են, առաջ տպագրման տարեգրիչը ներկայացվում է մատակամական տարեգրությունը:
3. Sûs M. H. Yanık, Abdurrahman Şeref Efendi, Türk Tarih Encümeni Mecmuası, No. 1, Mayıs, İstanbul, 1941; M. Demiryerek, Ötmanista 78. yasında son vakasında Abdurrahman Şeref Efendi ve Cumhuriyet, "Millî Eğitim", 2003, <http://www.tarih.gov.tr/dergiler/> 158; Abdurrahman Şeref, <http://www.osmanli-historians.com/şeref/>
4. Սևան՝ մատակամական գլխակական-ատկանապատ:
5. Այդ առումով ծագաբան Օսմանյան կայսրության այն երկրամասն էր, որը օտանակարգական էր կենտրոնից ներկայական գրեթե: Միանգղ Ալիի կատակարման տարեգրիչից սկսած երկայտուն օկից առավ ներկայական հնդկականների գլխակական աշխատությունների կայսրության պաշտոնական լիզված օսմաներկում թարգմանվելու և հաստատակելու գործը: Sûs Jemal el-din el-Shayyal, Historiography in Egypt in the sixteenth century, in "Historians of the Middle East", New York - Toronto, 1962, pp. 403-421.
6. Sûs E. Kuruc, Ottoman Historiography of the Tanzimat Period, in "Historians of the Middle East" ... pp. 422-429.
7. Մատակարգակեր Գ. Ալիզադեղի, Գլխակական օսմանյան պետության, Հ. Ա. Բ., Վենետիկ, 1841: Sûs Ե. Սարգսյան, Հայ թարգմակառությունը XIX դարում և XX դարակարգիմ, օկրգմակելու և Մլղղն Արևելի երկրներ և ծերգրություններ, Խ. X, Երևան, 1979, էջ 241-267:
8. A. Жалтыков, Ю. Петросян, История просвещения в Турции, М., 1961, с. 82.
9. F. Bahisger, Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke, Leipzig, 1927, s. 405.
10. E. Kuruc, Ottoman historiography ..., p. 423.
11. Պետք է նշել, որ այդ հասկարություններից վաղագ աղբյուրն հայանի էին Քուրթբեղի քրիստոնյա ծերգրություններն, մատակել էլ լուսարակված էին թարգմական մատակել երկրում, ինտրկի, ֆնիլ, արդալիտիական գրաբնություն կարմից աղբյուրից: Մական թատկարներում գրանց հայանիցը միանգամայն աննակարգակ երևաղ էր: Sûs A. Жалтыков, Печать в общественно - политической и культурной жизни Турции, М., 1972; Ю. Петросян, Турецкая публицистика эпохи реформ в Османской империи (конiec XVII - начало XX в.) М., 1985.
12. Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (այսանկես՝ TOEM), No. 1, Nisan 1326, s. 2.
13. Լուսրը գնում է կայսրության տարածքում բնակվող տարբեր ծերգրությունների մատակել:
14. İhsâ-i Mektep, TOEM, No 1, 1 Nisan 1326, s. 2.
15. «Ներկայություններ» եղը այն ժամանակ լիար: Ahmed Refik, "Kavkasya yollarında" -

"iki korut, iki kum", տնս «Շահյանի նարգ», Երևան, 1996, էջ 275-277:

16. Մուշեղ Խրեյվանու մեկ շնորհակալություն Տ. Քրիստյանի նախադրմանը և գործունեությանը: Նրա մասին տնս Շ. Կոթուկ, Diken Kolekcion, Frazan Dovroni ve Melkiye Mekizebi, "Tarih ve Toplum", №. 1989, cilt 12, sayi 67, s. 39-41; Ա. Արևիկյան, Տիգրան Քրիստյանի և օսմանյան ազգայնականությունը. «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության նարգեր», №. 12, Երևան, 2006, էջ 112-120:
17. Քրիստյանյան թագադրությանից բացի ահալու, Լեհաստանում է. որ պետք է խաղաղ մակ Արևիկյան թագադրության մասին: Հայերը, սակայն, հիշատակում են չիլի պրոպագանդայի ժողովուրդներից մեկը, բայց որ զենե Արցախ Հայիկ II ժամանակ ազդելով էր պատմության և աշխարհագրության վերաբերյալ «Հայաստան և նման անունների հիշատակում»: Տնս Ա. Փափազյան, Քրիստյանյան վանկարները Հայաստանի և հայերի մասին (16-19 – դարեր), Երևան, 1999, էջ 237:
18. «Քրիստյանյան» թեև դարձրեցին իր գործունեությունը 1928թ. բայց, փաստորեն, նրա իրականությունը դարձավ համապետական Քրիստյանյան մեծապարտի կողմից ստեղծված «Turk Tarih Kurumu-3 (Քրիստյանյան պատմական ընկերություն)»:
19. Köpek Mektubu, "Turk Yurdu", c. 4, No. 23, 1913.
20. H. Akbayrak, Tarih-i Osmanî Eskişenâ'înin "Osmanî Târîhî" yazma metni, "Tarih ve Toplum", No. 62, 1987, s. 47.
21. Ahmed Refik, Vakıtlar Kargası, TTEM, No 19, s. 161-165.
22. Տնս Ա. Օրանյան, К истории зарождения националистического (поркестского) направления в турецкой историографии (конца XIX – начало XX вв). «Երևանի համալսարանի ցեղասպանություն», №. 2, Երևան, 1996, էջ 74-79; Ա. Հովհաննիսյան, Լիանովի և ցեղասպանություն, «1915թ. Հայոց ցեղասպանությունը (պատմության և պատմագրության նարգեր)», Երևան, 1995թ., էջ 41:
23. Abdurrahman Şeref, <http://www.osmanlihistorians.com/basmi/>
24. T. Akşen, Türk Ulusal Kimliği ve Etnosol Sorunu, İstanbul, 1992, s.39.
25. Abdurrahman Şeref, 31 Mart Olayı, Adana veka'ı, <http://www.osmanlihistorians.com/basmi/>, «Մարտի 31»-ի դաշնագրության մասին տնս Բ. Անխևսկով, Младотурецкая революция (1908-1909 гг.), М., 1977, с. 221-239.
26. Վ. Տարբան, Հայկական ժողովուրդների հոլորդարանային և Պատմագիտական Բնագրությունը, Berkeley-Massachusetts, 1995, էջ 112:
27. А. Орханян, Турецкий историк о политических событиях 1876-1878 гг. в Османской империи, «Միջնադար Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XVI, Երևան, 1996, էջ 143-149:
28. Adarrhman Şeref, Türk Müzahabeleri, İstanbul, 1339.
29. Իրո-Լուստանի կարծիքի պետությունները, ինչպես և ճարտի. ոմնում են կանքի (զգայունում) տարբեր ժամանակաշրջանների հիմնադրություն, ծագվում յրբան, ընդարթյան և ճան, տնս F. Rosenthal, The influence of the biblical tradition on Muslim Historiography, in "Historians of the Middle East", p. 40.
30. T. Akşen, Türk Ulusal Kimliği ..., s. 56.
31. M. Demiryazık, Olanın 78. yilinda...
32. М. Гасралян, С. Орханян, Ю. Петросян, Очерки истории Турции, М., 1983, с. 168.
33. M. Demiryazık, Olanın 78. yilinda...
34. Հնագիտակ Օսմանի կարծիքով, քաղաք ազգային շարժումը... իրիտանյան անգլիկ ռեկոլ տարբեր կազմակերպությունների և անձերի գործունեության ազդու էր, տնս B. Zorcher, The Unionist Factor. The role of Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926, Leiden, 1984, p. 118.
35. M. Demiryazık, Olanın 78. yilinda ...

ԱՆՎՈՒ ՀՈՎԱՆՓՅԱՆ

ԹՈՒՐԳ-ԱՂԻՐԵԶԱՆԱԿԱՆ ՈՒՋՄԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐՆ ԱՂԻՐԵԶԱՆԻ ԶԻՆՎԱՍԾ ՈՒԺԵՐԻ ԲԱՐԵՓՈՒՅՈՒՄՆԵՐԻ ԸՐԶԱՆԱԿՈՒՄ

Աղբրեջանի կառավարությունն ակտիվ քայլեր է ձեռնարկում երկրի զինված ուժերի ոլորտում բարեփոխումների իրականացման ուղղությամբ, ինչը նպատակ է հետապնդում հրանք ընդհանուր առմամբ համապատասխանեցնել ՆԱՏՕ-ում առկա չափանիշներին: Աղբրեջանի ռազմական բարեփոխումներն իրականացվում են Հյուսիսատլանտյան դաշինքի Անհատական Գործընկերության Գործողությունների Մրցագրին (IPAP-Individual Partnership Action Plan-այստեղտ՝ ԱԳԳՄ) Աղբրեջանի մասնակցության շրջանակներում: Առաջիկայում մախատեալում է ստորագրել 2007-2009 թթ. գործողության մեջ մտնող ԱԳԳՄ երկրորդ ծրագիրը¹: Նորմալ ընթացքի պայմաններում մախատեալում է առջրեջանական բանակի ամբողջական վերափոխումները ՆԱՏՕ-ի չափանիշներին ավարտին հասցնել 2015 թ.: Աղբրեջանական բանակի բարեփոխումների իրականացման գործում լուրջ դերակատարություն է փոթում ապահովել Թուրքիան: Աղբրեջանական բանակի բարեփոխումների գործընթացում բարձրական զինվորական շրջանակները պետք է անմիջական դերակատարություն ունենան աղբրեջանցի զինվորների կրթության, սպայական կազմի վերապատրաստման և բանակային կառուցվածքը ՆԱՏՕ-ի չափանիշներին վերափոխելու խնդրում: Թուրքիայի համար աղբրեջանական բանակի բարեփոխումների ծրագրերը առաջին հերթին նկնում են իր ռազմավարական շահերի դիքքերին՝ ձգտելով «եղբայրական երկրի» ռազմական համակարգում ապահովել իր անմիջական ազդեցությունը:

Թուրք-աղբրեջանական ռազմական իսնազործակցությունը բուն կերպով սկսեց զարգանալ 90-ական թվականների կեսերին: Երկու երկրների միջև ռազմական և ռազմաստեխնիկական համագործակցության խնդրները կարգավորվում են հիմնականում 1996 թ. հուլիսի 10-ին Անկարայում ստորագրված «Ռազմական կրթության, տեխնիկական և զինական համագործակցության» մասին պայմանագրով², 2001թ. մարտին ստորագրված «Աղբրեջանի և Թուրքիայի կառավարությունների միջև փոխադարձ ռազմական օգնության» մասին համաձայնագրով և «Աղբրեջանի պաշտպանության մախարարության և Թուրքիայի ԶՈՒ գլխավոր շտաբի միջև նյութական օգնության» վերաբերյալ արձանագրությամբ³: Թուրքական կողմը քախակամին էնծ նեղրում է ունեցել աղբրեջանական բանակի կայացման և ամրապնդման գործում, ինչը հրանդրվել է ինչպես զինվորական կաղբրեի պատրաստման, ուսուցանման, այնպես էլ տարրեր տխի սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի և ֆինանսական օժանդակության տրամաղղման ձեով: 2005 թ. Աղբրեջան կառարած այցի ընթացքում Թուրքիայի պաշտպանության մախարար Վեդդի Գյոնուլը հանդի-

պումներից մեկի ժամանակ նշել է, որ Թուրքիայի կողմից Ադրբեջանին հատկացված ռազմական օգնությունն ընդհանուր առմամբ կազմել է ավելի քան 170 մլն դոլար²։ Նշված քիվը իրականում չի համապատասխանում իշխանությունն ունեցող պահի որ բուրբակյան ռազմական օժանդակության դաստիարակներն ավելի մեծ գումարների են հասնում։ Ադրբեջանի անկախությունից հետո Թուրքիայի ռազմական տեխնիկայի և տարբեր ռազմական օժանդակությունը զգալիորեն մեծ է եղել հատկապես Նախիջևանում, ինչը հաստատել է նաև ադրբեջանական ռազմական փորձագետ Ռեզիյո Ջաֆարովը³։

1990-ական թթ. սկզբին, դեռևս չունենալով ռազմական համագործակցության վերաբերյալ երկկողմ պայմանագրեր, այնուամենայնիվ՝ Նախարարական հակամարտության ընթացքում Թուրքիան զգալի ռազմական աջակցություն ցույց տվեց Ադրբեջանին՝ փորձելով ապահովել այդ երկրի լիակատար հաղթանակը։ Նախատեսվում էր միջազգային կոնվենցիաներն ու նորմերը, Թուրքիան, թե ոչ անմիջական, սակայն Ադրբեջանին տրամադրված լայնածավալ ռազմական օժանդակությանը փորձում էր ազդել պատերազմի վերջնական ելքի վրա⁴։ Ադրբեջանին ռազմատեխնիկական օժանդակությանը զուգահեռ բուրբակյան զինվորական շրջանակները սկսեցին մեխանիզմներ մշակել ադրբեջանական քանակի կազմավորմանն աջակցելու համար։ Թուրքիայում մշակվեց համապատասխան ծրագիր՝ մինչև 1995 թ. քանակի արդիականացման նպատակով, որի համար բուրբակյան կողմը պետք է հատկացներ շուրջ 300 մլն դոլար։ Նախատեսվում էր բուրբակյան քանակի պահուստային սպաների կազմից Ադրբեջան գործուղել շուրջ 3 հազար զինվորական մասնագետների և հրահանգիչներ⁵։

Այն, որ Ադրբեջանը գտնվում է Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական գերակայությունների տիրույթում, հետևում է Թուրքիայի զինված ուժերի ցամաքային զորքերի գլխավոր հրամանատար Իքթեթ Քաչրեռլի⁶ 2005 թ. զարմանը Ադրբեջան կառույթում այցի ժամանակ հնչեցրած այն հայտարարությունից, որ «Ադրբեջանը Թուրքիայի համար եզակի է բոլոր առումներով և եզակի է նաև ռազմական համագործակցությունը»։ Թուրք բարձրաստիճան զինվորականը Ադրբեջանի գործընկերներին վատանդեցնել է, որ Թուրքիան ադրբեջանական քանակի վերականգնողական գործում ապահովվել է լուրջ աջակցություն⁷։ Արդյուն շրջանում ակտիվացան երկու երկրների միջև բարձրաստիճան զինվորականների փոխայցելություններն ու համատեղ միջոցառումները։ Նկատվում է ռազմական ոլորտում բուրբ-ադրբեջանական համագործակցության աշխուժացում, ինչը հիմնականում ուղղված է ԱԳԳԾ շրջանակներում ադրբեջանական քանակի բարեփոխումներում Թուրքիայի կողմից աջակցության ստանալովնախը։ Ակտիվացան բուրբ բարձրաստիճան զինվորականների այցելությունները Ադրբեջան տեղում գնահատելու և քննարկելու բարեփոխումների հիմնական ուղեգծերն ու ուղղումները։ 2007 թ. մարտի սկզբին Ադրբեջան այցելած Թուրքիայի ԶՈՒ գլխավոր շտաբի երկրորդ պետ Էրգին Սալգունը ադրբեջանցի գործընկերների հետ քննարկել է երկու երկրների միջև ռազմական

համագործակցության խնդիրներն ու անելիքները՝ հավաստիացնելով, որ Թուրքիան իր ակտիվ ներդրումը կապահովի ադրբեջանական բանակի վերականգնվող բանակի գործում: Թուրք բարձրագույն զինվորականը երկու երկրների ռազմական համագործակցության մեջ առանցքային է համարել հատկապես զինվորական կադրերի վերապատրաստման և կրթության հարցերը¹: Այդի շրջանակներում Ադրբեջանի պաշտպանության մախարաբայան և Թուրքիայի ՋՌԻ գլխավոր շտաբի միջև համագործակցության զարգացման վերաբերյալ փաստաթուղթ ստորագրվեց²: Նույն ժամանակահատվածում Ադրբեջան այցելած Թուրքիայի ՋՌԻ ցամաքային զորքերի նրահամատար Իզեր Քաշրուղը տեղում ծանոթանալով ադրբեջանական բանակի զարգացման և բարեփոխման ներքին, ԱԳԳՏ շրջանակներում ՆԱՏՕ-Ադրբեջան համագործակցության խնդիրներին վերադառնալով հաստատել է Թուրքիայի կողմից Ադրբեջանի ՋՌԻ բարեփոխման գործում ցուցադրվելիք աջակցության շարունակականությունը³:

Բանակի բարեփոխման նյութի այդ գործընթացն արագացնելու և առավել աստիճանաբար նպատակով նախատեսվում է ադրբեջանական ՋՌԻ և պաշտպանության մախարաբայան համակարգում որպես խորհրդակցական նշանակել մի խումբ թուրք բարձրագույն զինվորականների: Ադրբեջանական ժամույի համաձայն Ադրբեջանում պատրաստվում են պաշտպանության մախարաբայի օգնական նշանակել Թուրքիայի ՋՌԻ մի զեներալի, իսկ նրան և նրա հետ Թուրքիայից եկած խմբին լայն իրավասություններ և աշխատելու թույլտվություն կտրվի: Ենթադրվում է, որ մինչև 2011 թ. այդ աշխատանքներում ծառայություն կկատարեն Թուրքիայի զինված ուժերի ես մի խումբ զեներալներ⁴: Քացի այդ նախատեսվում է ստեղծել թուրք-ադրբեջանական համատեղ ռազմական համմուտություն, որն էլ իրավասություն կունենա ծրագրել և ճշակել ադրբեջանական բանակի բարեփոխման գործընթացը՝ այն համապատասխանեցնելով ՆԱՏՕ-ական չափանիշներին: Ադրբեջանի զինվորական շրջանակները իրենց թուրք գործընկերներից հիմնականում աջակցություն են սպասում ՆԱՏՕ-ի չափանիշներին համապատասխան ռազմական ուսուցման, ռազմական գործողություններում տեխնոլոգիաների կիրառման և ռազմական ոլորտում մոդամոտությունների ներդրման հարցերում⁵: Հարկ է նշել, որ հենց թուրք զինվորականների գործում աջակցությամբ կատարվեց Քաշրվի սովորական ուսումնարանի վերականգնվող բանակի շտաբի վերափոխումը ՆԱՏՕ-ական չափանիշներին: Թուրքիայի բարձրագույն ռազմական հաստատություններում, զինվորական ուսումնարաններում, տարբեր հատուկ դասընթացներում ուսումնասիրում են անցել ադրբեջանական ՋՌԻ 1137 ներկայացուցիչ, 2006 թ. ընթացքում 121 զինվորական շարունակել են ուսումնասիրության մեջ գտնվել: Ադրբեջանցի սպաները ամեն տարի մասնակցում են Թուրքիայում անցկացվող «Mehmetcik», «Deniz Aslanı», «Karadeniz Ortaklık» ամուսնները կառուցվածքայիններին: Թուրքական կողմը օժանդակություն է տրամադրում մասն ադրբեջանական խաղաղաբար ուժերին, որոնք թուրքական զորակազմում ծառայություն են կատարում Կո-

սովյում եւ Աֆղանստանում¹³։ Ներկայումս Աղբրեջանի ներքին գործերի (այսուհետ՝ ՆՁ) հրամանատարին կից ծառայություն է կատարում թուրք բարձրաստիճան զինվորական Ավնի Զլդրզը, որը համակարգային եւ խորհրդատվական ծառայություն է իրականացնում։ Համաձայն 1997 թ. աղբրեջանական ՆՁ եւ թուրքական ժամդարներիայի միջեւ ստորագրված արձանագրության՝ ամեն վեց ամիսը մեկ Աղբրեջանի ՆՁ հրամանատարի խորհրդական է նշանակվում թուրք զինվորական, որը համակարգում է ՆԱՏՕ-ական չափանիշներին համապատասխան ուսումնակրթական կատարելագործման գործընթացը¹⁴։ Դեռես 2006 թ. դեկտեմբերին Բաբու այցելեց Թուրքիայի ժամդարներիայի հրամանատար Լշրք Քոչաները, որի այցը կապված էր աղբրեջանական ՆՁ զինծառայողների կազմային վերապատրաստման եւ ուսումնառության կազմակերպման խնդիրների հետ։

Ամենայն հավանականությամբ թուրք զինվորական շրջանակներն իրենց դերակատարությունը կռմնման մասեւ աստօջիկայում ընդունվելիք Աղբրեջանի պաշտպանական հայեցակարգի հիմնական ռազմավարական ուղեգծերի աստիճանման մեջ։ Ի դեպ, Աղբրեջանում պատրաստվող եւ դեռես մշակման փուլում գտնվող պաշտպանական հայեցակարգը մախատեսում է տուսալ (համընդհանուր) պաշտպանության սկզբունքը¹⁵։

Աղբրեջանական բանակում թուրք զինվորական խորհրդականների գործունեությունը ինքնին ներթյուն չէ։ Դեռես 1992 թ. Ղարաբաղյան պատերազմի ժամանակ տասնյակ թուրք զենեղալներ եւ բարձրաստիճան զինվորականներ անմիջական մասնակցություն են ունեցել ռազմական գործողությունների մշակման եւ աղբրեջանցի զինվորների վարժեցման գործում¹⁶։ Երկու երկրները համագործակցում են նաեւ հետախուզական ծառայությունների միջեւ տեղեկատվության փոխանակման ոլորտում։ 2007 թ. սեպտեմբերին Բաբու այցելեց թուրքական ռազմական պատվիրակություն Թուրքիայի ՁՈՒ գլխավոր շտաբի հետախուզական վարչության պետ, զենեղալ Մյունիւր Էրթենի գլխավորությամբ, որի արդյունքում քննարկվել են ռազմական հետախուզության ոլորտում երկկողմ համագործակցության խնդիրները¹⁷։ Գրեթե նույն ժամանակահատվածում Աղբրեջան այցելեց նաեւ Թուրքիայի ՆՁ-ին գործերի նախարարության ափաներձ պահպանության հրամանատար Չան Էրեմօզլուի գլխավորած զինվորական պատվիրակությունը։ Այցի շրջանակներում քննարկման են դրվել երկկողմ հետաքրքրություն ներկայացնող հարցերը, հետագա ռազմական համագործակցության խնդիրները։ Երկու երկրների համապատասխան կառույցների մեջ ստորագրվեց երկկողմ համագործակցության մասին արձանագրություն¹⁸։

Երկկողմ ռազմական հարաբերությունների զարգացման նպատակով նախատեսվում է ակտիվացնել մաս համագործակցությունը երկու երկրների ռազմաարդյունաբերական համալիրների միջեւ։ Թուրքիայի իշխանություններն ու հատկապես զինվորական շրջանակները քայլեր են ձեռնարկում Աղբրեջանի հետ համատեղ ռազմաարդյունաբերական ոլորտում համագործակցության ծավալման ուղղությամբ։ Բաքվում Թուրքիայի

դեպքան թուրան Մորսը 2006թ. հայտարարեց, որ իր երկիրը մասնակցություն է ունենալու Ադրբեջանի ռազմաարդյունաբերական համալիրի ստեղծման գործում՝ նշելով, որ ծրագրվում է ռազմական մեքենաշինության ոլորտում համատեղ նախագծերի մշակում, քանի որ առկա են բոլոր մեխանիզմները թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև ռազմական դաշինք ձևափոխելու համար: Թուրք դեսպանը նշել էր, որ ամերաժշտության դեսպան թուրքիան ըստ արժանվոյն կգնահատի ստեղծված իրավիճակն ու ամերաժշտ քաղեր կձեռնարկի այդ ոլորտում¹⁹: Ադրբեջանական մամուլի համաձայն՝ մոտ ժամանակում թուրքական «Aselsan» և «Roketsan» ռազմաարդյունաբերական ընկերությունները²⁰ համագործակցության կոնկրետ ծրագրեր կառաջարկեն Ադրբեջանի նորաստեղծ պաշտպանական արդյունաբերության նախարարությանը՝ ռազմական տեխնոլոգիաներ վաճառելու փոխարեն համատեղ արտադրության առաջարկներ կմերկայացնելով Ադրբեջանին²¹: 2007 թ. մայիսին ադրբեջանական զինվորական պատվիրակությունը պաշտպանության նախարար Սաֆար Աբիևի և ռազմաարդյունաբերության նախարար Յավեր Ջանալովի գլխավորությամբ մասնակցեցին Անկարայում անցկացված 8-րդ միջազգային ռազմաարդյունաբերական ցուցահանդեսին, որը կարելի է ասել առաջին գործնական քաղն էր թուրքական ռազմական արդյունաբերական արտադրանքին ժանդարանալու և համատեղ ծրագրեր մշակելու ուղղությամբ²²: Դեռևս 2005 թ. դեկտեմբերին Ադրբեջանի նախագահի հրամանագրով ստեղծվեց Ռազմաարդյունաբերության նախարարություն, որը պետք է ադրբեջանական բանակի համար ամերաժշտ սպասուզինություն և զինտեխնիկա արտադրի: Չնայած արդեն գործող նախարարության գոյությանը և հատկացվող մեծ գումարներին, այնուամենայնիվ այն դեռևս կայացման լուրջ գործընթաց պետք է անցնի: 2007 թ. ռազմական բյուջեով Ռազմաարդյունաբերության նախարարությանը հատկացվել է շուրջ 114 մլն դոլար: Նախատեսվում է, որ այդ հատկացված գումարները նպատակ ունեն վերականգնել արդեն Ռազմաարդյունաբերության նախարարության ենթակայության տակ գտնվող մի շարք գործարանների գործունեությունը, ինչպես օրինակ՝ «Ալխաուզեզաու», «Ուլդուզ», «Ազոն» և այլն: Արդեն իսկ բանակցություններ են վարվում թուրքիայի, Ռուսաստանի, Բելառուսի, Ռուսաստանի, Իսրայելի, Ռումինիայի և Պակիստանի համապատասխան զբաղառնությունների հետ՝ համատեղ կոնկրետ ծրագրերի իրագործման ուղղությամբ: Ադրբեջանական կողմը, հատուկ ուշադրություն է դարձնում հատկապես թուրքիայի Պաշտպանական արդյունաբերության քարտուղարության հետ ամուր համագործակցությանը, ինչի համար շահագրգռված է նաև բուրջական կողմը: Ռազմաարդյունաբերության ոլորտում համագործակցության ակտիվացում է նկատվում նաև Պակիստանի հետ, որի հետ թուրքիան ունի ռազմատեխնիկական համագործակցության ամուր քաղա²³: Ադրբեջանի նորաստեղծ ռազմաարդյունաբերական համալիրի կայացման և զարգացման գործում իր լուրջ զերակատարությունը կունենա թուրքիան, որն արդեն լուրջ հաջողություններ է գրանցել այդ ոլորտում: Բացի այդ, բուրջա-

կան կողմի աջակցությամբ աղբրեցամի նդրատեղծ զերատեւչությունը կարող է համապատասխան քայլեր ձեռնարկել հատկապես խրախնայական եւ պակիտական համապատասխան կառույցների հետ ռազմատեխնիկական գործարքների հաստատման ուղղությամբ:

Այսպիսով, Թուրքիան փորձում է ռազմական համագործակցության միջոցով լուրջ դերակատարություն ստանձնել աղբրեցամական ուժային համակարգում ամբապնդելով իր ռազմաքաղաքական ազդեցության լծակներն ինչպես այդ երկրում, այնպես էլ տարածաշրջանում: Ուստի բուրբ-աղբրեցամական ռազմական համագործակցության զարգացումն ու զաշինքի ձեւավորումը, հատկապես Լեռնային Ղարաբաղի հակաճարտության չկարգավորված լինելու պայմաններում, լուրջ խնդիր է ներկայացնում տարածաշրջանում ուժային քաղաքական խախտման, ինչպես նաեւ Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգության համար: Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի ռազմավարությանն ու վարած քաղաքականությանը Հարավային Կովկասում, ապա՝ նպատակ ունենալով զստնալ տարածաշրջանում որոշում կայացնող երկիր՝ այն առաջին հերթին պետք է հենվի Աղբրեցամի վրա, որի հետ էթնիկական ընդհանրություն ունենալուց բացի ունի նաեւ ընդհանուր ռազմաքաղաքական շահեր: Հետևաբար Թուրքիան ձգտում է տարածաշրջանում ունենալ ռազմականապես և տնտեսապես հզոր Աղբրեցամ, իր ազդեցության տակ զստնալ Վրաստան և, ինարկե, ամեն ստուններով բոլոր Հայաստան: Աղբրեցամի նկատմամբ Թուրքիայի ազդեցության մեծացումը պայմանավորված է Հարավային Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում բյուրքայեզու հանրապետությունների հետ Թուրքիայի հետոն գնացող քաղաքական մաշտակներով: Ինչպես բազմաթիվ բուրբ զինվորական և քաղաքական գործիչներ են բազմիցս հայտարարել, այնպես էլ նոյեմբերի 6-8-ը Աղբրեցամ կատարած այցի ժամանակ, Թուրքիայի նախագահ Գյուլ հայտարարեց, որ Աղբրեցամի հետ տարրեր ոլորտներում լուրջ գործակցությունը նոր հեռանկար է բացում եվրասիական քաղաքականության համատեքստում՝ նշելով, որ «Թուրքիան և Աղբրեցամը եվրասիական աշխարհաքաղաքականության ողնաշարն են կազմում»¹⁴: Հարկ է նշել, որ Եվրասիայի աշխարհագրության մեջ բուրբ զինվորական և քաղաքական շրջանակները ներառում են հիմնականում Անդրկովկասի և Կենտրոնական Ասիայի բյուրքայեզու երկրները: Թուրքիա-Աղբրեցամ հարաբերությունները ռազմավարական իմաստով զուտ երրկողմ հարաբերություններ չեն, այլ դրանց զարգացումը պայմանավորում է Թուրքիայի տարածաշրջանային և աշխարհաքաղաքական նկրտումների հետագա ողջ համապատկերը: Հենց այս համատեքստում կարելի է դիտարկել նաև Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրն ու դրա նկատմամբ Թուրքիայի վերաբերմանը: Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը ինչպես 90-ական թթ., այնպես էլ ներկայումս դիտարկվում է որպես խոչընդոտ Թուրքիայի հետագա աշխարհաքաղաքական և աշխարհատնտեսական ծրագրերի իրականացման համար, ինչը կարող է լուրջ մարտահրավեր ներկայացնել Հարավային Կովկասում ուժային հակասարակչության տեսակն-

տից: Թուրք-ադրբեջանական ռազմական համագործակցության զարգացմամբ, հետագայում Ադրբեջանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի դեմ նոր ռազմական գործողությունների սկսման պարագայում Թուրքիան կարող է ունենալ իր զգալի ազդեցությունը՝ չմնալով ռազմական գործողությունների բառերաբեմից այն կողմ:

LEVON HOVSEPYAN

TENDENCIES OF DEVELOPMENT OF THE TURKISH-AZERBAIJANI MILITARY COOPERATION WITHIN THE FRAMEWORK OF THE AZERBAIJAN'S ARMED FORCES REFORMS

Azerbaijan is pressing ahead with plans to overhaul the country's armed forces in order to bring them up to NATO standards. Military reforms in Azerbaijan fulfill through the country's participation in the alliance's Individual Partnership Action Plan. Turkey, a NATO member with strong cultural ties with Azerbaijan, is ready to act as an expeditor of Baku's military reform process. Turkey first of all wants to restore and maintain a direct Turkish military role in Azerbaijan. In the reform process Turkey's support particularly will be put on training of the military personnel and establishing an army structure that meets NATO standards. Azerbaijan is asking the Turkish military to give it more assistance on meeting NATO's standards for military training, know-how and usage of technology in military operations. The Turkish Armed Forces (TSK) and the Azerbaijan Armed Forces have intensified their co-operation in the last months with high-level visits. According recent reports in Azerbaijani press a Turkish military high-ranking officer as a consultant will be appointed in the Azerbaijani Defence Ministry. The Turkish general would be granted significant and sweeping powers within the Azerbaijani Defence Ministry, including direct and sole control over a team of lower-ranking Turkish military officers serving as military instructors and advisers. Also Azerbaijani and Turkish militaries are expected to establish a joint commission to coordinate the Azerbaijani Armed Forces preparations for NATO membership. Bilateral cooperation in the field of defence industry will be developed. Intensification of the Turkish-Azerbaijani military cooperation is very sensitive for Armenia from the point of view its security, as Nagorno-Karabagh problem unresolved.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Khazri Bakinsky and Miss Maradova, Azerbaijan pursues NATO integration, <http://www.armenianet.org>, 16.03.2007. ԱԳԳՄ պլանը Ադրբեջանը ՆԱՏՕ-ի դիվանդանային է ներկայացրել դեռևս 2004 թ., որից հետո սկսվելիք ըմնացումներն ու նախապարտադրական աշխատանքները: 2005 թ. սպառնալից գործնական քայլեր են ձեռնարկվում, որոնք նախատեսված են դաշինքի ներ ԱԳԳՄ պլանով: Պաշտպանության ոլորտում նախատեսվում է պաշտպանական նպեղակարգի և նմանաիղջ այլ փաստաթղթերի մշակում և նախատեսվում, գլխավորապես կրթության համապատասխանեցում ՆԱՏՕ-ի յափանդիմերին, քափանցիկ ռազմական քյոթի պլանավորումն նպատակով հասնել կարելի պատրաստում և փաստաթղթերի ընդունում, նորի քանակային մշակումների կրկնում, զննի «Գործընկերության համեմ խաչարդյուն» կրթական կենտրոնի ընդգյում, ռազմատեխնիկ ուժերի մարզերի և ռազմական տրակայանների աշխատանքում: Կարևոր HATO ռառաստեղ, Ազրբեջանուստեղ

Вооруженные силы России считаются по плану IPAP, http://www.vpk-news.ru/article.asp?pr_sign=archive.2006.136.articles.chronicle_01

2. Nairin CAFERSOY, Azerbaycan - Türkiye Dışkisi (1993 - 2000), <http://www.turkian.org/tr>
3. Сергей Минаков, Вооруженные силы Азербайджана: оценка военного потенциала и перспективам развития, <http://www.poltank.ru>
4. Турецкое вооружение помогает Азербайджану реорганизовать бывшее советское училище в Баку в современный военный театр HATO, http://www.mia-iafo.ru/news/full/article/120.html?no_cache=1&cHash=52a6e62820
5. "Ազերայզյան դաշինքի ջնջումը Ադրբեյջանի թուրքալի կողմի սթանդարտի թափանցում օմանյալորյան մասին ափի մանրամասն տե՛ս Դառ Լեռան, Կրտս և Կարմազանի կոմիտե, Երևան 2006:
6. Նույն տեղում, էջ 121:
7. Turkish Daily News, 18.05.2005.
8. <http://www.regnum.ru>, 01.03.2007.
9. Azerbaijani Defense Ministry and Turkish Armed Forces General Staff sign cooperation document, http://www.turkian.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1835&Itemid=36
10. <http://www.regnum.ru>, 07.03.2007.
11. <http://www.zerkalo.az>, 07.01.2007.
12. Turkish Daily News, 03.04.2007.
13. "Քոֆորուս և սրտն - Սրտուտ խոտորանում", <http://www.zerkalo.az>
14. <http://www.regnum.ru>, 01.08.2007.
15. Տեսալ պաշտպանության սկզբունքը հնթարյան է պատերազմի ժամանակ ոչ միայն կրկնի ԱՌԻ կրտսումը, այլ նաև պնամուց պաշտպանմիտր յուրը հնթարյանը միտրյանի ու միտրյանի օսուպարմում: <http://www.zoho-az.com/col/col02.shtml>
16. "Նեոնս 1990-ականների սկզբին Ադրբեյջանի նախնին նախագահ Ա. Երկրիի յուրերյանիան է կրամակնիլ յուրը զնմիտը 5. "Նմիլլուպարը, ոչը հնթարյանը գարնն է նաև Ադրբեյջանի Անվանկուպյան յուրերի սնթում: Տե՛ս Դառ Լեռան, Կ. 111.
17. <http://www.dny.az>, 20.09.2007.
18. <http://www.regnum.ru>, 26.09.2007.
19. <http://www.zerkalo.az>, 16.08.2006.
20. Թուրքիայի սազմարդյունաբերական համալիրի վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս Լեռն Հոննիլյան, Թուրքիայի սազմարդյունաբերական համալիրի զարգացման և զնվան ումիի սրիտակնամացման սազմակարտյունը, Թուրքիա: Անվանկուպյան ու պաշտպանության կննմախնդիրները, Վարյանկան Նյուրթը, Թուրքիան Լ. Մալարյանկան հնթարտարյանների ինտիտուտ, կրնան 2007, էջ 78-103; Թուրքիայի սազմակնան սրիտարտարյան զարգացման և զնվան ումիի սրիտակնամացման մասին տե՛ս Լ. Հոննիլյան, Թուրքիայի զնվան ումիի սրիտակնամացման յնդիի յուրը, Սերմակոլը Արնկը, N 4, կրնան 2007:
21. <http://www.zerkalo.az>, 07.01.2007.
22. <http://www.regnum.ru>, 23.05.2007.
23. <http://www.regnum.ru>, 20.05.2007.
24. Zaman, 07.11.07.

ՀԱՅՈՑ ՄՆԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԻՆՏԵՆՍԻՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՇՐՈՎԻՐԸ
ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀՈՐԲԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1920 թ.

1918թ. Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության կազմավորումով նրա սահմանների ներսում հայտնվել էր մինչև 400.000 ազգաբնակչություն ունեցող հայ համայնքը: Վրաստանի հայության առջև ծառայած բազմաթիվ խնդիրների կարգավորմանը պիտի նպաստեր մշակութային ազգային ինքնավարության մասին զաղափարի իրականացումը: Հարևան երկրի կառավարությանը հղած դիվանագիտական նոտայում ՀՀ արտգործնախարար Ս. Տիգրանյանը շեշտում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունը հրաժարվել էր տարածքային պահանջներից Բողչալուի հյուսիսային և Թիֆլիսի գավառի հարավային հայաբնակ մասերի մկատմամբ, նախապայմանով, որ Վրաստանի հայ բնակչությունը կօգտվի մշակութային ինքնավարությունից: Նորակազմ Վրաստանում, նրա կառավարությունը հրաժարվում էր հատուկ օրենքով սահմանել ազգային մշակութային ինքնավարության սկզբունքը: Հարցի լուծումը հետաձգվել էր մինչև Վրաստանի սահմանադրության ընդունումը, որով էլ կսահմանագծվեին նայկական մշակութային ինքնավարության իրավունքները:

Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատական (մեմչիֆկյան) դեկավարությունն արժանացել էր II Ինտերնացիոնալի առաջնորդներ՝ Էմիլ Կամդերվելդի և Կառլ Կառտոսկու գովասանքներին, որպես միակ կառավարություն, որը 1918-1920 թթ. իրականացնում էր այդ միջազգային սոցիալիստական կազմակերպության ծրագիրը: XX դարի սկզբին եվրոպական սոցիալիստական զաղափարախոսությունը համարում էր, թե մշակութային ինքնավարության իրականացման միջոցով հնարավոր է լուծել ազգային փոքրամասնությունների խնդիրները: Ազգային հարցի լուծման գործում վրաց սոցիալ-դեմոկրատները իրականում այլ ճանապարհ էին ընտրել, քան նրանք քարոզում էին մինչև Վրաստանի անկախացումը: Դեռ 1912 թ. նրանց տեսակետներն արտահայտող մամուլը գրում էր, որ «... բոլոր մշակութային գործերի դեկավարումը պիտի տրամադրվի հինց շահագրգռված ազգերի տնօրինմանը: Մենք հռչակում ենք Կովկասի ազգությունների մշակութային ինքնավարության զաղափարը»: Այդ սկզբունքը IV Պետությունայի ամբիոնից պաշտպանում էին վրաց պատգամավորներ՝ Ա. Չխենկելին, Վ. Գեղվանին, Ն. Չխենկեն: Որպես օրինակ էին ծառայում ավտորիտացի հայտնի սոցիալ-դեմոկրատներ Օտտո Բաուերի և Կառլ Ռենների կողմից մշակված սկզբունքները (յուրաքանչյուր քաղաքացի պարտավոր պիտի լինի կցազրված այս կամ այն ազգությանը, յուրաքանչյուր ազգությունն իրավական անբողջականություն է կազմում, որին տրամադրվում է իր անդամների վրա պարտադիր սուղջ տարածելու իրավունք: դպրոցի և այլ մշակութային օջախների տնօրինումը հանդիսանում է ազգային ինքնավարության մեմալնորից, յուրաքանչյուր ազգություն ընտրում է իր խորհրդարանը; մշա-

կրթային ինքնավարութիւնից օգտւող ազգերյան շահերը կատարարութ-
յան ներսում ներկայացնում և պաշտպանում է նրա գործերով գրադող հա-
տուկ մակարարը⁵ :

Շարադրված պահանջներին լիովին համապատասխանում էին
Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդի կողմից մշակված «Թեզքերը»:
Շատ այդ փաստաթղթի՝

1. «Հայերը Վրաստանի սահմաններում կազմում են Հայկական Ազգային Ինքնավարութիւն:
2. Ազգային Ինքնավարութիւնը իրականացում է Ազգային Ժողովի և նրա գործաւոր մարմնի՝ Ազգային Խորհրդի միջոցով:
3. Ազգային Ժողովն ընտրում է ընդհանուր, հասասար, գաղտնի, ուղղա-
կի ու եամեծառական ընտրական սկզբունքով և գումարում է իր իսկ
որոշած ժամանակաշրջաններում, իսկ Ազգային Խորհուրդը գործում
է Ազգային Ժողովի կողմից տրւած իրաւունքների սահմաններում:
4. Ազգային Ժողովն ու Խորհուրդն հասարակական իրաւական օրգան-
ներ են, օծուած իրաւական անձի (юрдическое лицо) բոլոր իրա-
ւունքներով, որոնց մէջ մաս կարծական և անշարժ կայքեր ձեռք բեր-
լու ու սեփականացնելու իրաւունքով, օրինական բոլոր միջոցներով:
5. Հայոց Ազգային Ինքնավարութեան գոյքերը համարում են Վրաստա-
նի հայոց ազգային սեփականութիւն:
6. Ազգային Ժողովի ընդհանուր ժողովներում անգամները օգտում են
իւօսքի ազատութիւնից նոյն կիւնքներով, որով օգտում են Օքլն-
դի Վիճարկութեան անգամները: Թերացումների և ընդհանուր յան-
ցանքների համար Ազգային Ժողովի և Խորհրդի անդամները, կարող
են հետապնդել և զրկել ազատութիւնից միայն դատական կարգով:
7. Այն շրջաններում, որտեղ հայ ազգաբնակչութիւնը կազմում է տուձալ
ռայոնի (քաղաք, գաւառ, քեմի գիւղ) բնակիչների 15-ից ոչ պակաս
տոկոս, հայոց լեզուն ճանաչում է իրատահասարար պետական լեզուն
վարչական տեղիքում, ինքնավարութեան օրգաններում, դատական
հաստատութիւններում, երապարակական ժողովներում և պառ-նե-
ռագրական հաղորդակցութեան մէջ, այդ տեղերը, հիմնարկութիւննե-
րը, հաստատութիւնները և պաշտօնական անձինք, հայերի հետ յա-
րաբերութիւններ, քացատրութիւններ ու բոլոր գործավարական բրքե-
րը հայերէն լեզուով, այլ և պատասխանել ու բրքեր տալ նոյն հայերէն
լեզուով:
8. Կենտրոնական կառավարութեան համապետական օրէնքներն ու
կարգադրութիւնները երատարակում են բացի վրացերենից մաս հա-
յերէն լեզուով: Հայերէն են երատարակում մմամապետ սոյն թեզիսների
7-րդ կէտում յիշած վայրերում, վարչական տեղերի և անձանց, տեղա-
կան ինքնավարութիւնների և դատական մարմինների բոլոր որոշում-
ներն ու կարգադրութիւնները:
9. Հայոց լեզու իրատնքները, որոնք յիշած են սոյն թեզիսների 6 և 7 կէ-
տերում, ապահովում են յառուկ օրէնքով:

10. Ազգային Ինքնավարութեան իրաստութեանը ենթակայ են. ա/Ներկայացուցչութիւն չապաւանաւորութիւն շահերի և իրաւունքների հայկական հիմնարկութիւնների և հայերի ինչպէս անհատական, նոյնպէս և խմբական, որոնք թիւում են մրանց հայ ազգին պատկանելոց:

բ/ Վարձան ժողովրդական կրթութեան և ազգային կուլտուրայի զարգացման գործերի, ինչպէս և օգնութիւն հայ ազգաբնակչութեան պարենատրման, գիտատնտեսական, առողջապահական և խնամատարական ասպարէզներում:

11. Հայ ժողովրդական կրթութեան գործը ամբողջութեամբ շանճնում է Հայոց Ազգային Ինքնավարութեան, դպրոցներում դասաւանդութիւնը տարւում է հայերէն լեզուով: Ստորին, միջնակարգ և բարձրագոյն բէ հանրակրթական և մասնագիտական դպրոցներում դասաւանդելիք ծրագիրների որոշման և հաստատման, ինչպէս և նրանց կառավարելու գործը ամբողջութեամբ անցնում է Ազգային Ինքնավարութեան: Բարձր, տարրական և միջնակարգ դպրոցներում վրաց լեզվի դասաւանդութիւնը պարտադրեցուցիչ է:

12. Ժողովրդական կրթութեան, ազգային կուլտուրայի զարգացման համար Հայոց Ազգային Ինքնավարութեանն է տրամադրում միջոցներ ազգաբնակչութեան համեմատական չափով – պետական և տեղական ինքնավարութիւնների համապատասխան թիւջէներից:

13. Հայոց Ազգային Ինքնավարութիւնը իրաւունք ունի նշանակել և յատուկ տարքեր հայերի վրայ, իր իրաստութեան մէջ եղող գործերի համար:

14. Նախարարական Խորհրդի նիստերում մասնակցում է Հայոց Ազգային Խորհրդի ներկայացուցիչը, որպէս հայկական ինքնավարութեան գործերի վարիչ, մինխարական իրաւունքներով»⁶:

Ըստ եվրոպական սոցիալիստների, ենարավոր էր ծնւածորէ երկու տեսակի մշակութային ինքնավարութիւն՝ արտերկրային (լայն) և տարածքային (տեղական): Վրաստանի Հայոց ազգային խորհուրդը պնդում էր առաջին՝ մաքսիմալ տարբերակը, հայտարարելով. «Ազգային խորհուրդը այս թէգերը համարում է այն մազագոյն իրաւունքները, որոնք պիտի ապահովեն Մահմանաղիք ժողովի կողմից հայութեան Վրաստանի հատուածում՝ նրա ազգային կուլտուրական գործերը անարգել կերպով վարելու համար: Ազգային Խորհուրդը պիտի պահանջի, որ հայ դպրոցը և ազգային այլ գործերի ինքնավարութիւնը ապահովւած լինի հիմնական օրէնքներում, Մահմանաղիքութեան մէջ»:

Մակայն ապահովիլը շարդարացրից իրն: Վրաստանի տահմանադրութիւն մախազի այն հատվածը, որը նվիրված էր ազգային փորթամասնութիւնների իրավունքների կարգաւորման նպատակին⁷, բուն դժգոհութիւն առիթ տվեց: Ըստ Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդի անդամների հաստատում կարծիքի՝ «Փոխարին դրութիւնների, որոնք իրենց պարզ իմաստով կերպաշխարհներն մեր դեմկրատական հանրապետութիւն ազ-

գային փոքրամասնությունների ինքնակառավարման տարրական հիմքերը, այս նախագիծը պարունակում է հոգվածներ, որոնցից յուրաքանչյուրը կարծես թե թմի նպատակ շրջանցելու ազգային ինքնավարության սեգրմենթի պարզ հեչակուծը և նրա նաստատուել: Հոգվածների որը մասը նույնիսկ արտահայտում է քացանայտ միտում՝ ամեն կերպ խղճնդուտել ոչ վրացի ազգության քաղաքացիներին դասելու այն ազգին, որին նրանք իրականում պատկանում են... պարզ է, որ այս բոլոր պատրվակազգործնական խոսքերը չեն պատասխանում մեր կողմից առաջ քաշած հարցերին և անաշղյուծավես փորձում են կոծկել նախագիծը կերտողների հիմնական միտքը՝ ոչ մի (մշակութային) ինքնավարություն ազգային փոքրամասնություններին: Ի՞նչ վերաբերում է Վրաստանի հայ քնակչությանը, ապա (Հայոց խորհրդի) ներկայացուցիչները քազմիցս հավաստիացումներ էին ստանում վրացական կառավարող կուսակցության տարբեր պատասխանատու ղեկավարներից այն մասին, որ ի նկատի ունենալով Վրաստանի կյանքում հայ քնակչության խոշոր տնտեսական և մշակութային նշանակությունն ու նրա թվաքանակը, որը զգալիորեն գերազանցում է այլ ազգային փոքրամասնություններին, ապա հայ քնակչությունն անկասկած կատանա ինքնակառավարում այն ծավալով, որի չափի մասին Ազգային խորհուրդը քազմիցս քանավոր և գրավոր հայտնել էր Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչներին: Հայոց ազգային խորհրդի 14 թեզերից քաղկացած գրությունը չունի որևէ նմանություն Սահմանադիր ժողովում մշակած նախագծի 12 հոգվածների հետ և, նույնիսկ, ցարական վարչակարգի համեմատությամբ, երբ հայերն օգտվում էին զգալի դպրոցական ինքնավարությունից, Վրաստանի հայերի իրավիճակի բարելավման փոխարեն այն թեթևում է դեպի վատթարացում¹⁰: Վրաց պաշտոնական շրջանակները քազում անգամ զարմանք էին հայտնում փոքրամասնությունների մշակութային ինքնավարություն ունենալու ցանկության վերաբերյալ: Նրանք անընդունելի էին համարում նույնիսկ մշակութային ինքնավարության չափավոր՝ տարածքային (տեղական) տեսակը: Վրաց գործիչներն այդ ձգտումը դիտում էին որպես քաքնված անջատողականություն¹¹: Վրաստանում գործող ազգային խորհուրդներին իշխանությունները չէին տրամադրում իրավական սուբյեկտի կարգավիճակ և, հետևապես, չէին ճանաչում նրանց հասարակաքաղաքական լիազորությունները¹²: Պաշտոնաթերք «էրթորս»-ն գրում էր. «Սահմանադիր ժողովը հանդիսանում է Վրաստանի բոլոր քաղաքացիների ներկայացուցիչը՝ առանց ազգային խտրականության: Հետևապես, որևէ ազգային խորհուրդների գոյությունը անբույլատրելի է, նթև, իհարկև, այդ խորհուրդները չեն լինի օժտված միայն մշակութալուսավորչական խոնկցիաներով...»¹³:

Վկայակոչելով նոր իրողությունը վրաց քաղաքական շրջանակները թեմ հաննցին «ղեկնկրատական հանրապետության» գաղափարը, որի շնորհիվ քաղաքացիների ազգային կարիքները պիտի քավարարվին տեղական ինքնակառավարման մակարդակով: Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատական քանվորական կուսակցության 2-րդ համագումարը, որը կայա-

ցել էր 1920 թ. ամռանը, եկավ այն եզրահանգման, որ ազգային համայնքների ճշակութային և կրթական ոլորտները պետք է ամբողջովին տրվեն տեղական ինքնակառավարման մարմինների տնօրինմանը, քանի որ ազգային փոքրամասնությունների կառիքների լիակատար քաղաքացուցիկ հնարավոր է պետական կառուցվածքի լայն ժողովրդավարացման պայմաններում: Ըստ վրաց դեկավարների, ազգային փոքրամասնությունների իրավունքներն ապահովված էին իրենց երկրում, քանի որ եղանկված «դեմոկրատական» կարգերը երաշխիք են ստեղծում ազգային որևէ ծալածանքի դեմ¹⁴: Ինքնավարության սկզբունքի փոխարեն, այդ բովան ճշակութային, ազգային փոքրամասնություններին առաջարկվեց քաղաքացիական ժողովրդավարացման մասին կարգախոսով: Այս առթիվ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ակամավոր գործիչ Արշակ Ջամալյանն իրավա-ցիտրեն մատնանշում էր, որ «Վրաստանի ազգային փոքրամասնությունների վիճակի մասին զաղափար կազմելու համար մենք օրենքներին չէ որ պետք է դիմենք, այլ այն գործնական քաղաքականությանը, որին հետևում էր վրաց կառավարությանն այս հարցում: Եր քառական է թե՛ուզ հարևանցի ակնարկ նետել այդ քաղաքականության մոյ համոզուելու համար, որ [փարչապետ] Ժորդանիան և իր կառավարությունը շատ քիչ քան ռենին պարծենալու գոնե հայկական փոքրամասնության իրաւունքների հարցում...»¹⁵:

Նվերոտ առարկա էր համարվում Վրաստանում հայկական ազգային դպրոցի ստեղծման պահանջը: Վրաստանի Հայոց ազգային խորհրդի ենթակայության տակ զանվում էին ժողովրդական դպրոցներ, որոնք կառավարության կողմից ճանաչված չլինելով՝ փաստորեն օգտվում էին ինքնավարությունից¹⁶: Ավանդաբար հայկական դպրոցը գոյատևում էր հիմնականում ռենո խավերի քարեգործության շնորհիվ: Հայոց ազգային խորհրդի տնօրինման տակ զոնվող հայկական ժողովրդական դպրոցները լուրջ ֆինանսական ճգնաժամ էին ապրում, որի լուծման համար Վրաստանի լուսավորության նախարարությունն առաջարկում էր իրեն հանձնել հայկական կրթական օջախների վերահսկումը: Փաստերը վկայում են, որ Վրաստանի իշխանությունները հակված չէին հանդուրժել պետական վերահսկողությունից դուրս գործող ևս մեկ ուսումնական համակարգի գոյությունը և անընդհատ հարմար պատրվակ էին փնտրում հայկական ժողովրդական դպրոցները պետականացնելու համար: Վրաց գործիչները համարում էին, որ հայերն արդեն ճշակութային օջախ ռեննե Հայաստանի Հանրապետությունում և, որ հարկ չկա համաձայն պայմաններ ստեղծել Վրաստանի հայ համայնքի համար: Հայերը, որ կազմում էին Վրաստանի բնակչության զգալի մասը, հետզհետե գրկվում էին ինքնուրույն կրթանշակութային կյանքի կազմակերպման հնարավորությունից, մի քան, որն ռեննին ցարական տիրապետության ժամանակաշրջանում: Հայկական եասարակական շրջանակներն այդ ձգտումը դիտում էին որպես նախադեպ Վրաստանի հայկական համայնքի միասնականության բուլացման, ապա ազգամուլման համար:

Եվրոպական սոցիալ-դեմոկրատների ասոցիացիայի անդամները կազմված Հայոց ազգային խորհրդի ասոցիացիաները իրականում անիրազարկելի չէին, քանզի 1918 թ. հունվարին Ռուսական Ժողովրդական Հանրապետության Կենտրոնական Ռադան հաստատեց համանման սկզբունքով կազմված ազգային մշակութային ինքնավարության մասին օրենքը, որի հիման վրա լեհերի և հրեաների շահերը ներկայացնող մասնաբաժինը ընդգրկվել էին կառավարության կազմում¹⁷: Էստոնիայում նույնպես մեծաթիվ էին արտերկրային մշակութային ինքնավարություններ ուսանելի, գերմանացիների, շվեդների և հրեաների համար: Օրենքը ուներ միայն մեկ տանձամաշակում. մշակութային ինքնավարությունից օգուտը ազգային համայնքը պիտի նվազագույնս ունենար 3000 անգամ¹⁸:

Ազգային մշակութային ինքնավարության մասին պահանջը արժարվում էր նաև Այսրկովկասի խորհրդայնացումից հետո: Մշակութային ինքնավարությունը «նշանակում է, - գրեմ է ակամավոր վիրահայ հասարակական գործիչ Արտաշես Արեղյանը, - ոչ միայն որոշ տարիների ընթացքում դարոցական ցանցի շնորհիվ գրաճանաչ դարձնել հարկը հազարաոր հայերի, այլ նշանակում է ոչ միայն հայ վերջն ու հայ թերթը - Հայաստանից ևս յղելով - տասնհազ հազարաոր օրինակներով տարածել մեր ցեղակիցների մեջ... այլ նշանակում է միևնույն ժամանակ՝ քարծրացնել նրանց ազգային գիտակցությունը, ինքնավար մարմինների շնորհիվ և միջոցով սերտորեն շաղկապել նրանց իրար հետ, քայքայ նաև Հայաստանի հետ, հայ մշակույթի կենտրոնի հետ: Այդ նշանակում է՝ այժմու կենդրոնախոյս ուժերը փոխարինել կենտրոնածիլ ուժերով և ազդակներով: Եսթոնիայի մշակութային ինքնավարության պահանջը մեր ազգային քարաքանդակներն են մեզ հարկերից մեզ պիտի կազմ: Հրաժարուիլ նշանից՝ նշանակում է հաշտիլ այն մտքի հետ, որ Հայաստանից դուրս գտնող հարկեր հազարաոր ազգակիցներ վաղ թե ոչ ուժանան իրենց հայրենի մարմնից, փոխանան մեզ համար և պարար դառնան ուրիշների համար: Նման մտքի հետ հաշտել չի կարող հայերիցը»¹⁹: Ուշագրավ է, որ այս խոսքերը շարունակում են արդիական մնալ նաև այսօր:

BENJAMIN MAILYAN

THE PROJECT OF THE ARMENIAN'S CULTURAL AUTONOMY IN THE REPUBLIC OF GEORGIA IN 1920

After the announcement of Georgia's independence a 400,000 Armenian community appeared in its domain, that was in need of status definition in the relations with the Georgian state. According to the activists of Armenian national council in Georgia it would have to assist cultural autonomy of Armenians, consisting part of which was the idea of the National School.

1. Հայաստանի Հանրապետություն 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն). Փաստաթղթերի ժողովածու, կազմողներ՝ Գ. Գալստյան, Վ. Դավթիսեցյան, Վ. Մեղիսյան, Ս. Միրզայան, Ա. Վերապյան: Եր., 2000, էջ 73-74:
2. չլատինացիական ազգային նշանակությունների զբաղմունքների ցուցիչը հայաստանում 1918-1920 թթ. - ժամանակակից հայաստան, 2000, էջ 483-486:
3. Шугр. Жан Сталин И. Марксизм и национальный вопрос. Л., 1950, с. 47.
4. Հրատարակված հայաստանի պետության հարցի և հայաստանի IV հանրապետության կառուցման մասին - ժամանակակից հայաստան, 1999, էջ 230-232:
5. Советская историческая энциклопедия, т. 8, М., 1965, с. 287.
6. «Թեմեր» վարչական հայտը Արարիկի ինքնավարության Սահմանադրական, հայկական Հայտը Արարիկի հարցի կազմը. - Արարիկյան (Թիֆլիս), 23, III, 1920:
7. Шаумян С. О национально-культурной автономии. М., 1959, с. 40.
8. Թեմերի մասին (Թիֆլիս), 4, VII, 1920:
9. Տե՛ս Слово (Тифлис), 23, VI, 1920.
10. К вопросу о правах национальных меньшинств. - Слово, 19, VI, 1920.
11. Հայաստանի արարիկյան հարցի մ. 441, ց. 1, գ. 140, ք. 1:
12. Լույս սեղան, ք. 14:
13. "Նախնի" թերթի արևմտագիտական հարվածը տե՛ս Национальные советы. - Кавказское слово (Тифлис), 1, V, 1919.
14. Слово, 23, VI, 1920. Լույս Թեմերի մասին, 11, VII, 1920:
15. Քանադյան Ա. Հայ-վրացական կոնֆլիկտը. - Հայրենիք (Քոնոտոն), մարտ 1929, էջ 116:
16. Մանրանուն տե՛ս Մախլան Բ. Հայկական պրոպագանդային վարչական Հանրապետություն 1918-1920 թթ. - ՊԻՀ, 2006, N 1(171), էջ 181-200:
17. Տե՛ս Симоненко Р. Г. Национально-культурная автономия на Украине 1917-1918 годах. - Вопросы истории, 1997, N 1(97), с. 60-63.
18. Արևելյան Ա. Արարիկյան փոքրամասնությունները Անդրկովկասում. - Հայրենիք, արդի 1929, էջ 69-71:
19. Լույս սեղան, էջ 77-78:

К ВОПРОСУ О ФОРМИРОВАНИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ В СИРИИ В МАНДАТНЫЙ ПЕРИОД

Формирование сирийской идентичности и идея сирийского государства

Идея образования сирийского государства возникла по окончании Первой мировой войны, когда арабские войска¹ 30 сентября 1918 г. заняли Дамаск и водрузили над городом "флаг арабской независимости", а 5 октября 1918 г. эмир Фейсал аль-Хашими создал первое независимое арабское правительство в Сирии, которое возглавил генерал Али Ризв аль-Рикаби. В мае 1919 г. были проведены выборы Сирийского Верховного конгресса (мутамар ас-сури аль-ам), а 2 июня конгресс принял Дамасскую программу, которая выдвигала требование "безусловной политической независимости". 8 марта 1920 г. сирийский парламент провозгласил создание независимого королевства Великой Сирии, однако в 25 апреля того же года на конференции в Сан-Ремо мандат на всю Сирию получила Франция, а в июле, после битвы при Майсалуне французские войска заняли Дамаск².

В момент, когда Сирия становилась субъектом международных отношений она обладала важной предпосылкой своего суверенного существования – территориальным пространством, в рамках которого могли существовать институты ее государственности, которое однако было результатом политической воли внешней силы, бывшей метрополией и не могло рассматриваться в качестве действительно гомогенного и свободного от центробежных тенденций регионалистского, национально-этнического и конфессионального характера. В силу этого, территориальное пространство, унаследованное от эпохи европейской экспансии, нуждалось в наполнении адекватным ему национальным содержанием. "Арабская идея" становилась средством создания соответствующего этому государству социума³.

Территория, на которой складывалось Королевство Сирия и которая впоследствии стала частью французского мандата, не обладала многолетностью, присущей например, Египту. Сирийское наследие было получено от Османской империи, в состав которой эта территория входила в течение 4 веков: с 1516 г. до заключения Мудросского перемирия в 1918 г. Территория эти были вайлайтами, управляемыми низшими султаном губернаторами-вали. Самоидентификация населения с территорией своего проживания не было. Клановая или племенная принадлежность были более важными звеньями социальной организации, чем единая территория проживания. К этому нужно добавить тот факт, что

границы между арабскими странами были очерчены колониальными властями произвольно и, по сути, не содержали никакой мотивированной связи с национальным составом, проживающего на этой территории населения.

Сирия не имела истории отдельного государственного и, как следствие, политическая идентичность страны и ее населения была замкнута в меньших единицах – город, племя, религиозная группа или на более широкой общности – империи, исламской уммы и все более усложнявшейся идеи арабской нации. Возникала даже своеобразная коллизия: большинство сирийцев ощущало себя мусульманами или османцами, хотя империи уже не было. Существовала своеобразная “потеря идентичности”, когда жители страны не понимали, кто они есть на самом деле. В этих условиях рождалась новая идентичность, основанная на сирийском диалекте арабского языка и историческом мифе (провозглашалось, что именно Дамаск является центром Арабской-Омейядской империи)⁴.

Именно эти два составляющих и стали основой государственного строительства новых арабских стран. Использование того или иного современного местного письменного языка – языка прессы, книг и радиовещания и превращение его в официальный “национальный” язык преследовало следующие цели: подчеркивалась независимость от колониальных властей, которая использовала язык метрополии, а также утверждалась новая идентичность граждан уже независимых государств. “Проведя секуляризацию письменного языка, правящие националистические элиты взяли его на вооружение, чтобы его средствами выразить ценности нации, государства и современности, как они их понимали”⁵. Кроме того, новые элиты намеревались создать новую Историю, действующими лицами, которой были бы они сами, обозначив тем самым радикальный и решительный разрыв с прошлым. Турция отныне не была Османской империей, а арабские страны уже не являлись европейскими колониями – начиналась новая эра⁶. Именно эта национальная идея была поставлена во главу создания нового государства – Сирии⁷.

Фактор религиозной принадлежности в этих условиях не играл важной роли. Принадлежность к определенной религиозной общине не стала частью нововозникшей сирийской национальной идентичности.

Всю первую половину 20 века продолжался процесс формирования сирийской нации из населения, проживающего на этой территории⁸. Затягиванию этого явления способствовал пестрый и разнообразный национальный и религиозный состав самоорганизованных и довольно сильных этно-конфессиональных групп населения, проживающего на этой территории. Кроме составляющих большинство арабов-суннитов на этнорелигиозной карте Сирии выделялись также

другие многочисленные единицы – арабы-алавиты, арабы-друзы, курды, туркмены, арабы-исмаилиты, черкесы, шииты-иваниты (мутавали), арабы-христиане (православные, сиро-яковиты, несториане, мелькиты-грекокатолики, сироки-сиро-якобики, мрониты и халдеи), армяне (представители армянской восточной церкви и католики) и ассирийцы⁹. Известную роль в обособлении этноконфессиональных групп играла и политика Османской империи. По этому поводу, сирийский исследователь А. Хаураши отмечал, что в Османской империи «барьеры между общинами становились все более труднопроходимыми, и религиозные группы постепенно начинали превращаться в национальные».¹⁰

Французский мандат в Сирии

Процесс формирования единой нации сознательно тормозился колониальными властями, которые провозгласив себя защитниками прав меньшинств, углубляли раздробленность страны. Так, через несколько месяцев после передачи Франции сирийского мандата, страна была поделена на несколько частей и получила французскую администрацию, возглавляемую губернатором. Ливан 1 сентября 1920 г. был отделен от Сирии и начал процесс собственного исторического развития, а Александретский санджак по франко-турецкому договору от 23 июня 1939 г. был передан Турции, несмотря на то, что подавляющее большинство проживающего на этой территории населения (арабы, армяне и даже часть турок) на референдуме 3 мая 1938 г. высказалось за сохранения единства с Сирией¹¹. С сентября 1920 г. до 1924 г. страна была разделена на государство Алеппо и государство Дамаск с отдельными администрациями и управляющими¹². Кроме того, с 1922 до 1936 г. на территории Сирии существовали искусственно созданные Алавитское и Друзское государства, со своими собственными правительствами. А в северозападной провинции Джазира христиане и курды, хотя и не получили формальной автономии, но находились в прямом подчинении к Французской администрации¹³. Даже после подписания в 1936 г. «Договора о дружбе и помощи» по которому мандатарий - Франция обязывалась до 1939 г. отказаться от мандата и признать единство и независимость Сирии, она связала это с условием сохранения своих войск в районах населенных алавитами и друзами – в Латакия и Джебель Друзе еще на 5 лет¹⁴. Впоследствии Франции удалось получить у новосформированного правительства Сирии согласие на предоставление округам Джазира, Джебель Друз и Латакия широкой автономии с приглашением французских советников для управления ими¹⁵.

Французские власти не только выделяли, но кроме того отдавали явное предпочтение несуннитским этноконфессиональным меньшинствам, в первую очередь алавитам. Это подтверждают данные о «Специальных отрядах Леванта» или «Вспомогательной армии» в составе 7000 человек,

сформированной Францией в 1923 г. из представителей местного населения. Так, из восьми пехотных батальонов три (первый, второй и пятый) были полностью укомплектованы из алавитов¹⁶. Также полностью из алавитов состояли 12 кавалерийских эскадрона, кроме 24-го, укомплектованного арабами-суннитами из Дейр Зора и Ракии и 21-го и 25-го состоящих из арабов-суннитов Идлиба и Хомса¹⁷. В целом же доля алавитов и христиан представленных в составе Вспомогательной армии составляла около 46 %. Кроме того, большую часть солдат, принадлежавших к суннитской конфессии, составляли черкесы и курды. Это этническое несоответствие в определенной мере заложило основу той роли, которую впоследствии сыграли меньшинства в сирийской политической жизни¹⁸, поскольку армии САР во многом являлась наследницей именно «Специальных отрядов», а роль армии в новейшей истории Сирии трудно переоценить.

Однако, несмотря на отсутствие окончательно сложившейся собственной национальной идентичности, отношения местных жителей с французами были сложными и противоречивыми. Все возникавшие в период французской гегемонии выступления достаточно жестко подавлялись колониальными властями. Также на противодействие наталкивались попытки создания арабами даже видимых полугосударственных атрибутов. Так, несколько раз было приостановлено действие Конституции 1930 г.

Это все в конечном итоге привело к прогерманской ориентации сирийцев во время Второй Мировой войны, тем более, что страна находилась под управлением Вишистского правительства, которому удалось добиться от Германии сохранения статус-кво в отношениях с колониями. Для сохранения преобладания Франции в Сирии и сохранения в целом нейтрального отношения к союзникам части «Свободной Франции» вступившие в Сирию вместе с британскими войсками сразу после занятия Дамаска 8 июня 1941 г. обещали Сирии независимость, а затем 27 сентября французский главнокомандующий генерал Катру объявил, что Сирии предоставляется независимость и суверенитет, однако на деле не желала их предоставлять. Генерал де Голль пытался даже приписывать стремление сирийцев к независимости козням англичан¹⁹. Так, коммюнике «Свободной Франции» от 4 ноября 1943 г. заявляло, что система мандатного управления Сирией и Ливаном будет окончательно отменена только после того, как будут четко определены основы взаимоотношений между обеими сторонами и метрополией. Однако, в марте 1943 г. была восстановлена Конституция Сирии, а в июле прошли парламентские выборы, на которых победу одержал Национальный патриотический блок (аль-Кулла аль-Ватани)²⁰ объединявший все существовавшие в стране политические организации. Президентом

республики был избран лидер Национального блока Шукри Куатля. В декабре 1943 г. был отменен французский мандат. С 1 января 1944 г. все основные вопросы управления переходили в компетенцию сирийского правительства.

Несмотря на то, что к началу 1945 г. независимость Сирии признали 14 государств, а 24 октября 1945 г. страна была принята в ООН, на ее территории продолжали оставаться английские и французские войска. Франция выдвигала условия для вывода своих войск, которые касались предоставления ей экономических и стратегических привилегий. После отказа сирийского правительства удовлетворить эти требования в мае 1945 г. произошел ряд столкновений между французскими войсками и населением Дамаска, Хомса и других городов Сирии. Лишь 17 апреля 1946 г., в день отмечаемый сейчас как национальный праздник страны «День эвакуации», Франция полностью вывела свои войска из Сирии.

Первые годы независимости и возмещение армейской заимствования

После получения независимости Сирия столкнулась с рядом серьезных проблем. Одной из них была слабая национальная самоидентификация населения, проживающего на территории САР. Свидетельством этого можно считать, например, постоянное стремление руководящих элит к объединению с соседними странами²¹.

Еще одним следствием политики французских властей стала неразвитость политической системы страны. В Сирии отсутствовали местные административные институты, на основе которых можно было начать построение государственных властных структур, как это произошло во некоторых арабских странах. Так, национальное правительство Сирии, созданное в 1936 г., было распущено в 1939 г. после отказа подчиниться колониальным властям. В стране с 1939 г. не действовала конституция, а для осуществления административных функций был создан Совет директоров из 5 человек, действующий под полным контролем колониальных властей. А сирийский парламент за 26 лет действия французского мандата действовал лишь 11 лет (1923, 1928, 1932-1933, 1936-1939, 1943-1947)²².

Таким образом, структуры власти, или институты способные в будущем стать таковыми, были созданы непосредственно перед получением независимости и не имели какой-нибудь сложившейся традиции администрирования или не воспринимались населением как полноценные и полноправные институты власти.

Все то же можно сказать о политических элитах и партиях, которые были слабы и немногочисленны; даже в наиболее крупных из них было лишь по несколько сот активных членов. Их политические программы были расплывчаты, уставов большинство не имело, как и сложившихся организационных структур, а жесткая и непримиримая

борьба за власть между различными группировками приводила к постоянной политической нестабильности и многочисленным государственным переворотам.

В этих условиях решающее влияние на ситуацию в стране оказывала армия, сформированная на основе «Специальных отрядов», которая как уже отмечалось была в основном составлена из представителей религиозных и национальных меньшинств Сирии. Определяющее влияние армии на политические процессы, происходившие в стране, стало одной из важнейших факторов последующей истории САР. Фактически все крупные перемены в политической жизни страны были осуществлены при непосредственном участии армии.

Возвышение армии в сирийской общественной жизни довольно интересное явление, поскольку в ранней истории современной Сирии военная служба не являлась для сирийцев предпочтительным занятием. Например, сирийская элита в отличие от иракской находила дорогу к карьерному росту в Османской империи посредством вовлечения в стамбульские школы гражданского обучения, а не в военные училища. То же самое стремление, например, можно заметить в годы арабского национального движения. Сирийские националисты были членами светских группировок, и практически не участвовали в работе состоящей преимущественно из военных организации "аль-Ахд"²³.

Среди причин можно отметить то, что офицерство было в эти годы наиболее организованной и сплоченной силой в стране²⁴. Кроме сплоченности надо отметить и резкое возрастание функций армии после обретения независимости. Если в колониальный период они ограничивались лишь функциями защиты границ и квази-полицейскими функциями, то сейчас армия брала на себя также ответственность за принятие решений касавшихся безопасности и обороны, разведывательных действий, а также определенных социальных функций²⁵.

В этих условиях абсолютно неудивительно, что именно армия²⁶, а точнее офицерская элита, становилась впоследствии основной движущей силой многочисленных переворотов, которые сопутствовали истории Сирии в течении 20 лет после обретения независимости. А в начале 60-х череда государственных переворотов годов, получила неожиданную развязку, завершившись приходом к власти партии Баас, что в свою очередь, способствовало возвышению алавитов, выходящих из одного из наименее отсталых к тому времени сирийских регионов.

Необходимо связать несколько слов о постепенном формировании гегемонии национальных меньшинств в сирийской политике нового времени. Если в период Османской империи и во время действия французского мандата ведущее место в социальной структуре общества занимали сунниты, то в первые годы независимости на первый план стали

выходить представители меньшинства. Период с конца 1940-х по начало 1950-х гг. ознаменовался борьбой суннитов и друзов. Они же, однако, в свою очередь, подвергались серьезной конкуренции в офицерском корпусе со стороны курдов²⁷. Так, руководители четырех переворотов 1949-51 гг. Хусни аз-Зам, Сами аль-Хинвун и Адиб аш-Шисекки были курдами.

С начала 60-х годов, однако, создаются явные предпосылки для возвышения в армейской элите еще одной религиозной группы – алавитов. Формирование алавитской офицерской элиты часто связывается с тем, что армия была единственным средством повышения социального статуса и карьеры для представителей этого угнетенного меньшинства, однако следует отметить еще одну очень важную деталь. Алавиты были к тому же одним из самых бедных слоев населения Сирии. Так, в 1938 г. средний доход крестьянина-алавита составлял 22 сир.фунта, в то время как прожиточный минимум был равен 50 фунтам²⁸. В сирийской армии существовал институт финансового откупа - «бадала». То есть каждый призывник мог откупиться от обязательной службы в армии заплатив определенную сумму. До 1964 г. например она составляла 500 сирийских фунта²⁹. Помимо, что в таких условиях в отличие от более зажиточных суннитов, предпочитавших откупиться от службы в армии³⁰, алавиты и представители других меньшинств в большинстве случаев были лишены этой возможности и активно пополняли ряды сирийской армии. Следующим шагом стало пополнение алавитами офицерского состава армии, которое сделало возможным их преобладание в сирийских вооруженных силах не только в количественном, но и в качественном смысле. Главной же причиной этого доминирования следует считать консолидированную политику алавитского офицерства, которое в отличие от суннитских офицеров не было расколото по местническому признаку. Причем, интересно что, выходя из разных районов в суннитской офицерской элите традиционно придерживались различных политических взглядов. Дамаскцы в большинстве своем были приверженцами насеризма и исламизма, уроженцы Хамы поддерживали близкие связи с социальстами Акрама Хуруани, а большая часть офицеров из Дейр али-Зор и Хуруани - с партией Баас³¹. Кроме того, существовало и определенное классовое противостояние. Выходя из низших и средних слоев суннитского населения часто предпочитали поддерживать алавитов или друзов. Это дает повод Д.Пайтсу отметить, что «сунниты вступали в армию индивидуально, а алавиты как члены секты»³².

Дилемма выбора пути развития и религиозный фактор

После обретения независимости Сирии на повестке дня стоял вопрос о путях дальнейшего развития страны. Как и в большинстве арабских стран выбор был сделан в пользу национализма. Американский исследователь Хэлперн в связи с этим справедливо отмечает, что в

обществе, где семья и племя не являются стабильными институтами, а традиционное исламское государство, основанное на принципе восточного деспотизма, уже не функционирует, а община верующих переживает упадок вследствие эрозии веры, именно национализм способен стать средством создания нового, эффективного государства³³. Кроме того, арабский национализм был своеобразной формой борьбы против «чужаков»³⁴, которая была сверхактуальной для новообразованного государства. С этого времени и борьба против колониального господства, и стремление к сохранению национальной идентичности в Сирии развивались в рамках арабского национализма.

Возможно, что исламский путь как идеологическое обоснование развития было отвергнуто, поскольку ислам был связывающим элементом в Османской империи и новое государство на каком-то этапе стремилось создать новую легитимность и отмежеваться от османского прошлого.

Идеология исламизма также была одним из возможных путей развития страны и выступала альтернативой национализму, предлагая в качестве оружия против иноземного влияния религиозную самоидентификацию вместо национальной. Религиозный фактор оказал значительное влияние на идейно-политическое развитие независимой Сирии. Выход на авансцену сирийской политической жизни исламистских организаций стал закономерным продолжением предшествующего периода политического и социально-экономического развития страны. Следует отметить, что возникновение организаций идеалом для которых был исламский путь развития не было случайным явлением, поскольку вся 400 летняя история правления Османской империи на территории Сирии была историей именно исламского правления. Халифат был легитимной основой для управления разными народами и странами и неудивительно, что после его упразднения в 1924 г. Кемалем Ататюрком, подавляющая часть населения арабских стран считала вполне естественной восстановление этого состояния вещей.

Кроме того, предельно напряженная, нестабильная ситуация и нерешенность вопроса о путях дальнейшего развития страны создавали в период обретения независимости Сирии благоприятную почву для политизации религии и связанную с ней радикализацию ислама. И в течение всей последующей истории САР можно проследить протекающую с различной интенсивностью борьбу между идеологией светского национализма, своеобразным центром которого был Дамаск и исламистской идеологией, адянты, которой были особенно сильны в Хаме и Алеппо.

Возникновение организаций сирийских исламистов

Идеологической и структурной основой возникновения сирийских исламистских организаций можно считать различные исламские

благотворительные общества, являющиеся частью традиционного арабского общества и действующие на территории Сирии в конце 19 в. (Общество великодушных, Общество исламской цивилизации). Следует отметить, что исламские организации имели довольно большое влияние на сирийское общество, например в правление младотурок в Османской империи /Мусульманская лига/. По определению Э.Берка с 19 в. реакция на европейское проникновение происходит исключительно под знаменем ислама, а вплоть до 20 века роль улемов в качестве организаторов "коллективных действий", проявления гнева толпы в городских движениях была решающей³⁵.

Следовательно, абсолютно неудивительно, что на этом достаточно благоприятном фоне стали возникать ряд клубов и обществ, которые проповедовали идеи, близкие к идеологии египетской организации Братьев-мусульман и основанные сирийскими выпускниками университета аль-Азхар: Клуб Дар аль-Аркам в Алеппо, Общество молодых мусульман в Дамаске, Общество братьев-мусульман в Хаме, Общество Союза в Хомсе, Клуб сторонников в Дейр-аз Зоре и Латакия³⁶. Надо отметить, что эти организации действовали автономно и не были филиалами Ассоциации Братьев-мусульман, которая неоднократно предпринимала шаги к проникновению в Сирию. Так, например, в 1935 г. страну именно с этой целью посетили члены египетской организации Братьев-мусульман Абд-ар-Рахман ас-Саати и Мухаммед Асад аль-Хажим³⁷.

С конца 30-х гг. начинаются предприниматься попытки консолидации этих движений в одну организацию. Интересно, что одним из побудительных факторов стали действия французских властей, которые настояли на необходимости обсуждения проблемы исламского образования в школах с единой религиозной национальной организацией³⁸. Кроме того, исламские группы были уже готовы к консолидации в рамках единой организации, что показали ряд съездов, происшедших в эти годы.

Объединение прошло в два этапа: в 1937 г. в Хомсе состоялись I и II съезды исламских организаций, а в 1938 г. на III съезде в Дамаске большинство этих разрозненных групп объединились в организацию «Молодежь Мухаммеда». Тогда же было принято решение о перенесении штаб-квартиры движения в Алеппо³⁹.

На IV съезде в 1943 г. было решено создать полувойсковую гвардию сторонников движения. Интересно, что лишь после этого, на V съезде в Алеппо было принято решение о формировании центрального комитета. В отличие от Египта, процесс перехода от благотворительной организации к политическому движению произошел очень быстро. Организацию возглавил молодой Мустафа ас-Сибан⁴⁰.

Однако окончательное оформление исламистское течение

получило после обретения Сирией независимости. В 1946 г. в Сирию приехал основатель Ассоциации Братьев-мусульман Хасан аль-Банна. Он встретился с лидерами местных организаций и посетил тренировочный военный лагерь сирийских исламистов в Катие. Приезд отца-основателя Ассоциации стал серьезным стимулом для создания на основе организации "Молодежь Мухаммеда" в 1946 г. на состоявшемся в г. Ябруде VI съезде "Ассоциации братьев-мусульман"⁴¹. Эта консолидация была предпринята Мустафой ас-Сибан, Мухаммадом аль-Мубараком и Салахом аш-Шашом на основе всех исламистских организаций, а также благотворительных и образовательных мусульманских ассоциаций. Параллельно были основаны Арабский институт ислама и типография. Стала выходить газета "аль-Минар аль-джалид" (Новый Маяк). Верховным Наставником (аль-муражиб аль-амм) стал Мустафа ас-Сибан, который вошел также в Учредительную ассамблею египетского братства. Под его руководством организация основала свои группы в школах и правительственных учреждениях, где наряду с мечетями стала распространять свои взгляды, наладила тесные контакты с египетским отделением. Таким образом уже через десятилетие после основания организация превратилась в реальную политическую силу в чем велика роль ее лидера Мустафы ас-Сибан.

Интересно, что и здесь проявляется влияние фактора меньшинства на эти процессы. В первые годы своей деятельности, учитывая мозаичную религиозно-общинную структуру страны и ряд других социально-экономических и культурных факторов, в Сирии местные Братья-мусульмане выдвигали достаточно осторожные доктрины. В частности в их программе содержался призыв к идейному сотрудничеству и братству всех «истинных религий» (христианства и ислама), а также требование соблюдения всех законов государства в интересах как мусульман, так и христиан⁴².

Однако, параллельно с возвышением алавитской прослойки, прослеживается постепенное ужесточение отношения к иносверцам. Постепенно он превращается в протест суннитского большинства.

Резюмируя вышесказанное, следует отметить, что процессы происходившие в Сирии в период французского мандата в условиях несложившейся территориальной и национальной самоидентификации, имели свои особенности. Слабость институтов власти, политических партий и элиты, привела к доминированию другой очень важной единицы – армии. Этот факт оказал огромное значение на выбранный страной путь развития. После обретения независимости перед страной стоял выбор идеологического развития – национализм или исламизм. Но поскольку доминирующая структура – армия, состояла в большинстве своем из представителей этнорелигиозных меньшинств, для которых исламский компонент не мог стать мобилизирующим фактором, то выбор был сделан

7. Для истинности - Сайид Кутба и его последователей, эта новая история после независимости не была ни малейшей ценностью. Более того, она оказалась разнородна, "эклектична" вразнообразии терминами "доктриной". Как до исторически ислам Пророку Мухаммеду в начале 7 века, предвиделась чуждыми мусульман, так и социализма Кутба по его мнению, полагается символически мусульман, каковы были владыки ислам, партия, социализм и т.д.
8. Подробнее см. также Philip S.Khoury, *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945*, London, I.B.Tauris and Co. Ltd, 1987.
9. Арабы составляют ныне 88-90 % населения страны, курды - 6,5-8,5 %, армяне - 3-4 %, турки и черкесы - по 0,5, по конфессиональному признаку мусульманы - 89 %, (из них сунниты - 82 %, шииты - 18 %, среди которых алавиты - 11,5 % и иезидиты - 1,5 %) и христиане - 11 (по справочнику Сирийская Арабская Республика).
10. по Ю.Кобзиданю, Крестовщина и этноконфессиональные группы в арабских странах // Развитие мира: история и современность, 1988, с.42.
11. Подробнее см. Արաբացիական Մրցաբարձի ղեկավարությունը և Երկարամյակի քաղաքական Միջամտելու անօրինակ (Հարց) (1938 թ. սեպտեմբեր - 1939 թվական) // Մերմարտ և Միջին Արևելքը երկրորդ և երրորդ համաշխարհային պատերազմների ժամանակ, 1967 թ., էջ 61-86:
12. S.Langrigg, *Syria and Lebanon under French mandate*, p.126, по Ա.Հովհաննիսյան, Հ.Սարգսյան, Միջին Արևելքի պատերազմի անկարծիքի պատմություն, էջ., 1975, էջ 112:
13. Nikolaos van Duijn - *The Struggle for Power in Syria. Sectarianism, Regionalism and Tribalism in Politics, 1961-1980*, London, 1981, p. 18,
14. Э.Пар-Буадтов, Сирия в борьбе за укрепление национальной независимости (1945-1966), М., 1978, с. 4
15. Сохранения Сирия (Степанович), М., 1958. с. 150-151.
16. Четвертый был составлен из армян, во главе из христиан, состав третьего, высшего и одного из жон (армяне источники не соглашаются с возможностью значительного присутствия армян в "Военногоспитальной армян", объяснил данное заблуждение тем, что особенно курды или черкесов также принимали за туркменских армян (Յոթնամյակի Հ.Կ.Միջին Արևելքի պատերազմի պատմություն /1941-1946/, երևան, 1986, էջ 220-230):
17. H.Bekas, Some observations on the social roots of Syria's ruling, military group and the causes for its dominance // *The Middle East Journal*, 1981, vol.35, №3, p. 341.
18. В.Ахмедов, Россия, армяне и Кавказ // *Арабский сборник*, М., 2000, с. 3.
19. Н.Оганески, Политика империалистических держав на арабском Востоке в годы второй мировой войны, Ереван, 1980, с. 225.
20. Партия была создана в 1927 г. на базе запрещенной Народной партии ("Ал-Шамб").
21. После обретения независимости за объединение с Ираком и Трансjordанской выступала Народная партия, а позднее именно на создание единого государства с Египтом провозглашала партия Баас.
22. <http://www.syria-people-ocsof.org>
23. Michael H. Van Duijn, *Syria, Downfall of a Traditional Elite/Political Elites and Political Development in the Middle East* (ed.Frank Tachau), 1975, NY, pp. 124.
24. Э.Пар-Буадтов, Сирия в борьбе за укрепление национальной независимости, унк.соч., с. 12.
25. Michael H.Van Duijn "Intra and Inter-Generation Conflict in the Syrian Army", 1971, Baltimore, Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy, p. 13.
26. Едва в 1963 г. в составе Вооруженных Сил было около 65 тыс. солдат, но к началу 80-х гг. в армию было призвано почти 250 тыс. человек (Г.Косов, Сирия в регионе арабского мира и Ближнего Востока: условия становления «центра силы». // *Анализ разрывных стран в международных отношениях в 1990-е годы*. М., 1995 с. 96).
27. К.Полжко, А.Хасанов, Проблемы стабильности Сирия в XXI веке // *Ближний Восток и современность*, (вып. 9), М., 2000, с.207-208.

28. данные по Н.Вази, Some Observations on the Social Roots of Syria's Ruling Military Group..., p.342
29. там же, p. 342
30. В исторической литературе существует два понятия "клуб пятидесяти", в который входили семьи, контролировавшие политическую и экономическую жизнь страны до 1960 гг. Каждый город имел своих представителей в этих семьях - в Хомсе - семья Аттаси, в Хале - Кайтан, Барзан и Ази, в Дамаске - Марджани и Азми, в Алеппо - Кюкайя и Кудзи, в Латакии - Аббас. (R.Bayly Winder Syria's Depositioned Cabinet Ministers, 1918-1959, Middle East Journal XVI, no.4, and XVII, no.1 - 1962-63, pp.407-429, 35-53, Dorcas Wazliar, Land Reform and Development in the Middle East, L.1962, Michael Van Duzen "Ietra and Inter-Generational Conflict in the Syrian Army", 1971, Baltimore, Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy, p. 62)
31. там же, p. 342.
32. D.Pipes, Greater Syria 1990, NY, p. 169.
33. M.Halpern, The Politics of Social Change in the Middle East and North Africa, NY, 1964, p.202 по В.Вагаданю, Ислам и модернизация в западных констатных развитых арабских стран (1950-1969-е гг.) // Проблемы современной советской арабистики. Современные политическую и социально-экономические проблемы арабских стран, (кнп.1), Ерван, 1988, с. 88.
34. W.Yale, The Near East, NY, 1958, pp. 191-193.
35. Burke E.R. III. Islam and Social Movements: Methodological reflections // Islam, Politics and Social Movements, ed by Lapidus I.M., Berkeley, etc, p. 24.
36. Asia Handbook for Syria, July, Wash, 1965, p. 203.
37. А.Игнатович, Халифы без халифата, М., 1988 г., с. 27.
38. P.Seale, Aaad, The Struggle for the Middle East, Berkeley, LA, 1989, p. 322.
39. П.Сараджки, Активизация деятельности организации Братья-мусульмане в Сирии в 1979-1982 гг. с.147 // Ислам в политической жизни стран современного Ближнего и Среднего Востока, Ерван, 1986.
40. Мустафа иб-Сибан родился в 1915 г. в Хомсе в патриархальной семье узлама. В 15 лет он стал секретарю организации, борщущую с крестьянскими миссионерами и впоследствии был несколько раз арестован за антифранцузскую пропаганду. В 1933 г. переехал в Египет, где познакомился с Халь-Банни и стал членом организации Братья-мусульман. Однако антианглийская деятельность становится причиной его заключения в концентрационный лагерь Кюмт Сарфад в Палестине, откуда в 1941 г. он высвобождается в Сирию. Еще два года провадывает в тюрьме в 1941-43 гг. окончательно сложил его здоровье, но, несмотря на все предупреждения врачей, он продолжил активно работать до 1957 г., когда болезнь парализовала его. В 1943 г. иб-Сибан стал учителем арабского языка и ислама в высшей школе г.Хомса. После запрета египетской организацией, он стал главной фигурой в организации Братья-мусульман, несмотря на упадок переживаемый сирийской организацией. В 1950-55 гг., он профессор исламского права в Дамаском университете, а с 1955 г. декан факультета исламского права. В последние годы жизни Мас-Сибан организовал и руководил исламскими журналами «Исламский цивилизация». Его литературное наследие состоит из книг «Исламский социализм», «Сравнительные роли женщины в исламе и секулярном праве» и автобиографии «Так жила научна жизнь» написанной в 1962 г. в больнице. Состоится в 1964 г. (Umar F.Abd-Allah, The Islamic Struggle in Syria, Berkeley, 1983, pp. 90-101).
41. Raymond Hindebach, Authoritarian Power and State Formation in Ba'hist Syria: Army, Party, and Peasants, 1990, p. 279.
42. Э.Теген, Исламский Фронт в Сирии: цели и задачи. - Восток и современность, 1982, № 5, М., с. 24.

**ԻՐԱՆՈՒՄԻ ԻՐԱԿՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՋ ԸՆԴՈՒՄՆԻ ՄԱԿ-Ի
ՔԱՆԱԶԵՎԵՐՆ ՈՒ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ (2005-2007 թթ.)**

Միացյալ Ազգերի կազմակերպության (ՄԱԿ) Իրաքին վերաբերվող փաստաթղթերը գլխավորապես շրջանառության մեջ են դրվում Իրաքի նորագույն պատմության վերջին երկու տասնամյակների քաղաքական իրադրության և սոցիալ-տնտեսական խնդիրների ռազմամասիքության նպատակով¹:

ՄԱԿ-ի Իրաքին վերաբերվող բանաձևերն ու որոշումները, այդ թվում պաշտոնական հաշվետվությունները ընդունված են այդ կազմակերպության Անվտանգության խորհրդի կողմից և ունեն հստակ խոշորացրել, որոնք բնորոշում են գլխավոր հարցը, ինչը առանցքային է և տարողունակ՝ ընդգրկում են բոլոր, պրակտիկ աշխատանքի հնարավորություններով:

«Իրաքի նկատմամբ սիտուացիան»՝ այսպես է կոչվում տվյալ հարցը, որ «սիտուացիա» քառը ավելի շատ կացություն, դրություն կամ իրադրություն իմաստներն է արտահայտում: Այս հարցի շուրջ բանաձևեր և որոշումներ ընդունվել են մաս. 2005 թ. հունվարի մեկից մինչև 2005 թ. հուլիսի 31-ը և շարունակվել են²:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում 2005 թ. օգոստոսի 11-ին ընդունված թիվ 1619 բանաձևը, որ նշված է, որ Անվտանգության խորհուրդը հիմք ընդունելով Իրաքին վերաբերվող թուր մախրոլ համապատասխան բանաձևերը, (մասնավորապես 14 օգոստոսի 2003թ. թիվ 1500, 8 հունիսի 2004թ. թիվ 1546 և 12 օգոստոսի 2004թ. թիվ 1557), վերստին հաստատում է Իրաքի անվտանգության, սովորականության, միասնության և տարածքային ամբողջականության սկզբունքները: Հիշեցվում է, որ Միացյալ Ազգերի կազմակերպության 2003թ. օգոստոսի 14-ին իմնադրված Իրաքին օժանդակող առաքելությունը, որի մանդատը երկարաձգվել էր մինչև 2004 թվականի օգոստոսի 12-ը, պետք է առաջատար դեր խաղա Իրաքի ժողովրդի և կառավարության ջանքերին՝ սատարելով, օրինակելի կառավարության ինստիտուտներ ստեղծելու և ազգային երկխոսությունը ու միասնությունը խթանելու գործում³:

Նշված բանաձևը ուշագրավ է մաս. նրանով, որ համաձայն Անվտանգության խորհրդի մախագահին հասցեագրված Գլխավոր քարտուղարի 2005թ. օգոստոսի 3-ի մամակի, որոշում է ընդունում Միացյալ Ազգերի կազմակերպության Իրաքին օժանդակող առաքելության ժամկետը և ստանձնելու ամսով երկարաձգելու մասին: Բանաձևի հաջորդ կետով մտադրություն է արտահայտվում այդ Առաքելության մանդատը տասներկու ամիս անց, կամ դրանից շուտ վերանայելու մասին, եթե նման ցանկություն հայտնվել լինի Իրաքի կառավարությունը⁴:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի ընդունած բանաձևերի և որոշումների սույն փաթեթից դուրս չի մնացել մաս. սոցիալ-տնտեսական ծրագրեր:

զերը: 2005թ. օգոստոսի 19-ին Անվտանգության խորհրդի նախագահը Գլխավոր քարտուղարին է հղել հետևյալ նամակը՝

«Պատիվ ունեմ տեղեկացնելու Չեզ այն մասին, որ 2005թ. օգոստոսի 8-ի նամակը, որը վերաբերվում է Միացյալ Ազգերի կազմակերպության իրաքյան հաշվին, հաշվարկագրային գործարքները դադարեցնելու մասին, հասցված է Անվտանգության խորհրդի անդամների ուշադրությանը: Նրանք որոշում են Չեռ առաջարկած միջոցները՝ հավասարակշռելու համար եղած մտահոգությունները «նախքան պարենի դիմաց» ծրագրի ժամանակին դադարեցնելու առիթով և ինչպես վաճառողի, այնպես էլ գնորդի պահանջները կարգավորող քննարկման անհրաժեշտության առումով: Խորհրդի անդամները ընդգծում են այն կարևորությունը, որ մնացած կատարվելիք աշխատանքը իրականացվի Իրաքի կառավարության համապատասխան մարմինների հետ սերտ կոնսուլտացիաների միջոցով: Ուշադրություն դարձնելով Չեռ նամակին կցված զեռքայան նախատեսված ժամկետներին, նրանք խնդրում են Չեզ Անվտանգության խորհրդին ներկայացնել բանավոր զեկուցում վերոհիշյալ միջոցների իրականացման մասին 2005 թվականի հոկտեմբերի կեսերին, որպեսզի Խորհրդի անդամները կարողանան գնահատական տալ ձեռքբերված առաջընթացին և անցկացնել նշված միջոցների ամփոփում»⁵:

2005թ. օգոստոսի 25-ին Անվտանգության խորհրդի նախագահը Գլխավոր քարտուղարին է ուղարկել հետևյալ նամակը՝

«Պատիվ ունեմ տեղեկացնելու Չեզ, որ Չեռ նամակը՝ 23 օգոստոսի 2005թ., որը վերաբերվում է պ-ն Լու Յունչոու-ին (Չինաստան) Միացյալ Ազգերի կազմակերպության դիտորդական, հսկողության և տեսչությունների հանձնաժողովի լիազոր նշանակվելու մասին, Անվտանգության խորհրդի անդամներին է հասցված: Նրանք ընդունում են ի գիտություն այն մտադրությունը, ինչի մասին ասվում է Չեռ նամակում»⁶:

2005թ. սեպտեմբերի 7-ին կայացած 5256-րդ նիստում Խորհուրդը որոշեց հրավիրել Իրաքի ներկայացուցչին առանց ձայնի իրավունքի մասնակցելու համար «Իրաքի նկատմամբ սխտաացիան» հարցի քննարկմանը:

Այդ նույն նիստում ձեռքբերված համաձայնության համապատասխան, ինչը ենթադրվում էր դարձավ Շախկինում կայացած կոնսուլտացիաների շնորհիվ, Խորհուրդը որոշեց նաև իր արարողակարգի ժամանակավոր 39 կանոնակարգի հիման վրա հրավեր թղարկել պ-ն Պոլ Վոլկերին՝ «Նախքան պարենի շինաց» Միացյալ Ազգերի կազմակերպության ծրագրի անցկացման անկախ հետաքննության կոմիտեի նախագահին⁷:

Խորհուրդը իր 2005թ. սեպտեմբերի 21-ի 5266-րդ նիստում որոշեց հրավիրել Իրաքի արտաքին գործերի նախարարին առանց ձայնի իրավունքի մասնակցելու «Իրաքի նկատմամբ սխտաացիան» հարցի քննարկմանը, ուր դրվելու էր Գլխավոր քարտուղարի զեկուցումը «1546(2004) (S/2005/585) բանաձևի 30 կետի» կատարման ընթացքի վերաբերյալ⁸:

Ըստ այդ նույն նիստում ձեռքբերված համաձայնության, ինչը ենթադրվում էր դարձավ Շախկինում կայացած կոնսուլտացիաների շնորհիվ,

խորհուրդը որոշեց մաս իր արարողակարգի ժամանակավոր 39 կանոնակարգի հիման վրա հրավեր ուղարկել Աշրաֆ Տեհմանգիր Կազիին՝ Իրաքի գծով Գլխավոր քարտուղարի Հատուկ ներկայացուցչին:

Նույն օրը, 2005թ. սեպտեմբերի 21-ին կայացած, հաջորդ 5267-րդ, արդեն փակ նիստում, խորհուրդը որոշեց լիազորել իր Ներկայացուցչին, խորհրդի արարողակարգի ժամանակավոր կանոնակարգերից 55 կանոնակարգի համապատասխան, հրապարակել հետևյալ կոմյունիկեն (պաշտոնական կառավարական հայտարարությունը):

«2005թ. սեպտեմբերի 21-ին, իր 5267-րդ նիստում, որը կայացավ փակ դռների ետևում, Անվտանգության խորհուրդը քննարկեց «Իրաքի նկատմամբ սխտուսցիան» վերնագրված կետը»:

Համաձայն 5266-րդ նիստի ընդունած որոշումների, մախազանը խորհրդի արարողակարգի ժամանակավոր կանոնակարգերից 37 կանոնակարգի համաձայն հրավեր ուղարկեց պ-ն Խոշիյար Ջեբարիին, Իրաքի արտաքին գործերի նախարարին, ինչպես մաս խորհրդի կանոնակարգային ժամանակավոր 39 կանոնակարգի հիման վրա, հրավեր ուղարկեց պ-ն Աշրաֆ Տեհմանգիր Կազիին, Իրաքի գծով Գլխավոր քարտուղարի Հատուկ ներկայացուցչին:

Խորհրդի անդամները, պ-ն Ջեբարին և պ-ն Կազին մտքեր փոխանակեցին»⁵:

Խորհուրդը իր 5300-րդ նիստում, 2005թ. նոյեմբերի 8-ին որոշեց հրավիրել Իրաքի ներկայացուցչին առանց ճայնի իրավունքի մասնակցելու «Իրաքի նկատմամբ սխտուսցիան» կետի քննարկմանը⁶:

ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի Իրաքին վերաբերվող վաստաբերելու հետաքրքիր են մաս ժամանակահատվածի պատմական որակմանն և առումով, երկրում գործընթացները գնահատելու ուղղությամբ:

2005թ. նոյեմբերի 8-ի թիվ 1637 բանաձևում Անվտանգության խորհուրդը ողջունում է «... Իրաքի անցումային գործընթացում նոր շրջանի սկիզբը, անհամբերությամբ սպասելով քաղաքական բնագավառում անցումային գործընթացի ավարտին, ինչպես մաս այն պահին, երբ իրաքյան ուժերը իրենց վրա կվերցնեն ողջ պատասխանատվությունը իրենց երկրում անվտանգությունն ու կայունությունն ապահովելու համար, ինչը հնարավորություն կտա քաղաքացի ուժերի մանդատը համարել ավարտված»⁷:

***

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը հատուկ նշում է, որ Իրաքի կառավարությունը կշարունակի գլխավոր դեր ստանձնել երկրին հատկացվող միջազգային օգնությունը հավասարաշախտի քաշխելու գործում և վերստին կհաստատի միջազգային օգնության կարևորությունը, իրաքյան տնտեսության զարգացման նշանակությունը և դեմոկրատիկ օգնության բաշխման կարևորությունը:

Ընդունելով Իրաքի զարգացման հիմնադրամի և Միջազգային վերահսկիչ-խորհրդակցական խորհրդի եսկան դերը Իրաքի կառավարու-

յանը ցուցաբերվող օգնության գործում, ապահովելով Իրաքի ռեսուրսների օգտագործումը տրանսպարենտ և արդար հիմքի վրա, ի շահ Իրաքի ժողովրդի, որակելով, որ Իրաքում դրությամբ միջազգային խաղաղությանն ու անվտանգությանը նախկինի մեծանպաստելիք է հանդիսանում, գործելով Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության Կանոնադրության VII գլխի համաձայն՝

1. Նշում է, որ Իրաքում բազմազգ ուժերի ներկայությունը իրականացվում է Իրաքի կառավարության խնդրանքով, հաշվի առնելով տվյալ բանաձևին կցված մամակները, հաստատում է բազմազգ ուժերին 1546(2004) բանաձևով ստրված սահմեցիսան, որոշում է բազմազգ ուժերի մանդատի գործողության ժամկետը, ինչը նշված է այդ բանաձևում, երկարածոգել մինչև 2006 թվականի դեկտեմբերի 31-ը:
2. որոշում է, որ բազմազգ ուժերի մանդատը կարող է վերանայվել Իրաքի կառավարության խնդրանքով, կամ ոչ ոչ ըսան 2006 թվականի հունիսի 15-ը և հայտարարում է, որ այդ մանդատի գործողությանը դիմի մեան խնդրանքով:
3. որոշում է մաս մինչև 2006 թվականի դեկտեմբերի 31-ը երկարածոգել 1483(2003) բանաձևի 20 կետով նախատեսված Իրաքի զարգացման հիմնադրամի մուտքերի ավանդազրումը (հայտերի ներկայացումը, հայտագրումը), որոնք գոյանում են նալթի, նալթաթերթերների և բնական գազի վաճառքից, ինչպես նաև 1483(2003) բանաձևի 12 կետում և 1546(2004) բանաձևի 24 կետում նշված գործողությունների միջոցները, որոնք վերաբերվում են Իրաքի զարգացման հիմնադրամի համընկալ Միջազգային վերահսկիչ խորհրդակցական խորհրդի կողմից իրականացվող վերահսկողությանը:
4. որոշում է, որ նշված 3 կետում այն դրույթները, որոնք վերաբերվում են Իրաքի զարգացման հիմնադրամի մուտքերի ավանդազրումնը և Միջազգային վերահսկիչ-խորհրդակցական խորհրդին, կարող են վերանայվել Իրաքի կառավարության խնդրանքով կամ 2006 թվականի հունիսի 15-ից ոչ ոչ:
5. խնդրում է Գլխավոր քարտուղարին շարունակել երևք ամիսը մեկ պարբերաբար խորհրդին ներկայացնել Իրաքում Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության Առաքելության գործողությունների մասին զեկույցներ:
6. խնդրում է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին շարունակել բազմազգ ուժերի անումից երեք ամիսը մեկ խորհրդին ներկայացնել զեկույցներ՝ այդ ուժերի ջանքերի և նրանց ձեռքեբրած առաջընթացի մասին:
7. որոշում է՝ շարունակել ակտիվորեն զրադվել այդ հարցով:

Այդ բոլոր որոշումները թիվ 5300 նիստում ընդունված են միաձայն¹²:

Իրաքի այդ դժվար ժամանակահատվածի տնտեսության զարգացման համար նպաստավոր էր 2005թ. նոյեմբերի 9-ին կայացած 5301 նիստի

ընդունած որոշումը: Այդ որոշումն ընդունելուց հետո Անվտանգության խորհրդի նախագահը նամակով տեղեկացնում է Գլխավոր քարտուղարին, որ նշված է՝

«Կցանկանայի տեղեկացնել Չեզ, որ Խորհուրդը որոշեց՝ հավանություն տալ Չեր նամակում ներկայացված առաջարկին, որը վերաբերվում է նպատակային ավանդային հաշվի փոխանցմանը, հաշիվը բացված է համապատասխան վերոհիշյալ բանաձևի, 2.182.168 ԱՄՆ դոլ. ավելացրած է 226.493 եվրո, որոնք կմուտքագրվեն Իրաքի կառավարության հաշվին՝ պարտադիր վճարումների ձևով առումային էներգիայի Միջազգային գործակալության բյուջե»¹³:

2005թ. նոյեմբերի 11-ի նամակում Անվտանգության խորհրդի նախագահը Գլխավոր քարտուղարին տեղեկացնում է՝ «Օգտվելով եղած հնարավորությունից, Խորհրդի անդամները շնորհակալություն են հայտնում «Նավթ պարենի դիմաց» ծրագրի ժամանակին ավաբույի վերաբերյալ՝ հավասարակշռված հաշվարկով շահագրգիռ, ինչպես նաև այդ ծրագրի շրջանակում սկսված նախագծերի հաջող իրագործման անհրաժեշտության օգտին Չեր քանցքերի համար: Այդ առիթով նրանք որոշումն են 2005թ. հոկտեմբերի 3-ին Ամժամում կայացած համադիպուտե՞ն՝ Վերատուգողի և Բրաքի կառավարության պետական մարմինների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ: Նրանք ի գիտություն են ընդունում իրադրության մասին նոր տեղեկատվությունը և նոր միջոցները, որոնք առաջարկված են գյուղական մեջ, ինչը կցված է Չեր նամակին: Խորհրդի անդամները անհրաժեշտ են համարում Իրաքի կառավարության հետ սերտ խորհրդակցությունների անցկացումը:

Հաշվի առնելով, Չեր նամակում նախատեսված նոր ժամանակացույցը, նրանք խնդրում են տեղեկացնել Խորհրդին ձեռնարկված նոր միջոցների իրականացման մասին 2005թ. դեկտեմբերի կեսին, որպեսզի Խորհրդի անդամներին հնարավորություն տրվի գնահատել ձեռքբերված առաջընթացը»¹⁴:

Անվտանգության խորհուրդը 2005թ. դեկտեմբերի 14-ին, 5325 նիստով որոշեց նրավիդել Իրաքի ներկայացուցչին առանց ձայնի իրավունքի, մասնակցելու «Իրաքի նկատմամբ սխտոացիան» վերնագրված հարցի քննարկմանը, օրակարգում՝ Գլխավոր քարտուղարի զեկուցումը, 1546 բանաձևի (2004) (S /2005/766) 30 կետի կատարման մասին:

2005թ. դեկտեմբերի 30-ին Անվտանգության խորհրդի նախագահը Գլխավոր քարտուղարին հետևյալ նամակով է դիմել՝

«Պատիվ ունեմ տեղեկացնելու, որ 2005թ. դեկտեմբերի 20-ի Չեր նամակը և նրան կից գյուրթյունը անկախ հետաքննության Կոմիտեի գործունեությունը մինչև 2006թ. մարտի վերջը շարունակելու Չեր որոշման մասին հասցված է Անվտանգության խորհրդի անդամներին»:

Այդ նույն տեղում նշված է, որ «... Կոմիտեն իր հետաքննությունը լրիվ ավարտելուց հետո հետագայում որևէ հնարավորություններ կամ լիազորություններ չի ունենալու ընթացիկ հետաքննություններ վարելու համար:

Գործունեության երկարագունը Կոմիտեի Տնօրեն-գործադիր նախագահությանը կերականացվի քաջատալեն գործի քննությանն իրականացնող ազգային ժողովներին օգնությամբ ցուցաբերելու նպատակներին աջակցելով, իսկ մնացած ֆունկցիաները կկայանան նրանում, որպեսզի կանոնակարգվի անհրաժեշտ մատչելիությունը Կոմիտեի արխիվին և ապահովվի դրա անհրաժեշտ պահպանությունն ու օգտագործումը»¹⁵:

2006թ. փետրվարի 10-ին Անվտանգության Խորհրդի նախագահը Գլխավոր քարտեզարին ուղարկած մամուլում ջարձյալ անդրադառնում է Իրաքի տնտեսությանը սառարեղու, ֆինանսական օժանդակություն ցուցաբերելու կարևոր հարցի:

Այդ մամուլում ասվում է՝ «Պատիվ ունեմ պատասխանելու 2006թ. փետրվարի 7-ի Չեր մամուլին, որ դոք հիմք եք ընդունում Անվտանգության խորհրդի 1284(1999) բանաձևը, որով Խորհուրդը հիմնադրել է Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության դիտորդական, վերահսկողության և տնտեսությունների Կոմիտեի և դրա հետ կապված 687(1991) և 706(1991) բանաձևերը:

Այդ առթիվ կցանկանայի տեղեկացնել Չեզ այն մասին, որ Խորհուրդը որոշեց հավանություն տալ Չեր մամուլում նշված այն առաջարկին, որը վերաբերվում է վերոհիշյալ բանաձևերին համապատասխան բացված մարտահային ավանդային հաշվին՝ 416.871 ԱՄՆ դոլ., ինչը կփոխանցվի հաշվեկրված անդամավարներին, կապված Իրաքի կառավարության տոանձմած պարտավորությունների հետ՝ կանոնավոր բյուջեի տեսքով և կհատկացվի խաղաղության պահպանման, տրիբունալների գործունեության և Կազմակերպության կապիտալ շինարարության Գլխավոր ծրագրի իրականացմանը»¹⁶:

2006թ. փետրվարի 14-ի 5371-րդ նիստում Խորհուրդը որոշեց հրավիրել Իրաքի ներկայացուցչին, ստանց ծայրի իրավունքի, մասնակցելու «Իրաքի նկատմամբ սխտասցիան» հարցի կետի քննարկմանը¹⁷:

Այդ նույն նիստում ԱԽ-ի անդամների հետ խորհրդակցությունների արդյունքում նախագահը Խորհրդի անունից հետևյալ հայտարարությունն արեց՝ «Անվտանգության Խորհուրդը ողջունում է Իրաքի Անկախ ընտրական հանձնաժողովի փետրվարի 10-ին Իրաքի ներկայացուցիչների խորհրդի ընտրությունների ստուգված արդյունքների հրապարակումը: Անվտանգության խորհուրդը առանձնակի ոգևորությամբ նշում է, որ ընտրություններում մասնակցություն են ունեցել Իրաքի բոլոր համայնքները ներկայացնող քաղաքական կուսակցությունները, ինչը վկայում է Իրաքի ողջ տարածքում ընտրությունների բարձր ակտիվությունը: Խորհուրդը արժանին է հատուցում և Իրաքի քնակիչներին իր նշախտազեղությունն է հայտնում նրանց ցուցաբերած կամքի համար խաղաղ, ղեկավարողական քաղաքական գործընթացի և որ չմայած բարդ պայմաններին և բռնության ապատեղափոխման, նրանք մասնակցեցին քվեարկությանը:

Խորհուրդը ընդգծում է բոլոր կողմերի մասնակցության կարևորությունը ազգային երկխոսությանն ու Իրաքի քաղաքական զարգացմանը

միտված առաջընթացի միասնությանը: Խորհուրդը կոչ է անում Իրացի քաղաքական առաջնորդներին վճռական քայլեր նախաձեռնել ձևավորելու համար լիովին օրինակելի կառավարություն, որը կձգտի կառուցել խաղաղ բարգաւաճ, դեմոկրատական և միասնական Իրաք: Խորհուրդը դիմում է բոլոր իրացիներին համատորեն կոչ անելով մասնակցել խաղաղ քաղաքական գործընթացին և կոչ է անում նրանց, ովքեր շարունակում են դիմել բռնությանը, վախ դնել զենքը: Խորհուրդը միակամ դատապարտում է Իրաքում տեղաբնակական գործողությունները: Օր կարելի հանդարտել, որպեսզի այդպիսի գործողությունները ջլատեն երկրի առաջընթացը քաղաքական և տնտեսական բնագավառներում:

Խորհուրդը հատուկ երախտագիտություն է հայտնում Իրացի Անկախ ընտրական համամասնողովին ընտրությունների անցկացման և կազմակերպման գործում նրա դերի համար: Խորհուրդը նաև իր երախտագիտությունն է հայտնում Գլխավոր քարտուղարին և Միացյալ Ազգերի կազմակերպությանը ընտրությունների նախապատրաստմանը հաջողությամբ աջակցելու համար և նշում է, մասնավորապես, Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության Առաքելության դերը Իրաքին սատարելու գործում: Անվտանգության խորհուրդը բարձր է գնահատում նաև այն աջակցությունը, որը ցուցաբերեցին մնացած միջազգային գործող անձինք, այդ թվում Եվրոպական խորհրդի ընտրությունների անցկացման գծով փորձագետները և Իրաքի ընտրությունների գծով Միջազգային առաքելությունը:

Խորհուրդը ընդգծում է միջազգային աջակցության պահպանման անհրաժեշտությունը և ընդլայնումը բոլոր պետությունների և համապատասխան միջազգային կազմակերպությունների կողմից Իրացի քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական զարգացմանը լայնածավալ աջակցություն ցուցաբերելու նպատակով: Խորհուրդը կոչ է անում Միացյալ Ազգերի Կազմակերպությանը Իրաքում որքան հնարավոր է մեծ դեր խաղալ: Նա նաև դիմում է բոլոր գործող պաշտոնական անձանց, իստիպախ Իրացի հարևաններին, կոչ անելով կատարել Անվտանգության խորհրդի համապատասխան բանաձևերը և դիտարկել նաև այն հարցը, թե ինչպես կարող են նրանք ընդլայնել իրենց ներդրումը այդ կարևոր եռապլանում: Այդ համատեքստում Խորհուրդը եռյակ է կապում նաև Արաբական պետությունների Լիգայի ցանկերը շարունակելու հետ, աջակցելու համար քաղաքական գործընթացին, որը հավանության է արժանացել Անվտանգության խորհրդի 1546(2004) և 1637(2005) բանաձևերում:

Խորհուրդը վերադառնում է աջակցությունն է հայտնում ֆեդերատիվ, դեմոկրատական, պլյուրալիստական և միասնական Իրացի օգտին, որ լիովին կապահովվեն մարդու իրավունքները¹⁸:

2006թ. մարտի 28-ին Անվտանգության Խորհրդի նախագահը Գլխավոր քարտուղարին նախադրել է՝

«Պատիվ ունեմ տեղեկացնելու Ձեզ, որ 2006թ. մարտի 24-ի Ձեր նամակը՝ Անկախ փորձաքննության Կոմիտեի գրասենյակի աշխատանքի ժամկետը մինչև 2006թ. դեկտեմբերի 31-ը երկարաձգելու Ձեր որոշման մա-

սին հասցված է Անվտանգության խորհրդի անդամներին: Նրանք ընդունել են Չեչենի ներկայությունն ու որոշումը ի գլուխդրում»¹⁹:

2006թ. մայիսի 24-ի 5444 Ֆիառում Խորհուրդը որոշեց կրավիրել Իրաքի ներկայացուցչին առանց ծայնի իրավունքի քննարկելու «Իրաքի նկատմամբ սխտասցիան» անվանումով հարցի կետը:

Այդ նույն միտաի ընթացքում նախագահը Անվտանգության խորհրդի անդամների հետ կոնսուլտացիաների արդյունքում հետևյալ հայտարարությունն արեց՝

«Անվտանգության խորհուրդը որոշումով է մայիսի 20-ին կայացած սահմանադրական ճանապարհով Իրաքի ընտրված կառավարության ինստիտուցիան և շնորհավորում է Իրաքի ժողովրդին այդ իրադարձության առթիվ, ինչը հանդիսանում է երկրում ընթացող քաղաքական անցումային գործընթացի կարևոր փուլ:

Առանձնակի լավատեսություն է հարուցում Խորհրդի մեռ այն հանգամանքը, որ այդ կառավարությունը ներկայացնում է Իրաքի բնակչության ամենատարբեր խմբերը, և մա նույս է հայտնում, որ պաշտպանության, ներքին գործերի և ազգային անվտանգության նախարարները կնշանակվեն մաքսիմալ կարճ ժամկետում: Խորհուրդը կոչ է անում նոր կառավարությանը անհաղթում քամքեր գործադրել ազակցելու ազգային համաձայնությանը նրկխոսության հիմքի վրա ներգրավելով այդ գործընթացին հասարակության բոլոր խավերին, առողծելու համար այնպիսի մքնուրուս, որը լի համըութի նեղկամային շահերով առաջնորդվել: Այդ նույն ժամանակ Խորհուրդը համառորեն կոչ է անում բոլոր իրաքցիներին հանգիստ մասնակցել քաղաքական գործընթացին և ձգտել նրան, որպեսզի ոչ ղեռևս ղեռում է բռնությանը, զենքը վայր դնել: Խորհուրդը վճռակամորեն դատապարտում է Իրաքում տնտրիատական գործողությունները, այդ թվում բոլորովին վերջերս տեղ գտած արսափելի հարձակումները քաղաքացիական բնակչության և կրոնական օբյեկտների վրա, դարանակալ նպատակ փախչայելով տարքեր համայնքների միջև լարվածություն սերմանելը:

Խորհուրդը ընդգծում է, որ նոր կառավարության հետ նեծ հույսեր են կապվում դրական տեղաշարժերի ապահովման առումով այնպիսի ռըորսներում, ինչպիսիք են անվտանգությունն ու կայունությունը, մաքրու իրավեանքները և օրինականության պանպանուհը, հիմնական ծառայություններն մառուցումը և տնտեսության հարաճում գարգացումն ու բարգափաճումը: Խորհուրդը համառորեն կոչ է անում կառավարությանը գործադրելու էֆեկտիվ և ակտիվ քամքեր այդ նպատակի համար, Խորհուրդը նաև համառորեն դիմում է բոլոր պետություններին և համապատասխան միջազգային կազմակերպություններին շարունակելու ցուցաբերել և ընդլայնել իրենց օգնությունը Իրաքի սուվերեն կառավարությանը այդ վճռական էտապում: Խորհուրդը նշում է Իրաքին սահմանակից նրկներն հատուկ ղեքը և կոչ է անում նրանց պաշտպանել Խորհրդի համապատասխան բաճանակերը և մեծացնել իրենց ներդրումը: Մրա հետ կապված Խորհուրդը

նաև հույսեր է կապում Արարական պետությունների լիզայի կողմից հետազոտության հետ, ինչը այդ կազմակերպության կողմից հավանության է արժանացել քաղաքական գործընթացի առումով, այդ թվում նաև Քաղաղաում 2006թ. նախատեսված կոնֆերանսը:

Խորհուրդը վերառին հայտարարում է, որ ինքը համոզն է գաղիս, որպեսզի Իրաքը դառնա ֆեդերատիվ, դեմոկրատական, պլուրալիստական և միասնական պետություն, որպես միջազգային համրության պատասխանատու անդամ, որ ապահովվում են կայունությունը, քարգավաճումը և մարդու իրավունքների բազմակողմանի հարգանքը, օրինակամության ապահովումը:

Խորհուրդը նաև վերադին հաստատում է Իրաքի անկախությունը, սուվերենությունը, միասնությունը և տարածքային ամբողջականությունը²⁰:

2006թ. մայիսի 26-ին Անվտանգության Խորհրդի նախագահը դիմել է Գլխավոր քարտուղարին հետևյալ ճամակով՝

«Պատիվ ունեմ Չեզ հայտնել, որ 2006թ. մայիսի 23-ի նամակը, որով Իոք հայտնում եք Չեք մտադրության ճամին պ-մ Ֆրենսիս Կ.Ռեկորդին դիտորդության գծով Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության Հանճատորովին կից լիագրի պաշտոնում, հասցված է Անվտանգության Խորհրդի անդամներին: Նրանք Չեք ճամակում արտահայտված մտադրությունը ընդունել են ի գիտություն:

2006թ. հունիսի 15-ի 5463 նիստում Խորհուրդը որոշեց Իրաքի արտգործնախարարին հրավիրել առանց ճայնի իրավունքի, մասնակցելու «Իրաքի նկատմամբ սիտուացիան» վերնագրով հարցի կետի քննարկմանը՝ Գլխավոր քարտուղարի զեկուցումը, 1546 (2006) (S/2006/360) քանակի 30 կետի կատարման մասին»²¹:

Այդ նույն նիստում, համապատասխան Խորհրդի նախկինում կայացած կոնաուլտացիաների ճեք ընդված պայմանավորվածության, Խորհուրդը որոշեց նաև հրավեր ուղարկել Գլխավոր քարտուղարի քաղաքական հարցերի գծով օգնակամ տիկին Անգելե Կեյնին, համաճայն արարողակարգի իր ժամանակավոր կանոնակարգերի 39 կանոնակարգի²²:

2006թ. հունիսի 15-ի 5464-րդ փակ նիստով Խորհուրդը որոշեց լիագրի իր նախագահին հրապարակել հետևյալ կոնյունիքն Գլխավոր քարտուղարի միջոցով, համաճայն Խորհրդի արարողակարգի ժամանակավոր կանոնակարգերից 55 կանոնակարգի՝

«Իր 5464-րդ նիստում, որը կայացավ փակ դռների նստում, 2006թ. հունիսի 15-ին, Անվտանգության Խորհուրդը դիտարկեց «Իրաքի նկատմամբ սիտուացիան» անվանումով հարցի կետը: Համաճայն նախկինում կայացած 5463-րդ նիստի ընդունած որոշման, նախագահը Խորհրդի արարողակարգի ժամանակավոր կանոնակարգերից 37 կանոնակարգի հրավեր ուղարկեց Իրաքի արտարին գործերի նախարար պ-մ Խոշիյար Չիրաբին»²³:

Համաճայն 5463-րդ նիստում ընդունված որոշման, ըստ Խորհրդի

արարողակարգի ժամանակավոր կանոնակարգերի 39 կանոնակարգի նախագահը երավեր ուղարկեց Գլխավոր քարտուղարի քաղաքական հարցերի գծով օգնական Անգելե Կեյնին:

Խորհրդի անդամները, պ-ն Զիբարին և ու-ն Կեյնը մտքեր փոխանակեցին²⁴:

Ինչպես երևում է վերը շարադրածից, 2005թ. օգոստոսի 11-ին ընդունված 1619 քանաձևի²⁵ ակնկալած Իրաքի ազգային երկխոսությունը՝ ՄԱԿ-ի Իրաքի գծով օժանդակության առաքելության հետ զնալով ավելի նոր զարգացումներ է զբաղեցրել: Երկխոսությունը քննորոշ է նաև նշված ժամանակահատվածում ընդունված որոշ քանաձևերին ու որոշումներին, որոնց որպես հավելում ծառայում են պաշտոնական գյուրթյուններն ու նամակները:

KARINE SAMVELYAN

RESOLUTIONS AND STATEMENTS OF THE UNITED NATIONS SECURITY COUNCIL ABOUT THE SITUATION IN IRAQ (2005-2007)

The article deals with the analyses of the Resolutions and Statements of the Security Council about the Situation in Iraq's political transition process, new phase in this transition, calling upon the international community, particularly countries in the region and Iraq's neighbors to support the Iraqi people in their pursuit of peace, stability, security, democracy and prosperity.

The United Nations role in Iraq in this period of 2005-2007 is a very important, continual and historical factor.

The article deals with the analyses of the Security Council Resolutions: S/RES/1618, 4 August 2005, Condemnation of terrorist attacks in Iraq, S/RES/1619, 11 August 2005, Extension of UN Assistance Mission in Iraq, S/RES/1637, 8 November 2005, Extension of mandate of Iraq Multinational Force and Security Council Statements: /S/2006.

The vision and purpose of Iraq's democratic future can become a reality with the help of the international community.

ՃԱՆՈՅԱԳՐՊԻՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տես՝ Կարինն Սամվելյան, ՄԱԿ-ի ամենօրյանը Իրաքի նկատմամբ, «Մեքսիկոյն և Միջին Արևելքի երկրներ և մտայնություն», XX, Երևան, 2002, էջ 137-146; Կարինն Սամվելյան, ՄԱԿ-ի և Իրաքի զին ՄԱԿ-ի ազգական գործողությունների հարցը, «Մեքսիկոյն և Միջին Արևելքի երկրներ և մտայնություն», XXII, Երևան, 2003, էջ 119-128; Կարինն Սամվելյան, ՄԱԿ-ի գործունեությունը Իրաքում (2003 թ. մարտ – 2004 թ. հունիս) և նասարական կարծիքի ճնշվածությունը, «Մեքսիկոյն և Միջին Արևելքի երկրներ և մտայնություն», XXIII, Երևան, 2004, էջ 242-253; Կարինն Սամվելյան, Քաղաքական իրադրությունը Իրաքում և ՄԱԿ-ի դիրքորոշումը (2004 թ. հունիս – 2005 թ. օգոստոս), «Մեքսիկոյն և Միջին Արևելքի երկրներ և մտայնություն», XXIV, Երևան, 2005, էջ 218-235; Կարինն Սամվելյան, ՄԱԿ-ի մասնակցությունը Իրաքում սրիմաստեղ գործընթացներին 2005 թվականին, «Մեքսիկոյն և Միջին Արևելքի երկրներ և մտայնություն».

- XXV, Երևան, 2006, էջ 134-135:
2. Տես՝ Организация Объединенных Наций, Резолюции и решения Совета Безопасности, 1 августа 2005 года – 31 июля 2006 года, с. 34.
  3. Կույն տեղում:
  4. Կույն տեղում, էջ 35: S/2005/599:
  5. Կույն տեղում: S/2005/536:
  6. Կույն տեղում: S/2005/541:
  7. Կույն տեղում, էջ 35:
  8. Կույն տեղում, էջ 36:
  9. Կույն տեղում:
  10. Կույն տեղում:
  11. Կույն տեղում: Տես՝ United Nations Security Council, Press Release, Department of Public Information, News and Media divisions, New York. SC/8627, 2 February 2006, Resolutions and Statements of the Security Council, 2005, S/RES/1637, p. 106-109; Կարին Ասանյան, ՄԱԿ-ի ճանաչվածության Իրազմն օրինակական փորձերուն 2005 թվականին, «Արշակունյի և Մայրիկ Արևմտի էջերից և խորհրդանիշ», XXV, Երևան, 2006, էջ 134-155:
  12. Организация Объединенных Наций, Резолюции и решения..., էջ 38:
  13. Կույն տեղում, էջ 41: S/2005/703:
  14. Կույն տեղում, S/2005/713:
  15. Կույն տեղում, էջ 41-42: S/2005/848:
  16. Կույն տեղում, էջ 42: S/2006/94:
  17. Կույն տեղում, էջ 42:
  18. Կույն տեղում, էջ 42-43: S/PRST/2006/8:
  19. Կույն տեղում, էջ 43: S/2006/195:
  20. Կույն տեղում, էջ 43-44: S/PRST/2006/24:
  21. Կույն տեղում, էջ 44:
  22. Կույն տեղում:
  23. Կույն տեղում, էջ 45:
  24. Կույն տեղում:
  25. Տես՝ United Nations Security Council, Press Release..., 2005, S/RES/1619, p. 77.

ՎԱՎՐԱՄ ՏԵՐ-ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԿՐՈՆԸ ԹՈՒՐԹԻԱՅՈՒՄ 1980-ԱՎԱՆ ԹԹ. «ԹՈՒՐԹ-ԻՍԼԱՄԱՄԿԱՆ ՀԱՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՄԵԱԳՏԻ ԷՌԹՅՈՒՆԸ

Մտյն հեղվածու՛մ անդրադա՛նում ենք Թուրքիայի Հանրապետության 1980-ական թթ. պատմության ամենաուշագրավ դրվագներից մեկին՝ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում իսլամի դերի ու նշանակության վերելքին և այդ ուղղությամբ իրականացված պետական քաղաքականության հիմնական դրույթներին: 1980 թ. երբորդ ռազմական նեղաշրջումից հետո սրահանջվեց երեք տարի, որպեսզի գինկորակամները երկրի կառավարման գործադիր և օրենսդիր լծակները հանձնեն քաղաքացիական իշխանություններին: Այդ ընթացքում՝ 1982 թ. նոյեմբերին գինկորակամների ալալուրջ հակողության պայմաններում ընդունված մեր սահմանադրությունը նպատակ ուներ կարգավորել երկրի հասարակական-քաղաքական ու գաղափարական կյանքը: Արդյունքում, քեղքական հասարակությունը 1980-ական թթ. ընթացքում ականատես եղավ իսլամի մորսվի մատուցման պետական քաղաքականությանը, որի հիշարժան դրվագներից էր «Թուրք-իսլամական համադրություն» գերմսխազմելը:

1. Իսլամը Օզալի վարչապետության տարիներին

1983 թ. խորհրդարանական նոյեմբերյան ընտրությունների այդյունքում Թ. Օզալի «Մսյր հայրենիք» կուսակցությունը (հետայսու՝ ՄՀԿ) տսլավորել հաղթանակ տունեց: Օզալին հաջողվեց երկրում հիմնադրել մորսաջների գաղափարախտություն՝ ակնհայտորեն կրելով Ռ. Ռեյզանի և Մ. Թեուշերի քաղաքական հայացքների ազդեցությունը: Վերլուծելով խորհրդարանական ընտրությունների ընթացքը՝ հարկ է փատել, որ Օզալի կուսակցության քաղաքական հաղթարշավը րավական ինքնատիպ գաղցացումների ցյուրեղացում էր: ՄՀԿ-ն, ըստ էության, վերածվեց մինչև հեղաշրջումը գործած աջ ուղղվածության երեք կուսակցությունների (Արդարություն (ԱԿ), Ազգային շարժում (ԱՀԿ) և Ազգային փրկություն (ԱՓԿ)) գաղափարների և անդամների հավաքատեղի, տատիկ նրա հետագա քաղաքական վերելքը, գերազանցապես, այս կուսակցությունների գաղափարակիրների շնորհիվ էր: Օզալը չէր թաքցնում, որ կուսակցությունը նպատակ ուներ «սպաստան տալ թուրքական քաղաքականության չորս հոսանքներին՝ արևմտամետ լիբերալներին, իսլամականներին, ծախս ազգայնականներին և աջակողմյան քաղաքական ուժերին»: Օզալի կուսակցության շաքքերում ընդգրկված ԱՀԿ և ԱՓԿ կուսակցությունների կողմակիցների պատճառով ՄՀԿ-ին կոչում էին նաև «Մուրք երբորդության դայիներ»³: Կուսակցության իսլամամետ թևը գլխավորում էր կուսակցության փոխնախսագահ Մեհմեթ Քեչեքիլները⁴: Ինչպես Նիլուֆեր Գյուլեն է նշում՝ Օզալի կուսակցությունն ըստ էության «կատուցողական իրատեսության և մշակութային պահպանողականության համատեղում էր», որը նա կոչում է «հասարակության

վերածնունդն իսլամական տարբերակ»⁵: 1980-ականների ամբողջ ընթացքում իսլամամետ ուժերի նկատմամբ Օզալի քարեհամարույր դիքորոշմանը բացահայտորեն դեմ արտահայտվեց մախսազահ Ֆեման Էվրենը՝ Օզալին մեղադրելով իսլամական ուժերին «փափկասիրելու» մեջ⁶: Ավելին, Էվրենը հետագայում իր վեցհատորյա հուշերում նշելու էր, որ նրան 1983 թ. մա տեղյակ լինեք, որ Օզալը մաքշիբեդի կրոնական միաբանության անդամ էր, ապա միանշանակ դեմ կարտահայտվեք վարչապետության պաշտոնում նրա թեկնածությանը՝ գերադասելով քաղաքականությունից հեռացված Դեմիրելին⁷: Իրականում, թե՛ ԱՀԿ-ի հիմնադրման, թե՛ հետագա գործունեության ընթացքում Էվրենն Օզալին մշտապես եղելեցնում էր, եղողրում, հաճախ նաև սաստում՝ զերծ մնալ իսլամական տարբերից խրախուսելու, կուսակցության շարքերում նրանց ներգրավելու փտանգավոր գաղափարներից⁸:

Դեռ Ուլուտի վարչապետության տարիներին Օզալն ի պաշտոնն սերտորեն համագործակցել էր Համաշխարհային բանկի, Միջազգային արժույթային հիմնադրամի և եվրոպական ազդեցիկ ֆինանսական կառույցների հետ, ավելին, ինչպես նշում է Մեմադը՝ Օզալը համարվում էր «Թուրքիայի տնտեսական դեպպանն Արևմուտքում»⁹: Ուստիև, կարելի է ենթադրել, որ Օզալի կուսակցության նկատմամբ բանակի մախսազահ քարեհամարույր դիքորոշումը ավելի շուտ ԱՄՆ-ին ա եղյախամայնթին կատարված «ծեստ» էր ցուցադրելու համար արևմտյան ֆինանսական շրջանակների հետ Թուրքիայի համագործակցության պատրաստակամությունը¹⁰: Օզալը, 1970-ական սկզբներին ԱՄՆ-ից վերադառնալով Թուրքիա, իր եղբոր Քեզդուբի հետ միասին, դարձավ Էրբասանի հավատարիմ համախոհներից մեկը: Ավելին, 1977 թ. խորհրդարանական ընտրություններին Թ. Օզալն ԱԹԿ-ի ցուցակներով անգամ արտագաղթեց պատգամավորության թեկնածու, սակայն անհաջողություն կրեց¹¹:

1983 թ. ընտրությունների արդյունքում ստանալով բացարձակ մեծամասնություն՝ Օզալը հնարավորություն ստացավ իրագործել մի շարք գաղափարներ՝ միևնույն ժամանակ ձգտելով հնարավորինս հաճոյանալ բանակին: Օզալի կուսակցության շարքերում առկա իսլամամետ քաղաքական գործիչները հնարավորինս աջակցեցին մի քանի անսպասելի և հակասական օրենքների ընդունմանը: 1983 թ. նորակազմ կառավարությունում կրթության մախարաք նշանակված, մաքշիբեդի կրոնական միաբանության անդամ Վեհի Դինչեղեղը թե՛ տարրական, թե՛ միջնակարգ դպրոցներում արգելեց Դարվիշյան տետության դասավանդումը, փոխարենը ավելացան արաբերենի ուսուցման և «Իսլամական փիլիսոփայություն» առարկաների դասաժամերը: Անմախաղեպ ձևակերպումներով վերաշարադրվեց հանրապետության փաղ շրջանի պատմությունը՝ հիմնական շեշտը դնելով քաղաքական առաջնական այն գործիչների վրա, որոնք ունեցել են Աբասյուրքից տարբերվող նայացքներ¹²: «Մենք կամ շատ ատաջ ենք գնում, կամ աննկարագրելիորեն հետ», - ակնարկել էր Ք. Էվրենը, երբ 1985 թ. սեպտեմբերի 14-ին ստորագրել էր կրթության մախարաք Դինչեղեղի ներկայաց-

քամ երաժարակամի դիմումը¹³։

Առավել ուշագույն էին նոր կառավարության դուշ ձեռնարկունները, այսպես՝ հեռուստատեսությանը ցուցադրվող ամազոնյան ցեղերի մասին վավերագրական կինոնկարից հետո արդարապատության մախարարի երամանով զբաղեցրած պաշտոնից հեռացվեց հեռուստատեսության գլխավոր տնօրենը¹⁴։ Նույն տրամաբանությամբ, զրոսաշրջության ոլորտի ազդեցիկ ձեռնորդներից մեծագույն ջանքեր պահանջվեցին համոզելու համար զրոսաշրջության մախարարին, որ վերջինս դադարեցնի իր անընդունելի համոզմունքները «արևմուտքից ժամանած կանանց մերկ արևահարման դեմ»։ Նախարարը պնդում էր, որ «այն կանայք, որոնք զայն են թուրքիս արևածարվելու, կարող են անտեղի դրամներ չվասնել, հեռուստո երկիրը նրանց առջև փակվելու է», սակայն, երբ մա վերջապես գիտակցեց, որ մեզն պարագայում երկիրը տարեկան երեք մլրդ. դոլլար վնաս կկրի, երաժարվեց այդ գաղափարից¹⁵։ Օզալի կառավարության օրոք արգելվեցին մաև ուսուցիչով ու հեռուստատեսությամբ զարեջի գովազդումը, ավելին՝ դպրոցներից, ուսամոդական հանրակրթականներին, սպորտային համալիրներից ու մզկիթներից 200 մետր հեռավորության վրա խստով արգելվեց ժամանցի վայրերի ելմունքը։

1984 թ. մարտի 25-ին նշանակված տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրությունների արդյունքում իլաժամետ Բարոթթյուն կուսակցությունը (ԲԿ) Ահմադ Թեքթալի գլխավորությամբ ստացավ քվեների 4,4 տոկոսը, այդ թվում Վանի և Ռոդոսայի քաղաքագետների պաշտոնները¹⁶։ ԲԿ-ն հետզհետե ընդլայնելով իր շարքերը՝ քաղմարիվ քաղաքագետների կարծիքով, դարձավ ժամանակին Թուրքիայում զործող ամենակազմակերպված, հստակ ներկուսակցական կառուցվածք ունեցող կուսակցություններից մեկը։

Նախագահ Էլբենին մտահոգում էր մաև Օզալի արարածն առտարին քաղաքականությունը։ Նախագահը կարծում էր, որ մախ այդ նախարարությունները կարող են ճիշտ չլինելով Արևմուտքի կողմից, իսկ հետո իլաժամական աշխարհի առջև դնելը լայնորեն քայքայելով, պարարտ հող կարող է առեղծվել իլաժամական արմատականների տարերային մեղքուման համար¹⁷։ Ուշագրավ էր, որ իլաժամական աշխարհի հավատարմությունը շահելու և տարածաշրջանում հեղինակության քարծրացման նպատակով Թուրքիան նվազեցրեց Իսրայելի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների մակարդակը՝ այն հասցնելով երկրորդ քարտուղարի գործերի հավատարմատարի աստիճանին։ Ավելին, 1988 թ. Թուրքիան պաշտոնապես ճանաչեց Պաղեստինի անկախությունը¹⁸։ 1980-ականների սկզբին Թուրքիան սկսեց շահավետորեն օգտվել Իսրայելյան զարգացման բանկի անդամակցությունից և արդեն 1984 թ. ստացավ 750 մլն. ԱՄՆ դոլարի վարկ, որից 500 մլն. ուղղվեց արտահանման ոլորտի զարգացմանը¹⁹։

2. «Թուրք-իլաժամական համադրություն» մախափոխը
1980-ականների կեսերին, երբ գեներալների աչալորջ հակոդթ-

յան ներքո երկրում իշխում էին քաղաքացիական իշխանությունները և թվում էր՝ առեղծվել էր ներդաշնակ քաղաքական կացություն, ակնհայտ դարձավ, որ ռազմական հեղաշրջմանը հաջորդած կրոնական քաղաքականությունը ուներ առավել հետագուս նպատակներ: Վերլուծելով վերոշարադրյալ զեպքերը՝ հնարավոր է իրավիճակի քարտուրյունը առավել պարզորոշ ներկայացնել հետևյալ փաստարկնամբ. երե կրոնական հետադիմության (թուրք. *irtija*) վերելքը և կրոնի անհանգստացնող քաղաքական ակտիվությունը դասվում էին նրբորոշ ռազմական հեղաշրջման հիմնական պատճառների շարքին, ապա հետագայում գեներալների համար հենց կրոնը դարձավ հասարակական կարգը և արժեքները նորոշի ցեմենտող գաղափարական զենք:

Այսպիսով, ի հեճուկս ռազմական հեղաշրջումից հետո ակտիվորեն շրջանառվող ենթադրությունների, թե բանակը վերջ կդնի իսլամի քաղաքական և հասարակական ակտիվությանը, վերջինս ձեռնարկեց մի շարք քայլեր հասարակությունում կրոնի դեղը վերամայելու, ամրապնդելու և ցանկալի շրջանակների մեջ պահելու ուղղությամբ: Ավելին, հետագա քայլերը ապացուցեցին, որ «գեներալները ցանկանում էին իսլամական գաղափարները միաժողով ազգայնամոլական նպատակների հետ՝ կերտելու համար «սոցիալապես առավել համակուս և նվազ քաղաքականացված իսլամական համայնք»²⁰: Այս ամենախաղեպ քաղաքական վերածառնով իսլամը բանակի համար դարձավ միջոց նվազեցնելու, անզամ վերացնելու համար բոլորական հասարակության ներսում ծառայած արժեհամակարգերի այն տարբերությունը, որը հանգեցրել էր նրա չափից դուրս քաղաքականացմանը: Ավելին, թուրք քաղաքագետ Յումիթ Մաքալլոլլու համաձայն, հեղաշրջման ձեկավարները իսլամը համարում էին խաղաղեցնող ու հնազանդեցնող գաղափարախոսական զենք, որի նպատակային միշտ օգտագործման ղեպքում, այն կարելի էր ուղղել կոնտեհիզմի և քրոյական էթնո-ազգայնականության դեմ²¹: Իսլամը, համաձայն գեներալների, նվազեցնելու կամ իսպառ վերացնելու էր հասարակությունում առկա մշակութային պատակտունը: Հակամ Յավուզը, իդում կատարելով հեղաշրջումից հետո առեղծված իրավիճակի վերաբերյալ Ալի Յաշար Մարըբայի վերլուծությանը, նշում է, որ, համաձայն նոր գերմախագծի, երկիրը մնանվելու էր համայնքային քնույթ ունեցող պետական համակարգի, որտեղ «գերիշխող քարոյականությունն աստիճանը կախված էր պետության տևականության կարևորագույն գրավական հանդիսացող հասարակական միասնությունից»²²: Ջեննի Ուայթը, վերլուծելով իոզուր ոլորտը կարգավորող քաղաքականության վերամայման վերնախոսվային մուտեցումը, համոզմունք է հայտնում, որ նոր իրադրությունը հարկավոր է քննարկել մաև սերնդախոսության դիտանկյունից: Քննալականների նոր սերունդը՝ նոր հետաքրքրություններով, շահերով և նուստոզություններով, քիզնեպի և քաղաքականության ոլորտում գալիս էր փոխարինելու մախտը սերնդի ներկայացուցիչներին: «Արի աղտանիչ»-ով ուղեկցվող մախտը տասնամյակների քաղաքական էլիտան, «քեմալիզմ կոչվող կացինն» օգտագործում էր երկրում

զուխ քարծրացրած էրնիկական և կրոնական ընդվզումները ճնշելու համար, իսկ նոր սերունդը պատրաստական էր դիմել փոխվզումների և վերանայել իզլամի և էքնիկ խմբերի նկատմամբ նախկինում իրականացված քաղաքական ուղեգիծը²¹ :

Հասարակության նորովի վերակերտման պահանջը նայունվեց ՁՈՒ-ի քաղաքական օրակարգում և զենքույները ձեռնամուխ եղան այն գաղափարական հոսանքի ստեղծմանը, որի առանցքային նպատակը 1970-ական թթ. վերջին տեղի ունեցած դեպքերի կրկնության բացառման նպատակով ազդեցիկ գաղափարական արգելապատնեյի ստեղծումն էր: Համաձայն Յունգի՝ ՁՈՒ-ի դեկավայությունը գիտակցում էր, որ երբորը նեղաշրջման արդյունքում պարտադրված ապաքաղաքականացումը ստեղծել էր գաղափարական անջրպետ, որն ավելի էր մեծացնում ներհասարակական սոցիալական ու գաղափարական առնակատման հարվանակներսյունը²⁴: ՁՈՒ-ում գիտակցեցին, որ ընթացիկ տնտեսական բարեկուխումների սոցիալական հետևանքների քննարկման և հնարավոր քննադատություններից խուսանավելու նպատակով, նպատակահարմար է եղված գաղափարախոսության շրջանակներում հասարակությանը վերահղամցնել սոցիալական արդարության կրոնական հիմնադրույթները:

1983 թ. Պետական պրամավորման կազմակերպության պատրաստած փաստաթղթում և Ազգային ճշակույթի հատուկ հանձնաժողովի զեկույցում հստակորեն ճշվում էին, որ «ներկա սոցիալական փոփոխությունների և արագընթաց ինդուստրիալիզացման» իրոմանուտում կրոնը դիտվեց, որպես կարևորագույն գործիք «պետության և ազգի միասնությունը պահովելու տեսանկյունից»²⁵: 1985 թ. հունիսի 20-ին «Արաքյուրքի քարծրագույն խորհուրդը»²⁶ էլիքնի նախագահությամբ, վարչապետի և ՁՈՒ գլխավոր հոսմանատարների մասնակցությամբ նախնություն տվեց «Թուրք-խալամական համադրություն» կոչվող ճշակութային հայեցակարգին, որի «Ազգային փոխվզում» կոչվող հռչակագրում զետեղված էին հետևյալ զերմառտակները՝ ա) պայքար ծախ և անջատողական ուժերի դեմ, բ) Արաքյուրքի փախազած միատարր հասարակության անբալանում, գ) նոր լույսի ներքո «Օսմանյան կայսրության վեհանձն անցյալի» մատուցում, դ) թուրքականության, իսլամականության, արևմտականացման սկզբունքների համատեղման վրա հիմնված ճշակութային ժառանգության խրախուսում²⁷:

Նոր զերմայնագծի նախածեղնողները 1970-ական քվականներից ակտիվ գործունեություն ծավալած «Մուսվորականների օջախ» խումբն էր, որի հիմնական նպատակը քաղաքական դաշտի աջ ուժերի հետ դաշինքի ստեղծումն էր ու դրա շնորհիվ քաղաքական և փիլիսոփայական շայխուհայ, սինթեզված համակարգի մշակումը, որը պետք է ներառեր օսմանյան, իսլամական և թուրքական ճշակութային ժառանգությունը²⁸: Այն նախածեղնվել էր ԱԿ-ի կողմից ծախների և ԱԿԿ-ի դեմ պայքարելու համար: Գեհլայ Շայխանը, իր «Իսլամը և քաղաքականությունը» զրրում «Մուսվորականների օջախն» անվանում է «թուրքական օպուս դիխ», պնդելով, որ այն

ևս իր հետապնդած ռազմավարության մեջ ունեղ անհնայտ մնամբյուն-
 ներ խաղանական կարողիչական կազմակերպության հետ, քանզի երկուսն
 էլ գործող վարչակարգեթին տրամադրում էին զաղափարական ու քաղա-
 կան ռեսուրսներ: «Մտավորականների օջախը» կարևորում էր ուժեղ,
 կենտրոնացված պետության առկայության հանգամանքը, որի շնորհիվ
 միայն հնարավոր կլինեղ պայքարել «ազգային մշակույթը և ինքնությունը»
 քաղաքայող շարժումների դեմ: «Մտավորականների օջախը» դատապար-
 տում էր նաև քեմալիզմի ունեցած դեղը Թուրքիայի մշակութային ժառան-
 գությունը մերժելու և 1970-ականների բոնությունների զաղափարական
 պատճառ դատնալու համար²⁰: Կիրևի կարծիքով՝ նոր բանաձևը, դա-
 քասկզրին հենց քեմալականների կողմից մերժված պանիսմալիզմի և
 պանբյուրքիզմի զաղափարախտությունների խմբագրված տարբերակն
 էր՝ երկուսին խիստ քնորոշ հատկանիշներով²¹: Նոր գերմախագծի զաղա-
 փարական ակունքները ճզվում էին 19-րդ դարի 60-70-ական թվականները,
 որոնք չորք մեկդարյա խմբագրումներից հետո ավելի էին եղվվել դառնա-
 լով մերդաշնակ զաղափարական ուղեգիծ: Անկարայի Հաջեբաին համալ-
 աարանի պրոֆեսոր Գյորհան Չեռինսայան համոզումնր է հայտնում, որ
 «Թուրք-իսլամական համադրության» մշակման գործում հսկայական ա-
 վանիղ են ներդրել «իմամ-հաթիփի» դպրոցների շրջանափարումները և «Ուլ-
 քուջում» երիտասարդական շարժման հետևորդները, որոնց հայացքներն
 իրենց հեղթին ճևալորվել էին Մահմեթ ԱլիՖի, Ցահյա Քեմալի, Նեջիփ Շա-
 գրլի, ինչպես նաև Ջիյա Գյորալփի, Փեյանի Մաֆայի, Նիհալ Աքսուզի զա-
 ղափարների ազդեցության ներքո²²: 1960-ականների վերջերից պարբերա-
 բար դարձած մտավորական համաժողովներում իսլամի և ազգայնակա-
 նության մերժեցման կարևորումը, 70-ականներին Ալփապան Թյուրքեյի
 Ազգային շարժում կուսակցության գործումությունը, Ահմեթ Արվատա, Նե-
 ցիփ Շագրլ Քիսաբյուրեթի և մի շարք այլ ազդեցիկ մտավորականների դա-
 վանած զաղափարները ևս խթանեցին իսլամի և ազգայնականության
 կողք-կողքի գոյության անհրաժեշտությունը²³:

Արանեկնաբանելով ազգը և պետությունը որպես ընտանիք և հա-
 մայնք՝ «Թուրք-իսլամական համադրության» զաղափարախտաները դիմե-
 ցին օսմանյան-իսլամական խորհրդանիշներին, արժեքներին ու հայեցա-
 կարգերին շեշտադրելու համար ընտանիքի, ազգը և պետության զաղափա-
 րական հատվածալուրջան անցանկալի հետևանքները և ընդգծեցին «ազ-
 գային փոխզիջման» զաղափարի կարևորությունը: Նոր գերիշխող զաղա-
 փարախտությունը անտեսում էր նաև բուրջական հասարակության բազ-
 մամշակութային բնույթը՝ դրանով հանդերձ անտեսելով ազգային փոքրա-
 մասնությունների գոյության փաստը²⁴: Մի խումբ պահպանողական մտա-
 վորականներ՝ կենտրոնամետ քաղաքական գերիշների, բյուրոկրատա-
 կան ու դատական համակարգի, ինչպես նաև ազգեցիկ ֆինանսական կազ-
 մակերպությունների օժանդակությամբ, սկսեցին ակտիվորեն աջակցել բա-
 մակին նոր մախսածեռության իրագործման գործում: Եռտուղ թե՛ կրթա-
 կան համակարգը, թե՛ ՋԼՄ-ները լծվեցին այս զաղափարախտության

կրթապարականացման գործին:

Քյոթքյում, վերածելով նոր գաղտնարական ծեղանարկունը, նշում է, որ, վերամատուցելով իշխանական նորատիպ ինքնուրույն, իշխանությունները կատարեցին լավագույնը համարձակ քայլ, որը յուրաքանչյուր պետական համակարգ չէ, որ կհամարձակվեր իրագործել: Նա նաև նշում է, որ այդ քայլի շնորհիվ Թուրքիան կատարեց իր պարտավորությունները Վաշինգտոնի առջև, որի «կանաչ գուռի» ծրագիրը, նախատեսում էր Իրանի և ԱՖգանտանի շտրբ ստեղծել տարածաշրջանի ազդեցիկ իսլամադավան երկրների շրջա՝ ևՍՀՄ-ի ազդեցության ոլորտների հարավային ընդարձակումը կասեցնելու և Իրանի նոր կատավարության դեմ պայքարելու համար³⁵:

3. Իսլամի հասարակական վերելքը

1980-ականների կեսերին, կարծես հակառակ հասարակության հանդարտեցման վերնախավի ցանկություններին, երկրում ամնախաղեպակախվություն ցուցաբերեցին իշխանական կազմակերպությունները, շարժումները, մշակութային ուղղվածություն ունեցող խմբերը: 1986թ. սեպտեմբերին 13-ին Մտամբուլում գործող Նեվե-Շարոն սինագոգում պայթեցված նոմակների արդյունքում 24 մարդ սպանվեց: Ահաբեկության պատասխանառությունը առանձնեցին վեց իսլամական ժաղատեղական կազմակերպություն՝ այդ թվում «Իսլամի պաշտպանության լիգան» և «Իսլամական Ջիմադը»: Այդ դեպքից հետո Մտամբուլի համալսարանի պրոֆեսոր Պ. Աբալան հրապարակեց մի ռատոմասիություն, որի համաձայն կրոնական զարթոնքը մասնավորապես շեշտված է երիտասարդության շրջանում, քերելով հետևյալ խոսուս թվերը՝ մզկիթներում աղոթողների 70%-ը 16-30 տարեկան երիտասարդներ են:

«Ջումհուրիյեթ» օրաթերթը 1986 թ. հոկտեմբերի 28-ին հրապարակեց Էջևիթի հետ ունեցած բացառիկ մի հարցազրույց, որտեղ վերջինս նշում էր. «Յավուք, Թուրքիան հետզհետե հեռանում է Եվրոպայից՝ քաղաքական ու տնտեսական իր ներկա հսկումներով միարժեքով կրոնական ավագուսնների մեջ»³⁶: 1986 թ. նոյեմբերին նույն օրաթերթի լրագրողներ Արջաբյուրաքը և Թուրյանը կրոնական հասերների ակտիվության համար քացեիրաց մտազայուն էին զարչապետ Օզալին և ավելացնում. «Օզալը հետամուտ է թվեմերի որսին, և շղանով հանդերձ արհամարում է կրոնական շարժումների լրջությունը»³⁷: Շատ ավելի կարծի էր ճշմարիտ ուղի կուսակցության (հետայսու՝ ԴՈՒԿ) առաջնորդ Հ. Ջիմդուբի դիցորոշումը. «ՄՀԿ-ում» հոնեյնիական՝ դավանանք է իշխում Թուրքիայի կատավարությունը վատահաված է այնպիսի տարրերի, որոնք պետության ուժը կրոնամոլության հետ են կապում»³⁸:

1987 թ. դեկտեմբերին խորհրդարանում կրկին սրվեցին կրթերը կրոնական այլքի վերջին ակտիվացումների կապակցությամբ, որտեղ առավել ուշագրավ էր ԴՈՒԿ-ի պատգամավոր Մ. Յաչայի կույրը: Նա գործնկերների ուշադրությունը հրավիրեց այն հանգամանքին, որ երկրի 400

ուսանողական կազմակերպություններում գերակշռում են կրոնամոլները և պնդում, որ եթե պետությունը շարունակի անտարբեր մնալ պատեհապաշտների գործունեության հանդեպ, ապա վաղը դասախոսական ամբիոնները կգրավեն ոչ թե գիտության մարդիկ, այլ «գլխաշոր կտող հոգևորականները»⁴⁴:

1987 թ. հունվարի 8-ին Աշամայի համալսարանում Ջ. Էլրինը մեկ անգամ ևս վճռական տոնով խոսեց կրոնական հետադիմության մասին և ազդարարեց, որ պետք է վերացնել բոլոր այն ուժերը, որոնք կցանկանան կոմունիստական կամ կրոնապետական կարգեր հաստատել Թուրքիայում: Էլրինի նման վճռական կուլյթի պատճառներից մեկը գլխավոր շտաբի այն գեկուլյցն էր, որտեղ նշված էր. «հետադիմությունը քանակում անոնի չափեր է ընդգրկել, որը կրոնամոլների գործունեության ամենատանգալի հետևանքն է»: Եւս դասապարտեց կրոնական հոսանքների ամմախաղապ ակտիվացումը մտավախություն հայտնելով, որ Աթաթուրքի աշխարհիկ սկզբունքները լքողներն վտանգված են⁴⁵: Ոմանց կարծիքով նախագահի նման կուլյթը պատասխան էր պարբերաբար իր հասցեին ուղղված այն մեղադրանքներին, որոնցում նա քննադատվում էր կրոնական կրթության անվերահսկելի ազատականցման համար⁴⁶:

Պետական օդակները դարձան առավել զգոն կրոնական հետադիմություն որակված շարժումների մկատմամբ, իսկ քրեական օրենսգրքի 163 հոդվածի (աշխարհիկ պետության դեմ գործունեության ծավալում) ուսուհարման մեղադրանքով անցնող քրեական գործերի հարեցումը դարձավ առավել հաճախակի⁴⁷: 1987 թ. մայիս-հունիս ամիսների թուրքական մամուլը ողորկված էր բազմաքանակ նյութերով՝ նվիրված ուսանողության շրջանում կրկին ակտիվացած կրոնական կուլյթներին: Հատկապես «Ջում-հուրիյեթ»-ի լրագրող Ուդուր Մոմջուն Քավական խիստ էր այդ կուլյթների գնահատման հարցում, և ընդհանրապես կրոնամոլական հետադիմական շարժումների ամենամոլի հակառակդողներից մեկն էր: «Ջում-հուրիյեթ»-ն անդրադարձավ նաև համալսարանների կողքին գործող ճգնիթների հարցին՝ ճշելով, որ ապագայում «չի լինի մի համալսարան, որն իր կողքին չունենա նման հաստատություն»: Շարունակելով այդ շարժումների դեմ աղշավը՝ Ու. Մոմջուն համոզվում էր, որ այդ շարժումները հովանավորվում են դրսից և ունեն մեկ նպատակ՝ «Թուրքիան դարձնել իսլամական պետություն»: Երես «հետադիմությունից» պարզ էր դարձել, որ հատկապես Գերմանիայում գործող կրոնական կազմակերպությունները անմիջական աջակցություն են գտնում «Էվլաժի տարածման հաստատություն» անունը կրող կազմակերպության կողմից՝ «Թուրքիայի վերախլանացման աստվածաժանո գործը շարունակելու համար»⁴⁸: Երեսց ֆինանսավորմամբ հրատարակվում են գրքեր, որոնցում Աթաթուրքը ներկայացված էր որպես կրոնի, իսլամական բարոյականության և ավանդույթների թշնամի: Սառույթում Արաբիայում հրատարակվում էին մոտ 30000 տպաքանակով գրքեր՝ բոլորն էլ հակաթեմալական և հակաաշխարհիկ բարոզության կոչելով և դրանք ուղարկում էլլուպայում սպրող թուրքերին: Եւս նշում էր, որ այդ

բարքերի մեծ մասը անարգել թափանցում են Թուրքիա՝ «իրենց գեղեցիկ-ները եղբայրներին փոխանցելու նպատակով»: Անդրադառնալով սույն թեմային՝ անկարելի է չըջանցել Գերմանիայում ապրող 3-4 մլն. բարքերին, սակայն խնդիր չունենալով ծանրանալ նրանց հետ կապված մարմանասերությունների վրա, պարզապես նշենք, որ հատկապես այս բարքական գաղափարը ազդեցիկ գործում է: Երկար տարիներ այսինքն աշխատելով Գերմանիայում՝ նրանք կռուակել էին հսկայական խնայողություններ, որի շնորհիվ մշտապես օժանդակել են իսլամական շարժումներին ու կուսակցություններին, ավելին, Կիրևի կաթմիքով 90-ականների սկզբից տարեկան առնվազն 250 մլն. ԱՄՆ դոլլար էր փոխանցվել ԲԿ-ին⁴³: ԲԿ-ն իր հերթին ակտիվորեն աշխատում էր Գերմանիայում ապրող «եղբայրներին» եռզուր արձաններից շխարիլու գործում՝ նրանց համար ստեղծելով «Ազգային տնտեսված» ամենը կրող կազմակերպությունը, որի գլխավոր գրասենյակը գտնվում էր Ֆյոլմ քաղաքում: Այս կազմակերպության մասնաճյուղերի թիվը Գերմանիայում հասնում էր 170-ի: Ուշագրավ էր նաև այս կազմակերպության աջակիցների ջերմեամեղ մասնակցությունը ընտրություններին (ի դեպ, նրանք հառուկ չվերջներով այցելում էին Թուրքիա ԲԿ-ի օգտին քվեարկելու համար)⁴⁴: Թուրքական գաղութում ազդեցիկ էին մի շարք առաջնորդներ, որոնցից հարկ է նշել Քաֆլան-հոջայի և նրա որդու Ջեմալեղլին-հոջայի անունները, ովքեր քարոզում էին չվախենալ քեմալական օրենքներից և պայքարել ոչ թե կուսակցությունների, այլ՝ մզկիթների միջոցով, քանզի Արաբյուրքի կերպարը արդեն անկարող է պայքարել աճող իսլամական ալյաթի դեմ: Պաշտոնական Անկարան, անկարող լինելով այլուհայտ պայքարել այդ դրսևորումների դեմ, սահմանափակվում էր միայն իր վստահելի անձանց Գերմանիա ուղարկելով, որոնք իսլամի դասընթացներ էին կազմակերպում՝ պետական մշակված ծրագրի համաձայն⁴⁵: Իրականում ԲԿ-ն, ինչպես և երկրում գործող մի շարք այլ ազդեցիկ կրոնական կազմակերպություններ, հսկայական ֆինանսական աջակցություն էին ստանում արտերկրից և հատկապես Մոցի երկրներից: Մի շարք քաղաքագետներ՝ Ֆելչադա, Այաթա, Ուրազովա՝ համոզված են, որ հատկապես օտարերկրյա կապիտալի հոսքը խթանեց իսլամական շարժումների ակտիվության աճին⁴⁶:

1987 թ. սեպտեմբերի 6-ին անցկացված համերաքվի արդյունքում Ս. Գնմիշելը, Բ. Էջևիթը, Լ. Էրբաբանը, Ա. Թյուրքեշը վերադարձան ակտիվ քաղաքականություն⁴⁷: 1987 թ. սեպտեմբեր և հոկտեմբեր ամիսներին կայացան ՃՈՒԿ-ի, ՍԳԿ-ի, ԲԿ-ի, ԱԳԿ-ի հերթական համագումարները, որոնք իրենց առաջնորդներ ընտրեցին համապատասխանաբար Գնմիշելին, Էջևիթին, Էրբաբանին և Թյուրքեշին: 1987 թ. նոյեմբերի 29-ին նշանակվեցին արտահերթ խորհրդարանական ընտրություններ: Երկրում հսպեմալ ընտրապայքար սկսվեց, որին, ի թիվս այլ խորհրդարանական կուսակցությունների, մասնակցեց նաև ԲԿ-ն: ԲԿ-ն իր քարոզարշավում հիմնականում շեշտադրեց Օզալի քաղաքամթթյան քարոչական «անակոթյունը»՝ նրան մեղադրելով հասարակությունում զուլա համաժ նոր ա-

բառերի տարածման համար: Անդրադատնալով կամանց գլխաւորին՝ ԲԿ-ն մեկ անգամ եւ հաստատեց այն միտքը, որ երե ընտրութեամբ կրող քաղաքները ԲԿ-ին նա թրջեցին: Բնական համար մահմեդական քաղաքները կրողներն «ազգային հագուստի անբաժան մաս», և կիլիմանդի առանձին հեռու-տաւալից բացարձակապէս «հոգևոր արժեքներ քարոզելու համար»: Եւ նա անդրադարձավ կրողական կրթութեան հարցին, նշելով. «Ի հակադէմ առկա կրողական առարկաների անհրաժեշտ է նաև ավելացնել «Մարմնի մեկնարանութուն» (օրասալիք) և «մարզարտի ավանդուքներ» (եւաղիս) առարկաները»: ԲԿ-ն պնդում էր, որ խլամական բանկային համակարգը հարկավոր էր տարածել նաև գլոբալում՝ «նրանց եւ հնարավորութեամբ ըն-ձեռնելով օգտվել այդ «արդար բարիքից»: Երբայնը քաջ գիտակցում էր, որ հարկ էր հնարավորինս ձեռնադառնալ մեկ կրողական կարգախոսների բացահայտ օգտագործումից և «տեղավորվել օրերի սահմաններում»⁴⁶:

Ընտրութեամբի արդյունքում ՄՀԿ-ն հաղթեց, իսկ ԲԿ-ն, թեև չկարողացավ հաղթահարել անհրաժեշտ 10 %-ի ընտրական արգելապատճեն-չը, սակայն ընտրութեամբի արդյունքները միանշանակ ցույց տվեցին, որ Արևելյան Ամատոլիայի (Դիարբեքի, Զոնյա, Մալաթիա և մի քանի այլ հիմնականում քրդարձակ շրջաններ) և Սև ծովի ափամերձ շրջաններում ԲԿ-ն անող համակարգը էր վալելում, անգամ երկրի արևմտյան արդյունա-բերական առումով առավել զարգացած շրջաններից մի քանիսում ԲԿ-ի հաղթանակը վկայում էր կուսակցութեան անող հեղինակութեան մասին: Հարկ է նաև հասկնալ, որ մի խումբ քաղաքագետներ շատ ավելի բարձր տո-կոս էին նախատեսել ԲԿ-ի համար և այն յիշագործելու համար մեղադրե-ցին Երբարանին, «հաճախ անպատասխանատու քաղաքական հայտա-բարութեամբի համար», և օրինակ բերում այն հանգամանքը, որ նա իր ընտրադաւում բաժական հաճախ էր կրկնում այն միտքը, որ Օզալը «սի-նիքմի դրածո է» կամ, որ իր կուսակցութեամբ կլինի միակը, որը կհաղթա-հարի 10 %-ի արգելքը⁴⁷:

Թեև ԲԿ-ն ցանկանում էր միավորել և դեկավարել երկրում ակտի-վացած կրողական շարժումները, այնուամենայնիւ նրան այդ հարցում լորջ խնդիրներ էին ապաւում, որի խորքային պատճառներից մեկը զա-րգաբարձական ու մարտավարական տարածայնութեամբներն էին ԲԿ-ի և երկրում ազդեցիկ դիքեր ունեցող թե՛ օրինական, թե՛ ընդհատակում գոր-ծող կրողական կազմակերպութեամբների միջև: 1990 թ. Ստամբուլում տեղի ունեցած համաժողովում ազդեցիկ մաքչիբեմի միարանութեան առաջնորդ Չոչանը ընմարտեց Երբարանին՝ երկրում առկա իզակաման շարժումնե-րի երկատվածութեան, մաքչիբեմի և այլ ազդեցիկ երբարութեամբների աք-համարման համար: Անդրադատնալով իշխալ ընտրութեամբի արդյունք-ներիմ՝ նա նշեց. «20 տարվա քաղաքական գործունեութեամբից հետո լիմա՝ ԲԿ-ն) ստացավ ընդամենը 7 %, մյուս ընտրութեամբներում ամենահամար-ձակ կամխառնատմները չեն կարող գերազանցել 10-15 %-ի սահմանագի-ծը և այս ամենն այն երկրում որտեղ 99 % մահմեդականներ են ապրում»⁴⁸: 1988 թ. ընթացքում կատարարող կուսակցութեան հասցեին ընմարտութե-

յունը ավելի խիստ բնույթ կոնց: Դա մեծապես կապված էր այն համազ-
մանքի հետ, որ մեքլիսի ընտրություններից հետո Թ. Օզալն իր խմբակցու-
թյան մեջ խիստ կրճատե էր կրոնական և ազգայնական անդամների թիվը:
Մի շարք գործիչներ, այդ թվում Օզալի առաջին տեղակալ Քնչեղիձը,
չձեռնարկվեցին ԱՀԿ-ի նոր կառավարությունում:

Եվրոպական պետությունները առիթը բաց չէին բռնում իր ան-
համապատասխան արասահայտելու Թուրքիայում կրոնի հաստատում վերդ-
քի կազակցությունը: Բրիտանական «Էկոնոմիստ» թերթի թղթակից Ջ.
Մակ-Քնիլին այդ առիթով 1989 թ. երասպարակեց մի նյութ³⁷, որը գրեթե ան-
բողոքական պատկերացում է տալիս Արևմուտքի մասնագրության մասին:
Նա նշում էր, որ Օզալը պետք է իրական միջոցներ ձեռնարկի հակազդելու
համար կրոնական հոսանքների աճին: Ըստ նրա, եթե ԱՀԿ-ի «շարժական»
թևը կուսակցության մեջ հզորանա և իրական իշխանության հասնի՝ Թուր-
քիան անկարող կլինի պահել իր վատանելի հեղինակությունը և Արևմուտքն
այդ դեպքում Թուրքիային կդիտի որպես «աչալստի երկիր»³⁸:

Ամիտիելով վատանելը, որ Արաբալուրքի մասին հաջողությամբ մի քա-
նի տասնամյակների ընթացքում կրոնը դանդաղ քայքայ հաստատում կեր-
պով վերահաստատվեց քաղաքական կյանքում: Այդ համառոտացում, 20-
րդ դարի վերջին երկու տասնամյակների ընթացքում կրոնական գործըն-
թացներն ունեցան որակական ու բովանդակային նոր դրսևորումներ: 1980
թ. հեղաշրջմանը հաջողությամբ ժամանակահատվածում հասարակության
«վերստեղծելի իսլամականացման» միջոցով, քամակը մտադիր էր կերտել
ազաքաղաքականացված նոր հասարակություն-համայնք, որը կրելու է
օտմանյան ժամանակաշրջանի որակական հատկանիշները: Օզալի կառա-
վարման տարիներին կրոնական գործընթացները շատ ավելի արագ զար-
գացան քան կարելի էր ակնկալել: Նրա զգուշավոր, սակայն համակարգ-
ված իսլամականացման ծրագրերը գործունեության լայն դաշտ տրամադ-
րեցին իսլամական սկզբունքներով ուղեկցվող հասարակական ու քաղա-
քական շարժումներին: Արդյունքում, կրոնը, համեմատելով ազգայնականու-
թյան քաղաքացիապետության հետ, դարձավ նույնպես քաղաքական գերմասիազ-
ծի մի մասը: Ոմանք «Թուրք-իսլամական համադրության» ավարտը թվագ-
րում են 1990-ականների սկզբին, սակայն, կարծում ենք, որ այն, ունենալով
տարբեր դրսևորումներ, մեջբնագները հայտնվել է տարբեր կուսակցու-
թյունների քաղաքական օրակարգում: Ավելին, իշխող Արդարություն և զար-
գացում կուսակցության մարտավարությունը հիշյալ համադրության խելա-
միտ կիրառման ապացույց է: ԱՀԿ-ի վեցամյա պատմությունը վկայում է
այն մասին, որ այդ կուսակցության զարգացման գաղափարախոսները, վերագնահա-
տելով այդ մասիազծի արժեքավոր տարրերը, կարողացել են յուրացնել
դրա ամենամարտունակ տարրերը և հաջողությամբ ներդրել սեփական
կուսակցության ռազմավարության մեջ:

RELIGION IN TURKEY IN THE 1980S: THE ESSENCE OF THE "TURKISH-ISLAMIC SYNTHESIS" PROJECT

After the third military intervention in 1980, the Turkish military took a special care to shape a new society with innovative power and value-structures. The power centers of the Turkish elite took all the precautions to eliminate all the causes resulting in the unprecedented ideological and power struggle in the 1970s. They thought that Turkish society required a heavy handed management around those values which would make Turkey immune to various ideological attractions coming mainly from the left. To that end, they reinvented religion by attaching a special mission to it – to unite, pacify and consolidate the society. One of the components of the grand-project was the "Turkish-Islamic synthesis", which was to fuse religion with nationalist sentiments. Some believe that project had a short life with the death of Ozal, but we contend that Turkish-Islamic synthesis, through different manifestations, was present in the 1990s and was even revitalized with the victory of the Justice and Development Party in Turkey.

ՇԱՆՈՅԱԳՐԻ ԾՆՈՒՆԴՈՒԹՅՈՒՆ

- Ազիզ Թաթթալան տն՛ս Թաթթալան, *The Turkish new right's attempt for hegemony*, The political and socioeconomic transformations of Turkey, eds. Enalp Atilla, Tazay Maharrun & Yeşilada Birci, Westport, Praeger, 1993 ~ Ayata, Ayta, *Identity, social bases and organizational structure of the post-1980 political parties*, The political and socioeconomic transformation of Turkey, ed. Enalp Atilla, Tazay Maharrun & Yeşilada Birci, Westport, Praeger, 1993.
- Ahmad Feroz, *The making of modern Turkey*, London, Routledge, 1993, p. 192.
- Sh's Hale William, *Turkish politics and the military*, London, Routledge, 1994, p. 277.
- Sh's Liel Alan, *Turkey in the Middle East: Oil, Islam and politics*, London, Boulder, 2001, p. 14.
- Göle Nikifer, *Authoritarian secularism and Islamist politics: the case of Turkey* Civil society in the Middle East, ed. Norton A., v. 2. Leiden, 1996, p. 31.
- Sh's Evren Kazan, *Kemal Evren'in Anıları*, İstanbul 1990, c. 4, s. 17, 247.
- Նույն տեղում, էջ 251:
- Sh's Hapur Mezin, *The executive in the Third Turkish Republic, 1982-1989*, *Governance*, v.3, 1990, p. 5.
- Ahmad Feroz, *Military intervention and the crisis in Turkey*, MERIC reports, New York, v.93, 1981, p. 5.
- 1980-83թթ. ԱՄՆ-ի կառավարման պարլամենտի և քաղաքականության հետ հարաբերությունների և քաղաքի քաղաքականության համար տն՛ս Դեյվի Սան, *Democratic transition in Turkey, 1980-83: The impact of European diplomacy*, *Middle Eastern Studies*, v.32/2, 1996.
- Sh's Լևոնտ Բ., *Гурани 80-х: от социализма к «террентализму»*, Москва, Наука, 1991, с. 101.
- Sh's Toprak Binnaz, *The state, politics and religion in Turkey*, *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s*, Hepar M. & Evin A, Berlin, Walter de Gruyter, 1988, p. 132.
- Pope Nicole & Hugh, *Turkey unveiled: Atatürk and after*, London, J. Murray, 1997, p. 170.
- Sh's Toprak Binnaz, *Politization of Islam in a secular state: the National Salvation party in Turkey*, *From nationalism to revolutionary Islam*, ed. Arjomand S., London, 1984, p. 125.
- Sh's Ahmad Feroz, էյլ. աշխ., էջ 223:

45. ՏՆՆ Տարչենков Г., Алония лицизма?, Азия и Африка сегодня, no. 6, 1996, с. 56-57.
46. ՏՆՆ Yesilada, Nomi, Turkish foreign policy towards the Middle East// The political and socioeconomic transformation of Turkey, A. Enalp, M. Tazay & B. Yesilada, Westpoint, CT, Praeger Publishers, 1993, p. 189; Ayata Sencer, The rise of Islamic fundamentalism and its institutional framework, 1993, p. 58-59// The political and socioeconomic transformation of Turkey, A. Enalp, M. Tazay & B. Yesilada, Westpoint, CT, Praeger Publishers, 1993; Уразова Е., К оценке роли исламских идей и капиталов в турецкой экономике, Ближний Восток и современность, вып. 9, 2000, с. 232.
47. 1982 թ. ջնդրագրական տնտեսագիտության անդամային գրությունը շրջափոխ կողմանի նախնական այդ քրոջան մի խմբի արժեքիկ քաղաքական լիբերներ 10 տարով, իսկ ունանք էլ 5 տարով արժեքիկ էլն քաղաքական գրություններում արտիկետ իրադանքիս. տնտեսական, 1991, с. 160.
48. ՏՆՆ Finkel Andrew, Municipal politics and the state in contemporary Turkey// Turkish state: Turkish society, eds. Finkel A. & Sirman Nektar, A publication of the SOAS Centre of Near and Middle Eastern Studies, London, Routledge, 1990, p. 122.
49. Առյճ տնտեսական:
50. ՏՆՆ Finkel Andrew, Municipal politics and the state in contemporary Turkey// Turkish state: Turkish society, ed. Finkel A. & Sirman N., London, Routledge, 1990, p. 134.
51. ՏՆՆ Shankland David, Islam and Society in Turkey, Huxtingdon, The Eothen Press, 1999, p. 91.
52. ՏՆՆ The Economist, v. 313/7505, 1989.
53. ՏՆՆ հայկ տնտեսական:

ՀԱՄՄԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԹՈՒՐԶԵՐԵՆ, ԹԱԹԱՐԵՐԵՆ,
ՂՓՉԱՂԵՐԵՆ, ԶՐԴԵՐԵՆ ԵՎ ՀՈՒՆԱՐԵՆ
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ*

Ըստ ժողովուրդներ և ազգեր կամ, որոնք իրենց գրականությունը առնդծել են միաժամանակ երկու լեզվով՝ սելիական ու օտար, և կամ է՛ օտար լեզուներով:

Օսմանյան պետության կողմից Հայաստանի նվաճումից հետո ավելի քան 400 տարի հայերն ապրել են բուրջակա տիրապետության տակ: Սա սովորական հայատակություն չի եղել, այլ կրոնական մոլեռանգության մեղաքրով տարված ռազմա-ֆեոդալական իշխանության տևական ու անհավոր ճնշում մշակութային խոր անցյալ ունեցող մի ժողովրդի վրա: Թարք տիրապետողները ոչ միայն կողոպտել են հայ ժողովրդի առնդծած նյութական քաղիքները, նրա ֆիզիկական աշխատանքի արդյունքը, այլև ամեն կեղծ աշխատել են ուճչացնել կամ յուրացնել նաև նրա մտավոր ստեղծագործության արժանիքները, ձուլել ու ճանեղակահանացնել հայտակ ժողովուրդներին: Հայաստան բարբերեմ գրականությունը ծնունդ է առել որպես ինքնապահպանման ու ռժազման դեմ պայքարի միջոց: Խորապես ազգային այս երևույթն իր ձեռագիր ու տպագիր զարգացման ժամանակաշրջանում վերանել է մշակույթի մի այնպիսի եզր, բազմաժանր ու ինքնուրույն ճյուղի, որը ոչ միայն արդարացրել է իր նախնական առարկությունը, այլև վերանել է ավելի լայն գործնի՝ ծառայել ոչ միայն բուրջախոս ու նաև բարբերեմին տիրապետող հայերին, այլև Օսմանյան կայսրության մեջ ապրող այլ ազգերի ևս, իր մասն ունեմալով այդ ժողովուրդների ներուպակահանացման և յուսավորության զարգացման գործում:

Հարկ է նշել, որ ի թիվս հայերին ու հայաստան բարբերեմ գրականության, գոյություն են ունեցել հայաստան դիչաղեթին, լատիներեմ, արաբերեմ, քրդերեմ և շատ այլ հայաստան գրականություններ:

Պահպանված և մեզ հասած հայաստան նեմարեն ձեռագրերը չափազանց վտրր թիվ են կազմում: Դրանք էիննակահանում ԺԵ-ԺԹ դարերում Թիֆլիսում, Մեծոխայ վանքում, Աստրախանում, Կ.Պոլսում և այլուր գրի առնված մատրաններում տեղ գտած աղոթքներ են, տարիք, բառացանկեր, որոնց կից որպես կանոն եղել են դրանց այլալեզու տարբերակները՝ Այս ձեռագրերն ունեցել են կիրառական հատակ մշակակություն:

Հայաստան քրդերեն գրականությունը առնդծվել է որոշակի թայա-

տակազրկածությանը: Քանի որ այլընտրանք համարյա չկար, ապա քրդախոս ժողովուրդների համար ստեղծված գրականությունը հիմնականում նդել է հայաստան: Ընդդիմ հայ գրիչների, մեզ են հասել այս գրականության ձեռագիր և տպագիր նմուշներ⁷, որոնք տպագրվել են հայկական տպարաններում⁸, մասամբ հայ հեղինակներ ունեցել: Հայաստան քրդերին ձեռագրեղ աղբյուրներ են, ժողովրդական բանավիշտության օրինակներ, ինչպես առակներ, հանելուկներ, ասացվածքներ, երգեր, նաև բառարաններ: Դրանք որոշակի ազգագրական արժեք են ներկայացնում: Հետաքրքրական է Ախաջալարի Էշտիա գյուղում գրիչ, տաղերգու Սարգիս Զյուր-Պոլյանի 1869-81թթ. գրի առնված Տաղարանը⁹: Մասնագետների կարծիքով դա միջնադարյան հայտնի քուրդ փիլիսոփա բանաստեղծ Ֆադիե Տայրայի ստեղծագործություններն են: Կարծում ենք հետաքրքրություն են ներկայացնում 1680-1719 թթ. Բաղեշում գրի առնված ժողովածուի մեջ տեղ գտած քրդական «Տաղ Դ-ն խանմանայ» երգերը, Ի դարի հայ-քրդերեն գրոցարատարանը¹⁰:

Հայաստան քրդերին տպագիր գրականության մի մասը կազմում է Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների շրջանում ամերիկյան և եվրոպական տարբեր կազմակերպությունների միսիոներների գործունեության հետ: Այս շրջանում թարգմանվել ու տպագրվել են տարբեր լեզուներով Աստվածաշունչ, Ալեխուրաններ, դավանաբանական գրքեր, այդ թվում՝ հայաստան քրդերեն¹¹: Հայաստան քրդերին տպագիր գրականության մյուս մասն իրենից ներկայացնում է լուսավորական առաքելության արտահայտություն: Դրանք Մկրտիչ վարդապետ Տրգյանյանի, Պետրոս Ամիրխանյանի հեղինակած քրդերենի և հայերենի դասագրքերն են, այբբենարաններ, բառարաններ: Այն ուղղված էր քրդերին գրամանաչ դարձնելու նպատակին¹²:

Հայաստան բաբարներն և հայաստան դիչաղեղեն գրականությունը հայ մշակույթի անբաժանելի մասն է կազմում և որոշակի պատմաբանահարական արժեք ունի: Այն հայաստան բուրքերն գրականության մի տարբերակն է և ատաբացել է հավանաբար 14-15-րդ դարերում: Այս ձեռագրեղ պատկանելի թիվ են կազմում և գտնվում են աշխարհի տարբեր հայկական ու ժամանակոր ձեռագրատներում: Մեզ են հասել հիմնականում 16-րդ դարի ձեռագրեր, որոնք ստեղծվել են Արևմտյան Ուկրաինայի, Լեհաստանի հայկական գաղթավայրերում, որոնց մի մասը թրքախոս էր և ռուսն հույժ ազգային բնույթ, ծառայել են համայնքի ամենօրյա կենցաղային, հոգևոր-միսական խնդիրներին: Դրանք քարոզգրքեր, աստվածաշնչային պատմություններ են, համայնքի համար որպես օրենսգիրք ծառայած դատաստանագրքեր (Մխիթար Գոչի Դատաստանագիրքն է՝ 10 գլուխ քարգմանությանը), եկեղեցական, աքարտղակարգային ձեռագրեր, աղբյուրներ, ժամագրքեր, ասղմուսագրքեր, վարք սրբոց, համայնքի կանոնադրություններ, եկեղեցական հաշվառման, արժանական դաշնագրերի ու ծնունդի մատյաններ, պարզևագրեր, անդորրագրեր, կտեսագրքեր, հաշվեմատյաններ, պատմութիւններ (Խիկարի պատմությունը և այլն), տաղեր, բաղդեր և

աքն⁴:

Հայաստան դիպլոմատներն ձեռագրերը⁸ պարտական են բառարաններ, ժամագրքեր ու աղոթագրքեր, դատաստանագրքեր, բժշկարաններ: Ծախազանց արժեքավոր են դիպլոմատների եզակի քերականությունները, բառարանները⁹: Դրանք իրենց համագորը չունեն քաղաքական ժողովուրդների մոտ:

Երբեմն հայաստան բուրքերեն, հայաստան բարբերեն և հայաստան դիպլոմատներն բաժանումները հարաբերական են՝ կախված ձեռագրացուցակներ կազմողների հայեցողությունից, ձեռագրերի ստեղծման ժամանակային ու լեզվական նբություններին տիրապետելուց: Հետագայում այս ձեռագրերի մի մասը տագազրվել է հիմնականում Լվովում¹¹:

Գալով հայաստան բուրքերեն գրականությանը, ապա նրան ևս հետևել է շեշտված հայ ազգային նկարագիրը: Հայաստան բուրքերեն գրականությունը չի համարվում հայ ժողովրդի հիմնական, առավել ևս՝ հայ ժողովրդի մտավոր զարգացման գրական միակ արտահայտությունը: Հայաստան բուրքերենը ստեղծվել է հայերի կողմից որպես հաղորդակցության միջոց ոչ միայն հայերեն չինացողների, այլ նաև մասամբ հայերենին տիրապետողների համար: Հայաստան բուրքերեն գրականության սեզրեակորումն ու զարգացումն ընթացել է բուն հայ գրականությանը զուգահեռ և կրթք պայմանավորված չի եղել հայ գրականության վերելքով կամ վայրէջքով: Այն քիչադրված էր միայն Արևմտյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական իրավիճակով: Հայաստան բուրքերեն գրականությունն ունի սոցիալ-քաղաքական խոր արժանույնը: Հայաստան բուրքերեն գրականությունը, ընկալանարար, քե՛ քանակական և քե՛ որակական առումներով զիջում է բուն հայ գրականությանը և կազմում ինքնուրույն արտահայտչաձև գտած նրա մի ամբաժանելի մասը: Հայ ժողովրդի արևմտահայ հատվածը դարեր շարունակ գոյատևելով Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ, անընդհատ գտնվել է բռնի ուժացման քաղաքականության դեմ համադիման, որը եթե լիակատար հաջողությամբ չի պատկվել, բայց և անհետևանք չի անցել: Ձարդերից ու հետապնդումներից, հարկերից ու ժանկահավաքներից հիմնականում ազատվել են այն մարդիկ, որոնք փոխել են, երբեմն միայն ասերես, իրենց ազգությունն ու կրոնը: Հարյուրավոր հայկական գյուղեր, որոնք անցյալում ունեցել են իրենց վանքերն ու նեղեցիները, աստիճանաջար ամառացել են, և 19-րդ դարի կեսերին այդ վայրերում քրիստոնյա հայխոս հայերի թիվը խիստ նվազել էր:

Հայաստան բուրքերեն գրականությունն անցել է զարգացման երկու շրջան՝ ձեռագրական և տպագիր: Ձեռագրական շրջանն ընդգրկել է մոտ 600 տարի (14-19- դդ.): Տպագիր շրջանը գոյատևել է մոտ 250 տարի: Այս շրջաններից յուրաքանչյուրն իր առանձնահատկություններն է ունեցել:

Հայաստան բուրքերեն ձեռագրական շրջանն ունեցել է հարուստ բովանդակություն և ընդգրկումների լայն շրջանակ: Այն ներառել է աշուղական գրականության հսկա մի հատված¹², ազգագրական բազմազան ու բազմաժանր գրականություն, Առավածաշունչ, Ավետարաններ, կրոնադա-

վանաբանական, քարոյախոսական գործեր, քարոզներ, վարքազրական երկեր ու մատոյիշտությունների պատմություններ, ինչպես նաև քիմիային, բժշկությանը, քվարանդրյանը, աստղագիտությանը, անասնաբուծությանը վերաբերող գիտական ձեռագրեր, գեղարվեստական, պատմական ինքնուրույն ու քարզմանական գործեր և այլն¹⁵։

Ի տարբերություն հայատառ բուրքերին ձեռագրական շրջանի, հայատառ բուրքերին տպագիր գրքի շրջանակները բնածաղիկ առժողով շատ ավելի ընդարձակ են։ Գոյության առաջին հարյուրամյակում, քիչ քաղաքությամբ, հիմնականում ներկայացված են եղել կրոնա-դավանաբանական, քարոյախոսական երկեր։ 1727-1840-ական թթ., ավելի քան մի ողջ հարյուրամյակ, հայատառ բուրքերին գրականությունը հիմնականում ծառայել է կարողիկ (ավելի ուշ՝ նաև անբրիկյան բողոքական) միախնդրներին հայերի շրջանում կարողիկության և բողոքականության տարածման համար։ Պատասխան կրոնադավանաբանական գրականություն է ստեղծվում հայ եկեղեցու հայրերի կողմից, ի պաշտպանություն հայերի ավանդական կրոնին հավատարիմ մնալու հայապահպան քաղաքականության։

19-րդ դ. նրկաբող կեսից, այս բովանդակությանը զուգահեռ, սկսվում է հայատառ բուրքերին տպագիր գրականության զարգացման մի նոր շրջան։ Այս ժամանակահատվածի համար բնորոշ է ձգտումը աշխարհիկ բնմաներին։ 1850-1870-ական թթ., հայ քաղաքական կյանքի զարգացման համար համեմատաբար բարենպաստ տարիներին, հայատառ բուրքերին գրականությունը մեծապես նպաստել է հայ ժողովրդի բրթախոս հատվածի հոգևոր վերելքին, նրա ազգային-ազատագրական ոգու վերածննդին և ընդհանուր առմամբ Օսմանյան կայսրությունում հասարակական մտքի զարթոնքին։ Այս շրջանի հրատարակություններում մոտ տասը ժանրային ձևեր ենք տարբերակում։ Այն է՝ գեղարվեստական գրականություն (ինքնբերություն և քարզմանական), պատմական, պատմա կրոնական աշխատություններ, լուսավորական գրականություն, հրապարակախոսություն, փիլիսոփայական տրակտատներ, գիտական, գիտա-հանրամատչելի գրքեր, դասագրքեր, բառարաններ, օրենսգրքեր, իրավագիտական ակտեր, դավանաբանական հրատարակություններ, կենցաղային գրքեր, հրատարակություններ երեխաների համար և այլն։ Միայն հայատառ բուրքերին պիտաների թիվն անցնում է 500-ից¹⁶։ Գրանց մի շնչին մասն է միայն տպագրվել։ Նույնիսկ համիդյան բռնակալության դաժան տարիներին, երբ արգելված էր ազգայինը, հայկականը շեշտող ամեն մի բան, հայատառ բուրքերին գրականությունը շարունակեց նույն հաջողությամբ իր զարգացումը, այս անգամ առատորեն քարզմանելով եվրոպական ռոման-ֆեյիտոնի աղբյուրների հազարավոր էջեր կազմող գրքերը, որոնց լուսավորական, ճանաչողական ազդեցությունն անհնարին է անուշահեղ։ Հայ քաղաքականների, որոնք իրականացնում էին նաև բուրքերին ներկայացումներ՝ առատորեն օգտագործում էին հայատառ բուրքերինը։ Թուրքերին ներկայացումների տեքստերը, դերերը՝ հայատառ բուրքերին էին։ Հայկական քաղաքների համար բուրք լուսավորիչների կողմից գրված կամ քարզմանված,

ադապտացված պիեսները եղել են հայաստան բուրժուազիայի: Գրանք մեծ հաջողությամբ օգտագործվել են ինքնակրթական շրջանի բարձր բառերախառնների կողմից իրենց գործունեության սկզբնական շրջանում:

Իր գոյության ավելի քան 250 տարիների ընթացքում հայաստան բուրժուազիայի տպագրված գրքերի թիվն անցում է 2000-ից: Գրանք տպագրվել են աշխարհի մոտ 50 քաղաքների 200-ից ավելի տպարաններում 1727-1961թթ. ժամանակաշրջանում: Հայաստան բուրժուազիայի մամուլն իր 150 տարվա գոյության ընթացքում մոտ 120 անուն պարբերականներ է հաշվում¹⁵:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին, եստևապես առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին նվազել էր հայաստան բուրժուազիայի կադրացողների թիվը՝ հետևաբար մասնատվող գրքերի, մամուլի թիվը: Հայաստան բուրժուազիայի գրականությունը վայրէջք է ապրել թրքախոս հայերի ավագ սերնդի անհետացման և, ընդհանրապես՝ եղեռնին զոհ գնացած հարյուր հազարավոր թրքախոս հայերի անհետացման պատճառով: Հայաստան բուրժուազիայի գրականության կյանքը թուրքախոս մեծ արագությամբ անկում ապրեց: Հայաստան բուրժուազիայի գրականությունն իր առաջնությունը կատարել էր: Հայերի մեծ մասը հայախոս էին դարձել և կարգում էին հայերին: Մյուս կողմից՝ եղեռնին զոհ էին գնացել ոչ միայն հայաստան բուրժուազիայի ընթացողները, այլև այն ստեղծող մտավորականները, հասարակական գործիչները: Եղեռնին զոհ գնաց մի այնպիսի իզոլացված և արժեքազուրկ արժեք, ինչպիսին էր նոր ժամանակներում մոյս Օսմանյան կայսրության ու նրա ժողովուրդների և առաջին հերթին՝ բուրժուազիայի ղեկավարների գաղափարները մեծազույն ծառայություններ մատուցած հայաստան բուրժուազիայի գրականությունը:

Աշխարհի տարբեր անկյուններում մազապարծ վերելված հայերը, որոնց համար բուրժուազիայի մեծ էր հաղորդակցության միջոց, դեռ երկար տարիներ առիպված էին օգտագործել այս գրականությունը, կարդալ հայաստան բուրժուազիայի պարբերականներ, կրթական-բարոյախոսական հրատարակություններ և այլն:

20-րդ դարում Հայաստան բուրժուազիայի ժամանակակից (ամախոս) էր դարձել:

HASMIK STEPANYAN
THE LITERATURE ON TURKISH, TATAR, KIPCHAK, KURDISH AND
GREEK LANGUAGES IN ARMENIAN CHARACTERS

There is very little number of Greek manuscripts with Armenian alphabet. They are prayers, songs, and word-lists generally of the 15-19th centuries that had only practical meaning.

The Kurdish literature in Armenian characters has been created with an aim to make Kurds literate. There are prayers, dictionaries, songs and examples from folklore that represent ethnographic importance. In the age of publishing Armenian authors developed textbooks, alphabets and dictionaries of Kurdish and Armenian languages. The Bible, the Gospels, theological books were translated and published in the period of activities of various American and European missionaries.

The Tatar and Kipchak literature with Armenian alphabet has some historical and philological value. It is aversion of Turkish literature in Armenian characters and has been developed in 13-14th centuries.

Turkish literature in Armenian characters had social-political roots. In the period of more than 250 years (1727-1961) of its existence more than 2000 books had been published in the more than 200 publishing houses of about 50 cities in the world.

Turkish press in Armenian characters has had about 120 periodicals during 150 years of its existence.

ՇՆՆՈՒՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

* Հայկածի կրթական տարրերից լոյս է տեսել «Կրթութեայում Հայաստանի տարրալստ շրջանակում Մարտի ցարգարս Հայոց զրնն ու գրութեայն ճիւղիւմ ցարգահմութի կարգակցութեայն կրթութեայն կրատարութեայն մեք: Տես "Arménie. La magie de l'écrit", sous la direction de Claude Metaxian, "Musées de Marseille", "SOMOGY éditions D'ART, 2007, էջ 337-343:

1. Հայաստան համարն աղբյուրն է աղբյուր կան երկուսի Մարտի Մարտի անվան Մատենադարանի (այսուհետև՝ ՄՄ) 631, 4618, 5934, 7117, 7316, 7716, 8728 ձեռագրերում:
2. Դրանից կրկնուց՝ 7117 և 7316 ձեռագրերում «Մարտի Մատենա» աղբյուրն է հայաստան համարն, հայաստան քրդերն, հայաստան աղբյուրն, հայաստան վրացերն, հայաստան վարդերն, հայաստան այրերն, հայաստան դիպարերն: Հայաստան համարնով կա «Հայր մար. Ողբոյն քեզ աղբյուր» մի քանի օրինակ: Կես Էրանց քատարանի տես Վիեննայի Միսիոնարյան Մատենա, ձեռ. 876 (ԺԹ):
3. Հայաստան քրդերն եւ վարդերնով ՄՄ 737, 771, 4618, 5066, 7117, 8049, 10036 ձեռագրեր:
4. Մեք հայտնի հայաստան քրդերն տարակի գրքերի թիվն անցնում է տասնից:
5. ՄՄ, ձեռ. 1036:
6. ՄՄ, ձեռ. 737:
7. Հայաստան քրդերնով Կ.Պոլսում 1850, 1861, 1857, 1872, 1891, 1911 թվականներն լոյս են տեսել Նոր կրտակարան, Ալեքսանդրի:
8. Դրանք տարակալ են 1861, 1866, 1868, 1910 թվականներն Կ.Պոլսում: 1942թ. Հայր-պրոն, հայկական Միզմիկան տարածումն տարակալն են հոգեղ երգարաններ Նուզար Տեր-Նուզարյանի քարգահմութեայն: 1949թ Ռիլոյում տարակալն է Հայր Մեծյանի քրդերնի լատարկերը՝ թղտկանութեայն, քատարանով համարն:
9. Հայաստան քարգրդերն ձեռագրեր տես Վիեննայի Կայսերական Պատենադարանի ձեռ. 13 (1580թ.) և ձեռ. 3 (1638թ.): Տես նաև՝ Վիեննայի Միսիոնարյան Պարտարան

- ձև. 468 (1575թ.), 559 (1583թ.), 446 (1609թ.), ձև. 525 (1618թ.), ձև. 447 (1643թ.), 479 (1660թ.), 480 (1661թ.), 536 (ԺՁ), ձև. 1306(ԺԸ), 1609(ԺԸ) և այլն: Տես նաև՝ ՄՄ, ձև. 1731, 9789:
10. Կամեննից-Պոդոլսկում և մյուս վրակույսյին իսլավական կենտրոններում գրծ առնված և տպագրված հայաստան դիպլոմներում (եղև թարգմանիք) մեծ թվով գրականության և դասերում Ուկրաինայի, Լեհաստանի արվեստի և ֆունկցիոնալ: Հայաստան դիպլոմներն ձևագրելի տես նաև՝ Փարիզի Ազգային գրագրարում, ձև.176 (1568թ. Լճով) «Պատարանավար Լեոպոլդի Հայոց» և ձև. 194, «Ժողովածու» (Ուկրաինա, ԺԸ, կնեք):
  11. ՄՄ, ձև. 3522, «Ձերականություն դիպլոմ թղթի» (1634թ. Լճով, 353 թղթ), ձև. 3883, «Քուրթ քերականական» (ԺԸ, 383թղթ), ձև. 3521 «Քուրթ ևս Ղիտակաբան» (1609թ. 220 թղթ) և այլն:
  12. 1619թ. Լճովում տպագրվել է «Աղոթք իսկաբանաց քրիստոնիչ» զերքը Հոնի. Քարանանանցի տպարանում: Գտնվում է Լիդնի իստապարանի գրագրարում:
  13. Հայաստան թուրքերեն ձևագրերում ամբարված են նաև Արևելյի բանակապետության, աշտրական սանեմագրոնոյունները, նյանց եղանակները, ժանրային թուրք տեսակները, ենթնակները մեծ անվանագրանկով, Կիլիկական ու իսլավական նուսպարայունք:
  14. Այս նախն տես՝ Յուսիկ Սանճանյան, Հայաստան թուրքերեն գրքերի և Հայաստան թուրքերեն գրագրական մանուկ մասնագրարում, Ստամբուլ, «Պոլսոյուն» կրատ., 2005, 652 էջ:
  15. Տես նաև, էջ 415-425:
  16. Տես նաև, էջ 553-652:

К ТИПОЛОГИЧЕСКОЙ КЛАССИФИКАЦИИ СЛОВСОЧЕТАНИЙ
КУРДСКОГО ЯЗЫКА

I. Исходные теоретические положения

Обращение к исходным теоретическим положениям синтаксической науки и необходимость их интерпретации на пути выявления и описания разнообразных типов словосочетаний курдского языка объясняются, с одной стороны, малозученностью синтаксического строя курдского языка и невозможностью механического применения к курдскому языковому материалу концепций и схем, разработанных на материале других языков, и, с другой стороны, ограниченностью самих этих концепций и схем в пределах формального строения изучаемых явлений, являющейся следствием отсутствия системного подхода к исследованию синтаксического строя языка.

Обращает на себя внимание тот факт, что традиционная синтаксическая наука и сегодня продолжает рассматривать синтаксические словосочетания как сцепления формально-смысловых элементов, усматривая в его рамках решения по всем кардинальным вопросам проблематики словосочетания, относимыми к сфере основных понятий теории словосочетания, моделированию и идентификации словосочетаний. В рамках сцепления формально-смысловых элементов оказываются также разные классификации словосочетаний, построенные на основании таких признаков, каковыми являются, например, количество компонентов, образующих сцепление, характер связи компонентов, принадлежность компонентов к той или иной части речи, расположение компонентов по отношению друг к другу и т.д.

Интерпретация словосочетания как сцепления формально-смысловых элементов, имеющих ориентацию на проблемы, относящиеся только к его анализу и к тому же построенная без достаточно глубокого осмысления его структуры, в общих чертах сводится к следующему: словосочетанием является синтаксическая единица, образуемая посредством соединения двух или большего количества слов (формально-смысловых элементов), принадлежащих к знаменательным частям речи; план выражения словосочетания образует сцепление форм составляющих слов, связанных между собой формальной связью; план содержания словосочетания образует сцепление значений составляющих слов, связанных между собой смысловой связью; выявляемые смысловой связью отношения между компонентами образуют грамматическое значение словосочетания, которое якобы в своих связях с лексическим наполнением главного и зависимого компонентов составляет смысловую организацию словосочетания;

значение словосочетания заключается в выражении отношений между понятиями, выражаемыми компонующими словами.

Перечисленные особенности, образующие основу придаваемого словосочетанию определения, свидетельствуют о том, что словосочетание, будучи особой системой, до настоящего времени не было предметом системного исследования. Отсутствие системного подхода, с которым связан весь путь одностороннего изучения словосочетания, является главной причиной его неполноценного определения и моделирования, а в прямой зависимости от них и построение классификаций, имеющих в качестве своего объекта не словосочетание как таковое, как целое, а только форму, внешнюю материальную оболочку словосочетания. А из всего этого следует, что синтаксическая наука до сих пор не располагает действительной классификацией словосочетаний, т.е. классификацией, имеющей в качестве своего объекта словосочетание как целостное формально-смысловое единство.

Системное описание словосочетаний курдского языка и основанное на его результатах выделение и определение спеления формально-смысловых элементов в качестве материальной оболочки словосочетания, представляют возможность полноценного осмысления словосочетаний как формально-смысловых элементов. Она приводит к значительному расширению круга знаний о реальном составе и строении целостной организации словосочетания, обуславливая тем самым необходимость нового толкования его проблематики, нового определения состава и границ этой проблематики.

Главными задачами системного исследования словосочетаний курдского языка, представляющего основное содержание их проблематики, являются: исследование словосочетаний в социолингвистическом аспекте, приводящее к установлению их объективного лингвистического значения в языковой системе, к определению их референта и ограничению их состава от других типов проявления языковой материи; раскрытие объективной модели образования словосочетаний, гарантирующей полную возможность глубокого осмысления их природы; определение лингвистического статуса функционирующих словосочетаний как особого типа проявления языковой материи в трех типах их проявления, а именно, в виртуальной, морфологической и синтаксической формах существования; выяснение существующих различий словосочетаний на разных уровнях анализа их комплексной организации, лежащих в основе их идентификации и дифференциации.

Освещение лингвистического значения словосочетаний, модели их образования и типов их проявления в языковой системе содержится в опубликованных работах автора¹. Что касается установления различий, на основе которых дифференцируются словосочетания на структурно-

семантические типы, то эта задача обсуждается впервые в ограниченных рамках настоящей статьи.

Целью освещения типологической классификации словосочетаний является выявление типологических группировок их организации на разных уровнях и установление своеобразия каждого из них в отдельности. На пути к достижению этой цели предстоит решить две важные задачи образования словосочетаний. Одна из них заключается в сравнительной типологии форм (материальных оболочек) словосочетаний и синтаксических семантем, выражаемых словосочетаниями, другая – в выявлении специфики связей и отношений между ними.

Синтаксические словосочетания относятся к числу двузначных образований, т.е. обладают планом содержания и планом выражения. План содержания образует единица мысли – синтаксическая семантема, возникающая в результате отдельного, самостоятельного акта отображения объекта действительности в сознании индивида. Наличие единицы мысли является важнейшим условием образования словосочетания. Но при этом она формируется и становится фактом языка – синтаксическим значением лишь благодаря форме ее лингвистической объективации, с которой она образует неразрывное языковое единство. Таким образом, форма (материальная оболочка), представляющая план выражения словосочетания, не существует без значения, как и без нее не существует само значение. При этом она не представлена в готовом виде, а как таковая складывается из имеющихся в наличии готовых элементов языка – слов и/или фразеологизмов, возникших впервые из потребности в выражении синтаксической семантемы.

Следовательно, словосочетание образуется, опираясь, с одной стороны, на результаты познавательной деятельности человека, а с другой стороны, на достижение его речетворчества. Вместе с тем определение словосочетания в качестве двузначной единицы не представляется полным без указания на взаимоотношения между двумя планами. Этот аспект изучения словосочетания особо важен тем, что ведет к выявлению тех специфических свойств синтаксических значений и синтаксических форм, благодаря которым они вступают в связь друг с другом и образуют соответствующие синтаксические единства. Ставо быть, объективная характеристика образования словосочетания должна базироваться на результатах их разработки в трех аспектах: со стороны формы и содержания и в плане взаимоотношений между ними.

Каковы эти результаты?

Речевое объединение словоформ, называемое в традиционном синтаксисе подчинительным синтаксическим словосочетанием, в действительности не является сцеплением формально-смысловых элементов. Подобно словам и фразеологизмам (знаменательным) оно образуется и реализуется как формально-смысловой элемент, несмотря на наличие в его

составе спеления формально-смысловых элементов, выступающего его внешней материальной оболочкой, образующей его план выражения. На это указывает то, что спеление формально-смысловых элементов как форма словосочетания образуется по синтаксической (структурной) модели, а само словосочетание как целое – по особой, присущей только ему структурно-семантической модели. Структурно-семантическая модель образования словосочетания, ярко афиширующая его объективный состав и строение, в том числе и саму синтаксическую модель образования формы словосочетания, т.е. спеления формально-смысловых элементов, представляется в следующей схеме: "понятие о типе проявления объекта действительности – референте, образующее план содержания словосочетания + спеление формально-смысловых элементов в виде объединения связанных между собой формально-смысловых отношений словоформ, образующего план выражения". Принципиально важное значение этой модели заключается в том, что она позволяет осознать: характер социальной потребности в образовании словосочетания как особого типа проявления языковой материи; сущность лингвистического низвержения словосочетаний и их отношений к действительности; соотношение словосочетания с неразчленяемым в сознании человека типом проявления объекта действительности, специфику построения спеления формально-смысловых элементов, его роль и значение в образовании комплексной организации словосочетания.

Спеления формально-смысловых элементов, встречающиеся в составе словосочетаний, определяются как потенциальные грамматические и смысловые объединения слов. Они как таковые в готовом виде в языке не существуют и формируются только из потребности в выражении понятий о типах проявления объектов действительности, образуя вместе с этими понятиями словосочетание как целостные формально-смысловые единства. При этом они характеризуются тем, что их содержание в виде спеления значений элементов – словоформ, связанных между собой смысловой связью, и их выражение (материальная оболочка) в виде спеления форм элементов, связанных между собой формальной связью, вместе (совокупно) служит выражением понятия о типе проявления объекта действительности, образующего план содержания словосочетания.

Спеление формально-смысловых элементов как материальная оболочка словосочетания в своей минимальной конструкции образуется по синтаксической модели, допускающей наложение синтаксических проявлений двух знаменательных слов, одно из которых является обозначением объекта действительности, а другое – обозначением признака, (точнее, носителя признака) этого объекта. Первое из них выступает в составе спеления главным, стержневым, подчиняющим компонентом, а второе – зависимым, подчиненным. См. примеры словосочетаний с

минимальной материальной оболочкой: *zva zag* ("холодная вода"), *heva p'ak* ("хорошая вода"), *lez d'beze* ("быстро бежит"), *rig zef* ("очень много"), *da jip* ("две жемчужины") и т.д. В образовании материальной оболочки этих словосочетаний главная роль принадлежит подчиненному компоненту (*zag*, *p'ak*, *lez*, *rig*, *jip*), обозначающему признак объекта. Следует отметить, что в языке в качестве основы проявления объекта в виде его определенного состояния или формы существования или же отдельного статуса его бытия обычно выступают признаки следующих двух типов:

а) Признаки, присущие объекту, т.е. непосредственно относящиеся к его материальному составу, например, признак "сладкий", образующий основу отдельного типа проявления воды в виде "сладкая вода", или признак "холодный", непосредственно определяющий качество состава воды и могущий служить основой ее холодного состояния как особого типа ее проявления.

б) Признаки, социально обусловленные, приписываемые объекту как бы извне, например признак принадлежности книги ученику (*deflera garit*), не имеющий отношения к составу книги.

Компонирующие слова, обозначающие признаки, будучи подчинительными компонентами, обуславливают подчинительные отношения между компонентами, придающие всему специально формально-смысловых элементов подчинительный характер. Из этого следует, что термины "подчинительное словосочетание", "подчинительные отношения" могут применяться только в отношении материальной оболочки словосочетания, но не в отношении комплексной организации словосочетания в целом. Стало быть, так называемые подчинительные словосочетания правомерно именовать словосочетаниями с подчинительной материальной структурой.

План содержания словосочетания минимальной конструкции образует понятие — представление о типе проявления объекта действительности, являющееся особой единицей мысли, средством объективации которой в языке может служить только языковая форма в виде подчинительной материальной оболочки. Возможность ее выражения другими средствами номинации, а именно словами и фразеологическими единицами, исключается.

Понятию о типе проявления предмета принадлежит особое место в общей типологии понятий, циркулирующих в сознании человека. Главное отличие его от других типов понятий, выражаемых, например, словами и фразеологическими единицами, заключается в том, что оно является отражением познания типа проявления предмета, а понятия, выражаемые словами и фразеологическими единицами — отражением самого предмета. Ср., например, понятие:

"в" ("вода"), выражаемое словом, "zva zag" ("холодная вода"), выражаемое словосочетанием, и "zva zag" ("ничего не стоящий, не имеющий

ничения), выражаемое фразеологической единицей со структурой словосочетания.

Таким образом, в то время как объектом слова и фразеологизма всегда бывает отдельный конкретный предмет (или действие, состояние, признак и т.д.), объектом синтаксического словосочетания подчинительной структуры всегда является определенный тип проявления предмета, действия, состояния, признака и т.д.

Соотнесение словосочетания с нерасчленимым в сознании человека типом проявления предмета (например, холодная вода – вода в холодном состоянии – это один нерасчленимый предмет, от которого не отделим его признак “холодный”) обуславливает необходимость обязательного совместного появления в речи синтаксических проявлений двух знаменительных слов, одно из которых в качестве обозначения проявляющегося предмета, а другое – обозначения признака этого предмета, выбираемого как основа проявления. Таким образом, специфическая форма словосочетания в виде сцепления формально-смысловых элементов всецело зависит от характера понятия о типе проявления предмета и формируется из потребности в его выражении. Например, понятие – представление о холодном состоянии воды как особом типе ее проявления в действительности, возникает как отражение этого состояния и изначально связано со сцеплением выражаемых двумя знаменительными словами понятий, в частности, понятия об объекте состояния – проявлении (ав) и понятия о его признаке (авг) – основе состояния – проявлении. Связь между полным содержанием и данным выражением заключается в том, что понятие о типе проявления объекта является типом проявления понятия об объекте и находится с этим понятием в своеобразных родо-видовых отношениях. Вместе с тем, то, что понятие о типе проявления объекта является типом проявления понятия об объекте, основанном на понятии о признаке этого объекта, служит нормой построения материальной оболочки словосочетания (в ее минимальной конструкции) только из синтаксических проявлений знаменительных слов. А слова не являющиеся знаменительными, лишённые значения предметности, не могут создать сцепления формально-смысловых элементов.

В плане историческом словосочетание представляется как речевое образование, возникшее на базе предложения. Это подтверждается впервые обнаруженными нами на материале курского языка преемственно-зависимыми отношениями между различными типами проявления языковой материи, в том числе и между предложением и словосочетанием. Из этих отношений явствует, что речь человека в виде предложения как такового возникла из социальной потребности в утвердительной или отрицательной констатации типа проявления объекта действительности, а словосочетание – из потребности в обозначении типа проявления объекта на

основе возникшего понятия о нем. На первичность предложения как языковой (речевой) констатации типа проявления объекта и подчиненное положение словосочетания по отношению к нему указывают и сравнения в их современном виде. Ср., например, предложение *ava nag* ("холодная вода"), являющееся утвердительной констатацией типа проявления воды и словосочетание *ava nag* ("холодная вода"), обозначающее этот тип воды в виде ее холодного состояния на основе понятия об этом состоянии.

Таким образом, идея о типе проявления объекта, изначально лежащая в основе возникновения словосочетания как особого типа проявления языковой модели, из потребности в объективации обусловило создание формы своего выражения из двух слов знаменательных в виде описания, характеристики объекта на основе его признака. Однажды образованное таким образом словосочетание как носитель идеи о типе проявления объекта и как его обозначение стало своего рода образцом мыслительного процесса, по аналогии с которым формировались в дальнейшем другие словосочетания. Оно привело к установлению обособленного механизма образования словосочетаний, в условиях существования которого, с одной стороны, исключается возможность удовлетворения потребности в обозначении типов проявления объектов действительности путем создания новых, абсолютно оригинальных слов, а, с другой стороны, обеспечивается возможность обозначения типов проявления объектов действительности посредством использования синтаксических проявлений существующих слов².

II. Типы словосочетаний курдского языка

В курдском языке существуют разнообразные типы словосочетаний, которые обнаруживают комплекс признаков, отличающих их друг от друга и служащих постоянной основой строения и функционирования их типологии. Этими типами словосочетаний являются: подчинительные словосочетания, т.е. словосочетания с подчинительной интервальной формой (оболочкой); сочетания однородных частей предложения, т.е. так называемые сочинительные словосочетания; словосочетания – повторы и словосочетания со вторым компонентом – словом – рифмой. Они возникают и существуют из разных социолингвистических потребностей и обладают соответствующими разными свойствами удовлетворения этих потребностей, т.е. разными лингвистическими назначениями в языковой системе. Среди них наиболее распространенными являются словосочетания с подчинительной интервальной оболочкой и сочинительные словосочетания. Словосочетания – повторы и словосочетания со вторым компонентом – словом – рифмой образуются сравнительно меньше и обычно встречаются в устной разговорной речи.

Словосочетания – повторы, образующиеся в стилистических целях,

являются объединенными словоформ и их повторения типа: were, were ("иди, иди"), here, here ("уходи, уходи"), lez, lez ("быстро, быстро") и т.д.

Словосочетания со вторым компонентом – словом – рифмой – это особые синтаксические образования, которые лишь условно могут приниматься за объединенные из двух слов, так как реально они представлены в виде сочетания, состоящего из слова и непосредственно следующего за ним его отзвука: sahil-mahil ("всяческого рода молодежь"), pesto-pesto ("всяческого рода людей") и т.д. Препозитивный компонент в этих сочетаниях выступает одновременно и как стержневое слово, и как источник возникновения второго компонента.

В отношении к первому компоненту второй компонент не является прямым его повторением, как это имеет место у повторных словосочетаний. Он представлен в виде определенного образа, для которого прототипом служат первый компонент. В связи с этим именно отдельно взятый второй компонент бессмыслен. В условиях же сочетания, где он порожден первым компонентом, он является носителем определенной доли его семантической потенции. При этом однако, не имея собственной семантики, второй компонент семантически остается фактически неопределенным, и эта неопределенность привносится в общее значение комплекса, придавая ему, в зависимости от ситуации речи, то оттенок неопределенности, то пренебрежительности, прездирительности и т.д.

Сочинительные словосочетания – это речевые образования, основанные на принципе перечисления двух или более однофункциональных форм слов, связанных между собой синтаксической связью: çava zago, usa jî mezîn ("как дети, так и взрослые"), ez, tu, ew dixebitin ("я, ты, он работаем"), bic'ûke, le girane ("маленький, но тяжелый"), kur na, qîz ("не сын, а дочь") и т.д.

Подчинительные словосочетания представляют собой особый тип проявления языковой материи, выделяющиеся на наиболее общем уровне членения языковой системы. Они образуются по особой универсальной структурно-семантической модели, допускающей нахождение общего типового значения, присущего каждому подчинительному словосочетанию, при различиях в частных проявлениях этого значения, и общей типовой материальной структуры, при различиях в частных проявлениях этой структуры. На основе различий в частных проявлениях общего значения и соответствующей общей структуры подчинительные словосочетания курдского языка дифференцируются на структурно-семантические типы, являющиеся одновременно и их грамматическими разрядами, отличающимися друг от друга характером обозначаемых ими объектов действительности. Этими типами словосочетаний являются:

а) Именные словосочетания изфетной (определяющей) конструкции, образующиеся из потребности в обозначении типов проявления

объектов действительности посредством выражения понятий (представлений) об этих типах в языковой характеристике объекта на основе присущего или приписываемого ему признака: *baê zar* ("холодный ветер"), *heva xîrab* ("плохая погода"), *ava detta* ("теплая вода"), *zêva sor* ("красное яблоко") и т.д.

б) Глагольные словосочетания объектно-предикативной конструкции, образующиеся из потребности в обозначении типа проявления действия или состояния объекта действительности: *patê denîvise* ("пишет письмо"), *hevala heberda* ("поговорил с другом"), *bi rêbûnê denîvise* ("пишет карандашом") и т.д.

в) Адактивные словосочетания, образующиеся из потребности в обозначении типа проявления признака предмета на основе понятия об этом типе: *defek bilind* ("очень высокий"), *piç pes* ("очень неслухливая"), *bêhesab bedew* ("очень, безгранично красивый") и т.д.

г) Адвербиальные словосочетания, обозначающие тип проявления признаков действий и состояний объектов действительности: *dih sibê* ("вчера утром"), *piç zî* ("очень рано"), *sala rag raizê* ("осенью прошлого года"), *jîhevala dûr* ("далеко от друзей") и т.д.

д) Словосочетания, образующиеся из потребности в обозначении типов проявления числа: *du k'itêb* ("две книги"), *heçê bi heç'evk* ("трое в очках"), *jî heçêka uv rêjîn* ("первая из трех") и т.д.

Выявленные структурно-семантические типы подчинительных словосочетаний, являющиеся одновременно и их грамматическими признаками, представляют возможность строгого различения лексико-грамматических разрядов слов и грамматических разрядов подчинительных словосочетаний как разных языковых категорий, связанных с двумя разными по характеру объектами действительности, а именно, предметами, явлениями, действиями, состояниями и признаками, обозначаемыми словами, и типами их различных проявлений, обозначаемыми подчинительными словосочетаниями.

MAXIM KHAMOYAN

ON TYPOLOGICAL CLASSIFICATION OF THE WORD-COMBINATIONS IN KURDISH LANGUAGE

The paper deals with one of the unsolved problems of theoretical syntax in modern Kurdish language on the basis of syntactical material collected by the author.

The subject matter is the revelation and the content schemes of syntactical word-combination and the character of the mutual relations existing between them. The outcome of the research work gives every reason to bring to light the overall composition of the word combination, pattern which enables to represent the structural-semantic typology of word-combinations and their grammatical orders.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. М.У.Хамов, Проблемы проклитики в лингвистике (на материале курдского языка), - "Страны и народы Ближнего и Среднего Востока", XX, Ереван, 2001, с. 270-282; Проблемы дефигурации в лингвистике (на материале курдского языка), - "Страны и народы Ближнего и Среднего Востока", XVII, Ереван, 1998, с. 208-229; К разработке основ синтаксиса курдского языка, "Страны и народы Ближнего и Среднего Востока", XXIV, Ереван, 2005, с. 458-472.
2. Подробное описание модели, см. Максим Хамов, К теории словосочетания (на материале курдского языка), - "Страны и народы Ближнего и Среднего Востока", XXV, Ереван, 2006, с. 259-272.

ՇՈՒՄԵՐԵՐԵՆ ԼԵԶՎԻ ՏԻՊԱՐԱՆԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Կոնտենսիվ (բովանդակային) տիպաբանության (տե՛ս [Климов 1983]) հիմքում ընկած լեզվական տիպ հասկացությունը ոչ թե առանձին, կամայական կերպով ընտրված կառուցվածքային հատկանիշների պարզ միասնություն է, այլ միջևանց ինտ փոխկապակցված, փոխալայնամանավորված իմաստաբանական-քերականական հատկանիշների հիերարքիկ միամրոջություն: Կոնտենսիվ տիպաբանական դասակարգմամ շտկանիշը իրականության սուբյեկտա-օբյեկտային հարաբերությունների արտացոլման եղանակներն են: Այդ եղանակները, որ պայմանավորում են լեզվի անբողջ համակարգը բոլոր մակարդակներում (քառային, շարահյուսական, ծ-կաբանական, որոշ լեզուներում նաև, ենչյունաձևաբանական), իրենց հերթին պայմանավորված են տվյալ լեզվական տիպին հատուկ մեթոդին իմաստաբանական մի առիմուլով՝ այսպես կոչված սենանտիկ դետերմինանտով:

Բնական լեզուներում երևան են գալիս ինտեյալ բովանդակային տիպերը, դասային, ակտիվ, էրգատիվ, նոմինատիվ:

Դասային տիպի սենանտիկ դետերմինանտը մի շարք դասային դերերի հակադրությունն է: Այս տիպը բնութագրվում է գոյականների քաժանումով մի շարք բովանդակային դասերի, որոնք քայական համակարգում արտացոլվում են համապատասխան դժնա-դասային ցուցիչների տեսքով:

Ակտիվ տիպի համար, որի սենանտիկ դետերմինանտը ակտիվ և ոչ-ակտիվ դերերի հակադրությունն է, հատկանշական է գոյականների քաժանումը երկու իմաստային խմբի/դասի՝ ակտիվ (շնչավոր) և ոչ-ակտիվ (անշունչ), քայական պատասխաչարի տրոհումը գործողության և վիճակի քայերի, ակտիվ/ոչ-ակտիվ իլուզիների և քայական համակարգում ակտիվ/ոչ-ակտիվ դիմային ցուցիչների գոյությունը, կերպի (aspect) և ժամանակի քերականական կարգերի բացակայությունը, փոխարենը՝ գործողության կերպի (Aktionsart) արտահայտումը բառակազմական կամ տաբարմատ հիմքերի միջոցներով և այլն:

Էրգատիվ տիպին, որի սենանտիկ դետերմինանտը գործողության կատարողի (ագենտիվ) և գործողության կողմի (ֆակտիտիվ) դերերի հակադրությունն է, բնորոշ գծերից են. քայերի քաժանումը երկու խմբերի՝ ագենտիվ (անցողական) և ֆակտիտիվ (անանցողական), էրգատիվ (ագենտիվ քայով կազմված) և արսոյուտիվ (ֆակտիտիվ քայով կամ անվանական ստորոգյալով կազմված) կառուցվածքի միխադասությունների հակադրությունը, իլուզիական համակարգում էրգատիվ (ագենտիվ քայի ստրյեկտի)՝ և արսոյուտիվ (ագենտիվ քայի օբյեկտի և ֆակտիտիվ քայի ստրյեկտի) իլուզիների, իսկ քայական համակարգում էրգատիվ և արսոյուտիվ սուբյեկտա-օբյեկտային ցուցիչների գոյությունը:

Նամինատիվ տիպի սեմանտիկ զետեքմանուղ սուբյեկտի և օբյեկտի հակադրությունն է: Այս տիպի լեզուներում բայերը բաժանված են ըստ անցողականության և անանցողականության հատկանիշի, նախադասության կառուցվածքը անկախ բայի բնույթից մեկն է՝ նամինատիվը (երկու հնաբանոր տարբերակներով՝ ներգործական և կրավորական), հիմնական ելովմերն են ուղղականը (նամինատիվ) և նայականը:

Սեմանտիկ զետեքմանուղի փոփոխությունը լեզվի զարգացման ընթացքում առաջ է քերում նամապատասխան կառուցվածքային փոփոխություններ: Իսկ քանի որ լեզվի տարբեր մակարդակներում այդ փոփոխությունների ընթացքը տարբեր է, մասնավորապես, ձևաբանական մակարդակում նրանք ավելի դանդաղ են ընթանում, քան շարահյուսականում, քիչ չեն լեզուները, որոնցում համատեղվում են տարբեր լեզվական տիպերին բնորոշ հատկանիշները:

Այդպիսի լեզուների քվին է պատկանում և շումերերենը: Ստորև կներկայացնենք շումերերենին բնորոշ կառուցվածքային այն առանձնահատկությունները, որոնք կարևոր են լեզվի կոնսեմսվ տիպը որոշելու համար:

Բառապաշար

Անվանական բառապաշարի համար բնորոշ է բաժանուժը երկու հակադիր ինաստային խմբերի՝ ակտիվ : ոչ-ակտիվ (չնշավոր : անշունչ): Այս բաբնված (լատինա) հակադրությունը, որ բնորոշ է ակտիվ տիպաբանության լեզուներին, իր արտացոլումն է գտել լեզվի ձևաբանական ճակարդակում (տե՛ս առորև):

Բայաբնուող ինաստային առումով ըստ էության չեզոք է: Նրա բնույթը (անցողական, անանցողական, գործողության, վիճակի) բացահայտվում է շարահյուսական և ձևաբանական մակարդակներում:

Բայական բառապաշարի համար հատկանշական է տարարմատ (սուպետիվ) հիմքերի առկայությունը, որոնց միջոցով արտահայտվում են գործողության կերպային տարբերությունները, ժգ, : e «սանկ, խոսել», gen : du «զնայ», de₂ : tım «տանել, բերել»: Հայտնի են նաև սուբյեկտի կամ օբյեկտի թվով միեյանցից տարբերվող փոքրաթիվ տարարմատ բայեր, տն (եզ.) : darun (հոգմ.) «թմակվել, քնակեցնել», til (եզ.) : sig (հոգմ.) «սուբել», de₂ Anm (եզ.) : lah₂ (հոգմ.) «տանել, բերել»: Նման տարարմատությունը, ինչպես վերը նշվեց, հատկանշական է ակտիվ լեզուների համար [Клосов 1977, 146]:

Ըտմերերենում բացակայում է անական անվան դասը: Որոշյալին ինաստով հանդես են գալիս վիճակ արտահայտող բայաբնուողները՝ երկույք, որ ակտիվ տիպաբանության կարևոր առանձնահատկություններից է [Клосов 1977, 106]. ցնիլ «նոր (լինել), նորացնել», ցал «նեծ (լինել), մեծանալ, մեծացնել»:

Շարահյուսություն

Ըտմերերեն նախադասությանը հատուկ է երկու կառուցվածք. էր-գատիվ և արսույտիվ:

Էրզաստիվ կառուցվածքը բնորոշ է անցողական քայով, արտյու-
տիվ կառուցվածքը՝ անանցողական քայով կամ անվանական ստորոգյա-
լով նախադասությունների համար:

Էրզաստիվ կառուցվածքի նախադասության ենթական արտա-
հայտվում է էրզաստիվ հոլովով: Արտյուտիվ կառուցվածքի ենթական, ինչ-
պես և էրզաստիվ կառուցվածքի ուղիղ խնդիրը, արտահայտվում է արտյու-
տիվ հոլովով:

Էրզաստիվ կառուցվածքի նախադասության համար հատկանշա-
կան է S-O-V (ենթակա-խնդիր-քայ) շարադասությունը, արտյուտիվի հա-
մար՝ S-[O-]V (ենթակա- [անուղղակի խնդիր-]քայ):

Շարահյուսական մակարդակում արժանազուված բոլոր այս վաս-
տերը բնութագրական են էրզաստիվ կառուցվածքի լեզուների համար:

Ճևարանություն

Գոյական անուն

Գոյական անվանը հատուկ են դասի (ակտիվ/շնչավոր: ոչ-
ակտիվ/անշունչ), բժի (եզակի : հոգնակի) և հոլովի կարգերը:

Դասի քերականական կարգը ի հայտ է գալիս հոգնակի փուլում:
Շումերերենին հայտնի են հոգնակիակերտ -ene- և -ե՛ն անանցները, որոն-
ցից առաջինը գործածվում է միայն ակտիվ, իսկ երկրորդը ոչ-ակտիվ գոյա-
կանների հետ՝:

Դասային տարբերությունները երևան են գալիս նաև հոլովական
համակարգում. տրական հոլովը գործածվում է միայն ակտիվ, մինչդեռ քա-
ցատական հոլովը՝ միայն ոչ-ակտիվ գոյականների հետ:

Դասի քերականական կարգը արտացոլում է ակտիվ տիպարա-
նության ինժնական հակադրությունը (ակտիվ : ոչ-ակտիվ):

Հղովական համակարգը ներկայացված է արտյուտիվ, էրզա-
տիվ-դիրեկտիվ, սեռական, տրական, համեմատական, համատեղական
(կոմիտատիվ) և մի շարք տարածական հոլովներով:

Արտյուտիվ հոլովով արտահայտվում է.

ա/ անանցողական քայի կամ անվանական ստորոգյալի ենթա-
կան, բ/ անցողական քայի ուղիղ խնդիրը:

Էրզաստիվ-դիրեկտիվը արտահայտում է.

ա/ անցողական քայի ենթական և բ/ քայի գործողության ուղղոր-
յունը, ինչպես նաև մի շարք վերջինից անանցյալ իմաստներ:

Էրզաստիվ և արտյուտիվ հոլովների հակադրությունը էրզաստիվ
տիպարանության կարևորագույն ճևարանական հատկանիշներից է, իսկ
էրզաստիվ հոլովի համատեղումը որևէ քեր հոլովի (տվյալ դեպքում՝ դիրեկ-
տիվի) հետ բնորոշ է էրզաստիվության վաղ փուլի լեզուներին [Климов 1973,
113-114]:

Չկրանումներ

Անձնական դերանունները (ու՛ն(-e) «ես», ա՛ն(-e)/ա՛ն «դու», եո՛ս/եո՛ս
«մաս», եո՛(ն)եո՛(ն) «մենք», եո՛(ս)եո՛(ս) «դուք», Ե՛/անեո՛ «մրանք»), ի տարբե-

բություն գոյականներից, չեն տարբերակում էրգատիվ և արտադրատիվ եռյակները: Այս փաստը, անշուշտ, հնարավոր չէ բացատրել էրգատիվ ախարաբանության տեսանկյունից, սակայն հեշտությամբ տեղափոխվում է ակտիվ տիպարամության շրջանակների մեջ. մենք գործ ունենք անձ արտահայտող, հետևաբար՝ ակտիվ դասի դերանունների հետ:

Հարցական դերանունների բվին են պատկանում *ծեռ «ով»* և *ոտ «ինչ»* դերանունները, որոնք համապատասխանաբար վերաբերում են ակտիվ և ինակտիվ դասի գոյականներին⁴:

Գոյականի դասը իր արտահայտությունն է գտնում մեկ, 3-րդ դ. ստացական դերանվանական ամանցներում. –*տո* (ակտիվ), –*նի* (ոչ-ակտիվ):

Ընդերքեմում քացակայում է անդրազարծ դերանունների դասը, որը հատկանշական է նոմինատիվ լեզուների համար, սակայն քացակայում է ակտիվ և էրգատիվ լեզուներում [Климов 1977, 112]: «Իմքը», «ինքն իրեն» իմաստով գործածվում էին ու(te)- «մայրիմ», կրքնն մաև չի «հոգի» գոյականները ստացական դերանվանական ամանցով. ու-ոտ «ինքս իմձ» ու-չա «ինքը քեզ», ու-եռ-տո «ինքն իրեն (ակտիվ)», ու-նի «ինքն իրեն (ոչ-ակտիվ)», ու-եռ-տո-եռ «իրենք իրենց»:

Բայ

Բային հատուկ են դնքի⁵, դասի, բվի, կերպի, եղանակի, կողմնորոշման⁶ քերականական կարգերը: Մի կողմ թողնելով վերջին երկուսը՝ կանգ կառնենք միայն այն կարգերի վրա, որոնք բնութագրական են կոնտենտիվ տիպարամության տեսակետից:

Բայսմունք իր արտահայտությունն է գտնում բայի բնույթը, անցողական բայի խոնարհումը տարբերվում է անանցողականից: Այս երևույթը հատկանշական է էրգատիվ ախարաբանության լեզուների համար [Климов 1973, 98]:

Կերպի կարգը՝ կատարյալ/անկատար հակադրությամբ ի հայտ է գալիս միայն անցողական բայի ոլորտում: Իմչպես ցույց է տվել ճեղինակը շումերքեմում կերպային հակադրությունների վերլուծությանը [Խաչիկյան 2004], իմչպես մաև կերպի քերականական կարգի ծագմանը [Խաչիկյան 2006] նվիրված հոդվածներում, այդ կարգը ձևավորվում է ակտիվ տիպարամությունից էրգատիվի վերափոխման արդյունքում:

Ոչազգայով է այն փաստը, որ կատարյալ խոնարհման առջեկտի գերում հանդես եկող դիմա-դասային մախամանցները (տե՛ս աղյուսակ, սյունակ 1) անկատար խոնարհման ձևերում կատարում են ուղիղ խնդրի գերը, իսկ կատարյալ խոնարհման օբյեկտային վերջածանցները՝ անկատար խոնարհման ենթակայի գերը (իմնու. օբյեկտներ 1ա-բ, 2ա-բ)⁷:

1ա. *imma-n-gi-O* 'մա (-*n*) վերադարձրեց', G. Cyl.B XVIII 3

1բ. *nu-i-n-taku(R)-i(<e)* 'մա (-*e*) չ'վչպետք է (nu-) վերցնի նրան (-*n*) [կնություն], CL XVII 49

2ա. *šu ba-ni-d-ti(R)-O* 'մա (-*d*) [թուլանը] այն (-*O*) այնտեղ (-*ni*-տարավ', DD 35

Չք. ուս-ու-ծ-ոս(R)-օթ 'նշանք (-օթ) այն (-ծ) այնտեղ (-ու) դնե-ցին', GLL 141

Բացի կերպային տարբերությունների արտահայտման քերականական այս եղանակից, գոյություն ունեն մեկ գործողության կերպը (Aktionsart) արտահայտող այլ միջոցներ, որոնք հատկանշական են ակտիվ տիպարանության լեզուների համար՝ ա/ քառային (տարարմատություն), թ/ բառակազմական (կրկնություն)։ (մաց : e «ասեղ, խոսեղ», gen : du «զմալ», do : նոտ «տանել, բերել», ցար : ցն-ցն «դնել», he : he-he «խատնել», si : ս-ս «դցնել»)։

Քայի ստրյեկտային և օրյեկտային ցուցիչների աղյուսակ

	1	2	3
	Ներգործական կատարյալ կերպ ստրյեկտ/ անկատար կերպի օրյեկտ	Ներգործական անկատար կերպ ստրյեկտ	Չեզոք սեռի ստրյեկտ/ ներգործական կատարյալ կերպի օրյեկտ
1 եզակի	-0*-R/ R-en**	R-en	R-en
2 եզակի	-e*-R/ R-en**	R-en	R-en
3 ակտիվ եզակի	-n-R	-R-e	-R-0
3 իմակտ. եզակի	-b-R	-	-R-0
1 հոգնակի	-0-R-enden*	-R-enden	-R-enden
2 հոգնակի	-e-R-enzen*	-R-enzen	-
3 ակտիվ հոգն.	-n-R-es*	-R-ene	-R-es
3 իմակտ. հոգն.	-b-R-0	-	

* Կատարյալ կերպի ստրյեկտային ցուցիչ։

** Անկատար կերպի օրյեկտային ցուցիչ։

Հատկանշական է անկատար և ամանցողական խոնարհման 1-ին և 2-րդ դեմքի ցուցիչների մույնությունը։ Տարբերությունները ի հայտ են գալիս միայն 3-րդ դեմքում (տե՛ս աղյուսակ և օրինակները 3ա-բ, 4ա-բ, 5ա-բ)։ Թանի որ, ինչպես մենք ցույց ենք տվել [խաչիկյան 2004, 502], անկատար խոնարհման ցուցիչները ըստ էության ակտիվ ստրյեկտի ցուցիչներ են, իսկ ամանցողականինը՝ ոչ-ակտիվ, զարմամալի չէ, որ մեզան տարբերություն չի արձանագրվում առաջին երկու դեմքերում։ Խոտող և խոտակիցը ակտիվ/չնչալոր դասի ներկայացուցիչներ են։

3ա. ուս-ոս (R)-օթ 'ես (-օթ) կատուցում եմ', G. Cyl.A VIII 18

3բ. ի -ցսն(R)-օթ 'ես (-օթ) կանգնած եմ', IE I v16

4ա. ուս-ոս-ոս-ոս(R)-օ 'նա (-օ) [խոսք] է ավելացնում', ELA 157

4բ. i-gam-O 'նա (-O) խոնարհվեց', LE 349

5ա. ու-ու-ծ-ոն(R)-օթ 'մրանք (-օթ) այն (-ծ) այնտեղ (-ո-) նն դնում', GLL 141

5բ. ու-ոն-թ-(R)-թ 'մրանք (-թ) մրա մտո(-ոն-ի) եկան', GA 2

Քայսածուռն արտահայտված է մաս. մախադասության ենթակայի կան ուղի խնդրի, ինչպես մաս. անուղղակի խնդրի դասը (-ո-՝ ակտիվ, -ծ-՝ ոչ-ակտիվ), տե՛ս օրինակներ 6 և 2ա, 7 և 1բ, 8 և 5բ:

6.տոռ-ա-ց-ը-ժ 'նա (-ա) վերադարձրեց', G. Cyl.B XVIII 3

7.ոս-ո-տ-ծ-ծ-ծ-ծ 'մրանք վերցնում են այն (-ծ) լծվանդոթյունը մրանից (-ո-տ-)', LE 250:

8. i-ծ-ն-ցառ-եծ-ե՛ 'մրանք (-ե՛) կխոնարհվեն դրա (-ծ) առջև(-ն-)',

NE 35:

Եզրակացություն

Վերոշարադրյալը բոլր է տալիս եզրակացնել, որ շումերերենը վաղ էրգատիվ լեզու էր՝ ակտիվ տիպարամության լեզուներին բնորոշ մի շարք տեխնիկային գծերով:

Այն գծերը, որոնք բոլր են տալիս առանց վարանելու որակել շումերերենը որպես էրգատիվ լեզու, հետևյալն են.

ա/ մախադասության էրգատիվ և արտյուտիվ կառուցվածքի հետևողական հակադրությունը, անցողական քայլերով կազմված մախադասությունները էրգատիվ կառուցվածքի են, անկախ քայսածևից (անցողական քայի անկատար կերպը իր ձևով էրգատիվ չէ, տե՛ս [Խաչիկյան 2004, 504]), ամանցողական քայլերով կամ անվանական առորույսով կազմվածները՝ արտյուտիվ:

բ/ էրգատիվ և արտյուտիվ հոլովների և խոնարհումների հակադրությունը ձևաբանական մակարդակում:

Վաղ էրգատիվության նշաններից կարելի է հիշատակել էրգատիվ և դիրեկտիվ հոլովների համատեղումը, կերպի քերականական կարգի սահմանափակ ոլորտը (այն չի տարածվում ամանցողական քայերի վրա):

Արտիվ տիպարամության հետքեր են.

ա/ քատային մակարդակում՝ ակտիվ և ինակտիվ գոյականների հակադրությունը, ածական անվան որպես առանձին խոսքի մասի քացականությունը, տարարմատ հիմքերի գործածությունը կերպային և բվային տարբերությունների արտացոլման համար:

բ/ ձևաբանական մակարդակում՝ լեզվի տարբեր համակարգելում (գոյականական, դերանվանական, քայսական) ակտիվ և ոչ-ակտիվ դասերի հակադրության արտացոլումը, անձնական դերանունների համակարգում էրգատիվ և արտյուտիվ հոլովի հակադրության քացականությունը, անցողական քայի անկատար կերպի և ամանցողական քայի խոնարհումների համարյա վիակատար համընկնումը⁹:

MARGARIT KHACHIKYAN
THE TYPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE SUMERIAN
LANGUAGE

The author, examining the features of the Sumerian language relevant from the viewpoint of the extensive typology, comes to the conclusion that it is an early ergative language with some important residual features of the active typology.

The features that allow us to qualify Sumerian as a language of the ergative typology are:

- The opposition of the ergative and absolutive sentence constructions on the syntactical level: the sentences with transitive verbs are ergative, irrespective of the verbal morphology (the transitive imperfective forms are not ergative, yet they appear in sentences of ergative construction), those with intransitive verbs or nominal predicates are absolutive;
  - The opposition of the ergative case, that of the subject of the transitive verb, to the absolutive one, denoting the subject of the intransitive and the object of the transitive verb, as well as the opposition of the transitive and intransitive conjugations on the morphological level.
- Among the features peculiar to languages of early ergativity the absence of a separate ergative case (its function is performed by the directive case), as well as the underdevelopment of the category of aspect (it is confined to the sphere of the transitive verb) are to be mentioned.

The relics of the active typology in Sumerian are:

- The breakdown of the nominal vocabulary into active (animate) and inactive (inanimate) classes, the absence of the class of adjectives and the use of suppletive verbal stems for expressing Aktionsart and number distinctions - on the lexical level;
- The reflection of the opposition of the active and inactive classes in the nominal, pronominal and verbal systems, the absence of the opposition of the ergative and nominative cases in the system of the personal pronouns, the almost complete coincidence of the imperfective transitive and the intransitive conjugations of the verb (the sameness of the 1st and 2nd persons in both conjugations, as well as the differences revealed in the 3rd person are easily explained within the frames of the active typology: the forms of the first two persons coincide, as both the speaker and the addressee can only belong to the active class, whereas the 3rd person subject marks of the imperfective and intransitive conjugations originate from active and inactive class marks respectively).

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ի՞նչ ազնվանք բայեց իմաստով շատ քոտ են անցողականերիմ, իսկ ֆակտիվով բայեց՝ անանցողականերիմ, այլ իմեցեց չեն նույնանում. ֆակտիվով բայերի խումբը իր ընդգրկումով անցողական բայերի իննչից ավելի նեղ է, քանի որ չի ներառում այն անցողական բայեց, որոնք ճակիցեաբար են ներգրծում ստատիվների վրա, ինչպես, օդիմակ, ժամայուցեթ, քարեր, օշոյեթ բայեց, որոնք պատկանում են ֆակտիվով բայերի խմբին, ք ստարիցըրյուն տտուեթ, տալանեթ, օրայրիթ ազնվանով բայեցից, որոնք, ներգրծելով ստատիվի վրա, ստաց են ընդամ վերջինիս ֆակտիվայությունը: Այնու-

համերձ ստոր հարմարության նպատակով կզտարբեցնեն անցողական/անցողական ներքից: [Երևան, 95]

2. Երգատիվ հղյուքում համախ համառոտում են ենթակայի և անտղայի խնդրի շինքը, ենթ. Երգատիվ սխալարմարում էրտ Էրճնական հղյուք՝ արտադրատիվ, որը նույնպես համերձն է գալիս նրկոս արժատոլքով՝ անանցողական քայի ստրկկայի և ուղի խնդրի:
3. Ակտիվ : ինակտիվ հակադրությունը, սակայն, յի արտահայտում գոյականի կրկնաբանյան կազմնոր հոգնակի ճնկերում. հոգնակի կազմության այդ եղանակը կիրառում է Լ՝ ակտիվ, և՛ ինակտիվ գոյականնկրի ենտ:
4. Անեղծված է ճնում այն փաստը, որ ակտիվ/ընկալոր դասի շինքումնց պարտնակում է ոչ-ակտիվ դասի -b-, իսկ ոչ-ակտիվ/անշունը դերանունց՝ ակտիվ դասի -o- ցուցից:
5. Ըայանում արտահայտության է գտնում ինչպես ենթակայի, այնպես էլ ուղի և անտղայի խնդրի շինքը:
6. Կողմնորդում կարգը արտահայտում է գործարարյան ուղի/անտղայուն խտտի տնամկյուննց, ու սարկը պարտնակող նախածանցնրը (տո-, տոո-, տու-) ենթարտար արտահայտում են գործարարյան սարկայունը շինի խտտը, b սարկը (ծո-, ի-) խտտից դուրս:
7. Այս փաստի քաղաղությունը տն՝ (Նույնիկյան 2004, 503-504):
8. Այս հակադրությունը տաննիմ վերջված կարող է շինվել որպես նոննատիվ տիպի շինքը փն. քանի որ նոննատիվ տիպի (կողմնորդ ենթակայի) հղյուք ճնկն է՝ ուղիականը, սակայն (կզվի անտղայական համակարգում դեպայնկիկյա այս եղևույթը Էրկյանում է մեզ որպես ակտիվ տիպարանության նախնից, յի սարկերություն Երգատիվ):
9. Այս փաստը, ինչպես և աննական դերանուննրի համակազմում Երգատիվ հղյուքի քաղաղությունը, կարող է ընկալվել և շնկալվել է (տն՝ [Michalowski 1980]) որպես նոննատիվ (կողմնորդ նատուն նրնդար (վերջնննրին նատուն յ: անցողական խոնարժան հակադրությունը անանցողականի): Մակայն, ինչպես ներնականի հաղող(ը և ցույց տալ [Նույնիկյան 2004], անկատար և անանցողական խոնարժաննրի նույնությունը առաջին նրկոս շինքերում, ինչպես և 3 շինքում յի հայտ նկող սարկերություննրը (տն՝ արտատակ) նկատությանը քաղաղում են ակտիվ տիպարանության շրջանակնրում. առաջին նրկոս շինքից հանցնկում են, քանի որ խտտն ու խտակիցը կարող են ծայան ակտիվ դասին պատկանել, միայն 3 ղնրի սարկերություննրը զան նե ակտիվ : ոչ-ակտիվ հակադրությունից (անանցողական խոնարժանը ծայան է Պնակի քայի խոնարժանից և, ենտարար, ստրկկտն ցուցիլը սկզբնական ոչ-ակտիվ դասն էր պատկանում, յի սարկերություն անկատար խոնարժան ցուցից, որը ծայանում ակտիվ է:

Օգտագործված գրականություն

Խուշիկյան Մ.

2004 Կերպի քերականական կարգը չունիքնում, ՄՄԱԽԺ, XXIII,

Եր., էջ 497-506:

2006 - Կերպի/Փածանակի ճևաղիլունը չունիքնում, կունիքնում, խոնարժանում և ոչարտերնում, ՄՄԱԽԺ, XXV, Եր., էջ 273-283:

Կեանոս Գ. Ա.

1973 - *Օրերի ծնված տարան արտանունություն, Մ.*

1977 - *Լուսնային կանոն արտանունություն, Մ.*

1983 - *Որտանուն արտանունություն, Մ.*

Michalowski P.

1980 - Sumerian as an Ergative Language I, *Journal of Cuneiform Studies* 32/2, pp. 86-103.

Հանրագրություն

- ԱՄՄԼԵՎ՝ Արևմտյան և Արևելյան Արևմտյան երկրներ և մտքագրություններ
- CL F. Steel, The Code of Lipit-Ishtar, *American Journal of Archaeology* 3, 1948, 425-450.
- DD B. Alster, Dumuzi's Dream. Aspects of Oral Poetry in a Sumerian Myth, Copenhagen, 1972 (*Mesopotamian*, vol.1).
- ELA S. Cohen, Enmerkar and the Lord of Aratta, 1973 (Dissertation Philadelphia)
- G.Cyl.A,B A. Falkenstein, W. von Soden, Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete, Zürich-Stuttgart, 1953.
- GA S.N. Kramer, Gilgamesh and Agga, *American Journal of Archaeology* 53, 1949, 1-29.
- GLL S. N. Kramer, the Land of the Living, *Journal of Cuneiform Studies* 1, 1947, 3-46.
- IE G. Farber-Flügge, Der Mythos Inanna und Eski² unter besonderer Berücksichtigung der Liste der *in a*, Rom, 1973 (*Studia Poet* 10).
- LE K. Wilcke, Das Lugalsandepos, Wiesbaden, 1969.
- NE A. W. Sjöberg, Nungal in the Ebur, *Archiv für Orientforschung* 24, 1973, 19-46.

**ԴԱՐԻ ԵՎ ՊԱՐՄՎԵՐԵՆ ԼԵՁՈՒՆԵՐԻ ԲԱՌԱՅԻՆ ԿԱԶՄԵՐԻ
ՀԱՄԵՄՏԵՍԱԿԱՆ - ՀԱՄԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅԱՆ ԸՈՒՐՁ**

Անշղամատանում լայն գործածություն ունեցող դարին, պարսկերենի հետ նշանակալի ընդհանրություններ ռեժնալով հանդերձ, զրուտրում է մաս լեզվական բազմաբնույթ տարրերություններ լեզվանյութի ամենատարրեր մակարդակներում: Ընդ որում, եթե լեզվական ընդհանրությունները հիմնականում պայմանավորված են այդ լեզուների ընդհանուր ցեղակցական, պատմական կապերով, ապա այսօրվա դրությամբ արժանազորող նրանցից յուրաքանչյուրին բնորոշ տարրերությունները նրանց առանձին, ինքնուրույն զարգացման արդյունք են: Այս խնդրին վերաբերող լեզվական նյութի դետարկումները, ինչպես նաև զարթի և պարսկերեն լեզուների կրողների ընդհանուր պատմական անցյալը արտացոլող գրականության հետ ծանոթությունը հնարավորություն է ընձեռում լիակատար պատկերացում կազմել երկու լեզուների միջև ձևավորված փոխհարաբերությունների, այդ թվում նաև նրանց առանձին տարրերությունների, միմյանցից զանազանվելու և սահմանազատվելու ինքնատանգների մասին: Խնդիրը, որը իր որոշ շահերում առանձին դեպքերում ընդհանուր գծերով արծարծվել է իրանագիտական որոշ աշխատություններում, սակայն իր ամբողջությամբ մեջ առաջին անդամ ընկողնային առարկա է դառնում մերկա հողվածում: Նրա լուծման անհրաժեշտությունը պայմանավորված է այն ինքնատանգով, որ այն կարող է որոշակի դեր խաղալ և՛ պատմա-համեմատական հիմնարար ռատմասիրությունների իրականացման համար, և՛ թե գործածական-էկսպոսական մի շարք խնդիրների լուծման ժամանակ՝ զարթի և պարսկերեն լեզուները արտացոլող անհրաժեշտ դասագրքերի, ուսումնական ձեռնարկների, բառարանների կազմության, ինչպես նաև թարգմանչական աշխատանքներ ծավալելու:

Դարի և պարսկերեն լեզուների բառային կազմերի համեմատական-համադրական դետարկումների ընթացքում բացահայտվող տարրերությունները՝ ըստ իրենց լեզվական բնույթի, դասակարգվում են երեք հիմնական խմբերի՝ իմաստարանական, բառակազմական և բառադիտական:

**1. Դարի լեզվի բառային կազմի իմաստարանական առանձնա-
նշանակությունները պարսկերենի համադրությամբ**

Դարի և պարսկերեն լեզուները ընդհանուր առմամբ ունեն բառային կազմերի մեծ քանակ կազմող ընդհանրություններ: Միևնույն ժամանակ նրանք չառ համախ տարրերով են միմյանցից բառային կազմերի առանձին կողմերին բնորոշ առանձնահատկություններով, որոնք վերաբերում են հասարակական-քաղաքական, ֆինանսատնտեսական, գիտակրթական, գիտատեխնիկական ոլորտներին, ինչպես նաև դիվանագիտության, արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, առողջապահության քնա-

գավառներին: Պարսկերենի համադրությամբ դարիի բառային կազմը բնութագրվում է նաև նրան բնորոշ առանձնահատկություններով, որոնք վերաբերում են կենդանական և բուսական աշխարհի, մարդու մարմնի մասերի, երկամիջուկայինների, ազգանցական կապերի, արհեստների, աշխարհագրական, ռազմական բնագավառների տերմինաբանությանը, ինչպես նաև առօրյա-կենցաղային և առանձին հատկանիշներ արտացոլող հասկացությունների խմբերին: Այստեղ, առաջին հերթին, տարբերակման ենթակա են տարրեր առարկայական հարաբերակցության ձևախմբաբանային կառուցվածքի ու կիրառության բաների առանձին խմբերը, որոնցից մասնավորապես առանձնացվում են.

Հասարակական-քաղաքական բնագավառի հասկացություններ արտացոլող բաներ՝ (դարի և պարսկերեն լեզուներից բերվող օրինակները ներկայացվում են լատինատառ, դարի, պարսկերեն հերթականությամբ) *rezākhā- nakākhā* (բարեգործ), *nofus* *šomāri*-*seršomāri* (մարդասնամար), *haywādhā* - *hamvātan* (հայրենակից) և այլն:

Տնտեսական բնագավառի հասկացություններ արտացոլող բաներ՝ *bānāšān*-*šākhāfi* (բանների առարկամ), *tahwixāna- aobā* (պահեստ), *lilām*-*hamāfi* (ամուղ) և այլն:

Ֆիզիանոսական ոլորտի բնորոշ բաներ՝ *as*՝*ār-e xāreja* - *arz-e xārejī* (արտարժույթ), *āyed- dāramād* (նկատուտ), *fišad- dārsād* (տոկոս), *qeymat-e tamāmšod- arzeš-e māye* (խնքմարմն) և այլն:

Գիտակցության բնագավառի հասկացություններ արտացոլող բաներ՝ *tā*՝*līmāt-e sānāv- tāšānāt-e motevassete* (միջնակարգ կրթություն), *layliya*³-*xābzān* (համրակացարան), *mektāb-e šayḡe* - *šābānān* (գիշերօթիկ) և այլն:

Տեխնիկական բնագավառի հասկացություններ արտացոլող բաներ՝ *eštrenḡ* - *farmān* - *e otomobil* («մեքենայի ղեկ»), *bama-ye barqi- drel* - *e barqi* (էլեկտրաշաղախ), *hefz o morāqebāt- bāshredārdāri* (չափազորում), *regmāi- sonbāšde* (հղկաբույր) և այլն:

Գիվանագիտության ոլորտի բնորոշ բաներ-տերմիններ՝ *šeyxossafarā*⁴ - *moqaddamossafarā* (ղիվանագիտական ներկայացուցչությունների ավագ), *qayr-e monselek* - *qeyre moteahed* (չմիացող), *sekartar* - *monāfi* (քարատղաղ), *wāza* - *rāvāšid* (վիզա) և այլն:

Արդյունաբերության ոլորտի բնորոշ բաներ, հասկացություններ՝ *bādi* - *otāq-e otomobil* (մեքենայի բալիք), *perifabriket- toulīd šode dar kārxāne* (պատրաստի արտադրանք), *šānān- fāfi* (գործող, աշխատող), *six-e gul- mišgerd* (ամրան), *nat- moḡre* (պնդողակ) և այլն:

Գյուղատնտեսության բնագավառի հասկացություններ արտացոլող բաներ՝ *jāwāri* - *zorāt* (նվապտացորեն), *šāmaqz* - *gerdu* (ընկույզ), *xoškābi* - *xoškāšāfi* (երաշտ), *zardak- hāvi* (գազար), *rumi- goujefarāngi* (թիկ) և այլն:

Առողջապահության բնագավառին բնորոշ բառեր, հասկացություններ՝ totla - loknat-e zabān (կակազ), hefzossahhiya - behdāšt (հիվանդանոց), dermeltun - daruxāne (ղեղատուն), mrastun - āsāyeshgāh-e sālimandān (ծերանոց) և այլն:

Կենդանական աշխարհն արտացոլող բառեր՝ sangbaqa - sangpošt (կրիա), nažarak - dārkuš (փայտփորիկ) և այլն:

Ոսպանական բնագավառում կիրառվող բառեր, բառ-տերմիններ՝ bolukmešer - farmānde-ye dāste (ղասակի երամանատար), drestiz - setāde ko II (զլխավոր շտաբ), rasm-e gozašt-refe (չքերթ), qulordu-sepāh (կորպուս), yaraqmāl-geroxān⁹ (պատանդ) և այլն:

Կենցաղի դարձին վերաբերող բառային միավորներ՝ ābbāzi¹⁰-šenā (լող), ātesgoikon⁷-ātesxarmuškton (կրակմարիչ), patun⁸-šārvār (տաբատ), Čayjūš-kebr (թեյնիկ) և այլն:

Աշխարհագրական անվանումներ՝ almaqreb-marākeš (Մարտկեր), bahrukāhel¹¹ - oqyānus - e ārām (Խաղաղ օվկիանոս), beytulmoqaddas - uršālm (Երուսաղեմ), hāg - šāhe (Հասագա) և այլն:

Արեւատների և առանձին մասնագիտությունների բնագավառներին վերաբերող բառ-անվանումներ՝ tuxkāmān - motāčern (բարգմանիչ), šāwāli - bēčbar (թեօնակիր), raqromā - raqzān (ներկարար) և այլն:

Մարմնի մասերին առնչվող բառեր՝ borot - sebil (թող), kopak - gajpošt (սակախոտ), gards - kollive (երկկամ) և այլն:

Հասակներից ցույց տվող բառեր՝ Čatal - kaxil (կեղտոտ), qāč - dəyāč (չորացած հաց), nesāyi - zānāne (կանացի), wāšxatā¹² - dešpāčē (չփորված) և այլն:

Իմաստային կառուցվածքի տարբեր բնութագրումներով և հնչյունական կազմով տարբերվող բառեր.

Դարի և պաշակերեն լեզուների բառային կազմերում դիտարկվող հնչյունական և ուղղազբազան համակարգերի տարբերությունների և նրանցում առանձնացվող իմաստաբանական դաշտերի առանձնահատկությունների բացահայտման ընթացքում նկատվում են բառերի երկու այլ խմբեր, որոնք հիմնականում ընդհանուր լեզվից եկող բառերն են, սակայն այսօրվա դրությամբ ընդհանուր լինելով եւանդերձ, մի դեպքում ներկայացնում են հնչյունական կազմի որոշ փոփոխություններ, մյուս դեպքում իմաստային տարբեր պատկերներ.

1. Հնչյունակազմերով և գրությամբ նույն բառեր, որոնք ներկայացնում են իմաստաբանական տարբեր բնութագրումներ՝ սեռատեսակային հարաբերություններ

Այս տիպի բառերի օրինակ են ծառայում ձեւեր, enkešāf, talāsi և այլն: Նրանցից առաջինը՝ ձեւերը դարձում արտահայտում է «կարմրագույն» նշանակությունը, իսկ պարսկերենում «զոռնավոր», երկրորդը՝ erkešāf-ը դարձում արտահայտում է «առաջընթաց», իսկ պարսկերենում՝

«խայտնագրծում», երբորդը՝ տէնՏի բառը դարձրիւմ նշանակում է «խազարկում», «տակնուվրա (աննել)», իսկ պարսկերենում՝ «քաղքայում»:

2. Գրտքայանք մույն, բայց հնչյունակազմով և իմաստով տարբեր բառեր

Դարիի *axta*, *adwiya*, *eāša*, *afsāna*, *pelawar*, *jāš* հնչյունակազմով բառերը կիրառվում են «սալխում», «դեղորայք», «տուելիք», «սառակ», «ճնարարագրծ», «կարկուտ» իմաստներով, իսկ պարսկերենում մույն գրտքայանք, սակայն *axte*, *adwīe*, *eāše*, *afsāne*, *pūlevar*, *jāše* հնչյունակազմերով գործածվում են «կրտած», «համեմունք», «սապրտստ», «սառասպել», «չարչի», «ցող» իմաստներով և այլն:

II. Դարիի լեզվի բառակազմական առանձնահատկությունները պարսկերենի համադրությամբ

Դարի և պարսկերեն լեզուները բառակազմության բնագավառում ընդհանուր առմամբ շատ մոտ են: Նրանց ընդհանրությունները վերաբերում են ինչպես նյութական միջոցներին, այնպես էլ կազմության կաղապարներին: Սակայն դրա հետ մեկտեղ նրանց մեղակայացման են մաս բազմաբնույթ տարբերություններ, որոնք հիմնականում վերաբերում են նրանցում գործող քառարարդմանը, բառածանցմանը, այդ թվում բայակազմությանը, քաղ թվականների ձևավորմանը, ինչպես նաև ընդհանուր պարսկական հնարանությունների գործածությանը, արտաբերման հատուկ բառակազմական ձևերով բառակերտումներին, հապավմանի կազմությանը և այլ գործընթացներին:

Ստորև ներկայացվում են այդ տարբերություններից ամենաուսարավածները:

1. Ածանցավոր բառեր

ա. Գոյականակերտ ածանցներով նորակազմություններ

Փոշտուից դարի անցած հնդկական ծագում ունեցող *wāš* և *wāš* զոյականակերտ վերջածանցների միջոցով դարձրիւմ կազմվում են մի շարք բառային միավորներ ինչպես սեփական, այնպես էլ օտար լեզուներից փոխառած բառերով, որոնք ցույց են տալիս անձի պաշտոնը, մասնագիտությունը, զբաղմունքը, ունեցվածքը և այլն¹¹: Օրինակ՝ *syāšawāš*¹² (քաղաքական գործիչ), *bərqawāš* (լեկտրիկ), *šerwāš* (կարմավաճառ), *gomrokwāš* (նարսառան աղխառող) և այլն:

Դարիում *bān* և *wān* ածանցներով ևս կազմվում են մի շարք բառեր, որոնք չեն գործածվում պարսկերենում: Օրինակ՝ *gāšabān* (հովիվ), *gāšdibān* (տալապառ), *gāšdibān* (տալապառ), *pāšawān* (հովիվ), *sārawān* (քարավանապետ), *sāgwān* (շներ հսկող) և այլն: Այս կարգի բառերից *wān* ածանցով կազմվող բառերը հատկապես գործածվում են խոսակցական դարձրիւմ, որտեղ նշված *wān* զոյականակերտ ածանցը ինքը հենց ձևավորված մույն *bān* ածանցն է: Դարիին հատուկ է նաև *rān* զոյականակերտ ածանցը, որը ցույց է տալիս անձ և պաշտոն: Այս ածանցը խոսակցական լեզվում հաճախ գործածվում է ձայնափոխված *wān* ձևով: Օրինակ՝

մակ՝ gādirān - gādiwān (սայլապան), tayyārārān - tayyārāwān (օդաչու), karāčirān - karāčiwān (սայլապան) և այլն:

Լեզվում լայն զործածություն ունի նաև խոսակցական ուղրտինք բնորոշ գոյականակերտ ածանցը¹⁷, որն, օրինակ, պարսկերենում բացակայում է: Այս ածանցը համապատասխանում է հայերենի -իկ, -ուկ, -ակ ածանցներին արտահայտելով «նվազականության», «քմբշանք», «խաղաքշանք» իմաստները: Օրինակ՝ baččagak (մանկիկ), čučagak (ճուտիկ), kačtigak (նազակ), načagak (բոռիկ) և այլն:

Այս ածանցով դարձում կազմվում են մի շարք այլ բառեր, այդ բովում բաղադրյալ բայեր, ինչպես նաև դարձված-տերմիններ, որոնց մի մասում -իկ նվազական ածանցը կորցրել է իր իմաստը: Օրինակ՝ godigak šodan (անոթից կալվել), abrigak zadān (այքով ամել), šinagak zadān (բամի տել չղմել), kefigak šodan (սրապանովել) և այլն:

Գոյականակերտ ժձու ածանցով կազմվում են նոր բառեր, որոնք զործածվում են որպես ածանցների և այլ կենցաղային իրերի անվանումներ: Դարիի այս ածանցը համապատասխանում է պարսկերենի ժձու ածանցին: Օրինակ՝ čāyčāni (թեյաման), goldčāni (ծաղկաման), kēqazdāni (աղբաման), načakdāni (աղաման) և այլն:

Գոյականակերտ i ածանցը, որը կա երկու լեզուներում, դարձում է տարբերություն պարսկերենի, ինչպես սեփական, այնպես էլ փոխառված բառերից կազմում է նաև գոյականներ: Դրանց օրինակ են հանդիսանում. tabdili (փոփոխություն), načādi (զույրագում), naldawāni (խողովակադրություն), tarjōmāni (քարզմանչություն) և այլն:

բ. Սակրայակերտ ածանցներով բառեր

Պարսկերենի և դարիի համար քնդհանուր ուղղագրությամբ ձու (դարձում ձոժ) ածանցով կազմված որոշ ածականներ, որոնք կիրառվում են որպես հասեմատական իմաստով մակրայներ, դարձում, ստանալով մակ wār ածանցը, կազմում են նոր մակրայներ նույն նշանակության գանազան նրբերանգներով: Օրինակ՝ dozdānawār (զողաբար), begānawār (օտաբարար), mardānawār (տղամարդավարի), mastānawār (հարբածի մման) և այլն:

Դարիի մի խումբ գոյականներ և ածականներ, ստանալով wār կան wārի ածանցներ, կազմում են նոր բառեր, որոնք ավելի շատ արտահայտում են ածականի իմաստ¹⁸: Օր.՝ baččawār-baččawār (մանկան պես), hawtawār-hawtawār (շարաբական), oštokwār-oštokwār (մանկան պես), šēqawār (սխրահարի պես), bozorgwār (մեծի պես) և այլն:

Ավելացնենք, որ wārի ածանցով կազմված բառերը հիմնականում հատուկ են խոսակցական դարիին:

Դարիին հատուկ են նաև մի շարք ժամանակի մակրայներ, որոնք կազմվում են aki ածանցի օգնությամբ: Օրինակ՝ šāmakī¹⁹ (երեկոյան), čāštaki²⁰ (կեսօրին), degaraki (երեկոյան) և այլն:

Այս ակի ածանցի օգնությամբ դարձրում մի խումբ գոյականների միջոցով կազմվում են նոր բառեր, որոնք ցույց են տալիս առարկայի որակը, նրա հատկությունը: Օրինակ՝ *šartaki* (պայժամով, պայժամական), *xaraki* (իշավարի), *səngəki* (աճուր, քարի պես) և այլն:

2. Արաբերենի և հոգնակերտ մասնիկով նորակազմ բառեր

Դարիի բառային կազմում դեռևս պահպանվում են արաբական ձեռնարկներ հոգնակերտ մասնիկով բազմաթիվ բառեր¹⁷, որոնք արտահայտում են ինչպես եզակիի, այնպես էլ հոգնակիի իմաստներ: Օրինակ՝ *ekməšət*¹⁸ (մատակարարում), *tə'mināt* (ապահովագրություն), *gomrokət* (մաքսատու), *ejrešət* (ծախսեր), *woqušət* (ղեպեր) և այլն:

Այս երևույթը նկատվել է նաև հայերենում, երբ առանձին բառերի ք հոգնակիականությունը վերածվել է բառակազմական ածանցի, իսկ բառը երկբորոգաբար հոգնակի ձև է տուցել այլ մասնիկով (տոք, ձևք, միտք, խեք):

Դարիի վերջը նշված հոգնակերտ մասնիկով կազմվող որոշ բառերում դիտվում է վերջմասեր չինչող հ-ի աղում: Օրինակ՝ *mə'mulšət* (արտադրանք), *qətašət* (գործաձեռք, զինվորական միավորումներ) և այլն:

3. Արաբերենից հաստիկ բառակազմական ձևերով նոր միավորներ

Դարվում նոր բառեր են կազմվում նաև նրանում լայն գործածություն ունեցող արաբերեն լեզվի *bešā* (առանց)՝ սեռը քննքազող *be* (-ով) և ժխտական *šā* (ոչ) մասնիկներից կազմված սեռը արտահայտող ցուցիկով: Օր.՝ *bešəstesnā* (առանց բացառության), *bešətawəqof* (անհետաձգելի), *bešə qəyd o šart* (անպայման), *bešəwəz* (անվերադարձ) և այլն:

Այս և նման տիպի կառուցվածքները կիրառվում են ածականական և մակբայական նշանակությամբ:

Հաճախական կիրառությամբ են քննքազվում նաև բառեր, որոնք կազմված են սեռանիշ *be* մասնիկի և *šā* որոշիչ հոդի օգնությամբ: Լեզվում լայն գործածություն ունեն նաև *an* սեռանիշ (հարձ-ն քառ) մասնիկի միջոցով կազմված միավորներ: Օր.՝ *be'ixosus* (հատկապես), *be'itab* (ըստ էության), *be'imoxəšbe* (վտխադարձաբար), *əqərib* (շուտով) և այլն:

Քիչ չեն նաև արաբական *šā* ժխտական մասնիկով կազմված բառեր, որոնք իրենց իմաստով համապատասխանում են պարսկերենի *bi* և *nā* ժխտական մասնիկներով կազմվող բառերին՝ *šəntehā - bi entehā* (անվերջ), *šədarək - bi xəbər* (անտեղյակ), *šəšəš - modləjenəpəzir* (անբուժելի), *šəyanqat' - veqfe nəpəzir* (անընդմեջ) և այլն:

Լայն գործածություն ունեն նաև արաբերենի *qasir* (կարճ), *jadid* (նոր), *tawil* (երկար), *kasir* (շատ), *dār* (տուն), *hefz* (պահպանում), *moxtalef* (զանազան), *qarib* (նոս) բառերով և *šā* որոշիչ հոդի օգնությամբ կազմվող նոր բառեր: Օրինակ՝ *jadidolə'sis* (նորաստեղծ), *jadidolzar'* (նոր ցանք), *qasirolmoddat* (կարճատև), *moxtalefolnəš* (բազմազան), *dərolənšā* (քարտեղաբերություն), *dəroluləm* (ակադեմիա), *dəroləšəntəna* (աղբամալ), *kasiroləntəšār* (բազմաաղբամալ), *kasirolənellət* (բազմազգ), *hefzossəhhəyə*

(հիզիհնա) և այլն:

Ի տարբերություն պարսկերենի, դարձում շատ զործածական են նաև աբարերեն *hatta* (միմչև), *hatmi* (ամապյաման), *and* (մոտ), *taht* (տակ), *hasb* (բառ), *zi* (ունեցող) ցուցիչներով (նախդիրներ) կազմվող նոր բառերը: Օրինակ՝ *hattalemikān* (հնարավորության սահմաններում), *hattalmasqdar* (հնարավորության սահմաններում), *hatmiohwoqu* (անխուսափելի), *andalemikān* (հնարավորության սահմաններում), *andalmotāleba* (ցրահանց), *tahtolarzi* (ստորգետնյա), *tahtolhemāya* (տվանավորության ներքո), *hasbolamr* (եքամանի համասայն), *Zialšqa* (շահագրվոյ) և այլն:

4. *Քարդ գոյականներ և բաղադրական կազմություններ*

Համեմատվող երկու լեզուներում էլ *sar* բաղադրիչով զործածվում են բազմաթիվ բնօրինակ իմաստ արտահայտող քարդ բառեր, սակայն ի տարբերություն պարսկերենի, դարձում կազմվում են մի շարք նոր գոյականներ, որոնք հիմնականում բառապատճենումներ են: Օրինակ՝ *səriŋŋyer* (զխափք իմենիզ), *sərkərgar* (բրկադափար), *sərmohəseb* (զխափք հաշվապահ), *sərqonsul* (զխափքոյ հյուպատոս), *sartabib* (զխափքոյ բժիշկ) և այլն:

Դարին ժամանակի ընթացքում իր բառապաշարը եսրատացրել է ինչպես սեփական, այնպես էլ զանազան լեզուներից վերցրած բառերով ու բառակազմական միջոցներով: Ընդ որում այս բառերը և բառակազմական միջոցները փոխառվել են տարբեր լեզուներից, մասնավորապես.

ա. Փաշտոնից՝ *patra* → *patragar* (հախճապակյա ածաններ նորոգող), *tal* → *tal-e-but* (կոշիկի տակի կաշի), *til* → *tilkəši* (յուղազտում) *deriši* → *deriši-ye kār* - (աշխատանքային զգեստ), *zina* → *zinaxāna* (առօրեամականդակ), *godī* → *godī parān* - (օդապարիկ) և այլն:

բ. Հնդկական¹⁹ լեզուներից՝ *awdorəbēčča* - *pesaramu* (հորդորոյ տղա), *čəwkiđār* - *darbən* (պահակ), *katiawi* - *həmegāni* (մասապական), *keikənča²⁰* - *həvəkeš* (օդանցք), *nəsekkə* - *nəštəni* - (խորթ) և այլն:

գ. Թունմազերմանական և զգայունական լեզուներից՝

Դարիի և պարսկերենի բառային կազմերի միջև գոյություն ունեցող տարածված տարբերություններից մեկն էլ այն է, որ նրանցում շատ հաճախ միևնույն առարկաներն ու երևույթները անվանում են տարբեր բառերով, որոնք կազմվում են ինչպես սեփական, այնպես էլ փոխառյալ բառերով կամ ածանցներով: Այս կարգի բառերի շարքին դասվում են.

Անգլերենից փոխառված *box* (տուփ, արկղ, սնդուկ), *ticket* (տոմս), *cream* (լոն), *peaceful* (մատիտ), *oil* (յուղ) բառերը, որոնք դարձում *baks*, *teket* կամ *teyket*, *kerim*, *pensel* կամ *penser*, *šyl* ձևերի ենյուհազոխվելուց հետո զործածվում են հետևյալ բառակազմություններում: Օրինակ՝ *šyfdāni* - *rouqəndān* (յուղաման), *baks-e šeybi* - *kif-e šibi* (դրամապանակ), *teket-e posta* - *tumār* (մամակահիշ), *teket-e išteri* - *bešt-e daxtāzməyl* (վիճակախաղի տոմս), *kerim-e but* - *vəks* (կոշիկի ներկ, վաքս), *māstar pelān* -

bamāte-ye koll (գլխավոր սլան), *lāyndawāni* - *sīmkeš* (լարանցում) և այլն:

Ուսերին լեզվում կիրառվող *техник, микрорайон, комбинат, форма, аппарат* բառերը գործածվում են *техник, makroyān, kāmbināt, formā, aparāt* գրութայնքի հնչյունակազմով:

5. *Բառարարքում*

Լեզվի բառապաշարի հարստացման մեկ այլ միջոց է մաս բառաբարդումը: Այս երկու լեզուներն էլ հարուստ են բարդ բառերի կազմության հնարավորություններով: Տարբեր խոսքի մասերի միջոցով կազմում են ինչպես համադասական հարաբերություններով, այնպես էլ ստորադասական հարաբերություններով բարդություններ՝ համադրական կամ հաբադրական կազմությամբ: Դարակերներում և դարիում նշված երկու տեսակի բարդություններն իրենց կազմությամբ տարբերվում են:

Դարիում պարսկերենի հետ ընդհանուր իմաստ արտահայտող բարդություններում տեղի է ունենում ոչ միայն բաղադրիչ եզրերի տեղափոխություն, այլև նրանցից մեկի հնչյունափոխություն կամ ձևափոխություն, նույնիսկ ներքնմ էլ որևէ բառի ավելացում: Այս տեսակի բարդ բանձրացական և վերացական գոյականներ կազմվում են գոյականին գոյականի ավելացմամբ, գոյականին ածականի ավելացմամբ, բայերի անցյալի հիմքերի միմյանց համադրությամբ, բայերի ներկայի հիմքերի ավելացմամբ և այլ կազմապարհերով, երբ բաղադրիչներից առաջինը ըստ իմաստի լինում է երկրորդի լրացումը, և հակառակը, երբ բարդության գլխավոր իմաստը արտահայտվում է առաջին մասի մեջ, և մյուսն լրացնում է երկրորդ բաղադրիչը: Օրինակ՝ *čarkuča* - *kučičar* (սարմուռ), *harām maqz* - *maqz-e harām* (ողնուղեղ), *sorfasiyāh* - *siāhsorfe* (կապույտ հագ), *āmad o raft* - *raftādmād* (զնալ-զալ), *bāi o par* - *par o bāi* (թև) (թև+թև), *qālmāqāl* - *qāi o qāl* (աղմուկ-աղաղակ) և այլն:

Բարդ ածականներ կազմելիս դարիում, հակառակ պարսկերենի, նույնպես տեղի է ունենում ինչպես բաղադրիչ եզրերի տեղափոխություն, այնպես էլ շաղկապի սղում: Իսկ առանձին դասքերում էլ այդ լեզուների ընդհանուր ածականը մեկում լինում է պարզ, մյուսում շաղկապով և ածականների կրկնությամբ կամ՝ մեկում պարզ, մյուսում՝ բաղադրյալ կազմություններով: Այսպիսի ածականներ կազմվում են ինչպես գոյականին ածականի ավելացմամբ, այնպես էլ գոյականների կրկնությամբ: Օրինակ՝ *be roštorañi* - *bi pāñi* (անպաշտպան, առանց պաշտպան ունենալու), *šoftāq* - *tak o šoft* (գույգ-կենտ), *sardāi* - *dešard* (առանասիրտ), *našastang* - *tangastān* (շնչահեղձ) և այլն:

6. *Բարդ քվականներ*

Դարիում դեռևս գործածվում են հնդկական ծագում ունեցող *lak* («հարյուր հազար») և *kor*²¹ (տասը միլիոն) քանակական քվականները, որոնք ժամանակին նույնպես ընդունված են եղել պարսկերենում, որտեղ սակայն վերջինս գործածվում էր *koru*²² հնչյունակազմով և նշանակում էր

ու թե «տառը միխուն», այլ «հինգ հարյուր հազար»: Այսօր իրենց կազմութեամբ իտարից տարբերութեամբ են նաև *դարչիտ* և պարսկերենում կիրառվող «երկու հարյուր», «երեք հարյուր» և «հինգ հարյուր» քանակական բայր բովականները:

Վերոհիշյալ *dosad, sesad, panjsad* քանակական բարդ բովականները դարձում, ի տարբերություն պարսկերենում տեղ գտած *dvist, devist, sasad* և *panjsad* ձևերի, կիրառվում են միավորների և հարյուրավորների միակցումով, ըստ որում միավորը լինում է նախադաս: Ներկայացնում ենք նշված լեզուներում բարդ բովականների միջև դիտարկվող մի շարք տարբերություններ: Օրինակ՝ *hejdañ - hejdañ* (տասներ), *nozdañ - nozdañ* (տասնինը), *dosad - devist* (երկու հարյուր), *sesad - sisad* (երեք հարյուր), *panjsad - panjsad* (հինգ հարյուր), *lök - sad hezär* (հարյուր հազար) և այլն:

Դարձում բազմազան են նաև քանակական բովականների հետ զործածվող դասանիշերը, որոնք շատ դեպքերում խիստ տարբերվում են մերօրյա պարսկերենում ընդունված դասանիշերից: Նշենք դրանցից մի քանիսը, որոնք կիրառվում են հետևյալ գոյականների դասանիշը ցույց տալու համար. *orñinäk saub - հազարատների, rästa- բնակարանների, darband - խանութների, bəb - դռների, լուսամուտների, շենքերի, toqrə - կնիքների, pəye - մեքենատարբավորումների, էլեկտրական սարքավորումների, անդամ-աբոտի, qəb - ժամացույցների, asla - ծառերի, տունների, pəñja - քանակների, jura - կոշիկների, ձեռնոցների, six - սանդիկ, tər - պարանի, թելի, yəxan - վերնաշապիկների, dərē - դամակների, պատասարաղների, սուների համար և այլն:*

7. *Բայրկազմություններ*

Փոշտուի միջոցով դարձին անցած *äleš* (փոխանակում), *andiwəll* (բարեկամություն, ընկերություն), *pəleš* (փայլեցում), *pečkarī* (սրակում, ներարկում), *təyār* (պատրաստ), *jəgrə* (վեճ), *čälān* (միացում), *sätteri* (զրուսանք, ժամանց), *sayi* (դիտում), *gəd* (խառը), *kut* (կույտ) բառերով, հնդկական լեզուներից դարի մուտք գործած *čatal* (չեղտուտ, աղտուտ), *čir* (պատուտ), *lat* (ծեծ) բառերով, ինչպես նաև բյուրբական լեզուներից փոխառած *toy* (ամուսնանություն, հարսանիք) բառով կազմում են բազմաբով բարդ և հարաբարդ կազմություններով բայեր: Օրինակ՝ *äleš kardān* (փոխել), *andiwəll kardān* (բարեկամություն անել), *pəleš kardān* (փայլեցնել), *pečkarī kardān* (սրակել, ներարկել), *toy kardān* (ամուսնանալ), *sätteri kardān* (զրուսել), *kut kardān* (կուտակել), *lat kardān* (ծեծել), *māšīnčälāni kardān* (շարժիչը աշխատեցնել) և այլն:

Այս նյութ նրանակով դարձում անգլերենից փոխառած *aksidan, šif, brodkəst, bendəj, paləstar, pəking, pəlin, dəyl, dreywar, dizāyn, rikərd, sek, kəyn, woldəng, həran* և Գրանսերենից վերցրած *səbotəj, sort* բառերի օգնությամբ կազմվում են մի շարք նոր բառեր: Օրինակ՝ *šif gerftān* (ստանալ առաջադիվել), *aksidan kardān* (բախվել՝ մեքենայով), *brodkəst kardān* (հարդղել ռադիոյով),

bancōj̄ bestan (վիթակասել), pelastankāri kardan²³ (սվաքամ, սվաքել), pārkīng kardan²⁴ (կանց ամնել), pelāngozāri kardan (ծրապալարել), dēyl kardan (հալաքել հեռախոսահասար), drēywarī kardan (վարել մեքենա), dēzāyn kardan²⁵ (ձևավորել), rikārd bestan (ռեկորդ սահմանել), sēbotāj̄ kardan (սարքել), sorbeōmī kardan (տեսակավորել), seki kardan²⁶ (քսակով սահել), lāyn andēzā kardan (բարակցում կատարել), woldēngkārī kardan²⁷ (զոդել), hēran zadan (սպառնալու անջ) բայերակազմությունները:

Ի տարբերություն պարսկերենի, դարիի բայի քննարկարանում (խառնարկային խոսակցական լեզվում) հանդիպում են բայը բայել, որոնք կազմվում են կամ ենթակայական դերբայի և օժանդակ բայի համադրությամբ կամ խոնարհիչը բայի անցյալի կիևնով ու օժանդակ բայով կամ էլ անցյալի դերբայի և budan (լինել) ու kardan (ամել) օժանդակ բայերի օգնությամբ: Օրինակ՝ estād kardan - *istādān* (կանգնել), xēb kardan - *xēbādan* (քնել), bāsta kardan - *bāstāw* (փակել), poxta kardan - *poxtāw* (խիել, խաշել), xānda kardan - *xāndāw* (ծիծաղել), rawān kardan - *ferstādān* (ռդարկել) և այլն:

Ներկայացված համեմատություններից երևում է, որ բայական ռոլը կառուցվածքների պարսկերենում հանդիսանում են պարզ կազմություններ, միեւջոե դարիում մրանք ներկայացված են իբրև բայը բայել և վկայում են այն մասին, որ դարին ավելի հարազատ է մնացել ընդհանուր լեզվում ժամանակին կիրառվող բառակազմական ձևերին, քան պարսկերենը:

Դարի և պարսկերեն լեզուների բառային կազմերում տևական զարգացման ընթացքում գոյացել են բազմաբով հնչյունական տարբերություններ, որոնք առանձին դեպքերում համընկնել են քերականական ցուցիչների հնչյունական փոփոխությամբ: Մասնավորապես, այս երկու լեզուների բայի խոնարհման համակարգում ընդհանուր ու մասնամասնիկը և ու ժխտական մասնիկը դարիում կիրառվում է me և ne հնչյունակազմերով: Նշենք նաև՝ գոյությանը ընդհանուր եղանակի թվի առաջին և երկրորդ դեմքերի դիմային վերջավորությունները պարսկերենում կիրառվում են *ōn* և *ān*, իսկ դարիում em և ed տարբերակներով²⁸: Օրինակ՝ *namerawān* - *namī rawān* («չեն գնում»), *namerawī* - *namī rawī* («չես գնում»), *namerawād* - *namī rawād* («չի գնում»), *namerawem* - *namī rawim* («չենք գնում»), *namerawed* - *namī rawid* («չեք գնում»), *namerawand* - *namī rawand* («չեն գնում») և այլն:

III. Դարի և պարսկերեն լեզուների բառափոխական ասանձնա-հատկությունների համեմատական-համադրական բնութագրող

Երկու լեզուներում բառակազմական տարբերություններից բացի դիտվում են նաև առանձին տարբերություններ բառափոխության համակարգերում, որոնք վերաբերում են բացառապես բայի խոնարհման դեպքերին, մասնավորապես, առանձին ժամանակների բայածևերի կազմությամբ:

Դարի և պարսկերեն լեզուները ընդհանուր առմամբ ձևակազմության շատ մոտիկ համակարգեր ունենալով հանդերձ, դրանորում են նաև առանձին տարբերություններ, որոնք վերաբերում են հատկապես բայի խո-

նարեման հարացույցին (պարադիմային): Մասնավորապես, եստևանշական է առաջին հերթին ապառնի ժամանակի ձևերի կազմությունը դարձում: Այստեղ ապառնի ժամանակը կազմվում է խոնարհվող բայի և *xāstan* («ցանկանալ») օժանդակ բայի անցյալի հիմքերով: Ընդ որում խոնարհվող բայի անցյալի հիմքին ավելանում են համապատասխան դիմային վերջավորություններ, իսկ օժանդակ բայի անցյալի հիմքը բոլոր դեմքերի եզակի և հոգնակի թվերում մնում է անփոփոխ: Պարսկերենի այս ժամանակը կազմվում է այլ եղանակով՝ խոնարհվող բայի անցյալի հիմքի և *xāstan* («ցանկանալ») օժանդակ բայի ներկայի հիմքով: Այստեղ խոնարհվող բայի անցյալի հիմքն է բոլոր դեմքերի եզակի և հոգնակի թվերի համար մնում անփոփոխ, իսկ օժանդակ բայի ներկայի հիմքին միանում են համապատասխան դիմային վերջավորություններ: Օրինակ՝ *xāhad raftam - xāham raft* («եզմամ»), *xāhad rafti - xāhi raft* («զգնաս»), *xāhad raft - xāhad raft* («զգնա»), *xāhad raftem - xāhim raft* («զգնանք»), *xāhad rafted - xāhid raft* («զգնաք»), *xāhad raftand - xāhand raft* («զգնան») և այլն:

Դարձում գործածվում է նաև ապառնի ժամանակի մեկ այլ ձև, որը կազմվում է խոնարհվող բայի անցյալ դերբայի, *xāstan* («ցանկանալ») և *budan* («լինել») օժանդակ բայերով: Այս ձևի կազմության ժամանակ խոնարհվող բայի բոլոր դեմքերում, եզակի և հոգնակի թվերում անփոփոխ մնացող անցյալի դերբային ավելանում է *xāstan* («ցանկանալ») օժանդակ բայը համապատասխան դիմային վերջավորություններով և *budan* (լինել) օժանդակ բայը, որը համղես է գալիս իր անցյալի հիմքով ու նույնպես անփոփոխ է եզակի և հոգնակի թվերի բոլոր դեմքերի համար: Օրինակ՝ *rafta xāham bud-xāham raft* («կզմամ»), *rafta xāhi bud - xāhi raft* («զգնաս»), *rafta xāhad bud-xāhad raft* («զգնա»), *rafta xāhem bud-xāhim raft* («զգնանք»), *rafta xāhed bud-xāhid raft* («զգնաք»), *rafta xāhand bud -xāhand raft* («զգնան») և այլն:

Դարի և պարսկերեն լեզուների կարևոր տարբերություններից է նաև դերբայական ձևերով բայերի ժամանակաձևերի կազմությունը: Ի տարբերություն պարսկերենի, դարին ներկայացնում է երկու դերբայով կազմվող ժամանակաձևեր, որոնք կազմվում են *budan* (լինել) օժանդակ բայի օգնությամբ:

Օրինակ՝ *rafta buda bēšam* («զմացած լինեի»), *rafta buda bāši* («զմացած լինեիր»), *rafta buda bēšad* («զմացած լինեք»), *rafta buda bēšem* («զմացած լինեինք»), *rafta buda bēšed* («զմացած լինեիք»), *rafta buda bēšaed* («զմացած լինեին») և այլն:

Մեկ այլ դեպքում դարին նշանակալիորեն տարբերվում է պարսկերենից նրանում կիրառվող խոսակցական լեզվից մուտք գործած ձևերի կազմությամբ, որոնք համապատասխանում են սահմանական եղանակի անցյալ անկատար և անցյալ շարունակական ժամանակաձևերին: Անցյալ անկատար ժամանակի ձևը կազմվում է խոնարհվող բայի անցյալ անկատար ժամանակի և *zadan* («սփել») բայի անցյալ դերբայի միացությամբ:

Այս դեպքում *zadan* («խփել») բայը հանդես է գալիս որպես օժանդակ բայ և բոլոր դեմքերի եզակի ու հոգնակի թվերի խոնարհման ժամանակ մնում է անփոփոխ: Օրինակ՝ *zada me raftam* («զմում էի»), *zada me rafti* («զմում էիր»), *zada me raft* («զմում էր»), *zadan me raftem* («զմում էինք»), *zada me rafted* («զմում էիք»), *zada me raftand* («զմում էին»), որոնք պարսկերենում համապատասխանաբար կիրառվում են հետևյալ ձևերով՝ *mi raftam* («զմում էի»), *mi rafti* («զմում էիր»), *mi raft* («զմում էր»), *mi raftim* («զմում էինք»), *mi raftid* («զմում էիք»), *mi raftand* («զմում էին») և այլն:

Անցյալ շարունակական ձևը կազմվում է խոնարհվող բայի անցյալ դերբայի, *budan* («լինել») բայի անցյալ կատարյալ ժամանակածեկում և նրանց շաղկապող *rāhi* բառի միջոցով: Այս դեպքում *budan* («լինել») բայը հանդես է գալիս որպես օժանդակ բայ, եզակի ու հոգնակի թվերի բոլոր դեմքերում նմանակվում է փոփոխության, իսկ խոնարհվող բայի անցյալ դերբայը և շաղկապող *rāhi* - ին բոլոր դեմքերում, եզակի և հոգնակի թվերում մնում են անփոփոխ: Օրինակ՝ *rafta rāhi budam* («զմում էի»), *rafta rāhi budi* («զմում էիր»), *rafta rāhi bud* («զմում էր»), *rafta rāhi budem* («զմում էինք»), *rafta rāhi buded* («զմում էիք»), *rafta rāhi budand* («զմում էին»), որոնք պարսկերենում համապատասխանաբար գործածվում են հետևյալ ձևերով՝ *dāstam mi raftam* («զմում էի»), *dāsti mi rafti* («զմում էիր»), *dāst mi raft* («զմում էր»), *dāstim mi raftim* («զմում էինք»), *dāstid mi raftid* («զմում էիք»), *dāstand mi raftand* («զմում էին») և այլն:

Վերջ թվարկված տարբերությունները, որոնք հակադրում են երկու լեզուների բայերի խոնարհման համակարգերը, մնացած բնագավառներում առկա տարբերությունների հետ միասին վկայում են այդ լեզուների առանձին, ինքնույույն ուղիներով զարգացման մասին:

VREZH PARSADANIAN

A COMPARATIVE SURVEY ON WORD-BUILDING
IN DARI AND FARSI LANGUAGES

This study is the first attempt in investigating the comparative word-formation in modern Dari and Farsi languages. The work embraces semantical, morphological and word-building aspects of Dari and Farsi and their interrelations conducted by the author.

The outcome of the studies, most probably, may have a significant importance both from the viewpoint of carrying out fundamental historical and comparative studies and of solving some specific practical problems referring, mainly, to compiling manuals, textbooks, dictionaries in Dari and Farsi as well as doing translation work.

BIBLIOGRAFIYASININ

1. Виноградова С.П., Лирейко Л.А., Карманый дарн-русский словарь, М., "Русский язык", 1989, с.323.
2. Sebze J. N., English - Dari Daily idioms dictionary, Compiled & Published by Naim Janbaz Sebze, Kabul, 1973, p. 172.
3. Фарширозиёвӣ Ш.К., Фарсиёвӣёвӣ-қарӣ-қарӣёвӣ ё қарӣ-қарӣёвӣёвӣ-қарӣёвӣ рӯйхати, Ҷурнали "Зануни Ҷомӣ" ва Ҷомӣёвӣёвӣёвӣёвӣёвӣёвӣёвӣ, Ҷомӣ, «Сӯзани Шай», 2002, җр 224.
4. Ҷомӣёвӣёвӣёвӣ, җр 198.
5. Ҷомӣёвӣёвӣёвӣ Ш.К., Фарсиёвӣёвӣ - қарӣёвӣёвӣ рӯйхати, Ҷомӣ, «Ҷомӣ», 1987, җр 487.
6. Островский Б. Я., Карманый русско-дари словарь, Москва, "Русский язык", 1981, с. 225.
7. Касалева Л.Н., Миколайчик В. И., Дари-русский словарь, Москва, "Русский язык", 1978, с. 25.
8. Afghaniyeh Abdollah, Afghan ghamsa farsi ro reshta dar so joid, Share Shamir, Kabul, 1335-1336, joid I, s.291.
9. Слинкин М.Ф., Русско-дари военный и технический словарь, Москва, Военное издательство министерства обороны СССР, 1981, с. 831.
10. Sebze J. N., English-Dari Daily idioms dictionary, p. 36.
11. Дорофеева Л.Н., Язык фарси-Кабули, Издательство "Восточной литературы", Москва, 1960, с.26.
12. Асланов М.Г., Афганско-русский словарь, Москва, "Советская Энциклопедия", 1966, с. 534.
13. Дорофеева Л.Н., Язык фарси-Кабули, с. 27.
14. Там же, с. 28.
15. Касалева Л.Н., Миколайчик В.И., Дари-русский словарь, с. 472.
16. Там же, с. 273.
17. Дорофеева Л.Н., Язык фарси-Кабули, с. 26.
18. Слинкин М.Ф., Русско-дари военный и технический словарь, с. 648.
19. Дорофеева Л.Н., Язык фарси-Кабули, с. 6.
20. Большая Советская Энциклопедия, М., "Советская Энциклопедия", 1972, третье изд., т. 10, с.202.
21. Там же, с. 686.
22. Mo'in Mohammad, Farhang-e farsi dar shekh joid, Entesharate AmirKabir, Tehran, 1375, joid 3, v. 2959.
23. Nishop shajr, v. 2959.
24. Касалева Л.Н., Миколайчик В.И., Дари-русский словарь, с. 169.
25. Там же, с. 145.
26. Там же, с. 386.
27. Там же, с. 454.
28. Там же, с. 726.

ՔՐԻՍՏԻՆՆ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

**ՂԱՐԱՐԱԴԻ ՀԱՅ ՄԵԼԻՔՆԵՐԸ ՆԱԴԻՐ ԸԱՎԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐՈՆԵՐԻՆ**

1734-1735թթ. պատերազմելով Օսմանյան Թուրքիայի դեմ՝ Նաղիբ շահը վերանվաճում է Տափսկինում Մեֆյան Իրանին հարստակ Արևելյան Հայաստանի շրջանները, որոնք այնուհետև մնում են նրա ստեղծած պետության կազմում մինչև նրա մահը՝ 1747թ.: Հայաբնակ շրջաններում իրանական զորքերի հաջողությանը մեծապես մպաստում է տեղի բնակչության օժանդակությունը: Նաղիբ շահը գիտակցելով այդ օժանդակության կարևոր դերը ռազմական հաջողությունների հասնելու գործում՝ փրաշառում էր Ամնայան Հայոց Կաթողիկոսին ու հայ մելիքներին, խրախուսում նրանց խստառումներով, ինչպես նաև վավերացնում նրանց իրավունքները հրովարտակներով: Պատկաճված հրովարտակներն ու կալվածագրերը՝ Նարարաղի այդ ժամանակաշրջանի պատմության արժեքավոր սկզբնաղբյուրներից են:

Հայ մելիքներին Նաղիբ շահը հրովարտակներ է շնորհում 1734-1736 և 1744-1745 թվականներին, նոր նա, գտնվելով Անդրկովկասում, ռազմական գործողություններ էր իրականացնում Օսմանյան Թուրքիայի ու Դաղստանի լեզգիների դեմ:

Դիզակի Մելիք Եզանի կնիքը դրոշմված ենք գտնում այդին 1718թ. Դիզակի շրջանում կատարված հողի առքուվաճառքի ու հետագա շրջանի այլ կալվածագրերում¹: Պարսից պատմագիր Մուհամմադ Քյազվինը Մելիք Եզանի ու Մելիք Թամրազի անուններն է նկատարկում 1723թ. Գանձակում ու Երևանում ապստամբություն բարձրացնելու մպատակով Իրանի շահից օգնություն խնդրող հայ պատվիրակների թվում²: Թե՛ Մելիք Եզանը և թե՛ Նարարաղի մյուս մելիքները XVIII դարի 20-ական թվականների կեսերին Օսմանյան զորքերի դեմ իրենց պայքարի ընթացքում մի քանի անգամ դիմում են նաև Ռուսաց կայսեր օգնությանը³: Հետագայում՝ 1735թ. մայիսին Մելիք Եզանի անունը հիշվում է Եղվարդի շրջակայքում Նաղիբի բանակատեղին ներկայացած հայ մելիքների մեջ: Վերը նշված պարսից պատմագիրը մատնանշում է Մելիք Եզանի ակնհայտ ջանքերը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ու նրա կաթողիկոսի նկատմամբ Նաղիբի բարեհաճությունը շահնյութ ուղղությամբ, որի այդպեսուց Նաղիբը այցելում է վանքը, 1000 թեման հատկացնում նրա վերանորոգմանը և տալով նաև այլ քանակարժեք նվերներ, հրովարտակներով հաստատում է վանքի, կաթողիկոսի ու նրա միա-

քանության հետց հաստատված իրավունքները⁴։ Նաղիր շահը 1736թ. գարնանը իր պաշտոնական բազադրումից անմիջապես հետո Ղարաբաղի հինգ մելիքությունները հաստատում է Աղրպատականի փոխարքայի ենթակայության տակ գտնվող «մանալ-ն խամսն» կոչվող առանձին վարչական միավորի մեջ։ Մելիք Եզանը, որ մասնակցում է Նաղիրի բազադրությանը Մտղանի դաշտում⁵, նշանակվում է այդ վարչական միավորի կառավարիչ։ Թեև չի պահպանվել Մելիք Եզանի այս իրավունքը հաստատող շահական որևէ հրամանագիր, սակայն այդ ժամանակաշրջանի Ղարաբաղին վերաբերող գրեթե քոլոր վավերագրերը պատճառակա՛ն այս սկզբնաղբյուրների հետ փաստում են Ղարաբաղում նրա ունեցած լայն լիազորությունների ու անվիճելի հեղինակության մասին։

Մելիք Եզանին 1744թ. հաջորդած նրա ավագ որդի Արամի մահից (1745թ.) հետո Դիզակի մելիքը դարձած Եսային մելիք էր նշանակվել Նաղիր շահի կողմից։ Նաղիր շահի կողմից 1746թ. Մելիք Եսայուն տրված մի հրովաքոտակի մասին, որ պահվում է Աղրքեզանի Պետական Կենտրոնական Պատմական արխիվում, տվյալներ ենք գտնում Ֆ. Պոզոսյանի հոդվածում. «Նշանակում են նրան Դիզակ գավառի մելիք կամ կառավարիչ՝ դնելով նրա վրա պարտականություն հետևել պետական շահերին՝ ցույց տալով իր ցերեմոնադրությունը դեպի կառավարությունը»⁶։

Այնուամենայնիվ պատմական աղբյուրները փաստեր են պահպանել մահ հայ մելիքների կողմից Նաղիր շահին ցուցաբերած անհնազանդության ու հարկերի վճարումից հրաժարվելու մասին։ Նման վարքագիծ է ցուցաբերում Վարանդայի Մելիք Միրզաբեկը, որը հաջորդում է 1736թ. մահացած Վարանդայի Մելիք Հուսեյնին⁷։ Մելիք Միրզաբեկը կյանքով է վճարում իր անհնազանդության համար և սպանվում 1744թ. Նաղիր շահի նրամասով⁸։ Նաղիր շահը մահապատժի ենթարկված մելիք Միրզաբեկի փոխարեն Վարանդայի տիրակալ է նշանակել Մելիք Հուսեյնի ավագ որդի Մելիք Յովսեփին⁹։ Ըստ Բաֆթու Մելիք Հովսեփին պարսիկները «Հուսեփին» էին կոչում¹⁰։ Ուստի ամենայն հավանականությամբ այս մելիքի առորագրությունն ու կնիքն է պահպանվել 1745թ. պարսիկերեն կալվածագրում «Վարանդայի Մելիք Հուսեյն» ձևով¹¹։

Այս ժամանակաշրջանի Խաչենի մելիքությանը վերաբերող վավերագրերը արժեքավոր տվյալներ են պարունակում այնտեղի մելիքների ու գյուղերի մասին։

Խաչենի Հուսեյն-Ջալալյանների տոհմի անդամ Մուլքի Քեչի (մահ. 1716թ.) որդիներ Մելիք Գրիգորի ու Մելիք Ալլահվերդին շահական ու սուլթանական հրովարտակներով, որ հրապարակվել էին 1126 (1714), ի 1131 (1718/19), ի 1141 (1728/29), ի 1148 (1735/36) թվականներին, իշխում էին Խաչեն գավառում¹²։ Ինչպես նշվում է Նաղիր շահի 1736թ. հրովարտակի հրամանագրի հատվածում, շահին ներկայացած Խաչենի Մելիք Գրիգորի խնդրանքով նրան ենթակա տարածքում գտնվող Դուշանլու և Ղարաքրու գյուղերի պետական հարկերը զանձելու իրավունքը հանվում է Բարդայի կառավարիչների իրավասության շրջանակներից և տրվում Մելիք Եզանին,

որպեսզի վերջինս այդ հարկերը վոխանցի Ատրպատականի փոխարքս Մուհամմադ Իբրահիմին¹³։

Պատկանված վավերագրերում քացի Խաչենի մելիքներ Գրիգորի¹⁴ ու Ալլահվերդու ամուսններից, հաճախ նրանց ամուսնների եկտ ճիածամանակ նշվում են Մելիք Դավթի և Մելիք Ուլուխանի¹⁵ ամուսնները։

Նաղիր շահի երեք հրովարտակները, հրատարակված 1734թ. հոկտեմբերից 1735թ. հունվարն ընկած ժամանակահատվածում, ուղղված են Առաջածոր (Դուլխանյու) գյուղի ավագերեց և մելիք Դավթիին։ Այս հրամանագրերից առաջինը¹⁶ Խաչենի մելիքության տարածքում գտնվող Դուլխանյու գյուղի ավագերեց Դավթի ու մյուս քնակիչների կողմից ներկայացված խնդրագրի բովանդակությանը համապատասխան հաստատում է վերոհիշյալ հոգևորականին այդ շրջանի ավագի դիրքում։ Յերևա այս կապակցությամբ է կազմված եղել նաև համախոտական գրությունը՝ հաստատված Խաչենի Դազանչի, Չոբման, Ներքին Ջուլաուակ, Քազարքենո, Քալուդայա, Խոմիխաուան, Տամկալե, Վանք, Շալվա և ճի քանի այլ գյուղերի տանուտերերի ու ավագների կողմից, որոնք իրենց համաձայնությունն են տվել, որպեսզի Առաջածոր գյուղի ավագերեց Դավթիը դառնա իրենց առաջնորդն ու մելիքը¹⁷։

Ինչպես փաստում են Մատենադարանի Կարողիկոսական դիվանում պահպանված հայերեն վավերագրերը, այս Դավթիը դեռևս իր հոր՝ Առաջածոր գյուղի ավագերեց Եսայու¹⁸ մահից եկտ 1716թ. Աղվանից Եսայի կաթողիկոսի կոնդակով հաստատվել էր Առաջածոր գյուղի ավագերեցի պաշտոնում, իսկ Խաչենի Մելիք Գրիգորի 1727թ. հրամանով՝ նշանակվել նաև այդ գյուղի «առաջնորդ ու տանուտեր»¹⁹։

Նաղիր շահի հիշյալ հրովարտակի խնդրագրի մասում նկատագրվում է լեզգիների զորքի կողմից Խաչենի շրջանին հասցված ծանր վնասը, երբ նրա քնակիչներից «շուրջ 4000 հոգի՝ մեծ ու փոքր, թե՛ այր, թե՛ կին, գեղի է տարվում, նրանց տներն ու ունեցվածքը, հացահատիկի ողջ քեցրը ոչնչացվում», որի պատճառով խնդրանք է հայտնվում նաև, որպեսզի Դավթիին ենթակա կիսավեր շրջանը հարկերից ազատվի և նշվում բեռնակիր կենդանիների պակասի պատճառով հավաքված հարկերը իրանական բանակ տեղափոխելու հարցում ծագած դժվարությունների մասին։ Սակայն հրամանագրի հատվածում ոչ մի խոսք չկա այդ շրջանի հարկերը թերևսցնելու մասին, թեև համձեռնարարում է Դավթիին ջանք բախել այդ շրջանը վերականգնելու ուղղությամբ։ Ավելին, Նաղիր շահը Մելիք Դավթիին ուղղված իր մյուս երկու հրամանագրերում անգիցում դիրք է բռնում նրան ենթակա շրջանից տյուրտար (սեբտար) կոչված հարկը կրկնակի չափով, ինչպես նաև մյուս հարկերը վճարելու հարցում։ Այս վավերագրերում ակնառու է այն իրողությունը, որ Նաղիր շահի ռազմական հաջողությունները ճեղք էին բերվում ժողովրդի համար խիստ ծանր գնով²⁰։ Առաջածորի Մելիք Դավթիին ուղղված ստորև ներկայացվող Նաղիր շահի հրովարտակում (վավերագիր 4) հիշատակվում է Ջրաբերդի Մելիք Իսրայելի ամուսնը, որը Ջրաբերդի Մելիք Հարամի որդին էր և Մելիք Մեջլումի նոսալը։ Ըստ նրա տապանարա-

րի արժանազտությամ, որը XIX դարում հրատարակել է Մ. Բարխուդարյանը, մահացել է 1776թ.²¹։

Հիշյալ փավերագրերից մեկի խնդրագրի մասում նկարագրելով իրեն ենթակա շրջանի աղետալի դրությունը՝ մեկը Դավիթը նշում է, որ «այնտեղ ընդամենը չորս գյուղ կա, յոթաքանչյուրում՝ 10-15 ընտանիք... և այդ գյուղերից մեկի՝ Խոնձիրատանի տանուտեր Պողոսը զիշերով ամբողջ գյուղի հետ փախել է...»²²։ Այդ շրջանը ինքսրկն չէր քննդրվում որչ իրաչենի մեկիքությունը, հետևաբար Մեկը Դավիթը չի կարող դիտվել որպես այդ մեկիքության միանձնյա ղեկավարը։ Մեզ հայտնի չէ նաև որևէ վկայություն Մեկը Դավիթի և իրաչենի Հասան-Ջալալյանների միջև ազգակցական կապի գոյության մասին։ Արդեն երկու տարի անց 1736թ. նրա անունը չի հիշատակվում Նաղիր շահի կողմից Մեկը Գրիգորին տրված վերը նշված հրովարտական²³, որտեղ Դոշանլու գյուղը նշվում է իրաչենի Մեկը Գրիգորին ենթակա շրջանի գյուղերի թվում։ Իսկ 1746 թվականին կազմված պարսկերեն կալվածավայրը ստորագրած անձանց թվում նշվում է Առաջածորի Մեկը Դավթի որդի Կիրակոսի ավագերեցի անունը²⁴, որը վկայում է այն մասին, որ հիշյալ Դավիթը արդեն մահացել էր։

Իրաչենի Ներքին Զուլատակ գյուղին վերաբերող փավերագրերում Առաջածորցի ավագերեցի ու մեկը Դավթի ժամանակակիցների թվում հիշատակվում է նաև «Իրաչենի Մեկը» Ուլուխանի մասին²⁵։ Առաջածոր ու Ներքին Զուլատակ գյուղերի միջև առկա հարկային խնդիրների մասին են խոսում այդ վավերագրերից երկուսը²⁶, որոնցից մեկը իրենից ներկայացնում է համաձայնագիր այդ երկու գյուղերից հավասար չափով գանձվող որոշ պետական հարկերի մասին։ Վերջինս արժեքավոր է նրանով, որ այնտեղ առկա են Խամսայի բոլոր մեկիքների ստորագրություններն ու կնիքները, մասնավորապես, Ջրաբերդի Մեկը Ալլահդուլիինը, որը օսմանյան գործի դեմ Նաղիր շահի մղած պատերազմում մեծ արիություն էր ցուցաբերել և շահի կողմից ստացել «սոչթամ տիտղոսը»²⁷, նաև Մեկը Ալլահդուլիի եղբայր Հաքամինը, որ մասնակցապես պատանդ է եղել Դադաստանի Խոսրով սոչթամի մոտ և ազատվել Նաղիր շահի շնորհիվ²⁸։ Նույն փավերագրում առկա է նաև Թալիշի Մեկը Թամրազի ստորագրությունն ու կնիքը, որի անունը աղբյուրներում հիշվում է դեռևս XVIII դարի 20-ական թվականների ակզբից։

Պարսկերեն փավերագրերի տվյալները հաստատում և լրացնում են Ե. Լալայանի հավաքած հյուրերը Գեուաչենի (Չաքենդի) Մեկը Մնացականյանների մասին, որոնց մեկիքական ապարանը Գեուաչենում կանգուն էր 1980-ական թվականներին²⁹։ Ե. Լալայանը նշում է, որ «մեկիքական այս տեղին իշխել է Գեուաչեն ու նրա շրջակա գյուղերում»³⁰։ Վրաստանի և Կեկելիձեի անվան ինստիտուտի արխիվում պահպանվել են Նաղիր շահի երեք հրովարտակներ՝ հրապարակված Գանձակի Կուրակ (Զյուրակ) գետի միջին և վերին ավազանում իշխող Մեկը Մնացականի անունով։ Դրանցից առաջինը, որը հրապարակվել է 1744թ., նշանակում է Մեկը Մնացականին 100 մաղիրի³¹ տարիկան ոռոգիկ, որ նա պետք է առանար ի-

րեն ենթակա շրջանից³³: Երկրորդ և երրորդ հրովարտակներով 1745թ. Նադիր շահը հաստատում է Մելիք Մնացականի կողմից Մոսկովայի Ռուսի կամ Ձիպադոլիից Գևորգյանի մուտակայքում գտնվող հողատարածքի գնման կազմածագիրը և արգելում Գանձակի կառավարչի ռոնձգոթյունները մելիքին պատկանող երեք գյուղերի նկատմամբ³⁴: Մ. Բարխուդարյանցը հիմնվելով այն փաստի վրա, որ Մելիք Մնացականի որդի Կորգիի տապա-
նաբարի վրա (1781) նրա անվան հետ չի մշվում մելիք տիտղոսը, պնդում է, որ Մելիք Մնացականի մելիքոթյունը շարունակություն չի ունեցել և ավարտվել է նրա մահվամբ³⁵: Մակայն ավելի ճիշտ ենք համարում Ե. Լա-
յալյանի գրառումը Մելիք-Մնացականյանների տոհմի հետագա ճակատագ-
րի մասին, ըստ որի այն գոյատևել էր մինչև XIX դարի առաջին կեսը և այդ
տոհմի վերջին մելիք Սարգիս Բ-ն XIX դարի սկզբին մասնակցել է լեզգիներ-
ի ու ռուսների դեմ Գանձակի Չավազ խանի մղած կռիվներին: Մեր այս
կարծիքը հաստատում է «Չարբենդի Մելիք Սարգիս» անվան հայտնաբե-
րումը 1795թ. Կարաբաղ ներխուժած Աղա Մոսկովայի խանին ներկայաց-
վելու նպատակով կազմված մի պարսկերեն համախոտակամ գրություն մեջ
Ջրաբերդի Մելիք Մեջլումի, Գանձակի Մելիք Մատուրի և այլ անձանց ան-
ունների կողքին, որոնք իրենց համաձայնությունն են տալիս Գանձասարի
կաթողիկոսությունը Սարգիս Հասան-Չալալյանին հանձնելուն³⁶:

Թարգմանություն

Վավերագիր 1

Մասենացյան, Կաթողիկոսական սեյան, քթ. շք. վավերագիր 177, բնագիր ((մասած),

մեծ. 24 x 30,2 սմ, գիր՝ շրջագծե-նասրսաղիք

... Խաչեն մահալի³⁶ քյաղխուղաների³⁷ ու ռայաբների³⁷ ...

... Որովհետև քչերս ենք մնացել և թույլերիս մեջ տիրակալի հրամանով
[ուստուտոված] մի կարող առաջնորդ չկա, այժմ խնդրում ենք Նորին Ան-
ծուքյանը հրամանագիր շնորհել Դովչանլու գյուղի Դավիթ վանականի
անունով, որպեսզի նա արքայական սրբազնագույն և ազնվագույն հրամա-
նագրի հիման վրա լինի այս խեղճերիս մելիքն ու առաջնորդը.

Կազանցի գյուղի Բաղումի որդի քյաղխուղա Ավանիս,
Չորման գյուղի Եսեղիմարի որդի քյաղխուղա Գասպար,
Բազարքենդ գյուղի Աչեղի որդի քյաղխուղա Ամիրյար,
Ներքին Ջուլատակ գյուղի Հարությունի որդի քյաղխուղա Մելիք Թեկ քանա-
նա (ավագներն՝ ց),

Հանգա գյուղի Գյոքչայի որդի քյաղխուղա Իսա,
Ղզղայա գյուղի ... որդի քյաղխուղա Աբաջան,
Ղոզլու գյուղի Գասպարի որդի քյաղխուղա Ջանի,
Բաղուդայա գյուղի Կարախանի որդի Բաբաջան,
... Գյուղի Գրիգորի որդի քյաղխուղա Սարգիս,
... Ամիրի որդի քյաղխուղա Մանկասար,
Խնձիրատանի Սարուխանի որդի քյաղխուղա Ավանես,
Սարուքեշիչ գյուղի Ավանիսի որդի քյաղխուղա Մանկասար,

Տամբալեի Պողոսի որդի քյաղխտոյա Մովսես քահանա (ավագերե՞ց);
Վանք զյուղի քյաղխտոյա Առաքել,
Շալվա զյուղի ... որդի քյաղխտոյա Գղնազար,
Խրամոյք զյուղի Սոհրարի որդի քյաղխտոյա Բեզար,
Հիշյալ ... համաձայն ենք և խնդում ենք խնդրագրի բովանդակութեանը
համապատասխան [Նորին Մեծութունը նրան] հաստատան մելիք ու ա-
ռաքնորդ: Մնացյալն [ըստ] Չերդ Մեծութեան հրամանի:

[Կից]

Մտորն նշված անձանց ներկայությամբ, իմացությամբ ու համաձայնու-
թյամբ ... որպեսզի հրամանագիր տրվի.

[Կմիք]. քյաղխտոյա ... 1140,

Վկա են, որ ճիշտ է, Մուրթուզա Ղուլի Բեկ Իզիրմիզորուից, [կմիք]. ... Մուր-
թուզա Ղուլի,

Վկա են, որ ճիշտ է, Արքանահ յուզրաշի, [կմիք]. *Քրիստոսի ծառա Ապրա-
համ,*

Վկա են, որ ճիշտ է, Ալի Ռեզա Աղա Իզիրմիզորուից, [կմիք]. ...

Վկա են, որ ճիշտ է, քյաղխտոյա Մելլա Մոհամմադ Իզիրմիզորուից,
[կմիք]...

Վկա են, Գազար Գյուլխատանից, [կմիք]. Աստուծո ծառա Դազար, *Քրիստո-
սի ծառա Ղազար,*

Վկա են, որ ճիշտ է, Միրզախան Գյուլխատանից, [կմիք]. *Քրիս-
տոսի ծառա Միրզախան,*

Վկա են, որ ճիշտ է, Նոլիա Գյուլխատանից, [կմիք]. *Քրիստոսի ծառա Նոլիա,*

Վկա են, որ ճիշտ է, Մելլաիշ Գյուլխատանից, [կմիք]. *Քրիստոսի ծառա
Մելլաիշ,*

Վկա են, որ ճիշտ է, Հակոբ Գյուլխատանից, [կմիք]. *Քրիստոսի ծառա Թա-
ֆոյ,*

Վկա են, որ ճիշտ է, Նավասարդ Գյուլխատանից, [կմիք]. *Քրիստոսի ծառա
Նասարարդ,*

Ինչպես, որ ներկայացված ձեռագրի բովանդակությամբ շարադրված է,
ճիշտ է. Դիզակի մահալի Մելիք Եզան:

Վավերագիր 2

Մասնապարհ, Կարտիկոսական դիվան, թղթազանակ 2ր, Վավերագիր 182, քնակը՝

մեծ. 23 x 33,2 սմ, գիր՝ շիքապե-Ֆարսալի

Հանուն գրատատ և ողորմած Ալլահի

Բարձրյալին են ապավինում

Գեղազույն հրամանն իդալ, որպեսզի խնդրարկուն ծանոթանալով
բարձրագույն ռադամի՝⁴¹ բովանդակությամբ, ձեռնամուխ լինի հիշյալ մա-
հալի ավագի գործերին, հավաքի այդ մահալի ռայաքներին և նրանք գրադ-
վան իրենց գործերով, որովհետև ոչ ոք չի նեղվու նրանց: Ամեն առումով բոլ
հանգիստ ու սրտապնդված լինեն, որովհետև հաղթական մարտիկները
կարգադրությամբ համապատասխան այդ մահալներին ռայաքներին չեն

անհանգստացնի: Կարգադրությանը չպետք է հակառակվեն և այն քնդմեկով որպես խիստ կարգադրություն՝ ջանք չխնայեն [նրա կատարման հարցում] ու այն իրենց պարտականությունը համարեն:

Գրվեց 1147 թվականի ջոմարդի առաջին ամսի 16-ին (1734թ. հոկտեմբերի 15):

[Կնիք]. Չկա [ավելի] արժանավորը քան Ալին է, չկա այլ սուր, քացի Ձուլֆիկարը⁴¹: Ալլահի կամքով եզակի⁴² են և ուրմյակն ու քառյակն⁴³ ծառան⁴⁴:

Ամենամվառտ օրինարանող ծառաներ Դուռանու գյուղի Դավիթ հոգևորականի ու Խաչենի մահալի մյուս խեղճ ռայաթների խնդրագիրը

Արքայական երկնային քառերախտ Մեծության էինը վերագանողների քարձրությանը զեկուցում է [ինտելյակը]. «Իշխանագորյն Սուրխայի չարարատիկ լեզգիները Դաղտանի զոջքերը հավաքագրած այս տարի թշվառներն աճառը լցվեցին, շուրջ 4600 հոգու՝ մեծ ու փոքր, թե՛ այր, թե՛ կին, գերի տարան, տներն ու նրանցում եղած լեղածը ամբողջովին այրեցին, հացահատիկի ողջ բերքը հորերից հանելով, կերան, ցանքսերում արածեցրին [իրենց չորտուսանիներին], ռոհատակ տվեցին ու ոչնչացրեցին դրանք: Այսպիսի բռնություն ու աղետ տեղի ունեցավ թշվառներն հետ: Մի մասն էլ, որ չէր գերվել ու մահալում էր մնացել, ուտելիքի կարտու ու կարծրավոր մարդիկ են: Որոշ անձիք թշվառներն հանգնել չարաշահումներ են անում, միջամտում ու մեղում: Այս պատճառով [ռայաթները] փախուստի են դիմում դեպի այլ վիլայեթ⁴⁵ ու ցրվում: Խնդրում ենք որպես արքայական գերագույն սրբազնագույն ու ազնվագույն առանձնահատուկ ողորմություն գրավոր [իրամանագրով] մի քանի տարվա մտաֆություն⁴⁶ շնորհ անել խեղճերիս, որպեսզի միգրացի հիշյալ ճանալը վերականգնվի, մաս հիշյալ հոգևորականին շնորհել ավագի ու մեղիքի պաշտոնը, որպեսզի նա մշտապես պատերազմելով չարամիտ ռոմիների [թորքերի] զոջքերի դեմ՝ անձնագոն արարքներ գործի հանում հավատի ու հաղթական պետության, քանզի համաձայն է ամեն հարցում նոզ տանել խեղճերի մասին: [Դասանցվում է] Չերդ Մեծության քարձրագույն կրամանը»:

Վավերագիր 3

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթապանակ 29, վավերագիր 162, չմուգր, մեծ. 16 x 22 սմ, գիր՝ շիքաթե - ծարսապոլ

Ամուններեք լավագույն Ալլահի անունով

Քարձրյալին եմ ապավինում:

Գերագույն կրաման եղավ, որպեսզի խնդրարկուն իմանա, որ քարձրագույն միտքը վերահասու եղավ զեկուցվածի բովանդակությանը: Ամեն առումով պետք է վարվեն այնպես, ինչպես կարգադրվել է մուհասիխի⁴⁷. 1500 խարվար⁴⁸ հացահատիկից, որ ռայաթները պարտավորվել են, այն, ինչ, որ մնացել է, թող կրեն ու տեղափոխեն քարձրագույն քանակառեղին, մյուս մասն էլ ամբողջովին թող մախսապատրաստեն հավալեի զինվորականներին փոխանցելու համար: Եվ թող այս իրենց պարտականությունը

համարեն:

Գրվեց 1147 թվականի պաշտելի ուսջաբ ամսին 1734թ. (նոյեմբերի 27 - դեկտեմբերի 27):
[Կնիք]

Ամենամիատու ծառա Խաչենի մահալի ներկայիս մեյր Գավթի խնդրագիրը Խոնարիսաբար զեկուցում է զեքազույնին [հետևյալը]. «Մուհասիլ Խաֆանդիար Բեկին ու Ջավադ Բեկին տրված անվերապահորեն գործադրության ենթակա բարձրագույն հրամանով Խաչեն մահալի սուրսաբը, որ 1500 խարվար է, իսկարել ու նախապատրաստել ենք: Մակայն այս մահալը ավերված է, ռաջաբները բեռնակիր ավանակներ չունեն, որպեսզի կարողանան այն տեղափոխել քարձրագույն քանակատեղին: Խնդրում ենք զեքազույն հրաման շնորհել, որպեսզի հավատի մարտիկների բեռնակիր կենդանիներից բերեն, որպեսզի պարենը, որ հավաքվել է, տեղափոխեն իսպրական քանակատեղին: Մնացյալ [ըստ] Նորին [Մեծության] քարձրագույն հրամանի»:

Վաճկրագիր 4

Մատենադարան, Կարթլիցուսական դիվան, յոթագամակ 29, վավերագիր 181, բնագիր, թիվ. 14 x 22,2 սմ, գիր՝ շիջաթե-ճապրատալը

Անուններից լավագույն Ալլահի անունով

Բարձրյալ Ալլահին եմ ապավինում:

Բարձրագույն հրաման եղավ հեռևյալի մասին, որպեսզի խնդրակալ իմանա, որ նրա խնդրագիրը ուշադրության արժանացավ և նրա բովանդակությունը զեկուցվեց [Նորին] Մեծությանը: Սոյուքաթի²⁰ կապակցությանը ներկայացված այս կարգի պատճառաբանությունները ընդունելի չեն: Ծանուցումը ստանալուն պես պետք է մուհասիլների հետ շտապ առաջին և երկրորդ սոյուքաթները հավաքի ու եսմձնի առանց հապաղելու, որովհետև պարենը հաղթական զորքերին անհրաժեշտ է: Ինչ վերաբերում է ստրիանդակի ծիերին, թող առանց բարձր հրամանի մի քանի լավ, վարժեցրած ծի ծեղք բերի ու տրամադրի, որպեսզի ստրիանդակը չխեղճանա ու չուշանա: Ստրիանդակի ծիե թող որպես իվրաջաթ չտան, այլ տան նրան, ով հորձ կունենա: Թող այս իրենց պայտականությունը համարեն:

Գրվեց 1147 թվականի շա'բան ամսին (1734թ. դեկտեմբերի 27 - 1735թ. հունվարի 25):

[Կնիք]²¹

Ամենամիատու ծառա Մելիք Գավթի խնդրագիրը

Ալեքսանդրի փառքը վերագտած իմ հովանավորի քարձրությանը հասցնում է [հետևյալը]. «Ալեքսանդրի փառքն ունեցող իմ հովանավոր Նորին Մեծությանը զեկուցել են, որ այս մահալը ավերված մուքներից է, և նախկին սոյուքաթը դեռ անբողոքովին չավարտված, [Նորին Մեծության]

շնորհված երկրորդ ուղղամբ ստացվեց: Ի՞նչ ապավեն, այս ժամայում ընդամենը չորս գյուղ կա, յուրաքանչյուրում՝ 10-15 ընտանեք, մախկին և երկյուրող սոյուրսաքներին ամեն գյուղին բաժին է ընկնում 928 խաբալսը: Ի՞նչ ապավեն, ուայաքների կյանքը, ունեցվածքն ու պատիվը ամբողջովին Ալեքսանդրի փառքն ունեցող ի՞նչ հովանավորինն են: Այն ամենը, ինչ ի վիճակի ենք Ալեքսանդրի փառքին արժանի ի՞նչ հովանավորի հաղթական զորքերի համար մայապատրաստում ենք: Նվաստս ի՞նչ գյուղում սաքքարի²² սոյուրսաքչիներին էի [հարկը] փոխանցում, որ լոք հասավ, քի խնձիրատանի քյաղխոդա Պողոսը գիշերով ամբողջ գյուղն առած փախուստի է դիմել: Մի քիչ հացահատիկ էր հավաքել, մնացածը մնացել է: Եվ այժմ այս մահալանքում մնացել է երեք գյուղ: Այն ամենը, ինչ կա, շնչավոր և անշունչ ունեցվածքից, բոլորը Նորին Մեծուքյուն Ալեքսանդրի փառքին արժանի ի՞նչ հովանավորի սպասավորներինն է: Որովհետև ամիրաժնչա էր ի՞նչ քաղեղարին գեղուցվեց: [Սպասում ենք] ի՞նչ ապավենի սպասավորների հրամանին: Մնացյալն [ըստ] Նորին [Մեծուքյան] բարձրագույն հրամանի]:

Նա է:

Խնդրագրից հետո Ալեքսանդրի փառքին արժանի ի՞նչ հովանավորին է հասցնում [հետևյալը]. «Որովհետև Խաչենի մահալի վրա հինգ սուրհանդակի ծխո հարկ էր դրվել և հինգն էլ Մելիք Իսրայելինն էին, որը Խաչենի մահալի Ղազանչի գյուղում էր: Մակայն Խաչենի հինգ ծխերից երկու-երեքը շաքից դուրս են եկել, երկուսն էլ վնասված են: Մելիք Իսրայելի հինգ ծխերն էլ տարան մրա մուռ, այն վայրը, որ գտնվում է Չեչերերդից ու Վարանդայից մեկական մանզիլ²³ հեռավորությամբ [տեղանկայված մի վայրում]: Մելիք Իսրայելը նվաստիս հակատակորդն է: Երբ մրա գյուղը սուրհանդակ է գալիս, մեկի հետ ուղարկում է Խաչենի մահալը: Խաչենի [այս մահալում] ընդամենը չորս գյուղ կար, որոնցից մեկը փախուստի դիմեց: Մնացել է երեք գյուղ, որոնք ի վիճակի չեն սոյուրսաք վճարել: Ողորմած տեր, խնդրում ենք օրենյալ ուղղամ շնորհել, որպեսզի սուրհանդակը ուայաքներին նեղությոն չպատճառի, քույլ տան մեղ սոյուրսաքով զբաղվենք: Եվ այս Ալլահն ու Ալլահի մարգարեն ամոտես չեն առնի: [Գահասեղծում է] Նորին [Մեծուքյան] բարձրագույն հրամանը»:

Վավերագիր 5

Մտոնմարտան, Կարտլիտական շինան, քրտազանակ 29, վավերագիր 198, բնագիր.

Ֆեծ. 12,4 x 20,5 սմ, գիր՝ շիջաքոծ

Հիմնվելով Խաչեն մահալի մելիք Մելիք Ուլտխանի ու այլ քյաղխոդանների կատարած մուտավոր հաշվարկի վրա, ղիվանի²⁴ կանխիկ ու բնամթերային պարտավորություններից քաջի օրինական հրամանով օրջայից²⁵ զանձվող սաղեբաքն²⁶ ու ավարիզաքը՝ Գուլշանլու ու Ներքին Ջուլատակ գյուղերը հավասարապես պետք է տան, որպեսզի տարբերությոն սաղեբաքի հարցում չլինի: Երկու կողմերը, մելիքն ու քյաղխոդանները համաձայնությոն են եկել, որ երե այսուհետև այս կապակցությամբ նորից վիճեն, մեղավոր [ճանաչվեն] ու բարձրագույն ղիվան տարվեն: Այս մի քանի խոսքը ի նշան

համաձայնության ու կողմերի համար առաջնային լինելու զրի անվիճելի:
Գրվեց 1158 թվականի ջումադի երկրորդ ամսի 26-ին (1745թ. հուլի-
սի 27):

[Կնիք]. Հիսուս Աստուծո ծառս Ուլտխան,

Վկա Դիզակի մելիք Մելիք Եզան,

Ամենամվաստ ծառասների զեռոտքյամք. [Կնիք]. ... Սեֆի,

[Կնիք]. Աստուծո ծառս Մելիք Գրիգոր,

Վկա Թաղիշի մելիք Մելիք Թահմուրաս, [Կնիք]. Աստվածային բարեհա-
ճոտքյան մարմնացում Թահմուրաս,

Վկա Մուհամմադ Նադի (՝),

Վարսանդայի Մելիք Հուսեյն, [Կնիք]...

Մելիք Հաբան, [Կնիք]. Աստուծո ծառս Հաբան,

Մարգիս Յուզբաշի, [Կնիք]. Աստուծո ծառս Մարգիս,

Մելիք Բեկ, [Կնիք]. Աստուծո ծառս Մելիք Բեկ

Կողմնակի ապացույց հանդիսացող վկա Պետրոս վանական, [Կնիք]. *Պետ-
րոս վարդապետ,*

Կողմնակի ապացույց հանդիսացող վկա Գրիգոր վանական, [Կնիք]. *Գրի-
գոր վարդապետ,*

Ջրաբերդի Մելիք Ալլահդուլի ,

Եղիազար քյոխվա, [Կնիք]. Զրիստոսի ծառս Եղիազար:

Վավերացիր 1

— کد خدایان و رعایا من معال خاجین

— آنکه چون از بعضی کماسی مانده ایم حسب الامر حاکم یکی پیشوای در
میان مجازان معمور نیست و در وقت خواهش بدرگاه چنان داریم که عنایت
و مرحمت فرموده سایه دستی باسم داود نام کشیش قریه دوشانلو مقرر
فرمایند .. بدینموجب حکم اشرف اقدس همیون ملکه و پیشوای این فقرا
بوده باشد

کند خدا آواتیس ولد باقوم قریه قرانچی

و کند خدا گسیر ولد شاه دینار قریه چورمان ،

و کند خدا امیریار ولد عاشق قریه بازلرکندی

و کند خدا ملک بیگ کشیش ولد اریتون قریه کله دک سفلا

و کند خدا عیسی ولد گوکجه قریه حمزه

و کند خدا اتاچان ولد .. قریه قرانقایه

کند خدا جانی ولد گسیر قریه قرانو

کند خدا بابیجان ولد قراخان قریه باللو قابه

کند خدا سرکس ولد گریگور قریه حاجتگاه

کند خدا متکسر ولد امیر ...

کند خدا لوانیس ولد ساروخان قریه خضرستان

کند خدا متکسر ولد لوانیس قریه ساروکشیش

کند خدا موسیس کشیش ولد یوقوس تعفاله

کند خدا آرکیول قریه ولتک

کند خدا گننظر ولد -- قریه شلوه

کند خدا بیگنر ولد صهراب قریه خورامورت

-- مزبور قبول و رضا داریم استدعا، آنکه حسب المقامین عریضه ملک و

پیشوای مقرر دارند باقی امره کم مطاع

بحضور جماعت ذیل اقرار و اعتراف نموده .. که حکم شده

[مهر] کند خدا ۱۱۴۰

شاهدم خلاقی ندارد مرتضی قلی بیگ ایگرمی دوت [مهر] -- مرتضی قلی

Քրիստոսի ծառայ Ապրսիան [مهر] شاهدم خلاقی ندارد ابراهیم پوزباشی [مهر]

شاهدم خلاقی ندارد علیرضا آقای ایگرمی دوت [مهر]

شاهدم خلاقی ندارد ملا محمد کند خدا ایگرمی دوت [مهر]

شاهدم قدر گلستان [مهر] عبده قدر Կազարի

Քրիստոսի ծառայ Միրզاخانی [مهر] درینباب شاهدم خلاقی ندارد میرزخان گلستانی [مهر]

شاهدم خلاقی ندارد بغیای گلستانی [مهر]: Քրիստոսի ծառայ Եղիա

شاهدم خلاقی ندارد مکردچ گلستانی [مهر]: Քրիստոսի ծառայ Սկրսիչ

شاهدم خلاقی ندارد اکوب گلستانی [مهر]: Քրիստոսի ծառայ Յակոբ

شاهدم خلاقی ندارد نواصارد گلستانی [مهر]: Քրիստոսի ծառայ Նուասարդ

بشرحی که در متن معروضه قلمی شد خلاقی ندارد ملک یگن محال دیزاق

Վավերագիր 2

بسم الله الرحمن الرحيم

اعوذ بالله تعالی فرمان عالی شد آنکه عارض بحصول اطلاع بر مضمون

رقم عالی بامر ریش سفیدی محال مزبوره قیام و اقدام و رعایای محال مزبوره

را جمع نموده بامر رعیتی قیام نمایند که احدی مزاحم احوال ایشان نخواهد

گردید و بهمه ابواب خاطر جمع و امیدوار بوده باشند غازیان نصرت نشان

حسب المقرر متعرض رعایای محال مزبوره نگردیده از فرموده تخلف نوزند

و درینباب قدغن و اهتمام لازم دانسته در عهده شناسند

تحریراً ۱۶ شهر جمادی الاول سنة ۱۱۴۷

[مهر] لافتی الاعلی لاسیف الانوالفقار، ناسر حقیرم ز لطف حق غلام هشت و

چهار

عرضه داشت کعثرتین بنده دعاگویان داود کشیش قریه دوشانلو و سایر

رعایای عجزان محال خاجین

بموقف عرض پانیاقتگان پایه نواب کامیاب سپهر رکاب همایون میرساند

که ازگی شومیه سرخای سرنگون بعدد عساکر دافستان درین سال بمحال

فقیران ریخته مرد و زن و بزرگ و کوچک بموازی چهار هزار و شش صد

نفر اسیر برده و خانهای مطلقاً بانجمله سوخته و تمام محصولات غله از چاهها برگزیده خورائیده و زراعتهای چراتیده پامال نموده ضایع و نابود گردانیده اینچنین ظلم و ستم بحال فقیران واقع شده است و بعضی نم اسیر در محال مزبور مانده است آنهم چاشت شام محتاج و مستمند گسند و بعضی کسان هم در حق فقیران زیادتی نموده داخل و متعرض حال فقیران میشوند و درین سبب قرار بر قرار و بولایت دیگر تفرقه میشوند استدها آنکه بصدقه فرق اشرف اقدس ارفع همایون سایه دستی چند ساله معافی در باره عزیزان عنایت و مقرر فرمایند که شاید محال مزبور را آبادی حاصل گردد و هم باسم کشیش مزبور سایه دستی بامور ریش سفیدی و ملکی مقرر فرمایند که همیشه بمساکر رومیه شومیه جنگ و جدل کرده در راه دین و دولت قاهره چاندنشانی نموده و سعی او را دائم الاوقات در حق بیهارگان در همه باب رسیده گنجایشی و قبولی ندارد باقی امر کم مطاع

3

بسم الله خير الاسماء

اعوذ بالله تعالی فرمان عالی شد آنکه عارض بداند که مضامین معروضه مفهوم رای گردید در هر باب بنهجی که بمنصّل مقرر گردیده از انقرار معمول داشته مقدار یکهزار پانصد خروار غله که رعایا تعهد نموده اند آنچه باقی مانده حمل و نقل اردوی معنی نمایند تنعمه دیگر را میسر نمایند که بغازیان حواله حواله خواهد شد و در عهده شناسند.
تحریراً فی شهر رجب المرجب سنة ۱۱۴۷

عرضه داشت گمترین بندهگان داور ملک حال محال خاجین بشرویه عرض میسراند که حسب فرمان قضاچریان عالی بمحصل اسفندیار بیک و جواد بیک سیورسات محال خاجین را یکهزار پانصد خروار تخمیره جمع و میسر نموده ایم اما این محال خرابست رعیت اولاغ باربرداز ندارند که حمل و نقل اردوی معنی تولند نموده استدها آنکه فرمان عالی صادر گردد که از دواب فازیان آمده آنچه که تخمیره جمع شده است حمل و نقل معسکر فیروزی لثر نمایند باقی امره العالی

4

بسم الله خير الاسماء

اعوذ بالله تعالی فرمان عالی شد آنکه صاحب عریضه بداند که عریضه او بنظر رسیده مضامین آن معروض رای والا گردید در باب سیورسات که عرض نموده است این نحو معاذیر مسموح نیست باید بمحصل اطلاع بانفاق محصلان سیورسات اول و ثانی را با محصلان بزودی وصول و منتقل نموده تکامل نوزد که انوقت جهت عساکر منصوره ضرور است و در

خصوصاً اسب چهارپا بدون فرمان عالی چند رأس اسب خوب تحصیل و به دهند که چهار سرگردانی و معطلی نکشند که اسب چهارپا به انحرافات نداده احدی که حکم در دست داشته باشد بدهند و در عهده شناسند.
 تحریر فی شهر شعبان سنه ۱۱۲۷.
 [مهر] لاقتی الاعلی لاسیف الانوالفقار، نادر حقیقم ز لطف حق غلام هشت و چهار

عرضه داشت بنده کمترین ملک ناود بموقف عرض در یافتگان سکندرشان قبله گاهی ام میرساند که چون این محال از ملکان غیر آباد بخدمت نواب سکندر شأن قبله گاهی ام عرض کرده اند و سیورسات سابق با تمام ترسیده بود که رقم ثانی که شفقت فرموده بودند رسید و قبله گاهی ام این محال همه چهار قریه است هر قریه ده پانزده خانقوار هستند از سیورسات سابق و از سیورسات ثانی مقدار نهصد بیست و هشت خروار بهر قریه رسد رسیده و قبله گاهم سر رعیت و مال رعیت و سیرت رعیت همه گی از نواب سکندر شأن قبله گاهی ام است نهایت اینکه آنچه بلقوة دارند از جهت عساکر نصرت مآثر نواب سکندر شأن قبله گاهی ام در تدارک اند و کمترین در قریه خود بوده سیورسات چنان سرکار تحویل میدادیم که خبر رسید که خدا بوقوز خنزرستانی شب همگی به را برداشته گریخته قدری غله جمع کرده بود و تنعم مانده و حال این محال سه قریه مانده است آنچه که هست بر چنان و مال همگی از ملازمان نواب سکندر شان قبله گاهی ام است چون واجب بود بخاکهای قبله گاهی ام عرض شد امر از ملازمان قبله گاهی ام است. باقی امر الاعلی

هو

بعد از عرض بخاکهای نواب سکندر شأن قبله گاهی ام میرساند که چون محال خاجین پنج رأس اسب چهار پسته بودند و پنج رأس هم اسبهای ملک اسرائیل بوده که قریه قازانچی که محال خاجین است پسته بودند مع هذا آن پنج رأس اسب خاجین دوسه رأس بر طرف شده دو رأس دیگر از پا افتاده و پنج رأس اسب ملک اسرائیل را بردند پیش خود بستند یک منزل چله برد است یک منزل و رفته چون ملک اسرائیل با کمترین مدعی است هر وقت که چهارپا بقریه او میباید آمد همراه او میکند بمحال خاجین میارد و همه خاجین چهار قریه بوده یک که گریخته است و سه قریه مانده و قوت سیورسات را هم نذرند که بدهند صاحب مروت اند استدعا آنکه رقم مبارک شفقت فرمایند که چهار مزاحمت باحوال رعایا نرساند گذارتند که بامر سیورسات خود مشغول باشند که همه الله و همه الرسول الله ضایع نخواهد شد. باقی امر اعلی

Վավերագիր 5

مشروط برآنکه ملک اولخان ملک معال خاجین و سایر گدخدایان خاجین
 برآورد نموده اند که سقوانی متوجهات نقد و جنس مال دیوانی آنچه
 صادریات و عوارضات در میان انکای حکم حسابی صادر شود قریه
 درشانیو و قریه کلانک سقانی بهم برابر بدهند که تفاوت در باب صادریات
 ندارد هر دو طرفین و ملک و گدخدایان راضی اینمعنی شده اند هر گاه من بعد
 اینمعنی را تجدید دعوائی نمایند مجرم و مخاطب دیوان اعلی باشد این دو
 کلمه جهة مقرر و مقدم بهم قلمی شد.
 تحریر فی ۲۶ جمادی الاخر سنة ۱۱۵۸
 [مهر] بنده خدای عیسی الوخان
 شاهد سماعی ملک عیسی ملک دیزاق
 مشروط باطلاع کمترین بندگان، [مهر] -- صفی
 [مهر] عبده ملک گریگور
 شاهد سماعی ملک ظهورت ملک طلیش [مهر] مظهر لطف الهی ظهورت
 شاهد سماعی محمد تقی
 ملک حسین ورنده [مهر]
 ملک حاتم [مهر] عبده حاتم
 سرکیم یوزباشی [مهر] بنده خدا سرکس
 ملک بیگ [مهر] عبده ملک بیگ
Պետրոս վարդապետ [مهر] مهراسیه
Գրիգոր վարդապետ [مهر] گریگور مهراسیه
 ملک الله قلی چالهرندو
 بیغازار گوخا

KRISTINE KOSTIKYAN

THE ARMENIAN MELIKS OF KARABAGH DURING THE REIGN OF NADIR SHAH

Nadir Shah received the assistance of the Armenians Maliks and their subjects during his campaigns against Ottoman Turkey and the Lezghis of Daghestan. He granted decrees to the Armenian Maliks and to Abraham Catholicos of Etchmiadzin to encourage their faithful services. The information of these decrees, survived in the Archives of Yerevan Matenadaran, Georgia and Azerbaijan, and other historial sources help to restore the names of the maliks of Karabagh, and some aspects of their relations with Nadir Shah.

Immediately after Nadir's coronation as shah of Iran in the Mughan Plain in 1736 the five Armenian Malikdoms of Karabagh were separated from the Beglarbegi of Ganja and united in the administrative unit of "Mahall-i Khamsa". Malik Egan, the malik of Dizak was appointed as the governor (the Zabit) of this administrative unit and stayed

at this post until his death in 1744. He was succeeded by his son Aram, who died in 1745, and then his younger son Esayi, whose rights as the malik of Dizak were confirmed by the decree of Nadir Shah, dated 1736.

Malik Mirzabeg Malik Shahnazarian was the malik of Varanda region of Khamsa in 1736-1744. He was put to death by Nadir shah's order for his refusal to pay taxes in 1744. Malik Hovsep scion of the Malik-Shahnazaryans was his successor at the post of the malik of Varanda Region.

Several maliks are witnessed by the historical documents as the maliks of Khachen Mahal: Malik Grigor and Malik Allahverdi Hasan-Jalalyans, Malik Davit of Dovshantlu (Arajadzor) and Malik Ulukhan. Most likely the region of Khachen was divided between these Maliks.

Malik Allahquli, Malik Hatam and Malik Israyel were the scions of Malik Israyelyans who governed the region of Iraberd during Nadir shah's rule. Nadir Shah appreciated the feats of arms of Malik Allahquli in his fights against the Turks and granted him the title of "Sultan".

Malik Tamraz Malik Beglaryan was the malik of Talish and Gyulistan from early 20-s of XVIII century until his death in 1750.

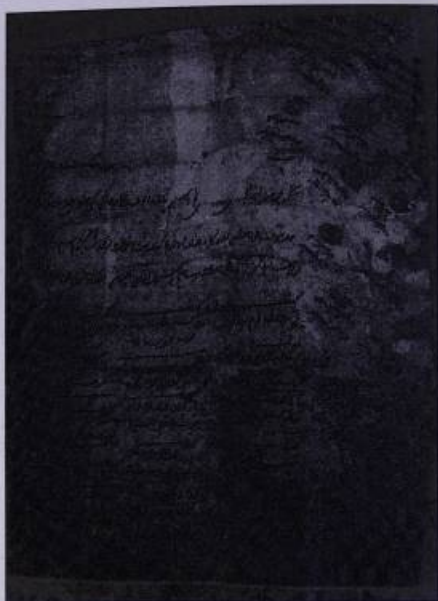
The Persian historical documents and especially three decrees of Nadir shahs, dated 1744-1745, are the unique written evidences on the Malik Mntsakan of Getashen, who was the landowner of four villages in the middle and upper basin of the river Kurak in Karabagh.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. ՄՄ, Կարբեղկուսական դիվան, թղթ. 2ր. վավ. 140, 175, 177, 178, 184:
2. Мухаммед Казим, Наме-йе алам-ара-йи Надирн, (перс.), т. 1, Москва, 1960, с. 98.
3. Армяно-русские отношения в XVIII веке, Ереван, 1967, т. II, ч. II, с. 69, 91, 92, 111, 248, 250, 251.
4. Мухаммед Казим, Наме-йе алам-ара-йи Надирн, (перс.), т. 1, с. 632 — 634.
5. Արամյան Կրկունքի, Պատմություն, երևան, 1973, էջ 80:
6. Է. Պետրյան, Խոսնայի Ճեղքների իրավահանգրվանը և պարսկամտորյունները, - Վրաս-րիք Հայաստանի պրոսիվերի, 1966, № 1, էջ 203:
7. Ա. Մաղաչյան, Արցախի Ճեղքական անրի տննամասերը, Վարանդա գավառի տիրակալ Մելիք-Շահնազարյանների տննամասը, - Բազմավեպ, 2005, թիվ 1-4, էջ 163:
8. Ա. Մաղաչյան, Վարանդայի Մելիք-Միզաբեկի ճանապարհի պատմությունը, - Հայոց պատմության հարցեր, երևան, 2006, թիվ 7, էջ 33-34:
9. Ա. Մաղաչյան, Արցախի Ճեղքական անրի տննամասերը, Վարանդա գավառի տիրակալ Մելիք-Շահնազարյանների տննամասը, էջ 165:
10. Բախիթի, Խոսնայի Ճեղքությունները, - Կրկնի ժողովածու, Է. X, երևան, 1964, էջ 197:
11. ՄՄ, Կարբեղկուսական դիվան, թղթ. 2ր. վավ. 198:
12. Ա. Մաղաչյան, Արցախի Ճեղքական անրի տննամասերը, Խաչեն գավառի տիրակալ Հասան-Ջալալյանների տննից ԺԷ-ԺԹ դարերում, 2006, Բազմավեպ, թիվ 1-4, էջ 270, հղում՝ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 3, գ. 9, ք. 18:
13. ՄՄ, Կարբեղկուսական դիվան, թղթ. 2ր. վավ. 188:
14. Պատմական փաստաթղթերում Մելիք Գրիգորը հաճախ հանդես գալիս որպես Խաչեն ժառանգի վերջ (տե՛ս ՄՄ, Կարբեղկուսական դիվան, թղթ. 2ր. վավ. 167, 198):
15. ՄՄ, Կարբեղկուսական դիվան, թղթ. 2ր. վավ. 198, 199:
16. Մատենադարան, Կարբեղկուսական դիվան, թղթ. 2ր. վավ. 182:
17. ՄՄ, Կարբեղկուսական դիվան, թղթ. 2ր. վավ. 177, նրա պատճեն տե՛ս վավ. 376:

18. ՄՄ, Կարտիկոսական դժգան, քրք. 240, վազ. 10:
19. ՄՄ, Կարտիկոսական դժգան, քրք. 240, վազ. 108:
20. Ann K. S. Lumban, Landlord and Peasant in Persia, London-New York-Toronto, 1952, p. 132.
21. Արամնյա երկիր և դրանք: Արցախ, երևան, 1999, էջ 178:
22. ՄՄ, Կարտիկոսական դժգան, քրք. 2ք, վազ. 181:
23. ՄՄ, Կարտիկոսական դժգան, քրք. 2ք, վազ. 188:
24. ՄՄ, Կարտիկոսական դժգան, քրք. 2ք, վազ. 199:
25. ՄՄ, Կարտիկոսական դժգան, քրք. 240, վազ. 110; քրք. 2ք, վազ. 198, 199:
26. ՄՄ, Կարտիկոսական դժգան, քրք. 240, վազ. 110; քրք. 2ք, վազ. 198:
27. Միրզա Յուսուֆ Ներսեսյան, Երմարտանի պատմություն, երևան, 2000, էջ 43:
28. Ա. Մարգարյան, Արցախի Գյուղատան, Ջրաբերդ և Դիզակ գավառների միջնակյան տների տնտեսական, Ռազմավեպ, թիվ 1-4, 2004, էջ 107:
29. Ս. Կարապետյան, Հյուսիսային Արցախ, երևան, 2004, էջ 344:
30. Ե. Լարսյան, երկիր, հ. 2, երևան, 1988, էջ 259:
31. Նազիրի, դրամական միավոր, որ կազմում է Նազիր շառի անվան նոս: 1742թ. 20 նազիրի կազմում է մեկ բունան:
32. Тбилисская коллекция персидских фирманов, т. 2, Тбилиси, 1989, док. 37, с. 67.
33. Там же, док. 39, с. 68; док. 41, с. 71.
34. Մ. Բաղխատարանեց, Արամնյա երկիր և դրանք: Արցախ, երևան, 1999, էջ 179:
35. ՄՄ, Կարտիկոսական դժգան, քրք. 2ք, վազ. 241ա:
36. Уагаз - واغاز - Երբան, գաղտ, XVII-XIX դարերում Անցերսիսի վարչական բաժանման միավորներից է:
37. Ջրաբերդ - واغاز - Արցախ էլն կրվում գրողական ախագնեղ: Սախյան յսնար է հասկանալ մայր գյուղի «Երզրակաթ-ի, տանտունը» կամ «Ենպ» ինտարտ, զի գյուղում կայող էին զինվ. մի բանի քրաղտարանը, դրանք փառարանը գյուղի ազգանքի կամ «ազախիսաղնեղ» (գյուղի, - «ձիլեկիլ») խորնյի անդամնեղ էլն, որնց այլ անունը ստազել էլն կարեկ. գյուղի տանտներ եղան ժամանակ: Այլ գրությունը ազախիսաղ նոս էլ մայրը քրաղտարան էլն կրվալ քրաղտարանը ու ժամանկում էլն ախագնեղ խորնյից:
38. Ռայսթ, միլլը՝ ու՛ղլլար - رايست - Արցախյուրանկում գրան է անվան հարտակ և հարկառու ժողովից, հասկանալն մատակալ, երապրն գյուղացիության ինտարտ: Իսկ իսաղնարան քրաղտարանը կրվում էր «իլար - ایلار» և ախի սրտնյալ զինակում էր գրանկում:
39. Այս վավերագրի պատեննց ևս պատկանելի է եղյն արիիլում (ՄՄ, Կարտիկոսական դժգան, քրք. 2ք, վազ. 186):
40. Ռալան - رايان - Նալանական գյուղում, բազմաբնական կրվարտակ:
41. Ալիի արի անուն է:
42. Ռատիխաղ Նաղիլ անվան և մրա մշամակությամբ:
43. Խուրը 12 շխ ինամնեղի մասին է:
44. Այս կնիքը գրողված է կրամանագրի անբառից նետո այն կրվարտակնեղում, որնր կրապարակելն են զինվ. 1736թ. խարը Նաղիլի բազմաբնական Մաղանի դալտում: Հետագա չորսմի Նաղիլի կրվարտակնեղում գրողված են երկու այլ կնիքնր կրամանագրի վրին մատում:
45. Վրալը - وراغ - երկիր, երկրանա, նախնց: Արցախնեղում և զազմարեղում գրաննկում է զազմիսակի ինտարտ: կրեմն «իլլալե» անվան տակ հասկանվում էր մի անբոը կրից, կրեմն ցնարակ նախնց, իսկ կրեմն ժողովրդ մեծ գախա:
46. Մա՛աղտարան - ماغالی - Հարկաչին ինտիլտու, ազառում քրաղ տնայի պնտարան հարկեղց, կրեմն նաև մրայն որչ կարիկից և պարտավորություննեղց: Համանիլ՝ «նախալան», «սարխան»:
47. Մտնալի - متعل - Խարկանալար, սպարապար ցածրաստիճան պալատնյա:
48. Խուրիլար - خورار - Կրտի խուրի միավոր, որ նախասար էր 300 կրվարանի:
49. ՏՆ՝ վավերագրի 2-ի կնիքը:

50. Մուշքասը կամ սորասը - سورسات - Բայաթների կորմից տվյալ վալլում գտնվող սրբի արանիքն ունեցող, նաև ընդհանրապես բանակի գլխավոր ուժերի համար պարճնի ու ճեղքի մատակարարումը, որը հաստատված էր հաստի մատյաններով:
51. Տն'ս վավերագիր 2-ի կոչքը:
52. Սարքար - سرکار - Գործերի լիազոր-կատարիչ, տնօրեն: Գործ է ածվում հատկապես տնտեսական գործերը տնօրինող հաստատության կամ վարչության իմաստով, ուստի որոշ դեպքերում քարզմանված է «արքարոթյուն»:
53. Մանգիլ - منجیل - կայան, իջևան- աչպես էր կոչվում ճի կայանից մինչև հյուան ցնկած հետազորությունը:
54. Դձվան - دیوان - Պետական գործերի առյան կամ գրասենյակ: Հասկացվում էր հասկապես պետության կամ նրա շարժապետը օրգանի իմաստով: Երբ առան էին «դիվանական պարտավորություններ» («թագադձ-ի դիվանի», «եռլուդ-ի դիվանի» կամ «սոխադ-ի դիվանի») հասկացվում էր օայաթների հարկային պարտավորությունների պետության հանդեպ:
55. Օցա - عضا - Հորայիմ այնպիսի սիրալքներ, որոնք ռդպես աճատ տրվում էին քուլտը ցեղերի պարագլուխներին և քարճրատիման զինվորականությանը՝ աղբյրներին: Օցա առաջող աճիքները պարտավոր էին պահանջված դեպքում որոշյալ քանակությանը զգալ տրամադրել կենտրոնական խիսակությանը: Օցայի աճիքները իրավունք ունեին ստանճին զրուչակ ուննուալ և հանդիսավոր երբերի ու զրուչալթերի ժամանակ հաստի թճրակներով թճրվանալը:
56. Սադիկասը - سادات - արտակարգ հարկեր:
57. Ավարդզասը - عوارضات - Այս տերմինի տակ հասկացվում էր օայաթների պարտադիր աչխատանը զանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ: Այս պարտավորությունը նա շատ հաճախ փոխադրվում էր ռուանական տուրքով:

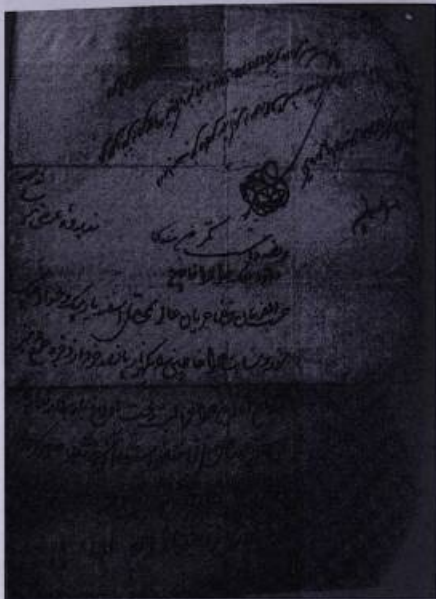

Պատկեր 1

2023/09/27

Վազիրազիք 4

ՏԻԳՐԱՆ ՄԻՋԱՅԵԼՅԱՆ

ԼԵՈՆԱՐՈՏ ԳՅՈՒԴԻ (ԱՐԱԳԱՅՈՏՆԻ ՄԱՐԶ) ՄՈՏԱԿԱ ՋՐԱՆՅՁԻ ՊԱՐՄԱԿԵՐՆ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և սագագրության ինստիտուտի հնագիտական աղյավախումբը դեռևս 80-ական թվականներին Արագածոտն մարզի Լեռնաշուռ գյուղի մերձակա բարձրադիր գոտում, մի հին ջրանցքի մոտ հայտնաբերել էր արարատյան արձանագրություն¹:

Վերջերս մենք ռզևորվեցինք Լեռնաշուռ՝ արձանագրությունը գտնելու և ուսումնասիրելու նպատակով:

Երկարատև որոնումներից հետո, գյուղի բնակիչների օգնությամբ, մեզ հաջողվեց գտնել արձանագրությունը՝ Չամբլու կոչվող մի տեղանքում, Լեռնաշուռից մոտավորապես չորս կիլոմետր հեռավորության վրա՝ ձորի ափին:

Արձանագրությունը պարսկերեն է, փորագրված գետնին տապալված մի քարե բեկորի վրա և բաղկացած է երեք տողից.

1. ۱۲۷۴
2. ۷ ساله
3. ۳۱

Թարգմանությունը՝

1. 1274 իջրի թվական 1858 թ.
2. տարի (.....)
3. ջրանցք /ջրատար/

Ըստ լեռնաբուրգիների, հուսող ջուրը մուտակա ցածրադիր բնակավայրեր հասցնելու նպատակով, 1953 թ.-ին նոր խողովակաշար տեղադրելիս պաշրացվել է մի ծավալուն ժայռաքեղոք, որի մի մասն էլ կազմել է հավանաբար պարսկերեն արձանագրությանը այդ քարը:

Հայտնաբերված քեղոքից ոչ ենտու կատուցված մի քանի տասնյակ մետր ծգվող ջրատարի մնացորդներում տեսանելի են արձանագիր քարի կտորները: Հնում ջրատարը հավանաբար ունեցել է մի քանի կիլոմետր երկարություն՝ ջուր մատակարարելով մուտակա բնակավայրին կամ բնակավայրերին:

Ինչպես տեսանք, արձանագրությունը փորագրվել է պարսկերեն լեզվով այն զնայքում, երբ Արևելյան Հայաստանը շուրջ երեք տասնամյակ գտնվում էր Ռուսաստանի կազմում:

Սա կարող է հանդիսանալ մի ապացույց ևս, որ անգամ Արևելյան Հայաստանում ուռուսական տիրապետության հաստատումից հետո տեղացի մահմեդական բնակչությունը և տեղական իշխանությունները մահմեդարնակ բնակավայրերում գործածում էին պարսկերենը իրեն պաշտոնական գրագրության լեզու: Պարսից լեզվով պաշտոնական փաստաթղթեր էին քողարկվում ընդհուպ մինչև 19-րդ դարի վերջը²:

Այսպես, օրինակ, 1830թ.-ին (1245թ.-ին ըստ հիջրայի բվագրության) ըստ մի կալվածագրի, Դարաքենդի ոմն Ախունջ մուլա Մոհամմազ Հասանը վաճառում էր Նորազյուղում գտնվող իր մեկ կտոր այգին մուլա գյուղի բնակիչ Մկրտումի որդի Խաչատուրին 86 բունան գումարով³:

Մեկ այլ գրությամբ, ոմն Անդրեաս Օրբելյանովի 1872թ. հունիսի 1-ին հաստատված շարի դատարանով խոստմ է Փայիզի Աղչելայի Յոնջալդի հողի մասին, որ կազմում է 20 մամ յոնջայի ցանցատների Ալ Ջաֆարի հետ կիսովի ցանելու և բերքը կիսելու վերաբերյալ: Հակառակ կողմում դրված է Նախիջևանի մահամզի Ջահուկի գավառի ոռոսական տեղական իշխանության կնիքը⁴:

Լեռնաբուռ դժվարամատչելի գյուղը գտնվում է Կոշից 12 կմ հեռավորության վրա՝ Արագած լեռան լանջերին: Գյուղի ներկայիս բնակիչների նախնիները այստեղ են տեղափոխվել Արևմտյան Հայաստանի Մուշի և Մասունի Գեղինգուզան, Հեթինք, Սպղանք և այլ գյուղերից 1915-18 թթ.⁵: Ըստ Լեռնաբուռի տարեց բնակիչների՝ գյուղում մինչև իրենց տեղափոխվելը ապրել են «պարսիկներ կամ քրդեր», որոնք մինչ այդ արդեն լքել էին գյուղը: Այստեամբերձ, ավելի իրատեսական է ենթադրել, որ դրանք հավանաբար քյոքքալեզու են եղել:

Մինչև 1949 թիվը գյուղի անվանումը եղել է Մադդա, սակայն մրա և շրջակա վայրերի բնակիչները մինչ այժմ գյուղի բնակիչներին կոչում են «մադդեցիք»:

TIGRAN MIKAYELYAN

A PERSIAN INSCRIPTION RELATING TO A CHANNEL NEAR LERNAROT VILLAGE, ARAGATSOTNS MARZ OF ARMENIA

During 1980s the Expedition of the Institute of Archaeology and Ethnology of Armenia discovered an inscription in Arabic characters near an old channel not far from village of Lernarot, Aragatsotn marz of Armenia. We have travelled there to find the inscription and to study it.

As appeared it was a Persian inscription, probably mentioning the year of construction of a channel type construction - 1858 (1274 Hijri year). The formidable fact is that almost three decades after the incorporation of the Eastern Armenia into the Russian Empire the Persian language was used in epigraphic inscription. However, as appears, the Persian language still was used by Muslims living in Armenia as documentary language.

ԾԱՆՈԵԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս տեղեկությունը մեզ է հասցրել այդ աղբյուրների անդամ հնագետ Հուսիկ Մեղունյանը:
2. Պարսկազան Քրիստոսի կողմից կառուցված ջրանցիվի հարցը:
3. Կարախանյան ժամանակ, թղթապանակ 1 Ե, վավերագիր 771՝ հյուսիս տրամադրել է Քրիստոսի կողմից:
4. Կարախանյան ժամանակ, թղթ. 1Ե, վավ. 815, քննարկ (հայերեն և պարսկերեն՝ շեքաթի օգնությամբ, 2 էջ), հյուսիս տրամադրել է Քրիստոսի կողմից: Տրամադրված էր հարցը: Քրիստոսի կողմից կառուցված ջրանցիվի մասին հարցը:
5. Վ. Կարախանյան, - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Կ. 2, Երևան, 1983:

ՊԵՂՐՈՆ ԷՍՏԱԼՆ ԵՎ «ԼԱՄԱՇԵԱՐՎԱՅԻՆ ՇԱՄՓՈՐԴԸ»-Ի
ՆՐԱ ԹԱՐԳԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Իսպանացի արքահայր Պեդրո Էստալան (Pedro Estala) 1795-1805թթ. ժամանա- կահատվածում հրատարակել է ճամփորդական ուղեգրությունների մի հավաքածու «Համաշխարհային ճամփորդը կամ Շամփոթյուն»՝ հիմ ռ նոր աշխարհին»:

Հավաքածուն ունեցել է մեծ հաջողություն, ինչը հավաստում են պահպանված վկայությունները և նա վերահրատարակելու փաստը:

Ամբողջ գործը հրատարակվել է մաս առ մաս՝ շուրջ հարյուր էջանոց գրքույկներով, որոնք վաճառվել են մատչելի գնով: Յուրաքանչյուր երեք գրքույկ կազմել են մեկ հատոր: Ըստ պրոֆեսոր Գոլդինգի՝ յոթ տարուց արևելա ժամկետում Պեդրո Էստալան կատարել է քարզմանական տպավորիչ աշխատանք՝ երկու կամ երեք շաբաթը մեկ հրատարակելով մեկ գրքույկ, իսկ էջերի ընդհանուր քանակը կազմել է 16325 (J. Dowling, "Don Pedro Estala, peripatetico", տե՛ս "Studies in honor of Gilberto Paolini", Juan de la Cuesta Press, Newark, DE, 1996, էջ 132):

Պեդրո Էստալան եղել է հունարենի դասախոս և տիրապետել քաղմարիվ (նզուների): Նրա քարզմանությունը սկզբից ընկալվել է որպես ֆրանսիացի արքահայր Ժոզեֆ դը Լապորտի (Joseph De Laporte) (1713-1779) «Le Voyageur français o Connaissance de l'ancien et du nouveau monde» («Ֆրանսիացի ճամփորդը կամ Շամփոթյուն»՝ հիմ ռ նոր աշխարհին») քաղմանատրամոց հավաքածուի պարզ քարզմանություն (առաջին 4 հատորները), սակայն, այնուհետ այդ կարծիքը մերժվել է, քանզի Պեդրո Էստալան, նա համարելով շատ մակերեսային, շարունակել է մյուս հեղինակների գործերի քարզմանումը (լավագույն ճանապարհորդների, ինչպես ինքն է առում)՝ սեփական ուղղումներով և վտիխխություններով՝ հրատարակելով այսպիսով 43 հատոր:

Հիշյալ հրատարակության երկրորդ հատորը պարունակում է նյութեր՝ Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, որից քարզմամբար ներկայացնում ենք Հայաստանին նվիրված զուխյը, որը պարունակում է հետաքրքրական և արժեքավոր տեղեկություններ պատմական Հայաստանի վերաբերյալ: Հեղինակն ամաչառորեն ներկայացնում է երկիրը և ժողովրդին՝ քացահայտելով թե՛ դրական և թե՛ քացառական կողմերը, ինչը ավելի է արժեքավորում տվյալ նյութը որպես ևս մեկ սկզբնաղբյուր՝ նայոց պատմության ուսումնասիրության համար:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԱՐՎԱՅԻՆ ՃԱՄԹՈՐԴԸ

Հինգերորդ գրքույկ

Նամակ 19

Հայաստան

Հայաստան ամուրց, տիրեռի՛, ձեզ չպետք է անձանք լինի, որովհետև թե՛ սրբազան և թե՛ անվայել պատմություններում քազմիցս հիշատակվում է նա: Համարվում է, որ համաշխարհային ջրհեղեղից հետո սա առաջին երկիրն է, որ քնակեցվել է, որտեղ առաջին անգամ հանգրվանել են մարդիկ՝ տապանից դուրս գալուն պես: Որոշ հեղինակների վկայությունների համաձայն՝ նրա քնակությունը նույնիսկ ավելի հին է, որովհետև հավատալովում է, որ այտեղ է եղել երկրային դրախտը: Ու թեև շատ են այդ դրախտային վայրերը, որոշակի քան ասել այդ մասին դժվար է:

Ոճանք հաստատում են, որ Արամը՝ Նոյի թոռը, գամթել է Հայաստանը և նա կոչել իր ամուսնով, մյուսները Հայաստան անվանը տալիս են ալ ստուգարանություն: Ամեն դեպքում Հայաստանն ինքնին շատ արժանի է լինելու հանրահայտ, որովհետև նա եղել է մեծ իրադարձությունների և արյունախի մարտերի քառեդարեմ, տարբեր դարաշրջաններում ունեցել է իր քազավորները, ասկայն նրանք ի գորտ չեն եղել պաշտպանելու իրենց պետությունը: Հազիվ թե այս տարածաշրջանում գտնվեր մի նվաճող, որ Հայաստանին տիրած չլիներ: Հայկն առաջինն էր, որ հայերին քերեց կատավարման կանոնավոր ձևի և իր իշխանությունը ընդլայնեց հաջորդների օրոք՝ մինչև Արեոյի (Արա - Հ.Ս.) կոչված Գեղեցիկ, քազավորությունը, ուրին պարտության մատնեց Եամիլանը: Այդ քազուհին, որը դավադրությամբ նոր էր գրավել Ասորեստանի գահը, լսելով Արեոյի գեղեցկության մասին, նրա մուտ է ուղարկել հարուստ նվերներով դեսպանների՝ աղաչելով նրան, որ անցնի իր արքունիքը: Հայաստանի միապետը, որ քնքրոքն սիրել է իր կնոջը, արեամարեկ է Եամիլանի առաջարկները, որն իրեն խուստանում էր իր ձեռքը և Ասորեստանի գահը, քանի որ իր ժողովուրդի և իր կնոջ սերը Արեոյի պատվախնդրության միակ առարկան են եղել: Այդ արեամարեանքից վրդովված՝ Եամիլանը հզոր գորք է հավաքել և նվաճել Հայոց արքայի հողերը: Միևնույն ժամանակ խառագույնս հրամայել է, որ պանպանեն Արեոյի կյանքը: Իշխանի՝ նման կեցվածքը խախտել է այն ծրագիրը, որ Եամիլանը նախապատրաստել էր, քանզի նա գոհվել է՝ իր լավագույն զորքերին ուս ուսի տված: Հիասթափված քազուհին օգտագործել է բոլոր հնաքները, որպեսզի նրան նու քերի: Մակայն համարելով դրանք անօգուտ՝ նրան հիասթանչ մի հուշարձան է կանգնեցրել՝ դրվագազարդված արձանագրություններով, որոնք արտահայտել էին քազուհեու կրքերը:

Հայաստանը՝ հանձին ասորեստանցիների իշխանությամբ, երկար ժամանակ այդ հսկա կայսրության մի նահանգն է եղել: Հետո նա կատա-

վարվել է առանձին թագավորների կողմից, մինչև Ալեքսանդր Մեծը կարգեր նա: Երբ Անտիոք Մեծը անշավառասն է եղել, թագմաթիվ հրամանատարներ ապստամբել են իրենց վատահիված մահաճգնեղում: Հայաստանը բաժանվել է երկու թագավորությունների՝ Մեծ Հայքի և Փոքր Հայքի⁴:

Տիգրանի⁵ թագավորության սկիզբը եղել է հայերի եզրուրթյան դարաշրջան, իսկ գահակալության վերջում սկսվել է հայոց աննախադեպ անկումը: Հայերը՝ ենթարկված հռոմեացիներին կամ պարթևներին, երբեմն էլ՝ երկու տիրություններին միաժամանակ, կրել են թագում դժբախտություններ և իրենց երկրի շտրջ տեղի ունեցած պատերազմների անբողջ լուծը: Այդ խռովությունները շարունակվել են մինչև Տրայանոսի կողմից Հայաստանի՝ հռոմեական նահանգի վերածումը: Ներկայումս նա գտնվում է պարսիկների և բուրքերի կայսրությունների կազմում, այս երկու տիրությունները երկար կոիվներ են մղել միմյանց դեմ՝ լիովին տիրանալու այս երկրին, և ի վերջո այն բաժանել իրար միջև: Այդ բաժանումից պարզվել է, որ Բարձր Հայքը՝ կամ Մեծ Հայքը Պարսկաստանի մի նահանգն է, իսկ Փոքր Հայքը՝ Թուրքիայի:

Սա առաջինն է, որ ես կենարագրեմ այս մասնակում: Արաքս (Երասխ – Հ.Ս.) գետը նա բաժանում է Մարաստանից, որն անցանք էին Տուրքիայի մոտով, որը հնագույն ժամանակներում նշանակալից քաղաք է եղել, ներկայումս, սակայն, ոչ ավելի, քան մի գյուղ՝ 30-40 տներով կամ խրճիթներով: Չկա ավելի ահավոր քան, քան այս երկիրը, քանզի այնտեղ չի հանդիպում ոչ ծառ, ոչ էլ բուսականության: Սարի լանջին փռված հնագույն քաղաքը ձգվում է մինչև Արաքսի ափը՝ կազմելով մի երկար ամփիթաղոթն: Նա ավերվել էր պարսից Արաս Մեծ շահի կողմից, որը նպատակ է ունեցել խաչքնդոտելու բուրքերի անբապնդումը:

Տուրքիայից 7 մղոն հեռու գտնվում է Նախիվանը (Նախնազան, Նախիջևան – Հ.Ս.), այս երկրորդ քաղաքն ավելի քիչ է ավերված, քան առաջինը, շնայած նախկինի սովերն անգամ չի հանդիսանում: Որոշ հեղինակներ պնդում են, որ Նախիվանն ունեցել է մինչև 400 տուն, այսօր նա հազիվ թե ունենա 20-ը՝ Բաղաբի կենտրոնը ամենալավ կառուցապատվածն է ունի մեծ հրապարակներ, քաղնիքներ և հասարակական շենքեր, բայց ոչ՝ այնքան բարետես, որքան օգտակար:

Եթե հավատանք որոշ հայ հեղինակների, Նոյը եղել է Նախիվանի հիմնադիրը և ցրիեղելից հետո այնտեղ է հաստատել իր բնակությունը: Սակայն դա պարզապես ենթադրություն է: Դա ինձ դրդում է կարծելու, որ Նախիվանը մախկիմ Արտաշատն⁶ է, ինչը հիմնվում է հավանականության և մի պատմության վրա, որի մասին վավերագիրը պահ պանվում է անբողջ Հայաստանի ամենաախյունի վանքում: Արաս Մեծն է, որ ավիրել է բուրքերի կողմից նվաճված Նախիվանը, քանի որ իսյս չի ունեցել, որ կկարողանար նա պահել: Այս քաղաքից, որը համարվում է Բարձր Հայքի մի մասի

⁴ Առյժ Տիգրանը պատերազմ է վարել հռոմեացիներից դեմ՝ հայտնի Մինորաստի հետ իսանտեղ: Պանկել Մեծը այն քաղաքաբաղ ակարտել է:

մայրաքաղաքը, 25 մղոն եւ անցնում մինչև Իրիվան (Երևան - Հ.Ս.)՝ ավելի նշանակալի մայրաքաղաք, քան առաջինը: Երկիրը, որով ճամփորդում ես, հարուստ է գյուղերով, հողը շատ բերրի է և լավ մշակված: Դա միակ բանն է, որի մասին կարող եմ խոսել, բացառությամբ այն բանի, որ այնտեղ կան բազմաթիվ մեծատաններ՝ տղամարդկանց և կանանց՝ համար, որոնց մասին ղեռ կպատենք. այժմ գնանք Իրիվան:

Քաղաքը մեծ է, բայց կեղտոտ և ավելի քիչ քնակեցված՝ շնայած իր համեմատաբար մեծ տարածությանը: Ազդիները զբաղեցնում են տարածքի մեծ մասը: Քաղաքի գլխավոր կառույցներն են եպիսկոպոսի տունը և եկեղեցին, որը կոչվում է Կաթողիկե, երկուսն էլ կառուցված Հայաստանի վերջին բազավորների ժամանակաշրջանում, Գեդ-Մուլքան մզկիթը, որը կրում է իր նիմնադրի անունը, և մի քանի իջևանատներ, սակայն այդ բոլոր կառույցներն անշուք են: Քաղաքը գտնվում է երկու գետերի միջև, մեկը կոչվում է Ջենգիս (Ջանգու - Հ.Ս.), իսկ մյուսն ունի հայկական անուն, որը նշանակում է 40 աղբյուր⁶⁶, որովհետև, ասում են, սկիզբ է առնում նույնքան աղբյուրներից, սակայն հասանքի երկարությունը մեծ չէ: Իրիվանի գլխավոր հրապարակը քառակուսի է ու շատ ընդարձակ՝ շրջապատված ծառերով: Նա ծառայում է ժողովրդի վարժանքներին և զվարճանքներին, ինչպիսիք են ծխարշավը և վազը, ըմբշամարտը, սուսերամարտը և այլն: Ամբողջ քառակուսի է քաղաքից և կազմում է, այսպես ասած, ուրիշ քաղաք, այնտեղ կա մոտ 800 տուն՝ բոլորը քնակեցված բնիկ պարսիկներով: Հայերն այդտեղ ունեն միայն մի քանի կապակ և ղեռ չեն կարող մնալ այդտեղ գիշերը: Այս ամբողջ մի կողմից պաշտպանված է աշյուսան երեք պատերով և անկամոն աշտաբակներով: Հակառակ կողմից նա պաշտպանված է անկարագրելի մի անդունդով, որի մերթուամ հոսում է Ջենգիս գետը: Նախագապետի պալատը գտնվում է Միջնաբերդում՝ անդունդի եզրին, որ այդ պաշտոնյային կարծես թե հիշեցնում է այն վտանգները, որ շրջապատում են միշտ բարձրատեղիներն իշխանավորներին անենուր, հատկապես՝ Ասիայում:

Ջենգիս գետը, որի մասին հենց նոր խոսք եղավ, հատում է Հայաստանի մի մասը և ծնվում է մի լճում, որը գտնվում է Իրիվանից 3 օրվա ճանապարհի վրա. այս լիճը շատ խորն է և ունի 25 մղոն⁶⁷ շրջագիծ: Պարսիկներնով մա կոչում են Քաղցր լիճ⁶⁸, որովհետև նրա ջուրը շատ քաղցր է. նրանում համդիպում են միմյև 9 տեսակի ձկներ: Այս լճի կենտրոնում⁶⁹ կա մի կղզյակ՝ վրան մի վանք, որն ունի ավելի քան 600 տարվա հմուրք: Վասնհայրն ունի աղբյուրակոպոսի կարգ և ղեռ ավելին՝ յուրացնում է կաթողիկոսի կոչումը, բայց այդ հարցում նրա հետ վիճարկում է Հայոց կաթողիկոսը, և նույնիսկ ինքը դրպես վերադաս է ճանաչում այդ մեծ կաթողիկոսին:

Միշտ կգուշակեք, որ Հայաստանի մայրաքաղաքը սկսող է լինի շատ հին, հատկապես՝ հայերի կարծիքով: Ասում են, որ Նոյն այնտեղ ապրել է ջրհեղեղից առաջ՝ ավելացնելով, որ նա երկրային դրախտ է եղել: Սակայն այս հավակնությունները կարելի է համեմատել հնագույն ժամանակների քիմեռների հետ, որոնց որոշ իմքնիշխան տներ կեղծում են: Այս քա-

դարձման մեծ շնորհակցություններն որևէ տոմ, տներն նույնպես պակաս հնազանդություն են ինձ թվում, քան որոշ վանքեր՝ ցրված Հայաստանի այս մասում: Եղած 28-ից 5-ը կուսակցությունն է: Ամենամեծ հնազանդություններն են խոր Վիթապը՝ հայկական անուն, որը նշանակում է եկեղեցի՝ փոսերի վրա, և Ուշ Բիսի (Ուշ Բնակարան - Եզմիածին - Հ.Ս.), ինչը նշանակում է երեք եկեղեցի: Առաջինի անվան առաջացումը հավատարմ է, որ եկեղեցին կառուցվել է մի փոսի վրա, ուր նետել էին Սուրբ Գրիգորին, ինչպես այլ ժամանակ Դանիելին նետել էին առյուծների լիճը, և որը սնվում էր հրաշքով, ինչպես այլ սուրբ մարգարեն: Երկրորդ վանքը շատ հարգված է հայերի կողմից. նա կոչում են Եզմիածին, ինչը բառացի նշանակում է իջավ ժիածինը: Այստեղ են, որ Հիսուս Քրիստոսը այնտեղ հայտնվել է Սուրբ Գրիգորին¹⁵, որը դարձել է այդ եկեղեցու հիմնադիրը և Հայոց առաջին կաթողիկոսը: Ավելացնում են, որ Աստուծո զավակը լույսի մի ճառագայթով կազմել է այս եկեղեցու հատակագիծը: Եկեղեցին ոչ մի հրաշքի քան չունի ոչ իր հատակագիծում, ոչ իր կառուցվածքում. դա մի շինություն է՝ շատ ծանր և քիչ լույսով, ամեն ինչ քարից է մինչև արտարակը, որը վերջանում է մեռալիս սրածողով: Եկեղեցու ներսում չկան գնդակազարդական և քանդակազարդական զարդարանքներ: Այնտեղ մենք տեսանք միայն մեկ խորան և երեք ժամատուն. խորանը քարից է, ինչպես և մնացածը, բայց նրա զարդերը ինձ թվացին շատ քանակաբեկ: Այս եկեղեցու գանձը ամենահարուստներից է, այնտեղ երևում են ոսկու թասեր, լամպեր, արծաթե քաղցանակներ և մեծ աշտանակներ, զարդամաններ և այլն: Այնտեղ պաշտվում են շատ մասունքներ, այդ թվում՝ Սուրբ Հակոբի՝ Երուսաղեմի եպիսկոպոսի մի կողովակը, Սուրբ Պետրոսի մի մատը, Սուրբ Հովհաննես Մկրտչի նրկու մատը և Սուրբ Գրիգորի աջը, որը դարձել է հայոց եկեղեցու հիմնադիրը, քրիստոնեության տարածողը ամբողջ Հայաստանում, ինչի համար նրան կոչում են Լուսավորիչ:

Եկեղեցու մեծ տեղում մենք տեսանք քառակուսի մի քար, որի մասին հայերը մեծ պատմեցին բազմաթիվ հրաշտպատումներ: Այստեղ էին, որ քարը դրված էր նույն տեղում, ուր Քրիստոսը հայտնվել է իր առաքյալ Սուրբ Գրիգորին: Պատմում էին նաև, որ նա գտնվում էր մի քարձուղի վրա, որտեղից Աստուծո զավակը եկեղեցու հատակագիծը գծելուց հետո տապալել է դեկորներ, որոնք իրենց մտրոգրություններն էին քարոզում հարևան տաճարներում: Դեռ ավելին. պնդում են, որ խորանը, որտեղ Նոյը կատարել է իր առաջին գոնաբերությունը՝ տապալից դուրս գալուց հետո, վեր է խոյացել նույն այն տեղում, որը զբաղեցնում է այդ հրաշտպատ քարը:

Այն, ինչը տվեց այս վանքին «Երեք եկեղեցի» անվանումը, երկու ժամատուների հարևանությունն է, որոնք գտնվում են նրանից ոչ հեռու, մեկը՝ աջ, մյուսը՝ ձախ կողմում: Առաջինը նվիրված է Սուրբ Գայանեին, իսկ երկրորդը՝ Սուրբ Հովհաննեսին: Նրանք հոռոտացի երկու կույսեր են, ունեն, ինչպես պատմում են, փախել էին Հայաստան¹⁶ իմենորոյը հեռապնդման ժամանակ և տանջամահ արվել նույն տեղում, որտեղ հետագայում կառուցվել են այս ժամատուները: Երկար ժամանակ է, ասկայն, որ դրանք լքված են, և միայն սրանց փրատակներից կարելի է եզրակացնել, որ գո-

յություն են ունեցել: Ինչ վերաբերում է այս վանքին, դա Հայաստանի կաթողիկոսի սովորական նստավայրն է: Նրան բուլլատրվում է քաջակայել այնտեղից միայն իր պաշտոնի հետ կապված առիթներով, սակայն միշտ չէ, որ այս օրերը պահպանվում է ամբողջ խառնությամբ:

Հայոց կաթողիկոսն իր ենթակայության տակ ունի մոտ քսան հայկադպոսներ, որոնք մեծամասնությամբ վանահայրեր են: Վանական մարառնության հայկադպոսները քարոզում են նստած՝ օգտագործելով հովվական գավազան, որով տարբերվում են մյուսներից: Հայերի համար նրանք համարվում են ամենակրթվածները, ինչը չի ենթադրում մեծ գիտելիքներ, քանզի նրանք կրթված չառ տղան՝ համեմատած մեր եկեղեցականներից սակավ կրթվածների հետ¹¹: Քացի դրանից՝ հայերի միջավայրում վաճառվում են եկեղեցական բոլոր աստիճանները, հայկադպոսները կաթողիկոսից գնում են իրենց պաշտոնը, նույն կաթողիկոսը գնում է իր պաշտոնը մասնեղականներից, ինչի մասին արդեն ասել են այլ տեղում¹²: Այս երկրի բոլոր աշխարհիկ քահանաները ամուսնացած են կամ կարող են ամուսնանալ՝ ինչպես աշխարհիկ ժողովուրդը: Նրանց արգելված է պատարագ անել իրենց ամուսնության միայն առաջին յոթ օրերին և տեսնել իրենց կնոջը՝ ամուսնությունից յոթ օր շուտ: Այդ արգելքը, սակայն, միայն մեկ անգամ է գործում:

Ինչ վերաբերում է վանահայրերին, ապա նրանք պահպանում են իրենց կուսակրոնությունը, ինչպես մեզ մոտ, և ավելի շատ են սահմանափակված եկեղեցական ծիսակատարությունների կատարման մեջ, քանի որ դրանք կապված են միայն պատարագ անելու հետ, և մնացած ամեն ինչ նրանց արգելված է: Նրանց ապաշխարության տևողությունը ավելի երկար է, քան Եվրոպայում, և ոմանք ձեռնադրվում են միևյուրեք կամ ինը տարի փորձությունից հետո, ինչը նրանց ազատում է առանց կոչումի մարդկանց ընդունելու վտանգից: Երբ այդ կրոնավորներից մեկը դառնում է քահանա, նրան 40 օրով պահում են վանքի խոցում¹³, որտեղ նա չի առնչվում ոչ մեկի հետ, նույնիսկ գերծ է մնում խառակեցությամբ օրվա լուսից և ստիպված է անցկացնել այդ ժամանակը պահքով և աղոթքով: Քառասնօրյա այդ ընթացքին նուրում է երկու տարվա ինքնազսպում¹⁴, որից հետո կարող է ուտել միս և ամեն ինչում հետևել իր հոգևոր եղբայրներին: Մոռացա ասել, որ երբ նրանք դառնում են դպիր, նրանց մագերի կտրում են խաչածն, կրք դրանք աճում են, նորից են կտրվում, քայք քազի ձևով, որը պետք է պահպանեն միշտ, ինչպես ընդունված է մեզանում: Յուրահատուկ է, որ այդ քազը ընդհանուր է բոլոր հայերի համար: Բոլորը՝ ինչպես եկեղեցու սպասավորները, այնպես էլ աշխարհականները, այն օգտագործում են ներկայացնելու համար փշտո քազը, որը դրել են Տիգրեզ գլխին՝ համոզված լինելով, որ այդ աշտաքին նշանը ամենատակամեքից է քրիստոնեության մեջ:

Մնացած քաներում այս ժողովուրդների¹⁵ կրոնը կայանում է միայն առօրյա գործողություններում, երբիսա հասակից նրանց սովորեցնում են խաչակնքել, Քրիստոսի անունը սալ և պանք պահել: Նրանով է սահմանափակվում ամեն ինչ, և իրենք հավատում են, որ դա քավական է: Հայեցա-

կարգի բոլոր գլխավոր դրոշմները և խնկական բարեպաշտության արարողակարգը նրանց անձանքը են՝ քաջատությանը նկեղեցի այցելելուց²⁷, երբ հասնում են համապատասխան տարիքի: Նրանց պաշտերը շատ երկար են և հաճախակի՝ ընդգրկելով տարբա երեք քառորդից ավելին: Քաջի զնանից՝ այնքան խիստ են, որ չեն հասկանում ինչպես կարելի է դիմանալ դրանց: Հայաստանում վանքերում պահքի մեջ լինել նշանակում է յուսել ամբողջ օրը մինչև արևամուտը, զապել մեղեմ, ձկնեղեմ, կաթնեղեմ ուտելուց և զինի խմելուց: Այս վերջինը ոչ միշտ է պահպանվում ամբողջ խառությանը, քայց մյուս ուտեստների գործածման կարգը երեք չի խախտվում: Դեռ ավելին, հազվագյուտ է պատահում, որ հայը հրաժարվի իր կրոնից: Այս ազգը, մուսլիսն մահմեդականների ստրուկ լինելով և այդ իշխանագոր միապետերի կողմից վառ վերաբերմունքի արժանանալով, երեք չի կրոնափոխվել՝ նրանց կրոնը պահպանվել է 12 դարերի ընթացքում: Նրանք մատուցում են պատարագը ժողովրդական լեզվով (զրաբարով - Հ.Ս.), ու երբ սրվում է հաղորդությունը, բոլորն նա ստանում են հավասարապես՝ նկեղեցականները, աշխարհականները և դեռ երեխաները, բոլորն օրհնված մաս (հաց - Հ.Ս.) են ուտում և խմում են մուսլիս քիճից:

Հայերի և մեր պաշտամունքների միջև առկա տարբերություններից է հացի տեսակը և ջրի և զինու խառնուրդը՝ սրիհի օրհնությունում²⁸: Օրհնության համար հայերն օգտագործում են բաղաբջ հացը և օրհնում են մաքուր զինին, ասկայն հապես ավելի շատ են տարբերվում մեզանից այլ սկզբունքներով, որոնք բաժանում են հոռնական նկեղեցին լատինականից: Այդ հողվածների առկայությամբ շատ քիչ են այն հոգևորականները, որոնք կարող են իմաստավորել այն ամենը, ինչին հաճառում են կամ դադարում են հավատալուց: Նրանք ներդիակված շարունակում են իրենց ճախարդների վարդապետությունը և ավելի քիչ են պատրաստ հեռանալու դրանից՝ որքան քիչ գլխեն, և ոչ էլ նա ուսումնասիրում են: Նրանց շատ զովար է ապացուցել մի կարծիքի անարժանատվատությունը, քանզի բույլ չեն տալիս, որ դա իրենց քաջատրեն, ոչ էլ առարկեն:

Ինչ վերաբերում է հայ հոգևորականության եկամուտներին, դրանք շատ են աճել՝ հիմնականում առաջանալով առքը մեռոնի վաճառքից: Այդ երկրում մեռոնը օգտագործվում է հոգու ամեն տեսակի հիվանդություններն ապաքինելու համար, որովհետև կարծում են, որ դա բուժման ամենատարբունակն է միջոցն է: Առաջնորդվելով հաստատված և այդ վանականների կողմից մշտապես տարածված տվյալ կարծիքով՝ շատ մեծ է օրհնված մեռոնի վաճառքը: Պատրիարքն այն վաճառում է եպիսկոպոսներին, նրանք՝ քահանաներին, իսկ վերջիններս էլ վերավաճառում են ժողովրդին:

Արդեն ասացի, որ Հայաստանում կան քաղցամարիվ մեհաատաններ, որոնք նուրմ են Մաքք Քարսեսի կարգուկանոնի²⁹, որն ավելի տարածված է Արևելքում, քան Մուրք Քեմիտոյինը՝ Արևմուտքում: Այդ մեհաատանները իրենց հարստությամբ շատ բանով չեն մեհանվում Եվրոպայի մեհատաններին, քայց մնացած ամեն ինչում մահմեդականները նրանց ազատ են բողոմո՝ իրենց գործելակերպի կատարման և մուսլիսի իրենց գույքի

ազատ անօրինման հարցում:

Եւրոյնաման ազատութիւնն ունեն այս երկրի քրիստոնյաները իրենց կրօնը դավանելու մեջ: Մահճեղականները, զբաղված իրենց կրօնով և իրենց գործերով, չեն մտաւորովում մնացածների պաշտամունքով²⁷: Հայ վանականները վարում են ավելի դաժան կյանք, նրանց պահերը և անբարեխարսները շատ խիստ են և բացառութեամբ Տրապի: (շատ խիստ կրօնական հաստատութիւն, որը պատկանում է Միտոեղականների միաբանութեանը՝ հիմնված Ֆրանսիայում 1140թ. – Հ.Ս.) կրօնավորներից ոչ որ այլևս չի կարող մրցակցել այս վանականների հետ մարմնի մեռնելու հարցում: Այս ազգի գլխավոր ուխտավայրերից մեկը մի վանք է, որը կոչվում է Առաքելոց: Նա գտնվում է մի լեռան լանջին, որտեղ, ասում են, համգրվանել է Նոյի տապանը: Հայերը հավատում են, որ նույն այդ տեղում նախահայրը հաստատել է իր առաջին կացարանը և կատարել իր առաջին գոհաբերութեանը ցրիեղելից հետո: Այնպես որ Հայաստանում կան երեք-չորս վայրեր, որոնք վիճարկում են այս պատիվը: Ավելացնում են, որ այդ վայրում գտնվում են Սուրբ Անդրեաս և Սուրբ Մասթոս առաքյալների մարմինները, և որ այդ սուրբ ավետարանիչի գանգը գտնվում է վանքի եկեղեցում²⁸: Ես չկարողացա ստուգել այդ պնդումներից ոչ մեկը: Բայց առայդը նա է, որ այս ժողովուրդների քարեպաշտութեանը՝ այդ սրբավայրի հանդեպ չսփազանցված է և նրանց համար դա Սուրբ հողի պես քան է:

Ինչ վերաբերում է հարևան լեռանը, հայերը և պարսիկները կոչում են Մասիս: Առաջիններն այդ անունը վերագրում են Արամի Մաս կամ Մեծ գավախին²⁹, որոնց, ինչպես ասում են, հետևորդներն են իրենց: Երկրորդները նրան տալիս են այլ անուն, որը նշանակում է Նոյան լեռ, և բացի դրանից՝ կոչում են Մասդ Յոփուդ³⁰ այլ կերպ երջանիկ վայր նկատի ունենալով, որ այդ լեռան վրա ցրիեղելից հետո հանգրվանել է Նոյան տապանը³¹: Հայերը հավակնում են, որ այդ երաշտի ճակը դեռ գտնվում է լեռան գագաթին՝ ավելացնելով, որ Տիրը կանխել է, որ մտնեման այդ վայրին: Իրոք, շատ դժվար կլինեք որևէ մեկին հասնել այնտեղ, քանի որ բնական դժվարութեանները, առանց որևէ հրաշքի, անմարտահարկի են: Այս լեռը ժածկված է մշտական ծյունով, որ երբեք չի հաչում, և որի առաջին շերտերը ենարավոր է, որ լինեն այնքան հիմ, որքան ցրիեղելից հետո առաջին տարում: Սուրբ գիբորը չի տալիս այդ լեռան սեփական անունը՝ հիշատակելով միայն, որ տապանը հանգրվանեց Արարատ լեռան վրա³²: Լավագոյն բարգմանիչները միակարծիք են, որ Արարատը Հայաստանն է:

Երե հավատանք Հոգևեփի (Ֆլավիոս – Հ.Ս.) պատմիչին, իր ժամանակ երևացել են տապանի մնացորդները, և որպես քաղաքան վիցերել են փոշին, որով դրանք ժածկված են եղել: Այս փաստը հակառակ է հայերի կարծիքին, որոնք որպես ապացոյց բերում են մի փաստ, ասում են, իբր Էջմիածնից Հակոբ անունով մի վանական, որը հետո դարձել է Նիսիքի (Մքրիմի – Հ.Ս.) եպիսկոպոսը, որոշել է քարծրանալ մինչև լեռան գագաթը՝ նույնիսկ կյանքի գնով: Առանց դժվարութեան հասել է մինչև կեսը և կարծել, որ կկարողանա գնալ առաջ: Եվ չնայած որ շատ է առաջացել, սակայն լու-

ասրացիներն միշտ գտնվել է նույն տեղում, որտեղից մի օր առաջ ճամփա էր
ընկել: Վերջապես Աստված, ի պարզեցությունն նրա համառոտյանը, երեշ-
տակի միջոցով նրան ուղարկել է տապանի մի բեկոր²⁷՝ հաղորդելով, որ
հրաժարվի այդ մտադրությունից, որը դեմ էր իր կամքին, և ինտևարար,
վեր՝ մարդկային ուժից: Ելնելով տեսածիցս՝ կարծում եմ, որ չկա երեշտա-
կի անկրածելություն՝ խոչընդոտելու մարդկանց՝ հասնելու այդ ասրա-
սիայի լեռան գագաթը, ավելի շուտ կարծում եմ, որ անկրածելու է նրա օգ-
նությունը՝ նրանց այնտեղ օդով փոխադրելու համար:

Հայաստանը բերքատուտ երկիր է և, սովորաբար, շատ հաճելի:
Ծնայած օդը ծամր է, բայց՝ առողջաբար: Ծնեղ երկար է և աստիկ: Զյու-
նը շատ հաճախ է գալիս և զգալի, քանի որ ձմեռանը մշտապես ձյունով
ժամկվում են բոլոր դաշտերը²⁸: Այդ ճերմակությունից արևի ճառագայթնե-
րը արտացոլվում և ամբողջ օրը շլացնում են ճամփորդներին, որը շատ է
բուլացնում տեսողությունը: Որպեսզի պաշտպանվեն դրանից, քնակիչները
այլերին կանաչ կամ սև մետաքսե շոթեր են գցում: Լաթը անհարմարու-
թյուն է ճամփորդել այս երկրում, երբ երկու ճամփորդ հասնողիսում են, ամե-
րածելու է վիճարկել անցումը, քանի որ պահեստները մեղ են և երկու ծի
դեմ առ դեմ չեն կարող անցնել: Եթե նրանք ուժերով հավասարազոր են, ա-
պա զործի են դնում ձեռքերը, և ամեն դեպքում ամենաբարձր կամ վախկո-
տը պետք է ձյունը նետվի, որպեսզի անցումն ազատի մյուսի համար: Ծնե-
վա դաժանությունը ստիպում է հայերին սաստկացող ցրտերից հեռու քա-
ղկու իրենց խաղողի որթերը մինչև գարուն²⁹: Գիտեք, որ Նոյն առաջինն է,
որ մշակել է խաղողը, և հայերը հավակնում են, որ այդ առաջինն փորձը կա-
տարվել է իրենց երկրում, և նույնիսկ ցույց են տալիս տեղը՝ Իրիվանի
շրջակայքում: Այս տարածքում ստացվող գինին գերազանց է, և նույնը կա-
րելի է ասել ամբողջ Հայաստանի մասին: Հողը բարեբեր է, կամ ամեն տե-
սակի մրգեր, որոնք աներածելու են քնակիչների գոյություն համար: Եթե
հողը լավ մշակվեր, կարելի կլիներ ավելի առատ բերք ստանալ, սակայն
լավ մշակման բացակայությունը չի խանգարում, որ մթերքները այնտեղ
շատ էժան արժենան: Որքը և ձկնորությունն այնքան առատ են, որքան
երկրի մրգերը: Հարևան շրջաններում գլխավորապես հայտնի են Իրիվան
լճի՝ կարճրախայտերը և ծածանները, կամ ծածաններ, որոնք մինչև երեք
տոննաչափ երկարություն ունեն: Մի խոսքով՝ Հայաստանը Ասիայի լավա-
զույն մահանգներից մեկն է: Աշխարհի այս մասը, որը եղել է ամենաառատ
շրջաններից՝ գլխավորապես այն երկիրների, որոնք մարդկության օրդանն
են, ներկայումս արդեն շատ անախցաված է. նրա ներկայիս աղքատությու-
նը կարծես թե բացահայտում է իր ճախկին ճգնաժամը կամ, ավելի ճիշտ,
ուղևացման վիճակը, որում գտնվում է: Ասիան կարելի է համեմատել մի ծե-
բուկի հետ, որն իր երիտասարդության տարիներին հիացնում էր իր ուժով և
ամբողջամբ, բայց հիմա արդեն շատ բուլացած է: Մարիի մալսկին երկի-
րը, ուր շուտով կզանք, չի գտնվում ավելի ծաղկուն վիճակում, եթե հավա-
տանք մեղ վրացուն: Ծեմ ուշացնի, սակայն, տեղյակ պահելու ձեզ նրա մա-
սին, ինչ ինքս տեսա:

PEDRO ESTALA AND HIS TRANSLATION OF
"THE WORLD TRAVELLER"

In 1795-1805 Abbot Pedro Estala published a collection of traveling under the title "The World Traveler or Acquaintance of Old and New Worlds". Pedro Estala was not only a professor of Greek language but also a master of numerous languages. At first his translations were perceived as the simple translation of "Le Voyageur français o Connaissance de l'ancien et du nouveau monde" by Abbot Joseph de Laporte (1719-1779) (the first 4 volumes), but later that point of view was denied, as Pedro Estala, considering it very superficial, continued translating other authors' works (those of the best travelers, as he considered) with his own corrections and changes and as a result published them in 43 volumes. The second volume of the mentioned publication covers materials about Armenia and its neighboring countries. We present only the translation of the chapter concerning Armenia.

Speaking about the contents of the book it should be noted that it covers valuable and interesting information about Armenia of the XVth and the XVIth centuries.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Շառ առաջածաշկային ստորագիլ:
2. Այստեղ լիովին հետևում է Մ. Խորենացուն (գլխք Ա, գլ. ԺԵ):
3. Հետևում է եռամստամական հերիմակներին: Հայաստանի Մեծ և Փոքր Հայքերի շատերով տեղի է առնել Գազպանայի (Վ.թ.ա. 333 թ.) մակառամարտից ինտ կամ Ֆրանկից մի քիչ առաջ:
4. Թարքը Հայքը Պարսկաստանի մեջ լի մտել:
5. Հերիմակի շարադրանքը համահունչ է Ա. Գազիթեղու հարբարած տեղիկարդյուններին:
6. Տարբերակ է այս տեղիկարդյունը, որ շատացմ ունի հազվա 20 տեմ. քերես պետք է լինի 200:
7. Պարզապես սխալ է քանզի Նախիրանց Արտաշատը չէ, ոչ՝ անտիկ հերիմակների Naxos-ն:
8. Այս դեպքում հերիմակը Թարքը Հայք է կոչում Աղարաղը:
9. Չմայած տարածում ստացած այժմ կարծիքին, որ Հայաստանում կամանց մահատաններ (կոսանդոցներ) իրր չեն եղել, ի քիլա այլ վկայությունների ու նկարագրությունների, այս տեղիկարդյունը ևս խառնում է սրանց գոյությունը օգտին:
10. Քաստանախն, որի աղբյուրների ցուցը Երևանի բնակիչները այստեղ էլ օգտագործում են որպես խմելու ջուր:
11. Տրված քիլը լի համապատասխանում լինի իրական շրջագծին, մա անհամեմատ մեծ է:
12. Հերիմակն ի Ֆլատի ունի Սևանա լիճը:
13. Կռզին գտնվել է Սևանի ափից ոչ շատ հեռու և ոչ թե կենտրոնում: Ներկայումս լի հայտն կրճատման հետևանքով մա վերածվել է քրտախրո:
14. Այս տեղիկարդյունը ևս հավաստում է կոստանդուկների գոյությունը ուղ միջնադարյան Հայաստանում:
15. Անտարալոյա օգտվել է Ազանբազմերի տեղիկարդյուններից:
16. Հերիմակը հետևում է Ազանբազմերի պատմությանը կամ էլ տվյալներ է քաղում ժողովրդական բանավոր գրույթներից:
17. Դարեղ շարքմակ գտնվելով օտառեղիցս լի տակ, նկարելիկը հարստանքների և շտեմարյով զարգանալու իրական ենթադրություններ՝ այժման էր իջել նա հավերթականների կրթական մակարդակը, որ տվյալ համեմատությունը դժբախտաբար

ճշմարտություն է, սակայն ճիշտացանցները՝ ոչ տեղին:

18. Մուսն փաստը անհնկն չի նսեմացնում խաղը եկեղեցու դիրք մեր ժողովրդի պատմության մեջ, քանզի՝ հարկադրված լինելով ռատուկներու մահմադականներին, պաշտոնը գտաղեցներու համար, հոգևորականաց հախված են եղել գտնարներ հավաքելու:
19. Խոսքը վերաբերվում է ճեմարարությունից նետ 40 օրյա գահերին. բոլոր եպիսկոպոսականներն սնկկարգնում են պանդը խնայ վանական վիճակում:
20. Չեմարարության քառասունից հետո վանքերում կարգ կար, որ երբեմն կուսակցունց եկելու տարի նսեմելից և որոշ ազատություններից երամարվում էր շոխարակում:
21. Անչալա ասացին հերթին հայերին է վերաբերում, չալս տարածվում է նաև Արևելքի մնացած քրիստոնյա ժողովուրդների վրա:
22. Հեղինակը չի ցանկացել տեսնել, որ կարող են գոյություն ունենալ եղրուպական կարծիք բարբերից գառ բարբեր:
23. Խոսքը վերաբերում է ճիշտական տարբերություններին:
24. Մ. Գալստի կարգուկանոնին և աստվածաբանական սկզբունքներին կամ խայտարանիցին հետևել ենք մենք և Արևելքի եկեղեցիները, իսկ Ս. Թեմառայի հետևորդներն եղել են եկեղեցականների՝ երեմուկանում կարգիվները:
25. Գարգարա Պարսկաստանը և Օսմանյան կայսրությունը կրոնապետական տիրույթաններ են եղել և՛ հարկելով կրոնապետի իրենց նպատակ ազատելներին, թույլ են տվել նրանց իրենց նկրտին հարցերում որոշ ինքնավարություն ունենալու: Դա այսպես կոչված միլիթերի օրինակ էր:
26. Խոսքը պատմական Հայաստանի՝ ներկայումս Լեռնային Ղարաբաղի վանք գյուղի եկեղեցու մասին է:
27. Տն՝ Խորենացու տեղեկությունը Մաախի մասին:
28. Երևանի նսեմացը կոչվել է Ծաղուր-Մասող՝ մահմեդական կառավարիչներից մեկի անունով: Եվ քանի որ երկրամասը կոչվում էր Ծաղուր-Մասող կամ պարզապես Մասող, ապա լինել է կոչվել է Մասող-Յոզուզ, այսինքն՝ Մասողի գաղար: Հայերը երկրամասը կոչել են Մուրազուռ:
29. Նույն անվանի պատմությունը ժամանակի ընթացքում աստիճանաբար կապվել է Մաախի հետ, յնայտ որ քառ սնվապիր և այլ աղբյուրների նա Հարավային Հայաստանի Զարդու - Արարատ լեռն է:
30. Աստվածաշնչում ասվում է, որ Նույն անվանը կանց է ստել Արարատի լեռների վրա:
31. Տն՝ Փախառու Բազանի տեղեկությունը Հայեր Մեծնացի նախնականի կողմից տալանի մի ճասունը ճեպ քննելու մասին (Նյուրդո դար., գլ. Ժ):
32. Հնուց ի վեր Հայաստանը նշանակվում է եղել իր ջրուարուն ճեմունքով:
33. Խաղտը թաղում են, որպեսզի չքրատեսարվի:
34. Կարելի է հասկանալ որպես երկրային լիճ, սակայն, ամեն ինչից դատելով հասկն թե տեղեկությունը վերաբերվի Մաախին: Հնացավոր է, որ դա ներկայումս Ալեքսանդր կոչվող Մեծանորի լիճն է, որ մահմեդական բնակչությունը կոչում էր Ալեր լիճ:

ԱԳԱՏ ԲՈՋՈՅԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆԸ
ԵՎ ՇԵՄԻՆ ԵՎԻՐՎԱԾ ՄԻ ՆՈՐ ՀՆՐԱՎԳԻՏԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ

Kleines Lexikon des Christlichen Orients, 2. Auflage des Kleinen Wörterbuches des Christlichen Orients / Herausgegeben von Hubert Kaufhold, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2007, XLV+655 S.

Քրիստոնյա Արևելյի համառոտ բառարան, «Քրիստոնյա Արևելյի համառոտ բառգիրք»-ի Բ հրատարակություն, աշխատասիրությանը Հուդեյա Կառնիսոլդի, Հաասաուլիչ հրատարակչատուն, Վիսբադեն, 2007, ԽԵ+655 էջ:

Քրիստոնյա Արևելյի եկեղեցիների պատմությունը, նվրապետական համակարգերը, վարդապետությունը, ծեսը, լիզումներն ու մատենագրությունները մի քանի հարյուրամյակ շարունակ գիտական հետաքրքրությունների առարկա են ելյուպայի և աշխարհի կարևորագույն գիտական կենտրոններում: Գիտական հետաքրքրությունից զատ խնդիրն ռեմի մակ գործնական նշանակություն, քանի որ խնդրտ առարկա եկեղեցիները այսօր ևս իրենց ուղղյւն տեղն ռենն աշխարհի քրիստոնեական եկեղեցիների համակարգում: Գրքում լայնորեն լուսարանված են Հայոց Առաքելական, Ասորի Ուղղափառ (հակոբիկ և Հնդիկ մազարար), Ղաթի, Մերձավոր Արևելյի Եթովպական, Ասորի Արևելյան (քաղղեական), Մարոնի, Մելկիտ և վրաց եկեղեցիների նվիրապետական համակարգին, վարդապետությանը և ծիսակարգին վերաբերող բազմազան խնդիրներ:

Գրախոսվող բառարանը 1975 թ. մոյն հրատարակչատանը տպագրված «Kleines Wörterbuch des Christlichen Orients / herausgegeben von Julius Aßfalg in Verbindung mit Paul Krüger» բառգրքի լրացված և մշակված վերահրատարակությունն է: Գիրքն ռեմի լրվանդականության ցանկ, սկսվում է առաջին հրատարակության Յուլիուս Ասֆալգի առաջաբանով, որին հաջորդում է Հուդեյա Կառնիսոլդի գրած մերկա հրատարակության նախարանը, բառարանի իողվածները հեղինակված հետազոտողների և օգտագործված հաստատագրությունների ցանկերը, արևելաքրիստոնեական մատենագրությունների այբուբեններն ու զբանց տառադարձումը, խնդիրն վերաբերող հիմնական նորագույն գրականության մատենագրությունը, բառարանը (էջ 1-539), Քրիստոնյա Արևելյի եկեղեցիների պատմության ժամանակագրական տախտակները,

գրքի եզրերի և ամունների ցանկը, արևելաքրիստոնեական եկեղեցիների նվիրապետական արտոների (վանքերի և եկեղեցիների նշումներով) քարտեզներն իրենց քաղաքություններով:

Բառարանը իմնական մասով հեցված լինելով նախորդ հրատարակության վրա, ներկա տպագրությամբ ներկայացնում է մի նոր, վերաշարադրված և լրացված հրատարակություն, որի հողվածներն հեղինակել են Արևելաքրիստոնեական եկեղեցիների պատմության և ճշակույթի մեթոդյա լավագույն գերմանագիր հետազոտողները. Անդրյու Պալմերը, Անդրեա Ըմիլյոն, Ալե Թեոդոր Խուրին, Դեալեֆ Մյուլերը(†), Դորոթեա Վելտկեն, Լոնաա Համերշմիլտը (†), Յրանց Թինենֆելդը, Գեորգ Գյունտեր Բլամը, Գարրիելե Վինկլերը, Հուրերտ Կաուֆուդը, Հանս-Միքայել Հասսիզը, Հասալը Ջուերմանը, Յուլիուս Ասֆալցը(†), Յոհանես Մադիլը, Յոզեֆ Ռիստը, Կառլ Պինգելբան, Կուրտ Ռոդդիչը, Կամալ Սաքրի Կոլտան, Կառու Վեսելը (†), Լուիզե Աբրամովսկին, Մանֆրեդ Կոսալը, Մարսել Ռեսալը, Պետեր Բրունը, Պյոտր Եոլցը, Ըոնֆան Վենիգելը, Թոմաս Վերերը, Ուլրիկե Նիլտեն, Վիմֆրիդ Կրամերը, Վոլֆգանգ Հագեն, Վեոներ Ջուերմանը, Վալտեր Մյուլերը: Բառահողվածների գրքեր 90 տոկոսը նախորդ հրատարակության համեմատությամբ ընթերցողին է մատուցվում բոլորովին նոր մոտեցումներով և մեկնաբանությամբ:

Բազմաթիվ էին բառարանային հողվածներ հարատևացվել են նորագույն գրականության հղումներով կամ վերստին գրվել են նորոյա հեղինակների կողմից: Այդ տեսանկյունից կարելի է կարևորել բառարանում տեղ գրաված Արդիչո բար Բրիկա, Ամլո, Ասեմամի, Ատրական մատենագրություն, Ատրահոմեական դատատանագիրք, Արևելյան մարդարանություն (Քրիստոսաբանություն), Դատաստանագրքեր, Դիդասկալիա, Եթովպական արվեստ, Եկեղեցական երաժշտություն, Եկեղեցական իրավունք, Երաժշտությունը Քրիստոնյա Արևելքում, Երբեմն Ասորի, Թովմայի գրքեր, Կարողիկոս, Կոստանդնուպոլիս, Կարական ձեռագրեր, Մխիթար Սեբաստացի, Մխիթարյաններ, Ներսես Ընդրեազի, Նորիացիներ, Նորիական արվեստ, Պաղեստին, Ռարուբա Եղեսացի, Վախճանաբանություն, Քարոզ, Քրիստոսաբանություն, և այլ բառահողվածները, ուր բերված են տվյալ հեղինակին կամ խնդրին վերաբերող վերջին տարիներում հրատարակված կարևորագույն հետազոտությունների մատենագիտությունը, նորովի մեկնաբանությամբ:

Մի շարք բառահողվածներ չեն ընդգրկվել նոր բառարանում: Օրինակ Աբրասյաններ հողվածի նյութը վերապատմվում է Հայաստան, Բաղդադ, Պատկերամարտություն, Իվամը և Արևելյան քրիստոնեությունը բառահողվածներում: Հիշատակ (Anamnese) հողվածի նյութը բերվում է Արևելյան Ծես հողվածում: Ե Տիեզերական ժողովին վերաբերող Երևք գլոխների հակամատություն հողվածի նյութը տրվում է Բյուզանդիան և Քրիստոնյա Արևելքը, Քրիստոսաբանություն, Թեոդորոս Մոպսուեստացի բառահողվածներում: Վերակոչում (Epiklese) եզրի քաղաքությունը միախառնվել է Արևելյան ծես հողվածին: Gebra hemarnat եզրի նյութը վերաշարադրված է

Երովզական գրականություն, Ծիաական գրքեր և Սաղամա Արքա հողված-
 ներում: Հակոբիկ եկեղեցի հողվածը վերաշարադրված է Արևմտաասոր-
 կոն եկեղեցի քառահողվածում, Եկեղեցական տոմար (Kirchenjahr) հասկա-
 ցությունը՝ ծիաական գրքերին վերաբերող քառահողվածներում, Liber
 Graduum-ը՝ ասորական եկեղեցու ծեսին և դափանաբանությանը վերաբե-
 րող քառահողվածներում, Մոդենականները՝ Մարիամ, Հոգեղեցություն
 (Spirituallität) քառահողվածներում, Պատարագամատույցը (Meßliturgie)
 Օես (Föten) քառահողվածում, Պատկեր (Bilder)-ը՝ Պատկերամատույ-
 ցում, Իսլամ քառահողվածներում: Վանականություն հասկացությունը
 քննված է Քրիստոնյա Արևելյի տարրեր եկեղեցիներին վերաբերող քառա-
 հողվածներում, Նեառոթական եկեղեցի նախկին քառահողվածի անվանու-
 մը փոխարինված է Արևելյան Ասորիներ եզրով: Օրդեններ և կարգեր քա-
 ռահողվածի նյութը ցրված է Արևելյի լատին եկեղեցի, Մարոնի եկեղեցի և
 այլ քառահողվածներում: Սրբություն (Sakramente) եզրի բացատրությունը
 ձուլվել է Օես (Riten) հողվածին, Հոգեկանությունը (Seelenschlaf)՝ Վախա-
 մարանությանը, Ժամակարգությունը (Stundengebet-Offizium)՝ Ծիաական
 գրքերին: Մտք սեղան (Tabor) երովզական եզրը բացատրվում է երովզա-
 կան արվեստ և Ծիաական իրեր քառահողվածներում: Հավանար մոր
 խնրագրական խրոխորը նկատի է ունեցել այն հանգամանքը, որ վերևում
 բխարկված քառահողվածները գրքում մեկնաբանված են զանազան աղթ-
 ներով և կարիք չունեն առանձին բացատրության ու մեկնաբանության՝ ա-
 ռանձին քառահողվածի:

Նախորդ հրատարակության որոշ քառահողվածներ և տերմիններ
 դիտվել են ոչ տեղին և դուրս են քերվել քառարանից, քեպտա զրանցից շա-
 տերը հաճախ ինչպեսակվում են քառարանի տարրեր մասերում (օր. Խար-
 կանք [Apathia], Ասկետիկ, Անտոն Ա, Գաղղթներ, Արրահամ էլքեղենացի,
 Էջմիածին, Եվագրիոս Պոնտացի, Եվտիմեոս, Եզնիկ Կողբացի, Ֆիլոսոֆ,
 Վրաց վանականություն, Խառան, Սրբացում [Heiligenverehrung], Հննուի-
 կոն, Իսահակ Անտիոքացի, Եսայաս, Հակոբ Բարադես, Հովնանես
 Ապամեացի, Հուստինիանոս Ա, Լուգարդ, Թադման կարգ [Mashafa genze],
 Օմնոյան կարգ [Mashafa milad], Կանթեղի կարգ [Mashafa qandil], Նիկիա,
 Շմբդո Կ., Միմոն Միջազեոքցի, Տակլա Հայմանու, Թանա լիճ, Թիմոթ
 Լենգ, Երրորդություն [Trithieismus], Օմայաններ, Վաղարշատատ, Վանա
 լիճ և այլն):

Նախկին հրատարակության համեմատությամբ ավելացվել են մոր
 քառահողվածներ (օր. Հաղեպ, Ալեքսանդրի վեպ, Ալեքսանդրիա, Ամխարե-
 ռեն [նախկին հրատարակության երովզերինի փոխարեն], Ամխարեղեն
 գրականություն, Անի, Ապոկրիֆներ, Հայրաբանություն [Apothegmata
 patrum], Առաքելական ավանդույթ [Apostolische Überlieferung], Քրիս-
 տոնյա արարական մատենագրություն [Arabisch-christliche Literatur],
 Հայ-կաթոլիկ վանականություն, Ասորիներ [քրիստոնյա], Արևելյի ասորա-
 կան եկեղեցին, Կաթոլիկ-երովզական վանականություն, Թաղրադ, Թարա-
 դամ և Թովաատի [Barlaam und Josaphat], Սրբուրդ և մազալին ծածկույ-

քը եզերականներն [Bert und Haartrecht der Kieriker], Կաթոլիկ միաբանություն [Catholica Union], Քաղղեական եկեղեցի [Chaldäische Kirche], Քաղղեական վանականություն, Քորնայիսկուպոս, Քրիստոնյա-պաղեստինյան լիգու և ժառանգություն, Սարկավագ, Սարկավագեհի, Պոեզիա [Dichtung], Եկեղեցագիտություն [Ekklesiologie], Էրիթրիա [Eritrea], Արքեպիսկոպոս [Erzbischof], Գալավդեվոս կայսր, Գոդի Իգնացիո, Հոմո, Պատկերամարտություն [Ikonzität], Իրան, Իրաք, Իվանը և արևելյան քրիստոնեությունը, Իսրայել, Հորդանան, Հրեություն, Ղպտի կաթոլիկ վանականություն, Լատին եկեղեցին Արևելքում, Լիբանան, Մալուա [գյուղ 55 կմ Դամասկոսից հյուսիս], Մադրին, Բժշկագիտություն դպրանկան, Մտավոր պատմություն Քրիստոնյա Արևելքի [Mentalitätsgeschichte des Christl. Orients], Մադրագոլիա, Մեռն, Լեոնային Ղարաբաղ, Նագրան, Նոր պրամներն, Նորիսկան գրականություն, Դրամագիտություն, Օդաներ Սոդոմոնի [Oden Salomos], Պաղեստին, Պաղեստինացիություն, Անճնական կարգավիճակ [Personalstatut], Ֆիզիոլոգոս [Physiologos], Պրո Օրիենտե, Մես-արևելյան [Riten-orientalische], Մասանյաններ, Մոդրայական գրականություն, Սոկոտրա [Soqatra], Հոգեկանություն [Spiritualität], Ասորիներ, Ասորական վանքեր, Ասորի-կաթոլիկ վանականություն, Ասորի-ուղղափառ եկեղեցի, Ասորի-Մալաբար եկեղեցու վանական կարգեր [Syro-malabarische Orden und Kongregationen], Ասորի-մալանքար վանականություն, Տիսերան Օժն, Թաբրիա, Քահանայի անուսություն [Zölibat], Ջրադաշտականություն [Zoroastrismus], Կիպրոս և այլն): Բերված բառահոդվածների վերնագրերից իսկ եղևելով կարելի է հավատել, որ կատարվել է լայնածավալ մի աշխատանք և հեղինակներն իրենց հնարավորությունների սահմաններում փորձել են հարստացնել բառարանի պարունակությունը:

Բառարանի վերջում բերվում են Արևելաքրիստոնեական եկեղեցիների պատմության նորացված ժամանակագրական տախտակները, անվանացանկերը, քարտեզները: Բառարանից օգտվողին կարող է անգնահատելի ծառայություն մատուցել հատկապես անվանացանկը, որ բերված են այս փորձիկ մատյանում օգտագործված բոլոր տերմիններն ու անունները: Նոր հրատարակության մեջ վերջում տեղ չեն գտել միայն նախկին հրատարակության մեջ անկա արևելաքրիստոնեական արվեստի տարբեր հուշարձանների 16 լուսանկար:

Ինչպես տեսանք բառարանը կազմվել է մեծ խնամքով, բնական մեր հրատարակություն են ապրել որոշ վրիպակներ, ցամոք դրանցից մի քանիսը գալիս են նախկին տպագրությունից: Բերն միայն մի քանի օրինակ 543 էջից, Հայաստանում քրիստոնեության պաշտոնական ընդունումը և Գրիգոր Լուսավորչի ձեռնադրությունը ժամանակագրական ցանկում պետք է իրենց տեղերը փոխեն, Հայոց գրերի գյուտը ընդունված 405/6-ի փոխարեն, որը ճշտել է պրոֆ. Նյվանդ Տեդ-Մինասյանը, քվագրված է «չորք 407» քվակաճով, Եանապիլանի ժողովի քվակաճը արժեք դնել 444 ք.՝ ըստ Է.Ն. Ալինյանի ճշգրտման, Վրաց եկեղեցու բաժանումը «չորք 600»-ի փոխա-

րեն կարելի էր թվագրել հայ պատմագրության մեջ ընդունված 607 թվականով:

Նմանատիպ հսկայածավալ գործում մանրակրկիտ քննության դեպքում կարելի է գտնել նաև այլ մանր բերություններ, որոնք կրկնք չեն կարող տավեր նետել հեղինակային խմբի հսկայածավալ աշխատանքի վրա:

Կուզենայինք շնորհակալություն հայտնել հեղինակների ողջ խմբին և անձամբ հրատարակիչ պրոֆ. Հոբերտ Կառլֆոլդին Քրիստոնյա Արևելքի հոգևոր, ճշակութային պատմությունը նոր անաչուայի մեջ ներկայացնելու համար: Կարծում եմ այս գիրքը լավագույնս կծառայի Քրիստոնյա Արևելքի նկեղնեցիներով զբաղվող մասնագետներին, ուսանողներին և հետաքրքրասերներին՝ հագուրդ տալու իրենց հետաքրքրող բազմազան հարցերի:

НОВЫЕ НАХОДКИ В СОБРАНИИ ФИРКОВИЧА

Коллекция памятников самаритянской письменности в Российской национальной библиотеке (свыше 18600 листов) по объему уступает лишь собранию Райленда в Манчестере, но по своей научной значимости, по множеству представленных жанров и по древности рукописей не знает себе равных в мире¹. Центральное место в коллекции занимают свитки и кодексы Самаритянского Пятикнижия, основного канонического памятника самаритянской общины. Они составляют разделы 1 (27 свитков), 2А (ок.3000 листов) и 2Б (2167 листов). Часть кодексов и фрагментов содержат переводы на арамейский и арабский языки, что представляет интерес как для интерпретации этого важнейшего памятника, так и для семитской и, в частности, арабской филологии.

Арабские переводы, представляющие собой предмет специального исследования автора настоящей статьи, сохранились в незавершенной работе А.Гаркани² (1835-1919), охватывавшей пергаменные рукописи и фрагменты (172 листа).

Впоследствии были идентифицированы и отрезаны в карточном каталоге Отдела Рукописей РНБ еще 194 бумажных листа, тоже содержащих арабский перевод Пятикнижия.

Указанные рукописи представляют собой трехязычные фрагменты на пергамене на древнееврейском, арамейском и арабском языках в самаритянской графике; двухязычные фрагменты на пергамене на древнееврейском и арабском языках в самаритянской графике, двухязычные фрагменты на бумаге на древнееврейском языке в самаритянской графике и на арабском языке в арабской графике, а также фрагменты арабского перевода на пергамене в самаритянской графике.

В свете богатства и древности материалов, содержащихся в коллекции, не могло не вызвать удивления то, что в имеющихся описаниях не были отмечены отдельные рукописи арабского перевода Пятикнижия в арабской графике, достаточно распространенные в мировых собраниях. В этой связи чрезвычайно интересным оказалось случайное упоминание Хасибом Шехате фрагмента арабского перевода Пятикнижия, появившегося в рукописи комментария Садиас ал-Хайоми³. Это побудило к сплошному просмотру всего раздела (3.Комментарии к Пятикнижию) в котором был обнаружен данный фрагмент.

Результат превзошел все ожидания. Из 2357 листов этого раздела собрания Фирковича фрагменты рукописей арабских переводов Пятикнижия составили 487 листов, т.е. чуть больше пятой части общего числа, что также превышает число листов, ранее идентифицированных предшествующими

исследователями (366 листов).

В соответствии с ранее выработанной методикой восстановления палеографических кодексов, вновь обнаруженные фрагменты были классифицированы по почеркам с учетом взаимодополняемости текста. Эта чрезвычайно трудоемкая и кропотливая работа показала, что фрагменты РНВ относятся к семи или восьми кодексам, причем один из них переписан несколькими заметно различающимися почерками. Для удобства ссылки этим кодексам были даны сиглы PQRR¹STUV. Группы фрагментов R и R¹ выполнены практически одним и тем же почерком, но имеют общую часть текста, (втор.31:19-23) что исключает их отнесение к одному кодексу, но R¹ (втор.31:19-34:1) может представлять собой некогда восполненную часть любого из кодексов PQSTUV.

Наибольший интерес среди вновь выявленных фрагментов представляют 109 листов, получившие обозначение S. В отличие от всех остальных известных им образцов самаритяно-арабской письменности, они выполнены чрезвычайно быстрым почерком, в значительной мере лишенным двукритических знаков, не говоря уже об огласовках, что выглядит особенно странно по отношению к тексту Пятикнижия, исключительному какою-либо небрежности. Еще большее удивление вызывает результаты текстуального сопоставления с ранее опубликованными данными о различных самаритяно-арабских рукописях переводов Пятикнижия. Чтения фрагментов S совпадают не с данными рукописей в арабской графике (датировка старейшей из которых относится к 1324г.), а с данными двуязычных и трехязычных рукописей в самаритянской графике, относящихся, в частности, к первым десятилетиям 13в. Это позволяет предположить, что кодекс S представляет собой транслитерацию арабской части одной из таких рукописей в самаритянской графике (не совпадающей с известными в настоящее время), сделанную для подготовки новой редакции. Возможно, это было осуществлено рукой известного достоверно только по имени Абу Са'ида, подготовившего особую редакцию текста, в основном представленную в рукописях в арабской графике. В любом случае, фрагменты S очевидно являются одной из древнейших, если не древнейшей самаритянской рукописью на арабском языке в арабской графике.

Фрагменты, получившие обозначение P (40 листов), представляют интерес в первую очередь благодаря точной датировке. Один из листов содержит колофон с датой 29 мухаррима 741 г. Хиджры (1340г.). Среди известных датированных рукописей в арабской графике они оказываются на почетном третьем месте после рукописей 1324 и 1326 гг. Весьма характерный извилистый почерк, которым они переписаны, получает конкретную временную привязку.

С другой стороны, фрагменты, получившие обозначение Q (17 листов), переписаны легко узнаваемым почерком фрагментов кодекса G (или

очень близкого к нему по почерку Н) Хровики Абу-з-Фитха (составленной в 1355 г.), что также дает возможность датировать их не ранее середины 14 в.

Фрагменты, получившие обозначение Т (46 листов), отличаются архаичной палеографической особенностью, а именно частой постановкой трех точек под буквой "син", чтобы надежнее отличить ее от буквы "шин". В мусульманской письменности эта особенность характерна для 12-13 вв., но в периферийных письменных традициях она могла сохраниться дольше⁴.

Наряду с рукописями в самаритянской графике, четко различимыми "син" и "шин", рукопись Т дает интересный материал для изучения фонетики самаритяно-арабского диалекта.

Обозначение Р получили фрагменты (14 листов), переписанные красивым, несколько угловатым письмом и сохранившиеся в значительно поврежденном виде.

Наибольшую трудность представляет собой идентификация фрагментов, условно определенных как кодекс U (154 листа). Они переписаны, очевидно, несколькими незаметно сменяющими друг друга почерками или одним, но чрезвычайно неустойчивым. Огласовка, полная на первых листах (в порядке следования текста), почти исчезает к концу Книги Бытия. О принадлежности данных фрагментов к одному кодексу говорит их взаимодополняемость, а также, косвенно, нахождение в составе одной и той же единицы хранения.

Фрагменты кодекса V, (7 листов) отличаются, в частности, подробной огласовкой, отделены от фрагментов, получивших обозначение U в составе той же самой единицы хранения (Сам.3.1), так как содержат отрывки текста, которые уже заведомо зафиксированы во фрагментах U.

Выявленные кодексы на три четверть увеличивают число известных в науке одноязычных рукописей арабских версий Самаритянского Пятикнижия в арабской графике по 18 век включительно.

В заключение остается выразить пожелание, чтобы результаты настоящей работы были учтены при будущей реставрации этих бесценных памятников.

HARUTYUN JAMKOTCHYAN

NEW DISCOVERIES IN THE COLLECTION OF FIRKOVITCH FROM THE RUSSIAN NATIONAL LIBRARY

The section of Commentaries on the Samaritan Pentateuch in the famous collection of A. Firkovitch contains as we discovered lately, unidentified fragments (total of 487 leaves) of 7 or 8 codices of the Arabic versions.

Fragments of one of the Codices contain undoubtedly not Abu Sa'id's revised version, but also the ancient one that was known previously only in trilingual and bilingual manuscripts on parchment in Samaritan script only. Fragments of another codex

happened to preserve a colophon dated 1340, that makes it the third known ancient dated MSS of the Arabic version of the Samaritan Pentateuch in Arabic script.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Вильскер Л.Х., Самаритянские рукописи в библиотеках Советского Союза, - *Народы Азии и Африки*, М., 1979, Вып.4, с.152.
2. Гаркави А.Я., Описание рукописей Самаритянского Пятикнижия хранящихся в Императорской Публичной библиотеке, СПб., 1874, с.241-262.
3. Shehadeh H., *Sadaqah al-Hakim and his Commentary on Genesis* - *New Samaritan Studies of the Societe d'Etudes Samaritaines*. Vol.III and IV. Mandelbaum Publishing University of Sydney, 1955, p. 463.
4. См. Настич В.И., О методах дятровки средневековых арабграфических памятников каллиграфия Ферганы и Самарканда, - *Восточное историческое востоковедение и связанные исторические дисциплины*, Вып. 3, М., 1995, с. 295-298.

ԱՄՈՒՐԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ 53-ՐԴ ՀԱՆՐԱԴՊՈՒՄԸ

2007 թ. հուլիսի 23-ից 28-ը Մոսկվայում և Պետերբուրգում տեղի ունեցավ Ասորագետների միջազգային 53-րդ համաժողովը (Rencontre Assyriologique Internationale): Համաժողովն ընդգրկում էր 300 մարդ, ընթերցվեց 120-ից ավելի զեկուցում: Աշխատանքային լեզուները ավանդաբար անգլերեն, գերմաներեն և ֆրանսերենն էին:

Հին Առաջավոր Ասիայի պատմությունը, իրավունք և նյութական մշակույթը, լեզուներն ու գրականությունները ուսումնասիրող մասնագետների ամենամյա այս գերազանցակետը սովորաբար ընթանում է նախապես հայտարարված մեկ-երկու հիմնական թեմաների շուրջ: Այս տարվա գերազանցակետը նվիրված էր հին Առաջավոր Ասիայի լեզուներին և Միջագետքի վարչա-իրավական կառույցներին: Ստորև հակիրճ ներկայացնում հանդիպման ընթացքում արծարծված թեմաները:

Մոսկվայում՝ Ռուսաստանի պետական հոմանիտար համալսարանում ընթանում էին լեզվական բյուրի աշխատանքները: Այս բյուրի շրջանակներում կազմակերպված էին աշխատանքային քաժիններին (workshop) երեքը նվիրված էին արքայերեն լեզվի տարրեր հարցերի քննությանը:

Բացի Բաբելոնի և Ասորեստանի լեզուն լինելուց, արքայերենը մ. թ. ա. II հազարամյակում կատարում էր միջազգային լեզվի դեր և լայնորեն տարածված էր Միջագետքից դուրս: Մեծ թվով արքայերեն տեքստեր են հայտնաբերվել խոտի և արևմտասեմական քնակաշարքում ունեցող տարրեր շրջաններին: Ոչ-արքայական միջավայրում կազմված այդ տեքստերի լեզվին, որ կրում է տեղական լեզուների ուժեղ ազդեցությունը, նվիրված էր «Օսյրամասային արքայերեն (Peripheral Akkadian)» քաժինը:

«Արքայերենը, զարգացում և շփում (Akkadian: Diachrony and Contact)» քաժինի զեկուցումները նվիրված էին ավելի քան երկեսադարյա պատմություն ունեցող այդ լեզվի ներքին զարգացման, ինչպես նաև այլ լեզուների հետ շփումների արդյունքում կրած կառուցվածքային և բառապաշարային փոփոխությունների քննությանը:

Արքայերենի ձևաչափայնությունը և տեքստի կառուցվածքին առնչվող մի շարք հարցեր շոշափվեցին համապատասխան քաժինում («Morphosyntax and Text Structure in Akkadian») ներկայացված զեկուցումներում:

Լեզվական բյուրի մեկական քաժին նվիրված էր շումերերենի անվանական և քայական ձևաբանության փոխառնություններին («The Correspondence between Verbal and Nominal Morphology in Sumerian») և «սահմանափակ կորպուսներ» ունեցող լեզուներին («Limited-corpus Languages of the Ancient Near East»): Շումերագիտական քաժինի թեմայի ընտրությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ շումերերեն քա-

յաճևեմ իրենց պոռոսիայտութեանն են գտնեմ մախարապարայան բոլոր անվամական անդամները՝ հասնապատասխան ծևարքներով: Լեզվագիտական զեկուցումներ ներկայացվեցին մաս վերտիշյալ բաժիններից որոյս մի շարք միտոներում՝ մվիլոված շումերերենի ծագումնաբանութեանը (շնայած բազմաթիվ փորձերին, այն մինչ օրս պարզված չէ), շումերերենի և աքքադերենի բառապաշարին և տերմինաբանութեանը, աքքադական գրականութեանը և գրական լեզվին, խեթա-լուվիական լեզուներին և այլն:

Ի տարրերություն աքքադերենից, շումերերենից և խեթերենից, որոնք ներկայացված են հարյուր հազարավոր տարաբնույթ գրավոր հուշարձաններով, խտոհերեն, տոսարտերեն, խաթերեն և էլամերեն լեզուների կորպուսները անհամեմատ ավելի համեատ են: Համեղիպման համապատասխան թաժնի զեկուցումները մվիլոված էին այդ լեզուների քերականութեան և տիպաբանութեան հարցերին: Տողերիս հեղինակը համոզես նկավ «Կեթալի քերականական կարգի ծագումը և զարգացումը խտոհ-տոսարտերենում և շումերերենում» զեկուցումով:

Պետերբուրգում՝ Էրմիտաժում և Արևելագիտութեան ինստիտուտում անցկացված նիտոները մվիլոված էին Միջագետքի պատմութեան հարցերին: Այս բոկը ներկայացված էր երկու թաժիններով՝ մվիլոված Ուր III շրջանի մասնագիտութեաններին ու աշխատողներին («Professions and Labor in the Ur III Period») և ուշ քարեդոնյան շրջանին (Late Babylonian workshop):

Ուր III շրջանը (III հազ. վերջ, Շումեր), որ այլի է ընկնում հսկայածավալ կենտրոնացած պալատական տնտեսութեանը, ներկայացված է բազմահազար տնտեսական և աղմինիտորատիվ տեքստերով, որոնք հարուստ նյութ են պարունակում տնտեսութեան մեջ ընդգրկված աշխատողների և մասնագիտութեանների մասին:

Ուշ քարեդոնյան շրջանին մվիլոված թաժնում ներկայացվեցին զեկուցումներ աքեմենյան և անգևկյան շրջանի քարեդոնիայի քաղաքային և տաճարային աղմինիտորացիային, կասեբական պաշտոնյաներին, նրանց ելիերարխիայի և փոխտարաբերութեանների հարցերին: Հին Միջագետքը հայտնի է որպես բազում քաղաքների երկիր, իսկ երկրի պատմութեանը՝ որպես քաղաքների պատմություն, ուստի պատահական չէ, որ զիտատողում թավական մեծ տեղ էր հատկացված Միջագետքի մ. թ. ա. III և II հազ. քաղաքների վարչական կառուցվածքին, քաղաքային ինստիտուտների և առևտրականների, պալատի և տաճարի փոխտարաբերութեաններին:

Համեղիպմանը ներկայացվեցին մաս կրոնին, հոգևոր և նյութական մշակութին առնչվող մի շարք զեկուցումներ:

**«ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐ» ՄԱՏՆԱՒԵՍԱՐ**

1. Արևելագիտական ժողովածու - Հատ. I: Եր., ՀՍՄՍ ԳԱ հրատ., 1960, 402 էջ:
2. Արևելագիտական ժողովածու - Հատ. II: Եր., ՀՍՄՍ ԳԱ հրատ., 1964, 380 էջ:
3. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. III, Արաբական երկրներ: Եր., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1967, 227 էջ:
4. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. IV, Իրան: Եր., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1969, 405 էջ:
5. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. V, Թուրքիա: Եր., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1970, 449 էջ:
6. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. VI, Արաբական երկրներ, Եր., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1974, 434 էջ:
7. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. VII, Ֆրսագիտություն: Եր., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1975, 383 էջ:
8. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. VIII, Իրան: Եր., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1975, 404 էջ:
9. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. IX, Արաբական երկրներ: Եր., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1978, 397 էջ:
10. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. X, Թուրքիա: Եր., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1979, 329 էջ:
11. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XI, Իրան: Եր., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1982, 345 էջ:
12. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XII, Թուրքիա: Եր., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1985, 276 էջ:
13. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XIII, Ֆրսագիտություն: Եր., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1985, 285 էջ:
14. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XIV, Արաբական երկրների մեջքին և առասպելն քաղաքականության ժամանակակից պրոբլեմներ: Եր., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1987, 315 էջ:
15. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XV: Եր., ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., 1989, 341 էջ:
16. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XVI: Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 1996, 270 էջ:
17. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XVII: Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 1998, 240 էջ:
18. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XVIII: Եր., «Ջանգակ-97», 1999, 236 էջ:
19. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XIX: Եր., «Ջանգակ-97», 2000, 218 էջ:
20. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XX: Եր., «Ջանգակ-97», 2001, 349 էջ:
21. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXI: Եր., «Ջանգակ-97», 2002, 405 էջ:
22. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXII: Եր., «Ջանգակ-97», 2003, 332 էջ:
23. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հատ. XXIII: Եր.,

«Ջանգալ-97», 2004, 568 էջ:

24. Մարմալույս և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ - Հաս. XXIV: եր., «Ջանգալ - 97», 2005, 536 էջ:
25. Մարմալույս և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ: Հաս. XXV: եր., «Ջանգալ - 97», 2006, 476 էջ:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Հ Ի Ն Ե Վ Մ Ի Ջ Ի Ն Դ Ա Ր Ե Ր Ի Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Ասատրյան Մուշեղ Արարիչ Աստծո կերպարն Անդ-Ե-հաղղերի հանատալիքներում	5
Խոսեզարյան Մարիամ Խեթական արտաքին քաղաքականության որոշ հարցերի շուրջ	13
Խոջիկյան Հովհաննես Արեւմտյան Պարսկաստանի XVIII ստորապետության մատիեմենների տեղադրության շուրջ	25
Հարությունյան Նիկողայ Մշակույթի ոլորտական սեպագրերի ըմբռնումներում և մակնարանություններում	36
Հմայակյան Համիկ Ներքինն ռառաքա քաղ	45
Դազարյան Ռոբերտ Կասկած երկիրն ըստ սեպագիր աղբյուրների	52
Մարտայան Ալբերտ Մոլոտով-Խոբոմազով «Վարդապետի խորհրդի մասին» ճառը ընդհանուր սովածարանական մտքի շուշարմամ	65
Յակոբյան Ալեքսան Արտանցում Արշակունիսց թագաւորութեան ամբման ժամանակի մասին	72

Ն Ո Ր Ե Վ Ն Ո Ր Ա Գ ՈՒ Յ Ն Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Արշակյան Գրիգոր Թուրքիայի քաղաքականությունը Վրաստանի նկատմամբ և վրաց-արխազական հակամարտությունը 1991-1994թթ.	89
Բարսյան Դավիթ «Կարմիր Զոյստան», պատմա-քաղաքագիտական ակնարկ	100
Գասպարյան Արամ «Այ-Կառտամիլա» կազմակերպության գաղտնիաբանությունն ու նպատակները	119
Խաչատրյան Արմեն Նովոբրևնոյ և Իջևանի հարաբերությունները Պարսից ծոցի երկրների հետ 1960-1970 թթ	124
Կմլոսյան Դավիթ Արդրեջանի քաղաքականության ակտիվացումը հանգեցրել է հարցի լուծման գործում 1919 թ. երկրորդ կեսին	131

Հարությունյան Աղավնի	
Միրոս-ամերիկյան համագործակցությունը Արամանի 1988թ. մախագածական ընտրությունների և ճգնաժամի կարգավորման ուղղությամբ	144
Հովհաննիսյան Անուշ	
Արտարդեսման Շերիք. Թանգիմաթից մինչև Հանդուպետություն	156
Հովհանյան Լևոն	
Թուրք-աղբյուրեանական ռազմական համագործակցության զարգացման մշտումներն Արցրիզամի զինված ուժերի քարեկոխումների շրջանակում	165
Մախյան Բենիամին	
Հայոց մշակութային ինքնակարության ծրագիրը «Կուստանի» Հանդուպետությունում 1920թ.	173
Մանուկյան Մուշեմ	
Միջնադարյան Մանդատային ժամանակաշրջանում քաղաքական վերնախառն ձևավորման հարցի շուրջ	180
Մանուկյան Կարինե	
Իրարում իրարության շուրջ ընդունված ՄԱԿ-ի քանաձևերն ու ոլորումները (2005-2007 թթ.)	193
Տեր-Մաքևոսյան Վահագն	
Կրոնը Թուրքիայում 1980-ական թթ.: «Թուրք-խաղաձևական համալցություն» մախագծի նախնայն	204

Բ Ա Ն Ա Ս Ի Բ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ե Վ Մ Շ Ա Վ Ո Ւ Յ Թ

Ստեփանյան Հասմիկ	
Հայաստան յուրյերեն, քաթարերեն, ռփչարերեն, ցրդերեն և հունարեն զբաղմանությունների մասին	218
Խամուկյան Մարթին	
Ֆրդերեն լեզվի կապակցությունների ախարսանական զբաղակարգման շուրջ	225
Խաչիկյան Մարգարիտ	
Շումերերեն լեզվի ախարսանական բնութագիրը	235
Փարսադանյան Վրեմ	
Ղարի և պարսկերեն լեզուների յատային կազմերի՝ համեմատական-համալցական ուսումնասիրության շուրջ	244

Հ Բ Ա Պ Ա Բ Ա Վ Ո Ւ Մ Ն Ե Բ

Նուսիկյան Զեփախիմ	
Ղարադարի հայ մեկրեմեղ Նարիդ շառի իշխանության տարիներին	257
Միքայելյան Տիգրան	
Լեռնարու գյուղի (Արագածոտնի մարզ) մատակա զրանցքի պարսկերեն արձանագրությունը	279

Միմոնյան Հակոբ
Պեղոս Էստապան և «Համաշխարհային ճամփորդը»-ի նրա քարգնանությունը ...283

Հ Ա Ղ Ո Ր Գ ՈՒ Մ Ն Ե Ր

Քոզոյան Ազատ Քրիստոմյա Արևիկի եկեղեցիների պատմությանը և ծնվին նվիրված պի նոր համբազնտական քառարան	294
Ժամկոյան Հարություն Նոր հայտնաբերումներ Չիչկոլիցի հախարածոում.....	299
Նույնիկյան Մարգարիտ Աստղագետների միջազգային 53-րդ հանդիպումը.....	303

СОДЕРЖАНИЕ

ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

Асатрян Мушег Образ Бога-Творца в верованиях Ахл-е Хакк	5
Ханзадян Маркан О некоторых вопросах внешней политики Хеттского государства	13
Хорикян Оганнес К локализации матиенов XVIII сатрапии Ахеменидской Персии	25
Арутюнян Николай Уточнения в чтениях и интерпретациях урартских надписей	36
Амавян Асмик Хеттская поэзия	45
Казарян Роберт Страна Каска по клинописным источникам	52
Матевосян Артур Речь Мовсеса Хоренаци "О таинстве Вардаваря" как памятник богословской мысли	65
Акопян Алексан О времени упразднения Аршакидского царства в Албании	72

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

Аршакиан Григор Политика Турции в отношении Грузии и грузино-абхазский конфликт 1991-1994	89
Бабаян Давид Красный Курдистан	100
Гаспарян Арам Идеология и цели организации «Ал-Кахтана»	119
Хачатурян Альберт Нефть и отношения Ирана со странами Персидского залива в 1960-1970 гг.	124
Князян Давид Активизация политики Азербайджана в деле разрешения вопроса Зангезура во второй половине 1919 г.	131
Арутюнян Агавни Сирийско-американское сотрудничество в вопросах ливанских президентских выборов 1988-го года в Ливане урегулированию кризиса.....	144

Оганесян Ануш Абдуррахман Шереф: от Танзимата до Республики	156
Овсепян Левон Тенденции развития турецко-азербайджанского военного сотрудничества в контексте реформ Азербайджан вооруженных сил	165
Майлян Бенямин Проект Армянской национально-культурной автономии в Республике Грузия в 1920г.	173
Манукян Сурен К вопросу о формировании политической элиты в Сирии в мандатный период	180
Самвелян Карина Резолюции и решения ООН по вопросу: ситуация в Иране (2005-2007гг.)	193
Тер-Матевосян Ваграм Религия в Турции 1980-ых гг.: сущность проекта "Турецко-исламского синтеза"	204

ФИЛОЛОГИЯ И КУЛЬТУРА

Степанян Асник Об армянописменно турецкой, кыпчакской, титварской, курдской, греческой литературах	218
Ханоян Максим К типологической классификации словосочетаний курдского языка	225
Хачикян Маргарит Типологическая характеристика шумерского языка	235
Парсаданян Вран К сравнительно-сопоставительному изучению словарного состава языков дари и персидского	244

ПУБЛИКАЦИИ

Костикян Кристина Армянские меллики Карабаха в период владения Надир Шаха	257
Микаелян Тигран Персидская надпись, относящаяся к строительству канала близ села Лернарот, марза Арагацотн, Армения	279
Симосян Ахор "Педро Эстала и его перевод "Всемирного путешественника"	283

С О О Б Щ Е Н И Я

Бозоян Азат	
Новый энциклопедический словарь, посвященный истории и ритуалу	
Христианского Востока	294
Жамкочян Арутюн	
Новые находки в собрании Фирковича	299
Хачикян Маргарит	
53 Международная встреча ассириологов	303

CONTENTS

ANCIENT AND MIDDLE AGES

Asatryan Mushegh The Idea of the Creator God in Ahl-e Haqq Cosmology	5
Khazadryan Marjan On the issue of the Foreign Policy of the Hittite Empire	13
Khorikyan Hovhannes On the location of the XVIIth satrapy Matienians of Achaemenian Persia	25
Harouthiounyan Nicolay Corrections and Interpretations in the readings of Uxartian Texts	36
Hmayakyan Hasmik Hittite merruwa	45
Ghazaryan Robert The Land of Kaska According to Cuneiform Sources	52
Matevosyan Arthur The Discourse "On the Mystery of the Feast of Transfiguration" by Moses of Khoren	65
Hakobyan Alexan On the Timing of Arshacid Kingdom Downfall in Albania	72

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

Arshakyan Grigor The Policy of Turkey in Georgia and Georgian-Abkhazian Conflict in 1991-1994	89
Babayan David The Red Kurdistan: Historical Review	100
Gasparyan Aram Ideology and Goals of the Organization "Al-Kahtania"	119
Khachatryan Albert Oil and Relations of Iran with Persian Gulf States in 1960-1970	124
Knyazyan David Activisation of the Policy of Azerbaijan on the Issue of Zangazur in the Second half of 1919	131
Harutyunyan Aghavni Syria-American Cooperation Toward Lebanese Presidential Election of 1988 and Crises Regulation	144

Hovhannisjan Anush Abdurrahman Sheref. From Tanzimat to Republic	156
Hovsep'yan Levon Tendencies of development of the Turkish-Azerbaijani military cooperation within the framework of the Azerbaijan's Armed Forces reforms	165
Mailyan Beniamin The Project of the Armenians' Cultural Autonomy in the Republic of Georgia in 1920	173
Manukyan Suren On Formation of Political Elite in Syria during the Mandate Period	180
Samvelyan Karine Resolutions and Statements of the United Nations Security Council about the Situation in Iraq (2005-2007)	193
Ter-Matevosyan Vahram Religion in Turkey in the 1980s: The Essence of the "Turkish-Islamic Synthesis" Project	204

P H I L O L O G Y   A N D   C U L T U R E

Stepanyan Hasmik The literature on Turkish, Tatar, Kipchak, Kurdish and Greek languages in Armenian characters	218
Khamoyan Maxim On Typological Classification of the Word-Combinations in Kurdish Language	225
Khachikyan Margarit The Typological Characteristics of the Sumerian Language	235
Parsadonian Vrezh A Comparative Survey on Word-Building in Dari and Farsi Languages	244

P U B L I C A T I O N S

Kostikyan Kristine The Armenian Meliks of Karabagh during the Reign of Nadir Shah	257
Mikayelyan Tigran A Persian Inscription Relating to a Channel near Lernarot Village, Aragatsotn Marz of Armenia	279
Simonyan Hakob Pedro Estala and his Translation of "The World Traveller"	283

R E P O R T S

Boroyan Asat	
New Encyclopaedic Dictionary about the Cristian East	294
Jankotchyan Harutyun	
New Discoveries in the Collection of Firkovitch	299
Khachikyan Margarit	
53-e Rencontre assyriologique Internationale	303

Տպագրված է «ԱՍՈՂԻԿ» հրատարակչության տպարանում:
Յոթմատ 60x84 1/32, քուռք՝ օձիկ, տպարանակի՝ 300
Ձ. Երևան, Դ. Փարպեցի 26/26 (զրասննյակ)
Ավան, Դավիթ Մալյան 45 (տպարան)
Հեռ. (374 10) 54 49 82, 62 38 63
Էլ. փոստ՝ info@asoghik.am

